

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
FARG'ONA DAVLAT UNIVERSITETI

Ulug'bek Hamdamov
Abdug'opir Qosimov

JAHON ADABIYOTI

*O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar
vazirligi tomonidan darslik sifatida tavsiya etilgan*

Toshkent
"Akademnashr"
2024

UO'K: 821(100).09
KBK: 83.3(0)
Q 61

Q 61

Qosimov, A.

Jahon adabiyoti [Matn] / U.Hamdamiyov, A.Qosimov. – Toshkent: Akadem-nashr NMM, 2024. – 320 b.

ISBN 978-9910-759-50-5

UO'K: 821(100).09
KBK: 83.3(0)

Taqrizchilar:

D. Quronov – Andijon davlat universiteti professori, filologiya fanlari doktori
A.Sabirdinov – Farg'ona davlat universiteti professori, filologiya fanlari doktori

“Jahon adabiyoti” fani talabalarga dunyo adabiyotining umumiy manzarasi, davrlari, yo‘nalishlari, sara namunalari, atoqli namoyandalari hayoti va ijodi, qolaversa, jahon adabiyotshunosligining asosiy mazmun-mohiyatidan saboq beradi. Shu bois, darslikda yuqorida nazarda tutilgan yo‘nalishlar mazmuni qamrab olingan. O‘z navbatida, xorij adabiyotini yaxshi o‘zlashtirish, xususan, adabiy jarayon va yozuvchilar ijodini tahlil qila olish ko‘nikmasi qiyoslash orqali o‘zbek adabiyotini yanada teran anglashga yordam berishi mumkin.

Предмет "Мировая литература" знакомит студентов с общей картиной, периодами, направлениями мировой литературы, избранными примерами литературы, жизнью и творчеством выдающихся представителей литературы, а также с основным содержанием и сущностью мирового литературоведения. Таким образом, учебник охватывает содержание направлений, представленных выше. В свою очередь, хорошее владение зарубежной литературой, в частности, умение анализировать литературный процесс и творчество писателей, может помочь более глубоко понять узбекскую литературу.

The subject of “World Literature” teaches students about the general landscape of world literature, eras, trends, examples, life and work of famous figures, and also the main content of world literature. Therefore, the range of the above-mentioned areas is covered in the textbook. On the one hand, a good command of foreign literature, in particular, the ability to analyze the literary process and the work of writers, can help to understand Uzbek literature by analogy better.

Mazkur darslik O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta‘lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2023-yil 6-noyabrdagi 491-sonli buyrug‘iga asosan nashrga tavsiya etilgan.

ISBN 978-9910-759-50-5

© Ulug‘bek Hamdamov,
Abdug‘opir Qosimov
“Jahon adabiyoti”
© “Akademnashr”, 2024

“JAHON ADABIYOTI” FANIGA KIRISH

Hozirgi globallashuv sharoitida, axborot texnologiyalarining tez sur’atda taraqqiy etishi, xususan, internet tizimining har bir xonadonga kirib borishi bir qator ijobiy jihatlar bilan birga turli ko’rinishdagi ma’naviy-mafkuraviy tahdidlarni ham keltirib chiqarmoqdaki, yoshlarda ularga qarshi immunitetni shakllantirish dolzarb muammoga aylandi. Shu bois ta’lim tizimida adabiyot tarixini o’rganish barobarida yoshlarning ma’naviy dunyosini boyitish, yuksak umumbashariy qadriyatlar ruhida tarbiyalash, kitobxonlik va mutolaa madaniyatini oshirish taqozo etilmoqda. Shundan kelib chiqib, zamonaviy talablar bo’yicha yangi avlod o’quv adabiyotlarini yaratish, ularni ta’lim jarayoniga keng tatbiq etish, o’qitishning ilg’or texnologiyalaridan foydalanish davr talabidir.

Oliy ta’lim tizimida, asosan, filologik yo’nalishlar dasturiga kiritilgan “Jahon adabiyoti”, “Jahon va turkiy xalqlar adabiyoti” singari fanlar bo’yicha o’zbek tilida darslik va o’quv qo’llanmalarini yaratish masalasi ham o’ta dolzarb hisoblanadi. Chunki jahon adabiyoti bilan tanishish o’z milliy adabiyotimizni munosib baholash imkonini beradi. Mazkur darslik O’zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasi, O’zbekiston Respublikasining “Ta’lim to’g’risida”gi qonuni asosida tayyorlangan.

“Kadrlar tayyorlash milliy dasturi” ta’limning ijtimoiylashuvi bo’limida ko’rsatib o’tilgan talaba-yoshlarning adabiy-estetik dunyoqarashini boyitish, ularda go’zallik tuyg’ularini qaror toptirish adabiyotning tarixiy va nazariy xususiyatlarini jamiyatimizda olib borilayotgan ishlar orqali amalga oshirishga qaratilganligi bilan belgilanadi. Bundan tashqari mamlakatimiz Prezidenti ta’kidlaganidek, “O’zbekiston va uning bag’rikeng xalqi tinchliksevar siyosat yuritish, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat bilan qarash tamoyillarini amalga oshirish pozitsiyasida doimo mustahkam turib kelmoqda”¹. Shu jihatdan, o’z millatining adabiyoti bilan bir qatorda jahon adabiyotining sara namunalarini o’qib tahlil qila oladigan yetuk adabiyotshunos, tarjimon va mu-rabbiylar yetishtirish zarurdir.

Darslik adabiy-estetik qadriyatlarning milliy va umumbashariy jihatlarini, jahon adabiyoti tarixini o’rganishning millat hamda jamiyat ravnaqidagi o’rnini talabalarga tushuntirish, ularda badiiy asarni mukammal tushunish, tahlil va tadqiq etish malakasini hosil qilish, jamoatchilikni jahon adabiyotidagi mazmun va shakl, mavzu va g’oyaning mohiyati bilan tanishtirishga ko’maklashish, jamiyatning ma’naviy manzarasini adabiy-nazariy tafakkur orqali aks ettirish,

¹ Mirziyoyev Sh.M. Adabiyot, san’at va madaniyatni rivojlantirish xalqimiz ma’naviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir / Xalq so’zi, 2017, 4-avgust.

jahon adabiyoti durdonalarini mukammal o'rganish orqali talabalarning badiiy tafakkurini takomillashtirish uchun ko'rsatmalar beradi.

Yangi fan dasturi asosida jahon adabiyoti tarixi bo'yicha oliy o'quv yurti talabalari uchun yagona o'quv adabiyotini tanqidiy yondashgan holda qayta ishlab chiqish vaqti allaqachon yetdi. Chunki chet el adabiyoti tarixi bo'yicha shu kungacha foydalanib kelingan adabiyotlar ham qisman bo'lsa-da zamon talabiga javob bermay qoldi. Ayniqsa, Qadimgi Sharq adabiyoti davridan XXI asrgacha bo'lgan adabiyot tarixi haqida yagona qo'llanmaning yo'qligi talabalarga noqulayliklar tug'dirmoqda edi. Shuning uchun ham filologiya yo'nalishi talabalari uchun jahon adabiyoti tarixi bo'yicha 2017-yilda nashr etilgan o'quv qo'llanma tanqidiy yondashgan holda qayta ishlandi.

Taqdim etilayotgan kitobda ana shu bo'shliqni to'ldirishga, jahon adabiyoti tarixiga hozirgi zamon nuqtai nazaridan baho berishga baholi qudrat harakat qilindi. O'quv adabiyotining asosiy maqsadi talabalarga jahon adabiyotida sodir bo'lgan barcha jarayonlar haqida to'liq va batafsil ma'lumot berish emas. Chunki ushbu o'quv predmeti uchun ajratilgan dars soatlari ham chegaralangandir. Maqsadimiz – jahon adabiy jarayonining muhim jihatlari, uning asosiy vakillari haqida ma'lumot berish, bo'lajak filologlarga ushbu adabiyotni o'rganishlarida ko'maklashish. Talabalarda xorijiy mamlakatlar adabiy jarayoni haqidagi tasavvurni shakllantirish murakkab va mas'uliyatli vazifa sanaladi. Xorij adabiyotini yaxshi bilish, tahlil qila olish ko'nikmasi qiyoslash orqali o'zbek adabiyotini yanada teran his qilishga yordam beradi.

Qo'lingizdagi kitob ana shu mas'uliyatli vazifani ado etish maqsadida yaratildi. Qo'llanmadagi yozuvchi-shoirilar haqidagi ijodiy-biografik ma'lumotlarga tartib berishda, qo'yilayotgan muammolar qamrovini kengroq olishda N.Tronskiy, V.Jirmunskiy, O.Gasset, Yu.Borev, M.Lukov, A.Alimuhammedov, O.Qayumov, Q.Azizov, D.Zatonskiy, H.Boltaboyev, M.Mahmudov, Q.Yo'ldoshev, M.Xolbekov, D.Quronov singari mualliflarning darslik, qo'llanma va tadqiqotlari hamda xorijiy manbalarga (3 qismdan iborat "World literature", Laura Getty, PhD, Kyoughye Kwou, PhD) murojaat qilindi.

Darslikning avvalgilardan farqli tomoni G'arbiy Ovrupa va Amerika adabiyotidan tashqari talabalarning dunyo adabiyoti bo'yicha tasavvurlarini boyitishga yo'naltirilgan yangi mavzular kiritilganligida ko'rinadi. Xususan, "Qadimgi Sharq adabiyoti", "Mif va badiiy ijod", "Avstraliya, Okeaniya, Afrika, Kanada mamlakatlari adabiyoti", "Modernizm", "Postmodernizm", "Jahon adabiyotining zamonaviy muammolari", "O'zbek modern adabiyoti" singari mavzularga oid ma'lumotlarning bayon etilganligi talabalarning mazkur fan bo'yicha to'liqroq tasavvurga ega bo'lishiga yordam beradi, deb umid qilamiz.

Modernizm XX asr tongotarida dastlab jamiyatning kayfiyat-dunyoqarashida, so'ng tasviriy san'at va adabiyotida Ovrupada paydo bo'lgan adabiy oqim

hisoblanadi. Olimlar modernizmning paydo bo'lish vaqtini har xil ko'rsatishadi. Ayniqsa, uning ijodkor badiiy tafakkuriga ta'siri Birinchi va Ikkinchi jahon urushlaridan keyin keskin kuchayib borgan. Porloq kelajak qurish orzusi bilan yashayotgan insoniyat urushlar vaqtida million-million begunoh turdoshi-ning yostig'i quriganini o'z ko'zi bilan ko'rdi. Natijada u bu dunyoni tadbirlar bilan tuzatib bo'lmaydi deb butun e'tiborni botinga qaratadi. Inson real hayotda emas, balki xayolidagina baxtli bo'la oladi degan qarash modernizmning paydo bo'lishi va rivojlanishiga katta turtki bo'ldi deyiladi ayrim fundamental manbalarda². Realizm borliqni haqqoniy aks ettirishni da'vo qilsa, modernizm yangi reallik yarataman, dedi. Chunki u mavjud reallikni tuzatib bo'lmaydi deb hisobladi. Modernizm olamni xaos deb bildi va undan qochdi. Tashqi dunyoda go'zallik yo'q, uni botindan qidirish kerak deb o'yladi. Shu bilan birga, antroposentrik gumanizmni, ya'ni insonga muhabbatni yoqlab chiqdi. Demak, modernizm atayin o'ylab topilgan metod bo'lmay, bashariyatning uzun taraqqiyot yo'lida tarixiy-siyosiy va psixologik evrilishlar natijasida inson ko'nglida paydo bo'lgan ruhiy-ma'naviy inqiroz bilan bog'liq hol – kayfiyatdir. Ma'lumki, kayfiyat o'zgarib turadi. Binobarin, modernizmni ko'klarga ko'tarib, uni voqelikni aks ettirishning bundan keyingi birdan bir usuli deyish ham, modernizmni tanqid qilib, "Sharqqa yot hodisa" deya uni tadqiq etishdan yuz o'g'irish ham birdan xato yo'ldir. Zero, rivojlangan mamlakatlarda modernizmdan so'ng kelgan postmodernizm ham o'zini namoyon qilib bo'lgani haqida bahslar bo'lmoqda. Hatto san'at-u adabiyot modernizm va postmodernizmni bosib o'tib, metarealizm, metamodernizm davriga qadam bosdi degan fikrlar o'rtaga tashlanmoqda. E'tibor qilish kerakki, tarixiy-ijtimoiy formatsiyalar turli geografik mintaqalarda turlicha kechadi. Demak, Yer sharining qaysi bir mamlakatida modern, ikkinchisida postmodern, boshqasida metamodernizm, yana birida realizm yoki romantizm kayfiyati ustuvor bo'lishi g'oyat tabiiy hol ekanligini tushunish masalaga to'g'ri munosabatni shakllantiradi. Ko'rinadiki, "izm"lar jamiyatlarning o'zgarib-almashib turuvchi kayfiyatlaridan paydo bo'lib, san'at-u adabiyotda o'ziga xos ma'no-mazmunni ifodalovchi usullar, badiiy priyomlar tarzida o'zini namoyon qiladi.

Postmodernizm – modernizmdan keyin paydo bo'lgan adabiy hodisa, metod. Uning ham tug'ilish vaqtini olimlar har xil belgilashadi. Birlari XX asrning 70-yillarida, boshqalari biroz avval boshlanganini isbotlashga urinishadi. Postmodernizmning paydo bo'lishi ham dunyo jamiyatlarida yuz bergan ko'plab jiddiy sabablarga borib taqaladi. Ayrim olimlarning uqtirishicha, bashariyat psixologik jihatdan termoyadro urushini boshidan kechirdi, lekin uning o'zi tirik qoldi. Shuning uchun ham inson "yonga qolgan" hayotining

² Модернизм. Сборник. – М.: Искусство, 1987.

zavq-u shavqqa, o'yinga boy o'tishini istab postmodernizmni yaratdi: endi u dunyodagi hamma narsani, jumladan, san'at-u adabiyotni ham o'yinga aylantirmoqchi bo'ladi va h.k.

Aytilganlardan ko'rinib turibdiki, modernizm va postmodernizm kabi san'at va adabiyot yo'nalishlari o'ta serqirra, murakkab hodisalardir. Ayni paytda, ular bugungi dunyo kayfiyatini ko'proq aks ettirganligi bois zamonaviy inson e'tiboridagi oqimlar ekanligiga ham ko'z yumib bo'lmaydi. Bu borada, ayniqsa, jahon va o'zbek yoshlarining avangard oqimlarga bo'lgan alohida qiziqishini yodda tutish kerak.

Demak, modernizm va postmodernizmning o'ziga yarasha yutuq va kamchiliklarini nazarda tutgan holda ular bilan bog'liq butun boshli qarashlar tizimini, bu tizimlar vujudga keltirgan san'at va adabiyotni o'rganish davr taqozosidir.

Jahon adabiyoti bo'yicha umumiy darslik qirq yillik tanaffusdan so'ng o'zbek tilida ilk bor nashr etilayotganligi uchun ayrim kamchiliklarning uchrashi ehtimoldan holi emas. Mualliflar darslik yuzasidan bildirilgan fikr va mulohazalar uchun avvaldan minnatdorchilik bildiradilar.

1-MAVZU: MIF VA BADIY IJOD

REJA:

1. Mif va uning paydo bo'lishi.
2. Mif va ertak.
3. Mif va badiiy adabiyot.
4. Qadimgi xalqlar miflari va ularning o'ziga xosligi.
5. Qadimgi yunon miflari.
6. Mifologik maktab.
7. Folklor, mif va yozma adabiyot mushtarakligi.

Tayanch so'z va iboralar: *Mif, mif va badiiy ijod, mif va ertak, qadimgi xalqlar miflari, mif va jahon adabiyoti, Mifologik maktab: aka-uka Grimmlarning "Nemis mifologiyasi" asari, mif, folklor va zamonaviy adabiyot munosabatlari.*

Mif (yunoncha mythos – rivoyat, hikoya, masal) – xalq og'zaki ijodining eng qadim davrlarida paydo bo'lib, odamlarning olam haqidagi o'sha paytdagi tasavvurlarini aks ettiradi. Ammo shunchaki aks ettirmaydi, balki konkret obrazlar vositasida bo'rttirib aks ettiradi. Ko'plab miflar jam bo'lib mifologiya tushunchasini bildiradi. Miflar olam va odam haqidagi rivoyatlardir. Ammo ular zamonaviy inson tushunchasidagi san'at hodisasi bilan bir hodisa emas. Miflar o'z vaqtida odamlarning tafakkur shakli hisoblanib, miflar vositasida ular atrof-javonibni, olam-u odamni, tabiat hodisalarini bilishga urinishgan. Miflar vositasida "olam yoki odam qanday yaralgan, nega kunduzi quyosh chiqib, kechqurun botadi, shamol qayerdan paydo bo'ladi-yu chaqmoq nima o'zi?" degan savollarga javob izlangan. Deylik, yunonlar chaqmoq chaqishini Zevsning, dengizdagi dahshatli dovullarni Poseydonning g'azablangani bilan izohlaganlar, inson taqdiridagi turfa evrilishlarda ilohlarning aralashuvini ko'rganlar. Mifologiya esa miflarni o'rganuvchi fan hisoblanadi.

Sodda til bilan aytganda, ertalab quyosh chiqadi, odamlar uyg'onishadi. Kechqurun quyosh botganda, odamlar uyquga ketadi. Osmonda esa yulduzlar paydo bo'ladi. Har doim shunday bo'lgan. Qadimda ham, hozir ham shu hodisalar takrorlanadi. Lekin qadimda bu hodisalarga boshqacha qarashib, quyoshning chiqishi va botishi, dengiz suvlarining ko'tarilishi va tushishi, suv toshqini, quyosh va oyning tutilishi, vulqonlar otilishini tushunmoqchi bo'lishgan. Tushunish va tushuntirish yo'lidagi urinishlar miflarni paydo qilgan.

Mif haqida rus olimi A.F.Losev o'zining "Filosofiya. Mifologiya. Kultura"³ kitobida mifni qadimiy odam uchun g'oya yoki tushuncha emas, balki reallik, hayotning o'zi deb ataydi.

Miflar hamma xalqlarda bor. Ular qayerdadir bir-birlaridan farq qilsa, qayerdadir o'xshaydi, qayerdadir syujet chiziqlari kesishadi, qayerdadir biron bir detal mushtarak chiqadi. Xo'sh, nima uchun? Albatta, bu borada xalqlarning geografik jihatdan joylashuv o'rni, turmush tarzi va darajasi ko'p narsani belgilab beradi. Masalan, dengiz bo'yida yashagan xalqlarning miflarida suv, baliq, kit kabi atributlarning qatnashishi, voqealar ularning ishtirokida sodir bo'lishi tabiiydir. Xuddi shunday, Avstraliya miflarida kenguru va itning ko'p uchrashi ham geografik joy bilan bog'liq hodisa. Bir xil turmush tarzi, bir xil muammolar ham mushtarak miflarni, ulardagi o'xshash syujet chiziqlarini paydo qilgan. Ayni paytda, xalqlarning bir-birlaridan ta'sirlanishi, bir-biridan o'rganish faktini ham inkor qilmaslik kerak. Masalan, rim miflarida yunon miflarining, yunon miflarida esa shumer miflarining izlari bor.

Ertak bilan mifning farqi. Ertak muallifi o'quvchini qiziqtirish uchun har xil poetik usullardan foydalanib ish ko'radi – ertak to'qiydi, lekin o'zi voqealarga ishonmaydi. Uning maqsadi – o'quvchini jalb qilish, unga badiiy-estetik zavq ulashish. Mif yaratuvchisi esa o'z rivoyatlariga ishonadi. Mifda ishonch – eng muhim atribut. Mif voqealariga ishonch bo'lmasa, mif tabiatini to'liq tushunib bo'lmaydi. Mifning vazifasi u yoki bu voqea mohiyatini tushuntirishdir. Mif qadimda insonni o'rab turgan olamni tushuntirishning asosiy yo'li bo'lgan. Na-faqat qadimda, balki hozir ham badiiy adabiyot mifga murojaat qilib turadi. Atrof-javonibda sodir bo'layotgan voqealar mohiyatini mif vositasidagina tushuntirib berishga ehtiyoj sezadi. Umuman, miflar mag'zini chaqmasdan turib, badiiy adabiyot mohiyatini to'liq tushunish va tushuntirish mumkin emas.

Uyg'onish davriga qadar Ovrupa antik va nasroniy miflarini bilar edi. Uyg'onish davrida buyuk geograflar dunyo kezdilar. Amerika, Afrika, Okeaniya kabi mamlakatlar topildi va ularning ham o'z miflari borligi ayon bo'ldi. Etnograf va folklorchilar ularni yozib olishdi. Yunon miflari poetik olamning birinchi yuksak obrazi bo'lsa, bular bolalarcha sodda miflar edi. Ularda dunyo, yulduzlar, inson, hayvon va o'simliklarning yaralishi haqida so'z boradi.

Shumer miflari. Olimlar shumerlardan qolgan merosni uchga bo'lishadi: miflar, dostonlar va madh-maqtovlar. Shumerlar "Oy ma'budining tug'ilishi", "Cho'kichning yaratilishi", "Enki va dunyoning tartibi", "Enki va Ninxursag yoki jannat haqida shumer afsonasi", "Enki va Ninmax yoki odamning yaratilishi", "Enki va Eredu", "Inanna va Enki", "Dumuzi va Inannaning nikohi", "Bilgamish va Endiku", "Endiku Bilgamishning xizmatkori va do'sti", "Boqiy hayot qidirgan

³ Losev A. Ф. "Философия. Мифология. Культура". – М.: Политиздат, 1991. 525 с.

Bilgamish” kabi qator mif-afsonalar yaratishgan⁴. “Bilgamish” dostoni markazida turgan qahramon garchi hayotiy asosga ega bo’lsa-da, dostonning ko’plab syujet chiziqlari, unda ishtirok etayotgan ilohlar, qahramonlar ayni afsona mahsuli hisoblanadi.

Misr miflari. “Yerning paydo bo’lishi”. Ko’plab xalqlar miflarida azalda hamma joyda suv bor bo’lgan deyiladi. Ularga ko’ra mazkur dunyoviy ummondan yer paydo bo’lgan. Misrga oid mif talqinicha Nun (xaos) quyosh ma’budi Rani paydo qildi (bu hozirgi ilmiy qarashlarga ham to’g’ri keladi). Ra havo (Shu ma’budi)ni va namlik (Tefnut)ni yaratdi. Havo va namlik yer (Gora ma’budi) va osmon (Nut ma’budasi)ni yaratdi. Demak, misrliklarning “yerning paydo bo’lishi” mifi bo’yicha yer ana shu tarzda paydo bo’lgan ekan.

Avstraliya miflari. Ular avloddan avlodga birinchi qush, hayvon va o’simlikning kelib chiqishi haqidagi rivoyatlarni aytib kelishadi. Eng ko’p kenguru va it haqidagi miflar tarqalgan. Aborigenlar kenguruni odam-kengurudan paydo bo’lgan deb ishonishgan. “Kenguru va it” mifiga ko’ra Kenguru va it azalda odam bo’lishgan ekan. Kunlardan bir kun ular daryoga kelib qolishdi. Sohilda qum bor edi. Kenguru-odam kenguru-itga “Meni qumga itga o’xshatib chiz” dedi. U chizdi. Keyin bunisi unisiga dedi: “Meni qumga kenguruga o’xshatib chiz”. Shunday qilib, ularning biri kenguruga, boshqasi esa itga aylanib qolishdi.

Shimol va Amerika miflari. “Birinchi kit qanday paydo bo’lgan?” deb nomlangan mifda kit, tyulen kabi dengiz hayvonlari ishtirok etadi. Shimolning ibtidoiy odamlari uchun kit muqaddas maxluq hisoblangan. Ovchilarga uni ummon ma’budasi Sedna yuborgan deb bilishgan. Agar Sedna odamlardan xafa bo’lsa, kit va tyulen yubormagan. Kitni ovlashib, maydalashib, bir qism go’shtni o’zlariga, bir parchasini suyagiga qo’shib ummonga, ma’budaga otishgan. Otilgandan kit yana qayta tiriladi va Sedna uni bizga qayta beradi, deb ishonishgan.

Afrika miflari juda sodda, beg’ubor bo’lgan. Chunonchi, ularning olamning yaratilishi bilan bog’liq mifini olaylik. Unga ko’ra, Bushmen-san qabilasi quyoshning yaratilishini shunday tushuntiradi: ulkan bir maxluq bor bo’lib, bir qo’lini ko’tarishi bilan qo’ltig’i ostidan quyosh chiqar, yer yuzi nurga chulg’anardi. Mabodo, u qo’lini tushirsa, olamni zulmat qoplab olardi.

O’rta Osiyo miflari. “Avesto”, “Kitobi Dada Qo’rqut”, “O’g’uznoma” kabi ko’hna asarlarda O’rta Osiyoda yashaydigan xalqlarning, jumladan, turkiylarning mifologik dunyoqarashi aks etgan afsonalar o’rin olgan. “Avesto”da Axuramazda va Axriman, biri ezgulikning, boshqasi esa yovuzlikning ramzi bo’lib keladi. “Kitobi Dada Qo’rqut” va “O’g’uznoma”dagi afsonalarda O’rta Osiyo xalqlarining totemizm, animizm, fetishizm bilan bog’liq qarashlari yaqqol sezilib turadi.

⁴ Bu haqda qarang: Зиётов З. Шумерлар ва Турон қавмлари. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2012.

Qadimgi yunon miflari. Barcha xalqlarning adabiyoti singari Yunon adabiyoti ham xalq og'zaki ijodi zaminida paydo bo'lgan. Yunon folkloridan juda kam namunalar saqlanib qolgan bo'lsa ham, shularga asosan qadimda yunon xalqining anchagina boy og'zaki adabiyoti bo'lganligini aniqlash mumkin. Ibtidoiy jamiyat kishilarining tabiat haqidagi tushunchalarini ifoda etuvchi afsona va asotirlar yig'indisi qadimgi yunon mifologiyasini tashkil etadi.

Uyg'onish davrida (XIV – XVII asrlar.) Ovrupa ilm-u adabiyotida antik qahramonlarga qaytish, ularga murojaat qilish kuzatiladi. O'qimishli insonlar tilida ilohlar, qahramonlarning nomlari tez-tez takrorlanadi. Ularni yod etish, o'rganish, taqlid qilish rusumga aylanadi. Odamlarning tilida iloh Mars urush, Venera (Afrodita) muhabbat, iloha Nemezida qasos, Minerva donishmandlikning ramziga aylanadi. Bu hol rus adabiyotiga ham ko'chgan. Chunonchi, A.S.Pushkin o'z she'rlarida ko'p bor san'at homiysi Apollonga murojaat etadi.

Antik davr madaniyati, jumladan, yunon mifologiyasining jahon xalqlari taraqqiyotiga, san'at-u adabiyotiga ko'rsatgan ta'siri juda katta. Lekin aytish joizki, yunon miflari ham yo'q joydan paydo bo'lgan emas, balki u ham o'z vaqtida Sharq mifologiyasi, xususan, shumer madaniyati, mifologiyasi bulog'idan yetarlicha suv ichgan. Afsuski, shu choqqacha bu tarixiy haqiqat ko'zdan panna qolib keldi. Chunonchi, yunon mifologiyasida uchraydigan ayrim mavjudotlar ildizlarini shumer adabiyotida uchratamiz. Misol uchun, yunonlarning boshi insonniki, tanasi otniki bo'lgan kentavri yoki boshi ho'kizniki, tanasi insonniki bo'lgan minotavruga o'xshash mavjudotga shumerlarning "Bilgamish" dostonida duch kelamiz. Bilgamishni jazolash uchun ilohlar tomonidan loydan yasab yuborilgan Eabanining ham boshida shoxi, orqasida dumi bo'lib, yarim odam, yarim hayvon tarzida tasvirlanadi. Bunday o'xshashliklarni faqat tasodifga yo'yib bo'lmaydi. Shunga qaramay, yunon miflarining zamonaviy inson tasavvuri va tafakkuriga ko'rsatgan ta'sir darajasi mislsizdir. Mifning paydo bo'lishi nafaqat olamni, ayni paytda, insonning o'z o'zini anglashga bo'lgan urinishi bilan ham bog'liq hodisa edi. Mif-afsonalar yurtma-yurt kezib yuradigan qo'shiqchilar tomonidan ijro etilgan. Ularni yunonlar aedlar deb atashgan. Aedlar afsonalardan tashqari, turli madhiyalar va qo'shiqlarni ham ijro etishgan. Mif, qo'shiq va madhiyalar esa zamonlar o'tishi bilan Homer, Hesiod kabi ko'plab shoirlar tomonidan ulkan dostonlarga aylantirilgan. V asrgacha yashab ijod qilgan Esxil, Sofokl, Yevripid kabi ulug' yunon dramaturglari o'z asarlarini, xususan, tragediyalarini ilohlar va qahramonlar haqidagi qadimgi miflar negizida yaratganlar.

Ammo mif bir joyda qotib turmaydi, aksincha, ijtimoiy ongning o'sishi bilan u ham baravar harakatlanadi, davr muammolarini tushuntirib beradigan holga keladi. Masalan, Zevs va atrofidagi ilohlar shunday evrilish natijasida paydo bo'lgan. Ilohlar qadar yer yuzini yer-osmon bolalari – Titanlar, dah-

shatli maxluqlar – Devlar, tog‘day katta Yuz qo‘lliklar, oyoqlari o‘rnida ulkan ilonlar osilib turadigan Gigantlar, bir ko‘zli Sikloplar boshqargan ekan. Ular kimlar edi? Miflarda aytilishicha, tabiatning yovuz kuchlari bo‘lib, dunyoni boshqarganlar. Nihoyat, chaqmoq va osmon ilohi Zevs kelib, ularni jilovlagan va dunyo hukmronligini o‘z qo‘liga olgan. Zevs va uning yonidagi yangi ilohlar endi odam shaklida tasavvur etilgan. Ularga insonlik sifatlari berilgan: ilohlar xuddi odamlar kabi talashib-tortishishgan, yarashishgan, har biri o‘z ishi bilan mashg‘ul bo‘lgan, ya‘ni o‘ziga ajratilgan “xo‘jalik ishi”ni yurgizgan. Yangi ilohlarning odamlardan birgina farqi shuki, ular abadiy yashar edilar.

Ma‘lumki, ibtidoiy jamoa tuzumida insonlar qabila-qabila bo‘lib yashaganlar. Lekin vaqtlar o‘tib qabilachilik tuzumi yemirilishi va harbiy aristokrat qatlamining kuchayib borishi natijasida oddiy tabaqaning ahvoli yanada og‘irlashadi. Tabiat kuchlari qarshisidagi vahima ustiga boylarning zulmi kelib qo‘shiladi. Ayni shu hol o‘sha vaqtda odamlarning diniy e‘tiqodida tub burilish yasaydi. Bu burilish yer yuzi hukmdori bo‘lmish ilohlarni inson qiyofasida tasavvur qilinishiga olib keladi. Olimp tog‘i ma‘budlari qadimgi odamlar tasavvurida ana shunday paydo bo‘lgan. Paydo bo‘lib, olamni o‘zaro bo‘lib olishgan. Ular kimlar edi? Quyida nomma-nom tanishtiramiz:

1. Zevs – ma‘budlar ma‘budi. Chaqmoq va bulutlar hukmdori.

2. Poseydon – dengizlar ma‘budi.

3. Aid – oxirat sultoni.

Bu uch ma‘bud aka-uka bo‘lib, oliy darajali ma‘budlar hisoblangan.

4. Gera – Zevsning rafiqasi: ma‘budlar malikasi, osmon ma‘budasi, homilador xotinlar, kelin-kuyovlar rahnamosi.

5. Gefest – otash ma‘budi, temirchilar piri (Geraning to‘ng‘ich o‘g‘li).

6. Ares – qonli urushlar ma‘budi (Geraning ikkinchi o‘g‘li).

7. Apollon – yorug‘lik, san‘at, poeziya va musiqa ma‘budi.

8. Artemida – qamar ma‘budasi, o‘rmonlar va o‘rmonlarda yashovchi joni-vorlar malikasi.

9. Afrodita – go‘zallik ma‘budasi (Olimp sultonining zebo qizi).

10. Erot (sinonimi – Eros) – sevgi ma‘budi (Afroditaning o‘g‘li).

11. Germes – ma‘budlar jarchisi.

12. Gelios – quyosh ma‘budi.

Bulardan tashqari, shaharlar homiysi – Afina, zulmat ma‘budi kabi yana boshqa ma‘budlar ham bor. Ular Olimp tog‘i cho‘qqisida joylashgan muhammasham qasr-qal‘alarda viqor va go‘zallik ichra abadiy yashaydilar. Ma‘budlarni odam qiyofasida tasavvur etish, mif voqealari-yu qahramonlarini hayotga yaqinlashtiradi, o‘lim sharbatini totguvchi oddiy odamlarga xos bo‘lgan bir talay ojizliklar bilan “siyladi”.

Narsiss haqida mif. Narsiss tug‘ilganda taqdiridan fol ochuvchi zot kelib: “Bu bola o‘zini ko‘rgungacha yashaydi”, – dedi. Bashorat hammaga bema‘ni bo‘lib tuyuldi. Bu orada bola behad ko‘rkam bo‘lib o‘sdi. Ko‘rgan borki, uni sevib qoldi. Shulardan biri Exo edi. U Narsissning ortidan soyadek ergashdi. Ammo ko‘plar qatori rad javobini oldi. Exo alamidanda g‘orga kirib ketdi va dardan adoyi tamom bo‘lib, ovozigina qoldi. Jismi esa toshga aylandi. Kim u yerga kirib gapirsa, faqat exo – aks-sado qaytdi. Hamma to‘planib, qasos ma‘budasi Nemezidga “Narsissni jazola!” dedi. Narsiss o‘zini sevib, o‘ziga yetolmay azob cheksin – deyildi. Narsiss ovdan qaytayotib chanqadi va suvga bordi. Suvda o‘z aksini ko‘rib uni sevib qoldi. Muhabbatiga yetisha olmay yig‘lab, iztirob chekdi. Sevgi iztirobi shu qadar og‘ir ediki, Narsiss kundan-kunga so‘nib nobud bo‘ldi. Odamlar ancha vaqtdan keyin sohilda bir gulni topib olishdi: oq narsiss gulini. Rim shoiri Ovidiy “Metamorfoza” asarida narsiss gulning paydo bo‘lish tarixini batafsil yozadi.

Pandora haqidagi mif. Zamonaviy dunyoda urushlarning ko‘payib ketganini Pandora qutisining ochilib ketishi bilan bog‘lashlar ham bor. U qanday quti edi? Pandora kim? Pandora – Prometey ma‘budlardan olovni o‘g‘irlagani uchun insonlarni, xususan, erkaklarni jazolash maqsadida yaratilgan ilk ayol. Demak, mifga ko‘ra Pandoragacha ayol bo‘lmagan. Pandora Prometeyning ukasiga xotin bo‘ladi. Prometey ukasining uyida hamma narsa muhayyo bo‘lib, burchakda bir quti ham bo‘ladi. Pandoraga shu birgina qutiga tegma, qolgan hamma narsa seniki, deya buyuriladi. (E’tibor bering, ushbu mif Odam Ato va Momo Havoning jannatdan quvilish sababini yodga solmayaptimi?) Ammo ayolni o‘sha quti o‘ziga tortaveradi. Yursa-tursa, o‘sha qutini o‘ylayveradi. Qiziqish o‘zining haddi a’losiga yetadi. Nihoyat, u o‘sha qutini ochib yuboradi. Natijada qutiga qamab qo‘yilgan yovuz ruhlar tashqariga otilib chiqadi. Pandora shoshib qutini yopadi, qutining tubida zaifgina umid qolib ketadi. Shundan beri dunyodan urushlar, musibatlar, kulfatlar arimas emish. Lekin umid bor, u qutining ichida turibdi. Mifning mohiyatiga chuqurroq kirsak, har bir insonning botinida ana shunday Pandora qutisi bor. Uning ochilib ketmaslik tadorigini ko‘rib yashash esa har bir kishining o‘z qo‘lida.

Mifologik maktab. Mif XIX asrga kelganda ilmiy o‘rganildi, uning tabiati, genezisi, mazmun mohiyati, yo‘nalishlari haqida ilmiy mulohazalar o‘rtaga tashlandi. Natijada fanda mifologik maktab nomi bilan ataladigan alohida yo‘nalish paydo bo‘ldi. U haqida o‘zbek adabiyotshunos olimlari – D. Quronov, Z. Mamajonov va M. Sheraliyevlar tomonidan tayyorlangan “Adabiyotshunoslik lug‘ati”da quyidagilarni o‘qish mumkin: “Mifologik maktab – XIX asr Ovrupa adabiyotshunosligida vujudga kelgan ilmiy yo‘nalish. Mifologik maktabning falsafiy negizini F.Shelling, A.Shlegel va F.Shlegel kabi mutafakkirlar ta’limoti tashkil etadi. Bu mutafakkirlar estetikasida miflar juda katta o‘rin tutadi. Ularga

ko'ra, adabiyot va san'atning vujudga kelishiga miflar asos bo'lgan, mif – poeziyaning javharidir. Ma'lumki, romantizm ekzotikaga moyillik bilan xarakterlanadi, ayni shu narsa xalq og'zaki ijodiga qiziqish kuchayganining bosh omili bo'ldi. Zero, klassitsizm davri sig'ingan antik etalonlardan, ma'rifatchilik to'pingan aql kultidan bezgan romantizm vakillari xalq og'zaki ijodida chinakam ekzotika, bitmas-tuganmas xazinani ko'rdilar. Shuning uchun xalq og'zaki ijodi namunalarini to'plash va nashr qilish, ularni atroflicha tadqiq etish ishlari avj oldi. Bunda nemis olimlari – aka-uka Grimmilar, ayniqsa, jonbozlik ko'rsatdilar: 1812-yilda ular to'plagan ertaklarning ilk jildi chop etildi; folklorshunoslik sohasidagi tadqiqotlari asosida "Nemis mifologiyasi" (1835) asari yaratilib, unda Mifologik maktabning nazariy qarashlari tugal shakllantirildi. Aka-ukalar adabiyotning paydo bo'lishini nemis romantizm falsafasidagi xalq ruhi tushunchasi bilan bog'laydilar: g'aybdan ilhomlantiriluvchi xalq ruhi avval miflarni yaratadi, keyin esa miflardan epos, ertak, lirik qo'shiq va sh.k. boshqa janrlar tug'iladi; ilohiy ilhom tufayli yaralgani uchun ham folklor – xalq ruhining anglanmagan ijod mahsuli, uning shaxssizligi ham shu bilan bog'liqdir. Aka-uka Grimmilar turli xalqlar folklorini qiyosiy o'rganishadi, ularda kuzatiluvchi o'xshashliklarni esa, xuddi barcha hind-Ovrupa tillari uchun umumiy bobo til (sanskrit) bo'lgani kabi, barcha xalqlar (xususan, hind-Ovrupa xalqlari) uchun umumiy qadimgi mifologiya mavjud bo'lgani bilan izohlashadi. Ovrupaning turli mamlakatlarida ko'plab izdoshlari bo'lgan Mifologik maktabning ilmiy izlanishlari, asosan, ikki (etimologik va analogik) yo'nalishda kechdi. Birinchi yo'nalish (N.Kun, M.Myuller, F.Buslaev va b.) o'z oldiga qadimgi miflar mazmunini tiklash, ularning paydo bo'lish sabablarini aniqlashni maqsad qilib qo'ysa, ikkinchisi (V.Shvars, V.Manxard va b.) turli xalqlar folklorini qiyosiy o'rganish orqali o'xshashliklarni aniqlash yo'lidan bordi. Mifologik maktabning bir qator qarashlarini keyingi davr adabiyotshunosligi inkor qilgan bo'lsa-da, u adabiy nazariy tafakkur taraqqiyotida sezilarli iz qoldirdi. Jumladan, xalq og'zaki ijodi namunalarini yozib olish va chop etish ishlarining yo'lga qo'yilgani, mifologiya, folklor va yozma adabiyot namunalarini qiyosiy o'rganishning boshlab berilgani bevosita Mifologik maktab faoliyati bilan bog'liqdir. Shuningdek, M.m.ning nazariy qarashlarini ijodiy rivojlantirib (q. ritual-mifologik tanqid) yoki inkor qilgan holda (q. sayyor syujetlar nazariyasi) yangi yo'nalishlarning maydonga chiqqani ham uning adabiyotshunoslik rivojiga jiddiy ta'sir etganini ko'rsatadi"⁵.

Folklor, mif va yozma adabiyot mushtarakligi. Bu uch tushuncha bir-biri bilan chambarchas bog'liq. Chunki mifologik qarashlardan folklor kelib chiqqani kabi yozma adabiyot ham o'z navbatida har ikkisinining bulog'idan hali-hanuz suv ichib kelmoqda. Jahon adabiyotida mif va folklorda aks et-

⁵ Адабиётшunosлик луғати. – Тошкент: Академнашр, 2010. Б.175-176.

gan g'oyalarga suyanib, ulardan ta'sirlanib yozilgan asarlar ko'p. Homer-ning "Illiada" va "Odisseyasi", Esxilning "Zanjirband Prometey", Sofoklning "Shoh Edip", Yevripidning "Medeya", Dantening "Ilohiy komediya", Navoiyning "Lison ut-tayr", Gyotening "Faust", Tomas Manning "Sehrli tog'" asarlarining negizida mif yotadi. Yoki Abdulla Qodiriyning "O'tgan kunlar" romanini boshqa ko'plab ildizlar qatori, o'zbek xalq og'zaki ijodidan oziqlanganligi, yozuvchining o'z e'tirofidan tashqari, asarning shundoq kompozitsiyasidan bilinib turadi. Mazkur tamoyil hozir ham o'z ahamiyatini yo'qotgan emas. Bugungi o'zbek adabiyotida ham qadimgi afsonalarga murojaat qilish tez-tez uchrab turibdi. Kengesboy Karimovning "Ulug' dasht bo'rilar", Xurshid Do'stmuhammadning "Donishmand Sizif" kabi romanlari, Nazar Eshonqulning "Vola", Ulug'bek Hamdamning "Yaxshiyam, sen borsan" hikoyalarida Sharq va G'arb afsonalariga yangi, zamonaviy mazmun yuklashga harakat qilingan. K.Karimovning romanida bo'ri afsonasiga murojaat bor. Ma'lumki, qadimgi turklar, italyanlar va kavkazliklarda bo'riga alohida munosabat mavjud bo'lib, bu kult ming yillar mobaynida shakllangan. Chunonchi, qadimgi turklarning bo'ri haqidagi turli afsonalaridan biriga ko'ra turkiylarning 92 urug'i ota bo'ridan tarqagan emish. Yoki yana bir boshqa asotir aytadiki, turkiylar ona bo'ri va dushman tomonidan qirib tashlangan urug'dan tirik qolgan 10 yoshli o'g'il boladan tarqagan. Ona bo'ri joni omon qolgan bolani qo'l-oyoqlari kesib tashlangan holda topib oladi va parvarishlab boqadi. Oradan vaqtlar o'tib esa, ona bo'ri bolalaydi. Afsona turkiylarning ana shu tarzda paydo bo'lganligini aytadi. Bo'ri kultining tug'ilish sababi shunday izohlanadi. K.Karimovning romanida shu asotir keltiriladi va yozuvchi badiiy niyatining ochilishiga xizmat qildiriladi. Haqli savol tug'iladi: "Zamonaviy yozuvchi nima uchun miflarga murojaat qiladi? Axir miflar qadim tafakkurning mahsuli emasmi?" Hozir chaqmoq chaqishi yo shamol chiqishini hech kim Olimp tog'idagi ilohlarning kayfiyatiga, kun va tunni esa bahaybat devning qo'lini ko'tarib tushirishiga bog'lamaydi. Tabiat hodisalariga aniq ilmiy isbotlar bor. Ilmiy tafakkur insoniyatni xurofotning to'ridan xalos qildi. Lekin nega haligacha miflar yashayapti? Chunki shunday miflar borki, ularning zaminida bugungi kun savollariga javob topishingiz mumkin. Shuning uchun ham insoniyat miflarga murojaat qiladi. Yuqorida keltirilgan "Pandora haqidagi mif"ni yoki Bilgamishning boqiy hayot suvini qidirishidan so'zlaguvchi afsonani oling. Yoki Yunon mifologiyasidagi mis ho'kiz ichidagi odamning faryodini olaylik. Unda jazoga hukm qilingan odamni misdan yasalgan ho'kiz ichiga solishadi va ostidan olov yoqishadi. Mis ho'kiz qizib, jazolanuvchiga dahshatli azob beradi. U dod soladi. Ammo ho'kizning og'zi-yu burnida maxsus teshikchalar bo'lib, ular sabab odamning faryodi yoqimli nolaga o'xshab chiqadi. Maydonda yig'ilgan xaloyiq yoqimli nolani jon quloqlari bilan eshitib

huzurlanadi. Bu mifni mis ho'kiz ichida faryod chekayotgan odam – ijodkor, uning ohu nolasidan rohatlanayotganlar esa o'quvchi, deya talqin qilish mumkin. Olmon shoiri Geynening bir she'rini Cho'lpon quyidagicha tarjima qilgan edi:

*Hamma esnab turdi, quloq solmadi
Qayg'umni gapirib bergan vaqtimda.
Meni alqamagan kishi qolmadi
Dardimni nazmga tergan vaqtimda.*⁶

Qaysi bir jihatlari bilan xuddi shu mifga o'xshab ketadigan Sharq afsonasi bor. F.Attorda u "Qaqnus umrining uzunligi va uning ahvoli hikoyasi" deb nomlanib, quyidagicha talqin qilinadi: "Qaqnus Hindistonda yashaydigan turfa ajib bir qushdirkim, uzun va qattiq tumshug'i bor. Tumshug'ida xuddi nay kabi bir qancha teshiklar mavjud. Bu teshiklar yuztaga yaqin. Qaqnusning boshqa qushlar kabi jufti yo'q, u bolalamaydi. Tumshug'ining har bir teshigidan o'zgacha ovoz chiqaradi, har bir ovozida o'zgacha nola, o'zga bir sir bor. Har bir teshikdan turli-tuman ohang-u navolar chiqarib, nola chekkach, barcha qushlar, qushlargina emas, barcha jonivorlar, hatto suvda baliqlar bundan beqaror bo'ladilar. Barcha vahshiy darrandalar jim bo'lib, bu ovozdan o'zgacha holatga tushadilar. Faylasuflar unga hamroz bo'lib, ovozigga qarab musiqa ilmini yaratdilar. U qariyb ming yil umr ko'radi, ammo o'limi vaqti yaqinlashayotganini oldindan sezadi. O'limi yaqinlashgach, ko'ngliga g'ulg'ula tushib, atrofiga ko'p-ko'p o'tin yig'adi. O'tinlar o'rtasiga o'tirib olib, o'tli nolalar chekadi. Keyin har bir teshikdan, boshqa-boshqa dardli navhalar chiqaradi, yuz teshikdan yuz xil navha-soz chiqaradi. Navha chekayotganda o'lim alamidan lahza-lahza titrab turadi. Bo'zlab nola chekishidan hayratlanib, qushlar va hayvonlar uning oldiga yig'iladilar va hayotdan umidlarini uzgandayin, behol bo'lib qoladilar. Keyin umrining so'ngida ajab hol yuz beradi: uning nolasi zo'ridan tumshug'idan qon oqa boshlaydi, bir nafas tin olib, so'ngra qanotlarini bir-biriga ura boshlaydi. Shunda uning qanotidan o't chaqnab chiqadi, keyin butun vujudini o't qoplab yona boshlaydi, olov o'tinlarga o'tadi va birga-birga yonib cho'g'ga aylanadilar. Keyin cho'g'lar sovib kul bo'ladi. Kul ichida bitta kichkina cho'g' qoladi va u kichkina qaqnus bo'lib dunyoga keladi"⁷.

Sharqda shoirlar ko'pincha ana shu qaqnus qushga mengzatiladi. U oh-u faryod chekadi, lekin tumshug'idagi teshiklar bois uning nolasi xuddi yoqimli kuydek eshitiladi. Ko'rinib turganidek, G'arb-u Sharq afsonalarida talay kesi-

⁶ Чўлпон А. "Яна олдим созимни". – Тошкент: – Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991.

⁷ Интернет материали. Фаридулдин Атторнинг "Мантикут-тайр"идан.

shadigan nuqtalar bor bo'lib, ular ijod va uning tabiatini bir qadar tushunishimizga yordam beradi.

Xullas, Sharq-u G'arbda ming yillar mobaynida bashariyat xotirasida saqlanib kelinayotgan mif va afsonalarning o'rni, ayniqsa, san'at-u adabiyot uchun beqiyosdir. Dostonnavislar, dramatik va lirik shoirlar, yozuvchilar, rassomlar, haykaltaroshlar, rejissyorlar o'z asarlarida ushbu ma'naviy buloqdan qonib-qonib suv ichdilar, hanuz ichmoqdalar.

Mavzu bo'yicha nazorat savollari:

1. Mif nima?
2. Badiiy adabiyotda mifning o'rni haqida so'zlab bering.
3. Qadimgi miflar haqida nimalarni bilasiz?
4. Mif va jahon adabiyoti munosabatlari haqida gapiring.
5. Mif va ertakning qanday o'xshash va farqli jihatlari bor?
6. Ijodkor nima uchun hozirgacha mifga murojaat qiladi?

Adabiyotlar:

1. Лосев А.Ф. “Философия. Мифология. Культура”. Москва. Политическая литература. 1991.
2. Kun N.A. Qadimgi Yunonistonning afsona va miflari. T., 2013.
3. Sulaymonova F. Sharq va G'arb. – T.,1997.
4. Saidov U. Sharq va G'arb: madaniyatlar tutashgan manzillar. – T.:Yangi asr avlodi, 2009.
5. Boltaboev H., Mahmudov M. Adabiy-estetik tafakkur tarixi. – Toshkent. Mumtoz so'z. 2013.
6. Abdug'opir Qosimov, Sidiq Xo'jaev. Jahon adabiyoti. Farg'ona nashriyoti. 2016.
7. Alimuhamedov A. Antik adabiyot tarixi – T., 1969.
8. Эфти Т. Шумерцы и этруски — древние турки у истоков человеческой цивилизации. – Ташкент. Нисо полиграф. 2013. С. 160.
8. Ziyotov Z. Shumerlar va Turon qavmlari. – Toshkent. Mumtoz so'z. 2012.
9. Крамер С.Н. История начинается в Шумере. – Москва. Наука. 1991.

2-MAVZU: QADIMGI SHARQ ADABIYOTI

REJA:

1. Shumerlar – sivilizatsiya beshigi.
2. Mixxatlardagi tarix.
3. “Bilgamish” dostoni.
4. Akkadlar: Bobil va Assiriya adabiyoti.
5. Qadimgi Misr adabiyoti.
6. Avesto – Markaziy Osiyo va Eronning mushtarak yodgorligi.
7. Qadimgi hind eposlari.
8. Xitoy iyerogliflaridagi adabiyot. Konfutsiy va Dao qonunlari.

Tayanch soʻz va iboralar: Shumerlar, Akkadlar, Bobil, Assiriya, “Bilgamish”, “Avesto”, “Maxabxarat”, “Ramayana”, “Panchatantra”, “Kallila va Dimna”, “Piramidlar kitobi”, “Sarkafaglar kitobi”, “Marhumlar kitobi”, Konfutsiy va Dao qonunlari.

Shumerlar. Yaqin-yaqin vaqtlargacha bashariyatning madaniyat oʻchogʻi Gʻarb, qadim Yunoniston, qadim Rim deb kelindi, shunday bilindi, shunday talqin etildi. Ming yillar mobaynida shu qarashga suyanilib, madaniy, maʼnaviy, ilmiy ishlar yurgizildi. Ijtimoiy fanlar boʻyicha tadqiqotlarning indallosi shu boʻldi. Ammo keyingi qariyb bir asrdir yangi arxeologik qazishmalarda qoʻlga kiritilgan topilmalar natijasida ilgari surilayotgan ilmiy fikrlar yuqoridagi qarashning umri bitganligini, ilk madaniyat oʻchogʻi Gʻarb madaniyati emas, balki Sharq ekanligini koʻrsatmoqda. U ham boʻlsa, shumerlar dunyosi, shumerlar madaniyati, shumerlar adabiyotidir. Ushbu xulosaga ham olimlar birdaniga kelgani yoʻq, albatta. Yangilikni birdaniga tan olmagan, tan olishni istamagan olimlar talay boʻldi, ular haligacha bor. Bu orada dogma qarashlarga tahrir kiritadigan olamshumul ahamiyatga molik topilmalar, ilmiy izlanishlar koʻpayaverdi. Natijada amerikalik olim S.Kramerning “Tarix Shumerda boshlanadi”⁸ nomli kitobi dunyo ilmiy jamoatchiligi eʼtiborini shumerlarga qaratdi. Axir hech kim bir necha ming yillar davomida insoniyat tarixida bunday xalq yashab oʻtganini bilmas edi-da. Faqat XIX asrga kelib, Bobil (Vavilon) mixxatlarining siri ochilganidagina olimlar shumerlar haqida ilk kez xabar topishdi.

⁸ Крамер С. История начинается в Шумере. – Москва: Наука. 1991.

Shunday qilib, shumerlar madaniyatidan soʻz ochguvchi mixxatlar bashar ahlining madaniyat beshigi Yunoniston emas, balki Shumer ekanini isbot qildi. Toir Eftining Rossiyada amalga oshirilib, Oʻzbekistonda chop etilgan “Shumerlar va etruslar – insoniyat tamadduni ibtidosidagi qadimiy turkiylar”⁹ deb nomlangan tadqiqoti ayni shu masalaga koʻp jihatdan oydinlik kiritishi mumkin. Kitob shumer mixxatlarini oʻqigan va shumer tilining turkiy til bilan genetik qarindoshligini aniqlagan Genri Roulinson, Yuliusa Opperto, Arno Pobel va Samuel Nao Kramer xotirasiga bagʻishlanadiki, bundan kitobning naqadar ahamiyatliligi koʻrinadi.

2012-yilda Toshkentda “Mumtoz soʻz” nashriyotida oʻzbek olimi Zoyir Ziyotovning “Shumerlar va Turon qavmlari”¹⁰ nomli kitobi nashr etildi. Kitob bejiz bunday nomlanmagan. Unda bashariyatga tamaddun eshiklarini ilk ochgan shumerlar bilan turon qavmlari oʻrtasidagi aloqaga ishora qilinmoqda. Albatta, shumerlarning kelib chiqishi haqida bir-birini inkor va tasdiq etadigan koʻplab qarashlar borligini yodda tutmoq kerak.

Shumer tamadduni hozirgi Iroq territoriyasida joylashgan ikki daryo oraligʻida paydo boʻlgan. Bu daryolarning nomi Dajla (Tigr) va Frot (Yefrat) dir. Olimlarni bir qancha savollar oʻylantirgan, u ham boʻlsa, shunday katta tamaddunni barpo etgan xalq va ularning shaharlari qayerga gʻoyib boʻldi? Chindanam, ular qayerga ketishgan? Undan ham qizigʻi, shumerlar qayerdan kelishgan? Ular kim oʻzi?.. Yuqorida nomlari zikr etilgan tadqiqotlar bashar ahlining tarix haqidagi qarashlariga jiddiy tahrirlar kiritadi, uni oʻylashga, fikr yuritishga chorlaydi. U ham boʻlsa shuki, dunyo tamaddun oʻchoqlaridan biri, balki eng qadimiysi bu shumerlar madaniyati hamda shumerlarning qadim ajdodlari turkiy qavmlardir. Ayniqsa, Toir Eftining “Shumerlar va etruslar – insoniyat tamadduni ibtidosidagi qadimiy turkiylar” nomli tadqiqotida bugun Markaziy Osiyoda yashayotgan oʻzbeklar, qozoqlar, turkmanlar, qirgʻizlar; Kavkazdagi ozarbayjonlar; Turkiyadagi turklar va boshqa turkiy qavmlar bilan shumerlarning ildizi bir ekanligi toʻgʻrisidagi fikr har tomonlama himoya qilinadi. Buning qay darajada haqiqat ekanligini hali yangidan yangi ilmiy tekshirishlar aytib beradi, lekin nima boʻlganda ham, shumerlar madaniyatining borligi va u hozirgacha topilgan madaniyatlar ichra eng qadimiysi ekanligining oʻziyoq uning barcha madaniyatlarining sarchashmasi mavqeyiga olib chiqadi.

Oʻzbekiston xalq shoiri Erkin Vohidovning “Oʻzbekim” qasidasida shunday satrlar bor:

⁹ Эфти Т. Шумерцы и этруски – древние тюрки у истоков человеческой цивилизации. – Ташкент: Нисо полиграф, 2013.

¹⁰ Зиётов З. Шумерлар ва Турон қавмлари. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2012.

*Tarixingdir ming asrlar
Ichra pinhon, o'zbekim.
Senga tengdosh Pomir-u
Oqsoch Tiyonshon, o'zbekim.¹¹*

Xalqi tarixidan faxr hissini tuygan, uni behad sevgan shoir bu she'ri bilan "Ey o'zbekim, sening tarixing ko'hna Pomir-u Tiyonshonga teng!" demoqda. Ammo she'r yozilgan payt – sobiq Sho'rolar imperiyasi davrida Shumerlar haqida ko'p gapirilmadi, Shumerlarning turkiy qavmlarga aloqasi haqida lom-mim deyilmadi. Shuning uchun ham "O'zbekim" qasidasida tarixning shumerlar qismiga e'tibor qilinmaganini to'g'ri tushunish lozim. Shunday ekan, shoir Erkin Vohidov "O'zbekim" qasidasini bugun yozganda, shumerlarni chetlab o'tmasligi haqiqatga yaqin. Chunki she'rda tilga olingan O'rxun-Enasoy obidarlari eramizning VII asrlariga to'g'ri keladi, shumerlar tarixi esa eramizdan oldingi 4000-yillarga borib taqaladi. Oradagi farq juda katta. Bugungi sana bilan shumerlar ilk paydo bo'lgan davr orasidagi farq esa olimlarning qayd etishicha, qariyb 6000 yilga teng.

Xo'sh, qanday asoslarga tayanib, shumerlar turkiylarning ajdodi degan inqilobiy fikr maydonga tashlandi? Tilga! Shumer tili va turkiy tillar orasida o'zaro qarindoshlik mavjud. Ma'lumki, sobiq Sho'ro davrida shumer tilining turkiy tillar bilan solishtirilishiga qarshiliklar bo'lgan, bu qarash hozirgacha postsovet hududida saqlanib qolgan. Savol tug'iladi: "Nima sabab?" Balki kimlargadir qadim tamaddunning ildizlari turkiy xalqlar bilan tutashligi, turkiy xalqlar dunyo madaniyatining beshigi ekanligini qabul qilish, uni hazm qilish oson bo'lmagandir. Ammo oyni etak bilan yopib bo'lmaydi. AQSh va Ovrupa olimlari bu masalani chuqur o'rganib, shumer-etruslar turkiy xalqlarning bevosita ajdodlaridir, degan ilmiy dalillarni jamoatchilikka ma'lum qildi. Etruslar Italiya madaniyatiga asos solgan, qadimgi Misrning shakllanishida ma'naviy aloqalari bo'lgan.

Javoharlal Neru 1955 – va 1961-yillarda O'zbekistonga kelganida olgan taassurotlarini "Hindistonning kashf etilishi" kitobida qoldirgan edi. Kitobda aytilgan quyidagi ma'lumotga e'tibor qiling: "Mening asl urug'-aymog'im kelib chiqishi jihatidan kashmirlik hisoblanadi. Kashmira bundan 4300 yil avval O'rta Osiyodan kelganlar sug'orma dehqonchilikni yo'lga qo'yib, yangi yerlar ochganlar, ekinzorlarni tashkil etib, xo'jalik yuritishni yo'lga qo'yganlar va bu bilan dunyo tamaddunining rivojiga katta hissa qo'shganlar. Bu haqida olimlarimiz tomonidan chuqur kuzatishlar asosida ko'plab asarlar yozilgan"¹². Chindan

¹¹ Воҳидов Э. "Ёшлик девони". – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1969.

¹² Зиётов З. Шумерлар ва Турон қавмлари. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2012. Б.13.

ham, shumerlar hozirgi Iroq hududida joylashgan ikki daryo oralig'ida eramizdan oldingi 4 va 3-ming yillik oralig'ida o'z madaniyatiga asos solib, taxminan mil.avv. 1750-yillargacha hukm surgan. Keyin tashqi kuchlar ta'sirida sekin-asta parchalangan. Ularning bir qismi Misrga, bir qismi Hindistonga, bir qismi Italiyaga o'tib ketadi. Qolgan qismi ikki daryo oralig'ida qoladi. Javoharlal Neru aytayotgan 4300 yil oldingi O'rta Osiyoliklarning ta'siri 4000-5000 yil nari-berisida shumerlarning dunyoga o'tkazgan ta'sirini yodga soladi.

Dunyodagi birinchi yozuv Shumer mixxatlari hisoblanadi. Mixxatlar loydan yasalgan g'ishtchalar (tablitsalar)ga bitilgan. U keyingi 100 yil ichida topilgan. Manbalar Bobil (Vavilon) madaniyati tilidan tashqari bus-butun holda Shumerlardan (mixxatlardan) ko'chirilgani aytiladi. Demak, Bobil dunyoga madaniyat olib keldi, deganda bu madaniyat asli Shumerlarga oidligi ayon bo'ladi. Shumerlar deyarli hamma narsani ilk bor yaratganlardandir. Dunyoning yaratilishi haqida miflar to'qishgan, dehqonchilik, chorvachilik, ustachilikni kashf qilishgan. Qum va tuproqdan g'ishtlar yasab, imorat solishni uddalashgan. Yana savdo-sotiqni, ayirboshlashni, o'rmonchilikni puxta egallashgan, urush va tinchlik, sulh va uning shartlarini, er va xotin haqlarini yaxshi tushunib, kerak bo'lganda ularning huquqlarini hozirgi notarial idoralarda amalga oshiriladigandek qonun bilan himoyalab qo'yishgan, deyiladi manbalarda.

Shumerlar adabiyoti

Taxminan 5 va 6 ming yil muqaddam shumerliklar dunyo miqyosidagi toshqin haqida yozishgan. Shuningdek, ilk kemani kim qurganligi haqida mixxatlarda batafsil ma'lumot berishgan. Yana eposlar, dostonlar, qo'shiqlar bitilgan. Ulardan namunalar saqlanib qolgan. Masalan, "Bilgamish" dostoni. Bu asarlarda olam va odamni Tangri yaratganligi haqida kuylanadi. Qizig'i shundaki, "Injil"dagi hikoyalar "Bilgamish"dagi hikoyalar bilan juda ham o'xshash. Olimlarning fikricha, "Injil"dagi ayrim hikoyatlar Shumer hikoyalari ta'sirida bitilgan. Bu ish mixxatlarni ko'chirib oluvchilar tomonidan amalga oshirilgan bo'lsa kerak deb taxmin qilinadi. "Injil"da nomlari zikr etilgan Nuh, Muso, Yoqublar haqidagi rivoyatlarning ilk namunalari aynan Shumerlar adabiyotidan, o'sha mixxatlarga bitilgan rivoyatlardan topilgani bugungi o'quvchini lol qoldiradi. Yana aytish joizki, asarga qiyosiy-tipologik mezonlar bilan yondashilganda, dunyo xalqlarining ko'pgina eposlarining ildizlarini ham aynan "Bilgamish" dostonidan topish mumkin bo'ladi. Chunonchi, Homerning "Illiada", "Odyssey", hindlarning "Mahobhorat", "Ramayana", o'zbek xalqining "Alpomish" va boshqa shu kabi ko'plab dostonlarining ildizlari aynan "Bilgamish"ning tuproqlaridan suv ichadi, desak, mubolag'a bo'lmaydi.

“BILGAMISH” dostoni

Shumerlar sivilizatsiyasi topilganda, ular yashagan joylarda arxeologik qazishmalar olib borilar ekan, olimlar bu qadar katta xazinaga duch kelishini hatto tasavvur ham qilmagan edilar. Turli-tuman ro‘zg‘or buyumlari, ish va harbiy qurollar, g‘ishtlar va boshqa ko‘pdan ko‘p osori atiqalar o‘sha davr kishilarining nafaqat turmush tarzidan, balki ulkan ma‘naviy hayotidan ham xabar berib turar edi. Topilgan yozma yodgorliklarning aksariyati hozirda dunyoning ko‘plab muzeylariga tarqab ketgan. Ularning umumiy soni taxminan 1 mln.dan ortiq deyiladi manbalarda. Yozma yodgorliklar (asosan, mixxatlar)ning taxminan 90-95 foizi xo‘jalik yuritish bilan bog‘liq bo‘lsa, qolgan qismi shumer adabiyotiga tegishlidir. S.Kramerning fikricha, badiiy asar bitilgan taxtachalar 5000 tadan ziyoddir. Shumerlar adabiyoti haqida o‘zbek olimi Zoyir Ziyotov shunday yozadi: “Shumer adabiyoti o‘zlari zamonida yozilgan “sof shumer” asarlariga va shumerlarning merosi sifatida, albatta, ularni ulug‘lab yozilgan keyingi toifa asarlarga bo‘linadi”. Xo‘sh, Nineviyada ilk topilgan “Bilgamish” dostoni qaysi toifa asarlarga kiradi? Z.Ziyotov keyingi toifaga deydi. Lekin, shunday bo‘lsa-da, doston shumerlar madaniyati negizida paydo bo‘lganiga ko‘ra uni shumer adabiyoti sirasida ko‘rish va qabul qilish maqsadga muvofiqdir. Chunki doston yoshi 2600-2700 yil deb belgilanishiga qaramay, uning dastlabki sof shumerlar variantini olimlar 3700 yil deb bilishadi. Bundan tashqari, dostonning dastlabki og‘zaki variantining yoshi 4500 yildan 6000 yilga qadar tarix bag‘riga kirib ketishi haqida qarashlar mavjud. Zero, Bilgamish tarixiy shaxs bo‘lib, 4500-6000 yillar muqaddam Mesopotomiyadagi Uruk (Erex) shahrining birinchi sulolasi tarkibidagi hukmdorlardan biri o‘laroq yashab o‘tgan. Bilgamish Shumerda shu darajada mashhur shaxs bo‘lganki, tiriklik chog‘laridayoq u haqida afsonalar to‘qilgan. Dostonning bir qancha syujet chiziqlari mavjud. Biz hozir shulardan bittasiga – 11-bitikka qisqacha to‘xtalamiz. Shuning o‘ziyoq bu sharq dostonining nechog‘li ahamiyatli ekanini, tarixiy, adabiy va estetik qiymatini, o‘rnini manaman deya ko‘rsatishga kifoya qiladi. “Bilgamish” dostonining Shumer va Bobil variantlari bor bo‘lib, ular bir-birlaridan syujet chiziqlari borasida farq qiladi.

O‘n birinchi bitik

“Bilgamish” dostonining 11-bitigi 11 ta taxtachani egallaydi va u juda yaxshi saqlanib qolgan. Xo‘sh, taxtachada nima bitilgan? Ilk bor angliyalik tadqiqotchi Smit tomonidan o‘qilgan taxtachada shunday yozuvlar bor edi: “Nizir tog‘iga kelib kema to‘xtadi. Shunda men kaptarni uchirib yubordim. Kaptar uchib ketdi va qo‘nishga joy topolmay kemaga qaytib keldi”. Bu jumlar nasroniylarning muqaddas kitobi – “Injil”dagi Nuh to‘foni voqeasini yodga soladi. Bu

o'xshashlikdan avvalo olim, keyin voqeadan xabar topgan dunyo afkor ommasi hayratga tushdi. Navbatdagi tadqiqotlar esa muqaddas kitoblarda zikr etilgan ayrim rivoyatlarning ildizlari aynan shumerlar sivilizatsiyasidan qolgan taxtachalardagi yozuvlar mazmuni bilan uyg'un ekanligini ko'rsatdi. Bu uyg'unlik esa jahonaro olamshumul voqea bo'lib tarqaldi.¹³

Xullas, "Bilgamish" dostoni 11-bitigining qisqacha mazmuni quyidagicha edi:

Bilgamish hayot suvini qidirib, dunyoning hech kim yashamaydigan chekka bir joyiga borib qoladi va u yerda donishmand Pir Napishtimga duch keladi. Bilgamish undan: "Menga o'xshaysan-u, nega bu yerlarda hamma narsadan voz kechib yuribsan?" – deya so'raydi. Shunda donishmand Pir Napishtim Bilgamishga javob aytadi: "Men senga barcha sirni ochaman, Bilgamish, ma'budlarning hukmini ham yashirib o'tirmayman. Sen Frot yoqasidagi Suripak (Shuruppak) shahrini bilarsan... U yerdagi ma'budlarning miyasiga dunyoni suv bostirish fikri keldi. Buyuk ma'budlar kengash qurdilar, kengashda ularning bobokalonlari ma'bud Anu, ularning maslahatchisi, qattiqqo'l ma'bud Bel (dunyoni suvga bostirish fikri shuning miyasidan chiqqan), ularning qirg'in keltiruvchi arvohi ma'bud Ninib, ularning sarkardasi ma'bud Nergal, jahonning hukmdori bor edi. Ma'bud Ea bundan chiqib, ma'budlarning hukmlarini, kambag'allarga ham, boylarga ham barobar yetkazar edi: "Kulba! Qamish kulba! Qasr, g'ishtin qasr! Tingla, kulba! Qasr, tingla! Suripaklik Ubartutuning o'g'li! Uyni yiqit-da, kema yasa, mol-mulkingni tashla, joningni saqla! Boyligingdan voz kech, hayotingni qutqar. Kemaga turli navdan, hayot urug'laridan ortib ol o'zing bilan. Kema eniga ham, bo'yiga ham, pastga ham cho'zilib ketaversin. Dengizdan bimalol suzib ketaversin". (A. Fayzullo tarjimasi)

Kemani qurgan inson Pir Napishtimning o'zi edi. Bitikda to'fonning batafsil tasviri beriladi. Olti kun jala quyadi, deyiladi. Yettinchi kun to'xtaydi. (Bu tasvirlar Nuh to'foni, dunyoning yaratilish muddati haqidagi "Injil"dagi rivoyatlarni esga soladi. Qur'onda ham bu haqida alohida oyatlar keltiriladi). Ma'bud Ea Pir Napishtimga deydi: "Kechqurun bo'rilar hukmdori dahshatli jala yuborganida kemaga kirib ol-da, eshikni mahkam yop..." To'fonning birinchi kuni... (ikki-uch qatorni o'qib bo'lmaydi)... Bamisoli odamlar bilan qirg'inbarot jang o'yini o'ynayotgandek... Aka ukaga qaramaydi; odamlar bir-birini o'ylamaydi. Osmondagi ma'budlarning o'zlari ham qo'rqib ketishgan, ular ma'bud Anu (arshi a'loda)ning uyiga berkinib olishgan; ko'ppak katagiga pusib kirganday falak qafasi ichiga kirib g'ujanak bo'lib olganlar. Alamdan Pir Napishtim qattiq far-yod soladi: "E voh!.. Atrofga alanglardim: Hamma yoq dengiz edi! Bir kechakunduzdan keyin orolga o'xshagan bir joyga suzib chiqdim. Kema Nizir tog'i (Qur'onda Judiy tog'i deyiladi) tomon suzib kelardi. Nizir tog'i uni tutib qoldi

¹³ Bu haqida qarang: Зиётов З. Шумерлар ва Турон қавмлари. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2012.

va kema endi chayqalmayotgandi”. Yettinchi kuni tongda Pir kabutarni qo’liga olib uchiradi. Keyin qaldirg’ochni, keyin qarg’ani. Kabutar va qaldirg’och qaytib keladi, lekin qarg’a qaytmaydi. Tog’ ustiga qo’nib don yeya boshlaydi. Ular xalos bo’lgan edilar.

Shunda dunyoni suv bostirgan ma’bud Bel darg’azab bo’ladi. “Tirik qolganlar qanaqa maxluqlar o’zi?! Bitta ham odam bolasi tirik qolmasligi kerak!” Ea deydi: “Sen ma’budlarning qudratli rahnamosisan. Ammo ma’bud degani ham odamzod ustiga shunaqangi balo-qazo to’fonni yuboradimi? Gunohkor o’z gunohi, qotil o’z qilmishi uchun jazolanishi kerak, bu to’g’ri, ammo sal insof qilsang-chi, hammani qirib tashlash yaxshimi? Hamma butunlay qirilib bitmasdan bundoq rahming kelsin!..” Shunda Bel o’ziga keladi. Pir Napishtim aytadi: “U (Bel) kemaga chiqdi, qo’limdan tutdi va o’sha yoqqa boshladi; xotinimni ham birga yetakladi, qarshisida tiz cho’kishga majbur qildi; bizga murojaat qilib, o’rtamizga turib oldi va bizni duo qildi: “Shu paytgacha Pir Napishtim (banda) inson edi, endi u ham, xotini ham bizga o’xshab ma’budlar sirasiga kiradi. Pir Napishtim olis yoqlarda, daryolarning mansablarida istiqomat qilsin... Ular meni qo’llariga ko’tardilar-da, olisdagi yurtlarga, daryolarning mansablariga olib ketdilar”.

“Bilgamish” dostonining bu matni fanda “Nineviya” varianti deyiladi... Bu nusxa ham shumerlarning asl nusxasidan emas, balki eski Bobil variantidan olingan va to’ldirilgan nusxadir. Asl shumer nusxasi bu nusxadan va “Injil”dan ikki ming yil oldin yozilgan edi, og’zaki holda og’izdan-og’izga o’tib yurgani esa undan ham ilgari paydo bo’lgan, deb yozadi shumerlar haqida maxsus asar bitgan (“Shumerlar va Turon qavmlari”) o’zbek olimi Zoyir Ziyotov.

Bilgamishni g’arbda Gilgamish deyishadi. Hatto rus manbalarida ham shunday keladi. Nega? T. Eftining fikricha, bu ish chalg’itish uchun atay qilingan. Axir Bilgamish so’zining o’zagi “bilge”, ya’ni “bilim”dan olingan. Bilgamish degani bilimlar egasi, hamma narsani bilguvchi ma’nosida keladi va bu so’z, shubhasiz, turkiy so’zdir. Doston bosh qahramonining ismi turkiycha bo’lib, u turkiyda ana shunday chuqur ma’noni bildirar ekan, demak, Gilgamishning asli Bilgamish ekanligi dunyo sivilizatsiyasining avvalida turkiylarning kelishini ko’rsatar, ammo bu haqiqatni qabul qilish oson emasdi.

Aytilganlardan ko’rinib turibdiki, sharq adabiyoti namunasi bo’lmish “Bilgamish” dostoni shu choqqacha G’arb-u Sharq, Shimol-u Janub sarhadlarida yaratilgan epik dostonlarning debochasi bo’lib, uning syujetidan keyinchalik juda ham ko’plab boshqa asarlar, jumladan, dostonlar dunyoga kelgan.

Akkad adabiyoti. Akkad – Mesopotamiyadagi Frot daryosi bo’yida joylashgan shahar. Sargonakkad II deb podshohligi davrida poytaxt bo’lgan. Akkad atamasi shu nomdan olingan. Mil.avv. III mingyillikda semit tillariga mansub aholi Mesopotamiyaga ko’chib o’tgan, ular dastlab mamlakat janubida joylash-

gan bo'lsa-da, vaqtlar o'tib kengaygan va butun mamlakat Akkad nomini olgan. Akkad so'zi shahar, mamlakat va qavm ma'nolarini bildiradi. Mesopotamiyada Akkad davri deb yuritilgan vaqt Mil.avv. 2350-2150-yillar orasiga teng keladi deyiladi manbalarda.

Qadimgi Bobil va Assiriya adabiyotiga nisbatan akkad adabiyoti nomi qo'llanilgan. Uning ildizlari shumer adabiyoti an'analaridan sug'orilgan. Akkad adabiyoti Mil.avv. III mingyillikda o'zining ilk yozuvlariga ega bo'lgan. Vaqtlar o'tib shumer tili va adabiyoti o'z o'rnini akkad tili va adabiyotiga bo'shatib bergan. "Bilgamish" dostoni akkادلarda ham bo'lgan. Bu variantning badiiy jihatdan ancha baland saviyada ekanligi qayd etiladi. "Enuma elish" dostoni dunyoning yaratilishi, iloh Erra haqidagi doston esa vaboga qarshi kurash haqidadir. Ammo akkad miflaridan joy olgan ilohlar timsollari shumer mifologiyasidagi ilohlar proobrazlari vositasida yaratilganligi ularning asl manbasi (shumerlar) haqida yetarlicha ma'lumot beradi. Xususan, quyosh ma'budi Shamash shumerlardagi Utgudan, Ishtar esa Inannadan ta'sirlanib yaratilgan.

Bobil adabiyoti. "Inanna yer ostida", "Bobil teoditseyasi" kabi dostonlardir. "Bobil teoditseyasi" falsafiy doston bo'lib, u shartli nomlangan. Qadimshunoslar dostonni miloddan avvalgi 1400 – va 800-yillar orasida yozilgan deb taxmin qilishadi. Asarda hayotda ko'p qiynalgan oddiy bir hasratchi odam bilan donishmand o'rtasidagi savol-javob bayon etiladi. Tushuncha hosil qilish uchun quyidagi qisqa parchaga nazar tashlash kifoya:

Hasratchi:

Ey dono, quloq sol, aytib beray Ko'nglimdagi qayg'u-alamni.

(Men quling) ey dono, seni sharaflay, Dunyoda sen kabi dono qaydadir?

Senga teng keluvchi olim qaydadir? Maslahatchi qani? Dardimni aytsam. Kamina oilada kenjasi edim, Otamdan ayrildim taqdir hukmi-la. Borsa, kelmas tomon onam ham ketdi. Himoyasiz qoldim yetimlik ila.

Dono do'st:

Do'stim, aytganlaring qayg'uli holdir, Lekin sen baribir yaxshi niyat qil. Oqil odam bo'l-u tentak bo'lmagil, Ochiq chehrali bo'l, g'amga botmagil. Hammaning ota-onasi ketar bir kuni "Xubur "daryosidan nari — sohilga...

Hasratchi:

Do'stim, qalbing daryo, suvlari doim Mavjlanguvchi dengizga mengzar. Sendan so'raydigan gaplarim ko'pdir. Omad yuz o'girdi, quvvatdan qoldim, G'am-u hasrat ichra hayotdan toldim.

Dono do'st:

Aqling joyida-ku, so'zlaring chalkash, Chiroyli chehrangni ko'rga o'xshatma.

Ne tilasang, bir kun yetasan, Toat-ibodat qil, shafqat qilurlar, Ketgan yaxshi kunlar qaytib kelurlar.

Hasratchi:

Bosh egaman senga, dono so'zingga, Qornin hashak bilan to'ldirgan eshak
Ilohiy so'zlarni tinglaganmi hech? Tirik odamni yeb quturgan arslon, Qurbon-
lik qilganmi ilohasig?

Mol, dunyosi bisyor badavlat odam, Tillo tortib bermagan-ku ilohasiga?
Qancha qurbonlik va ibodat qildim, Eshitmas iloham tilaklarimni.

Dono do'st:

Donolar hikmatin tinglagan odam Hurmoga o'xshaydi, yombi tilloga. Ekin-
zor dalani toptab, ezganlar, (Dehqon yo ovchining) o'qiga uchrar,

Chohga tushar ul qonxo'r arslon.

Mol, dunyosi oshib ketganni Gulxanda yoqadi zamon podshohi.

Sen bularning izidan borma.

Tangri rizoligin so'ra, yaxshisi.

Hasratchi:

So'zlaring rohatbaxsh shabboda kabi

Nasihating dardga malhamdir.

Xullas, shumerlar madaniyati va adabiyoti insoniyat tarixining hozircha
fanga ma'lum bo'lgan eng qadimiy qismi hisoblanib, uni o'rganish ko'pdan ko'p
chalkash muammolarga yechim topishiga shubha yo'q.

Qadimgi Misr adabiyoti. "Piramidalar kitobi" eramizdan 3 ming yil oldin-
gi davrga oid bo'lib, marhumga bag'ishlangan. Unda marhum u dunyoda ni-
malar qilishi kerakligi devorlarga yozuv shaklida bitilgan. Demak, kitobning
mohiyati marhum kulti bilan bog'liq. Ya'ni o'limni yengib o'tish, vaqt ustidan
g'olib kelish, manguликka erishishdir. Tahlillar bu matnlarning folklor ohang-
lari bilan uyg'unligini ko'rsatmoqda. Uyg'unlik takrorlarda, parallelizmlarda,
alliteratsiyalarda, arxaizmlarda, unli va undosh tovushlarning qaytarilishida
ko'rinadi.

"Sarkafaglar kitobi" (Mil.avv. XV asr) "Piramidalar kitobi"ning davomi.
Mazmuni "Piramidalar kitobi"ning mazmuniga o'xshaydi. O'rta misr tilida
yozilgan.

"Marhumlar kitobi" (Mil.avv. XV asr) didaktik adabiyot. Yangi misr tilida yo-
zilgan. Marhum tilidan "Men o'ldirmadim, o'g'irlamadim, bekorchi gap aytma-
dim, mol talashmadim" deya aytiladi. Bunda gunohlar katta kichikligiga qarab
emas, shaklning kelishiga qarab sanaladi. Qabr toshlarida marhumning ismi,
kimligi, fir'avn oldidagi xizmatlari, ezgu ishlari bitilgan. Masalan, Sheshi nomli
kohin (majusiylar ruhoniysi)ning qabr toshiga quyidagilar yozilgan: "Men haqi-
qatni gapirdim, men to'g'ri ish qildim, men yaxshilikdan so'zladim va yaxshilik-
ni takrorladim. Men aka va singilni yarashtirib qo'yish uchun hukm chiqardim,
men o'ljani kuchlidan himoya qildim, men ochga non, yalang'ochga kiyim ber-
dim, qayig'i yo'qqa qayiq yasab berdim. Men otamni hurmat qildim, onamga
yaxshi munosabatda bo'ldim, ularning bolalarini tarbiyaladim". Mazkur uchin-

chi manbada jahon adabiyotida ilk bor “san’at” so’zi ishlatiladi. Bu matn Mil. avv. XXV asrga oid bo’lib, Isesi nomli kohin qabr toshiga yozilgan: “Olimlik bilan maqtanma. Bir o’zim hamma narsani bilaman deb o’ylama. Maslahatni faqat donishdan emas, hamma joydan qidir. San’at chegara bilmaydi. Axir rassom o’z mahoratining so’nggi nuqtasiga yetishmog’i mumkinmi?” Misrliklar uchun bu kabi yozuvlar nihoyatda muhim sanalgan. Dushmanlariga jazo berish uchun raqiblarining haykallaridagi nomlarni o’chirib, o’rniga boshqa ismlarni yozib qo’yish ularga kifoya qilgan. 2-ming yillikning oxirlariga tegishli “Kotiblarni madh qilish” asari Goratsiyning “Haykal o’rnatdim men” (“Exegi monumentum”) va Pushkinning “Haykal” she’rlariga xamirturush bo’lgan. Mana o’sha asardan parcha: “Donishmand kotiblar // Ilohlarning muovnlari // Kela-jakni bashorat qilishgan // Ularning nomlari abadiy saqlanib qoladi // Ular o’z ishlarini yakunlab ketishdi // Ularning hamma yaqinlari unutildi // Ular o’zlariga misdan piramidalar yasashmadi // Bronzadan qabr toshlari ham // O’zlaridan keyin merosxo’rlar qoldirishmadi // Nomlarini ko’tarib yuradigan farzandlar ham // Ammo ular o’z meroslarini bitiklarda qoldirishdi // Bitiklar ularning kohinlariga aylandi // Maktub taxtalari esa o’g’illarga // Ularning piramidalari hikmatlar kitobi // Ularning bolalari esa qamishdan yasalgan qalam // Ularning umr yo’ldoshlari qattiq toshlar //... Kitoblar uylardan kerakliroq // Mag’ribdagi maqbaradan zo’rroq // Hashamatli saroydan hashamatliroq // Ibodatxonadagi yodgorlikdan yaxshiroq” (A.Axmatova tarjimasidan U.Hamdammov tarjimasidan).

Imxotep. U papirusga yozuv bitgan ulug’ kotiblardan biri (Mil.avv. XXVIII a.) hamda birinchi piramida yaratuvchisi hisoblanadi (fir’avn Joserning zinapoyal-piramidasi). U misrliklar tomonidan ilohiylashtirilgan arxitektor, astronom, vrach, ehtimol, jahon adabiyotining ilk yozuvchisi hamdir (u qoldirgan matnni aniqlab isbot qilish qiyin bo’lsa ham, deyiladi manbalarda).

Osiris haqida afsona. Bu misrliklarning bosh afsonasi bo’lib, unda o’lgan va qayta tirilgan iloh haqida so’z boradi. Osiris Misr podshohi. U odamlarga ko’p foydali, ezgu ishlarni o’rgatadi: ekin ekish, non pishirish, musallas tayyorlash, asal olish, davolash, ibodatgohlar qurish, din, mis va oltin olish, odamxo’rlikdan tiyinish... Ammo Osirisning g’alabasi sha’niga berilayotgan ziyofatda akasi Set (cho’l va yot mamlakatlar ramzi) bir sarkafag olib kelib, kimga sig’sa, o’shanga sovg’a qilishini aytadi. Sarkafag Osirisga to’g’ri keladi. Chunki undan yashirincha andoza olingan bo’ladi. Osiris uni kiyishi bilan Set sarkafagni yopib, Nil daryosiga tashlaydi. Osiris o’ladi. Set uning tanasini 14 ga bo’lib, butun Misr bo’ylab sochib yuboradi. Shunda Osirisning singlisi va xotini parchalarni to’plab, ulardan iloh Gorni yaratishadi. Gor ulg’ayib, otasini kim o’ldirganini biladi va Setga qarshi kurashib, uni yengadi. Ammo ko’zidan ayriladi. Ko’zini qayta qo’lga kiritib (Quyosh ramzi), uni Osirisga beradi. Osiris uni yutib, tiriladi

(tabiatning qayta jonlanishi). Osiris haqidagi afsona tufayli har yili bahorning kelishi qutlanadigan bo'ladi. Mil.avv. 1970-yilga tegishli papirus bitigida jahon adabiyotida birinchi marta dramatik asar epizodiga duch kelinadi. Bu epizodda qahramonlarning replikalari remarklar yordamida beriladi. Personaj monologi ham mavjud. Osiris va Setning qurollsiz jangi yoritiladi.

Qadimgi misr adabiyotida sayohat, masal kabi janrlarning ilk kurtaklarini ko'rish mumkin. Injil va Platonning asarlarida (dialog) misr adabiyoti ta'siri yaqqol seziladi. Misr adabiyoti matnlaridan birida uchraydigan "Yaxlit bir narsa mo'jizasini yuzaga chiqarish uchun pastda joylashgan tepadagiga uyg'un, pastdagi esa tepadagiga muvofiq", degan qarash analogiyaning ulug' qonuni hisoblanib, ovrupaliklar dunyoqarashini yangi zamonlarga qadar belgilab kelgan.

Qadimgi Markaziy Osiyo va Eron adabiyoti

Avesto. Hozirgi tilda "asosiy kitob" ma'nosini bildiradi. Mil.avv. IX va VI asrlarda paydo bo'lgan Sharq xalqlarining diniy, ma'naviy, falsafiy, adabiy mush-tarak yodgorligidir. G'arb olimlari uni Eronda paydo bo'lgan deyishadi. Lekin keyingi vaqtlardagi ilmiy izlanishlar Avestoning avval Xorazm (Markaziy Osiyo) da paydo bo'lib, so'ng Eron va Hindistonga tarqalgan, deya taxmin qilishga asos beradi. Uning asoschisi Zardusht, ergashuvchilar zardushtiyalar sanaladi. Zardushtiyalar Axuramazdaga sig'inish bilan birga quyoshga, olovga, suv, za-min va taqdirga topinishgan. Hozirgi kunda zardushtilikning dunyo bo'ylab 129 000 dan ziyod vakillari bor. "Avesto" matni 21 ta kitobdan iborat bo'lgan. Unda dunyoni boshqaruvchi ikki kuch – Axuramazda va Axriman haqida ba-tafsil so'z yuritiladi. Axuramazda ezgulik, Axriman esa yovuzlik homiysi. Ular o'rtasida mangu jang boradi. Axuramazdaning 6 tajalliysi bor: 1. Vohu Mana (Ezgu niyat), 2. Asha Vaxishta (Eng yaxshi haqiqat), 3. Spenta Armayti (Mu-qaddas halollik), 4. Xshatra Varya (Tilakli hokimiyat), 5. Xarvatat (butunlik), 6. Umuratat (uzoq umr, abadiy hayot). Ushbu olti ideallik insonlarning ma'naviy kamolotga erishishi uchun eng oliy qadriyat hisoblangan.

"Avesto" matnida dastlab ohang uyg'unligi saqlangan. Keyinchalik matn-ning 5 dan 3 qismi yo'qolgan (Aleksandr Makedonskiy O'rta Osiyoga bosti-rib kelganda "Avesto"ni yo'q qilishga harakat qilgan va bunga qisman erish-gan. VII asrdan boshlangan arablar bosqini davrida yana shu hol yuz bergan. Umuman, bir xalq boshqa xalqlar ustiga bostirib borib, ularni yengib, ustidan hukmronlik qilar ekan, odatda, mahalliy xalq tarixini, tarixni bilguvchilarni, zi-yolilarni, o'qimishlilarni yo'qotishga urinadi. Yaqindagina parchalanib ketgan Sho'rolar hukumati ham xuddi shunday siyosat yurgizgan edi). Natijada ritmik strukturaga putur yetgan. Shunga qaramay, o'rta asrlarda gotik romanlar va

M.Bulgakovning “Usta va Margarita” romanlarida shu konsepsiyaga ergashilganligi kuzatiladi.

Qadimgi Hind adabiyoti

Mahobhorat. “Ulug‘ jang” degan ma’noni bildiradi. Doston Mil.avv. X – IV asrlarda vujudga kelgan bo‘lib, milodiy taxminan IV asrlarda yozib olingan. “Mahobhorat” va “Ramayana” qadimgi hind adabiyotining cho‘qqisi hisoblanadi. “Mahobhorat” 200 ming misradan iborat bo‘lib, hajman “Illiada” va “Odissey”dan 8 barobar ko‘p. Asarning asosiy syujetida aka Panduning besh o‘g‘li va uka Dxishtrotrning yuz o‘g‘li o‘rtasida taxt talashish natijasida nizo kelib chiqadi. Taxt qonunan besh o‘g‘ilning to‘ng‘ichi Yudxishttrga tegishli bo‘lsa-da, hiyla-nayrang bilan Dxishtrotrning o‘g‘li Duryodxon uni egalab oladi. O‘rtada muhoraba (jang) boshlanadi. U 18 kun davom etadi va besh o‘g‘ilning g‘alabasi bilan yakunlanadi. Yudxishttr mamlakatni uzoq vaqt adolat bilan boshqarib, asar so‘ngida ukalari va umumiy xotinalari bo‘lmish Draupadi bilan birga ilohlar olamiga kirish uchun muqaddas tog‘ cho‘qqisiga ko‘tariladi.

“Ramayana”. “Ramayana” eposi til xususiyatlariga ko‘ra “Mahobhorat” yozilgan davrdan keyin vujudga kelgan. Lekin asar voqealari – Ram, Krishnaning qahramonliklari va uni ma’bud deb tan olinishi ancha oldin yuz bergan, deyiladi manbalarda. Shoir Valmiki “Ramayana” dostonining asosiy muallifi deb taxmin qilinadi. Ammo dostonning to‘liq shakllanishida boshqa shoirlar ham hissa qo‘shgan. Doston syujeti markazida Ram, uning xotini Sita, devlar va jinlar mamlakati hukmdori – o‘n boshli dev Ravana (ehtimol, o‘n buyuk lashkarboshilari borligi uchun shunday deyilgandir) turadi. Ram 14 yilga taxtdan uzoqlashtiriladi, ukasi Lakshman va xotini Sita bilan sargardon hayot kechiradi. Keyin kimsan, Ayyodxya davlati shohining o‘g‘li Ramning sevikli xotini Sitani devlar hukmdori Ravana o‘g‘irlab olib kelib, unga uylanmoqchi bo‘ladi. Sita turli bahonalar bilan to‘yni kechiktiradi. Bu vaqt oralig‘ida Ram va ukasi Lakshman, jangchilari, Shamol ma’budi hamda donishmand maymun Xonuman yordamida devlar makoniga yetib keladi. Jangda Ramning qo‘li baland keladi. Doston syujeti shulardangina iborat emas. Unda oilaviy mojarolar tufayli davlatning zaiflashuvi masalasi, adolatli podshoh va kuchli davlat munosabatlari oilaviy ziddiyatlar bilan birgalikda ta’sirli aks ettirilgan. “Ramayana” va “Mahobhorat” dostonlarini buyuk hind adibi Robindranat Tahir Homerning “Iliada” va “Odissey” dostonlariga qiyoslaydi. Qadimgi hind eposlari jahondagi juda ko‘p tillarga tarjima qilingan. “Ramayana” dostonini yozuvchi va tarjimon Muhammad Ali o‘zbek tiliga tarjima qilgan.

“Panchatantra” hamda “Kalila va Dimna”. Qadimgi hind adabiy-estetik tafakkurining nodir durdonalaridan biri “Panchatantra” (Besh kitob) asari mi-

lodning III-IV asrlarida vujudga kelgan. Janubiy Hind o'lkasida Amora-shak-ti (o'lmas qudrat egasi) nomli dono podshoh bo'lib, uning bir-biridan ahmoq uchta o'g'li bo'ladi. 12 yil mobaynida o'z ona tili grammatikasini o'qib uqish-mabdi. Ota donishmand vazirlarini to'plab, maslahat solibdi. Vazirlar uch o'g'il tarbiyasini donishmand Vishnu-sharmanga topshirishni maslahat beribdi. Vishnu 6 oy muhlat so'rab, shahzodalarga "Panchatantra" hikoyalarini aytib beribdi. Boshqa bir manbada esa "Panchatantra" Mil.avv. IV asrda noma'lum muallif tomonidan yozilganligi aytiladi. Unga ko'ra "Iskandar va Pur jangidan so'ng hindlar makedoniyalik istilochilarni qirib tashlab, o'zlarining shahzodasi Dobshalimni podshoh qilib ko'taradilar. Ammo u kibr-u havoga va dabdabaga berilib, xalqqa jabr-zulm qila boshlaydi. Shunda vazirlar yashirin tarzda yig'ilib, donishmand brahman Boydaboni chaqirib, undan podshohni adolat va insofga, yaxshilikka da'vat qiluvchi bir hikmat yozib berishlikni iltimos qiladilar. Shunda Fil bilan To'rg'ay hikoyasi yuzaga chiqadi. Fil daryo bo'yiga suv ichgani kelga-nida o'zi bilmagan holda to'rg'ay uyasidagi jajji tuxumlarni sindirib yuboradi. To'rg'ay Filga o'z dardini aytsa, Fil takabburlik bilan qo'pollik qiladi. To'rg'ay o'rmondagi do'sti Qarg'ani ishga solib, Filning ko'zini cho'qitib ko'r qildiradi. So'ng qurbaqalarga aytib, ko'rmayotgan Filni jarlikka qulatib yubortiradi. Hikoyadan maqsad zolim har qancha qudratli bo'lmasin, jazosiz qolmasligini eslatishdir. Donishmand Boydabo zolim Dobshalim bilan uchrashib, unga fasih so'zlarni aytib, dilini eritadi. Shoh uning nasihatlarini tinglashga rozilik bildi-radi. Donishmand hikmatlarida aytilishicha, inson boshqa jonivorlardan to'rt xislati bilan farqlanadi: u turli ilmlarni bilishi (1), go'zal xulqli va shirinsuxan bo'lishi (2), vazminlik bilan oqilona ish tutishi (3) va adolatli (4) bo'lishi kerak. Asar davomida shu kabi bir qator hikmatlar keltiriladi. Hind donishmandlari ming yillar davomida bu hikmatlarni aytib jahon xalqlariga yetkazganlar. Qa-dimgi Hindistonda adabiy-estetik tafakkur mifologik inonch-e'tiqodlarni va umuminsoniy ideallarni ilgari surgan"¹⁴. "Panchatantra" atoqli tarjimon Ibro-him G'afurov tomonidan o'zbek tiliga o'girilgan.

"Kalila va Dimna" eposi "Panchatantra", "Xitopadeshe" va shu kabi boshqa asarlar bilan ildizi bir ekanligi aytiladi¹⁵. Chunonchi, "Kalila va Dimna" va "Panchatantra"ni chog'ishtirib o'qib ko'rishning o'ziyoq bu fikrni isbot qiladi. "Kalila va Dimna" VI asrda Eron shohi Anushiravon davrida Hindistondan Eron-ga keltirilib, forsiyga o'giriladi. Tarjima asnosida Sharq an'anasiga ko'ra tahrir-lar, qo'shishlar, qisqartirishlar amalga oshiriladi. Natijada "Panchatantra"dan bir muncha farqli bo'lgan "Kalila va Dimna" asari dunyoga keladi. Asar keyin-chalik, ko'plab, jumladan, arab, rus, tojik, ozarbayjon va o'zbek tillariga ham o'girilgan. O'zbek tiliga eng so'ng olimi Suyuma G'anieva tomonidan amalga

¹⁴ Boltaboev H., Mahmudov M. Adabiy-estetik tafakkur tarixi. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2013.

¹⁵ Калила ва Димна. – Тошкент: Ғ.Ғулом нашриёти, 2012. Б. 254.

oshirilgan. Asar pand-nasihatga yo'g'rilgan ertak, masal, rivoyat va hikoyatlar-dan iborat bo'lib, hayvonlar, qushlar vositasida odamlarning qilmishlari va oqibatlaridan hikoya qiladi. Eng muhimi, unda shunday majoziy yo'l tanlanganki, natijada epos barcha zamonlar uchun o'z ahamiyatini yo'qotmay kelmoqda.

Qadimgi Xitoy adabiyoti.

Ilk bitiklardagi adabiyot. Birinchi iyerogliflar Mil.avv. XV asrga oid bo'lib, suyakdan yasalgan tablichkalarda ilohlar irodasini ifoda qilgan: "Bolalarga don ekishni buyurish", "O'ttizta odam va o'nta buqani qurbonlikka keltirish", "Agar odamlarning boshini qurbonlikka keltirsang, shoh yordam oladi" kabi. Keyin bu tablichkalar olovga tashlangan hamda ularda qanday yoriqlar paydo bo'lishiga qarab ilohlarning munosabat-javobi haqida xulosa qilishgan.

"I Szin" (O'zgarishlar kitobi) nasroniylar uchun "Injil" qanday ahamiyatga molik bo'lsa, xitoyliklar uchun bu kitob o'shanday qimmatli hisoblanadi. Bu kitobning mazmuni afsonaga ko'ra dengiz yuzasiga chiqib qolgan toshbaqaning kosasiga sur'atlar shakli (geksagramma)da chizilgan. Kitob o'ziga xos fol kitobi hisoblanadi. Kitob Mil.avv. XXI asardan Mil.avv. VI asr oralarida vujudga kelgan degan har xil qarashlar mavjud. Hatto uni Konfutsiy nomi bilan bog'lashadi. Asar sekin-asta sayqal topib, fol kitobidan falsafiy traktatga aylangan. 64 ta geksagrammada aks etgan hayot bosqichlaridan inson taqdiri bunyod bo'ladi degan qarash ilgari surilgan. Mas., 1. Ijod. 2. Ado etish. 3. Ilk qiyinchiliklar. 4. G'o'rlik. 5. Kutish zarurati va h.k.

"Shi szin". Qo'shiqlar kitobi qadimgi xitoy she'riyati hisoblanib, XII-VII asarlarga oid. Undan turli tuman janrlardagi qo'shiqlar o'rin olgan. Didaktika, totem, marosim, qarg'ish, kult yo'nalishidagi va yana boshqa mavzulardagi qo'shiqlar mif hamda folklor ruhi bilan qo'shilib ketgan.

Xitoyda epopeyaning yo'qligi dunyoqarash va antropotsentrizm bilan bog'liq. Xitoyliklar go'zallikni alohida bir shaxs va uning tuyg'ulari bilan emas, balki tabiat va jamiyat bilan bog'liq holda ko'rishadi. Shu negizda ikki dunyoqarash paydo bo'lgan: konfutsiylik (jamiyatga qaratilgan nigoh) va daosizm (tabiatga qaratilgan nigoh).

Konfutsiy qonunlari. Ulug' mutafakkir Konfutsiy (Kun Fu szi, ya'ni muallim Mil.avv. 552/551-479)ning 3000 ga yaqin o'quvchisi bo'lib, ta'limni og'zaki ravishda bergan. Ammo Konfutsiy ta'limi avlodlar tomonidan yozib olingan. Shunday qilib Konfutsiy qonunlari (O'n uch qonun, "Shi san szin") bizgacha yetib kelgan. Konfutsiy qonunlari 13 kitobdan iborat bo'lib, ulardan ayrimlari quyidagicha nomlangan "Suhbatlar va mulohazalar", "Ulug' ta'limot", "O'rtalik haqida ta'limot". Konfutsiyni asosiy g'oyasi dao bo'lib, bu yo'l insonni egulikka olib boradi deya talqin qilinadi. Buning uchun u inson qarshisiga 5 ta

talabni qo'yadi: 1. Burch. 2. Insoniylik. 3. An'anaga sadoqat (Me'yorni bilish). 4. Jasorat (Hayotni o'rtaga qo'yib bo'lsa ham, ezgulikni himoya qilish). 5. Bilim. (Tabiatni emas, balki insonni bilish).

Dao qununi. "Dao de szin" (Dao – yo'l, de – ezgulik. Ezgu yo'l haqida kitob). Bu qonun Lao-szi (Mil.avv.VI – V a.)ga oid deb qaraladi. Shu bilan birga, keyingi davrlarga tegishli degan qarashlar ham yo'q emas. Dao qonuni Konfutsiy qonunlariga zid mohiyatda turadi. Bu qonunlar asrlar davomida to'planib, milodiy 1019-yilda e'lon qilingan. Uning mohiyati faoliyatda emas, balki tabiat bilan qo'shilib, unga singib ketishda: "Dao hech narsa qilmaydi, lekin qilinmagan hech qanday ish yo'q".

Mavzu bo'yicha nazorat savollari:

1. Qadimgi Sharq adabiyoti deganda qaysi adabiyot tushuniladi?
2. Shumerlar adabiyotining o'ziga xosligi nimalarda ko'rinadi?
3. "Bilgamish" dostoni mazmunini gapirib bering.
4. Akkad adabiyoti haqida tushuncha bering.
5. Qadimgi Hind, Xitoy, Markaziy Osiyo va Eron adabiyotlari haqida nimalarni bilasiz?

Adabiyotlar:

1. Луков В. А. История литературы (Зарубежная литература от истоков до наших дней). Москва. Академия. 2008
2. Эфти Т. Шумеры и этруски – древние турки у истоков человеческой цивилизации. – Ташкент: Нисо полиграф, 2013. С. 160.
3. Ziyotov Z. Shumerlar va Turon qavmlari. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2012. S.456.
4. Крамер С. История начинается в Шумере. – Москва: Наука, 1991.С.240.
5. Boltaboyev H., Mahmudov M. Adabiy-estetik tafakkur tarixi. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2013.
6. Panchatantra. – T.: "Yangi asr avlodi", 2013.
7. Ramayana. – T., G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1978.
8. Kalila va Dimna. – T., G'G'ulom nashriyoti, 2012.
9. Avesto. – T., G'G'ulom nashriyoti, 2015.
10. Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. – Т.: Ўзбекистон, 2020.

3-MAVZU: ANTIK DAVR YUNON ADABIYOTI

REJA:

1. Antik davr adabiyoti haqida ma'lumot.
2. Qadimgi yunon adabiyoti va uning jahon adabiyoti tarixidagi ahamiyati.
3. Qadimgi yunon miflari va Homer dostonlari.
4. Yunon lirikasi. Alkey va Sapfo ijodi.
5. Qadimgi yunon dramasi.
 - 5.1. Esxil.
 - 5.2. Sofokl.
 - 5.3. Yevripid.
 - 5.4. Aristofan.

Tayanch soʻz va iboralar: Antik davr, Qadimgi Yunoniston, miflar, Homer, “Odisseya”, “Iliada”, Hesiod, Ezop masallari, lirika, Alkey, Sapfo, drama, Dionis marosimlari, Esxil, Sofokl, Yevripid, Aristofan.

Antik davr adabiyoti haqida ma'lumot

“Antik adabiyot” atamasi Ovrupadagi ikki quldorlik jamiyati – Yunoniston va Rimda yaratilgan badiiy ijod namunalariga nisbatan tatbiq etiladi. Miloddan avvalgi VIII – VII asrlarda Yunonistonda paydo boʻlib, keyinchalik yuksak kamolot bosqichiga koʻtarilgan bu adabiyot miloddan avvalgi III asrda Rim madaniyatining tarkib topishida katta rol oʻynagan. Aslida yunon va Rim adabiyotidan avval madaniyat beshigi boʻlgan Sharq mamlakatlari, xususan, Misr, Eron, Xitoy, Hindiston, Bobil kabi qadimgi davlatlarda badiiy ijod taraqqiy etgan. Fikrimiz isboti sifatida qadimgi Misr ehromlariga bitilgan falsafiy sheʼrlardan parcha keltirish mumkin:

“Bugun koʻzlarimda oʻlim:

Xuddi ogʻir xastalikdan tuzalayotgan,

Kasal odamday.

Bugun koʻzlarimda oʻlim:

Xuddi mirra daraxti hididay,

Xuddi shamolli kunda qayiq yelkani ostida oʻltirganday.

Bugun koʻzlarimda oʻlim:

Xuddi erkaklar urushdan qaytayotganda,

Yuraverib ochilgan so‘qmoqday.

Bugun ko‘zlarimda o‘lim:

Xuddi ko‘kdan choyshabni olganday,

Unda inson ilgari tasavvurida ham bo‘lmagan narsaga erishadi.

Bugun ko‘zlarimda o‘lim:

Xuddi uzoq yillik asirlikdan so‘ng,

O‘z uyini ko‘rmoqchi bo‘lgan odamning istagiday”.

Biroq, Ovrupa xalqlari madaniy taraqqiyot yo‘lida asosan yunon-rim madaniyati bilan aloqador bo‘lganliklari bois, shu xalqlar bunyod etgan madaniy merosni eng qadimiy deb hisoblaganlar. Shu bois “antik” atamasi (lotin tilida “antiquus” – “qadimgi”) Ovrupaning eng qadimgi madaniy yodgorliklari, jumladan, adabiyotiga tatbikan qo‘llanib kelinadi.

Demak, antik adabiyotning tarixiy chegarasi miloddan avvalgi VIII –VII asrdan milodiy V asrgacha bo‘lgan 1200 yillik davrni o‘z ichiga oladi.

Yunon adabiyoti Ovrupa xalqlarining qadimiy adabiyotidir. Bu bilan qadimgi Sharq adabiyoti unsurlari yunonlarga hech qanday ta‘sir o‘tkazmagan degan fikrdan yiroqmiz. Yunon folklari qo‘shni xalqlar folklari ta‘sirida boyigan. Mana shu folklor zahirida paydo bo‘lgan yunon adabiyoti mustaqil ravishda taraqqiy etgan. Hozir bizga ma‘lum bo‘lgan badiiy shakllarning ko‘pchiligi, uslub vositalarining bir qanchasi yunonlarning kashfiyoti sanaladi.

Rim adabiyoti yunon adabiyotidan keyin rivojlandi. U yunon adabiyoti tajribalariga tayangan holda taraqqiy etdi. Shu bilan birga, antik jamiyatning keyingi bosqichlarida paydo bo‘lgan yangi muammolarni hal etishni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘ydi.

Ovrupa adabiyotining yuzlab, minglab namunalari unutilib, faqat mutaxassislarning mulkiga aylanib qolgani holda Homer dostonlari, yunon dramasi namunalari, buyuk Rim shoirlarining asarlari hamon badiiy qimmat va estetik ahamiyatini yo‘qotmagan. Mazkur asarlarning jozibasi ulardagi yuksak mahoratdagina emas, balki shu adabiyotni yaratgan xalqlarning his-tuyg‘ulari va orzu-umidlarining ifoda etilganligida hamdir. Qadimgi yunon-rim adabiyotida insoniyatning asriy muammolari qalamga olingan. “Ular botirlik jasoratini, kurash ishtiyoqini, vatan mehrini, insonning qudratini kuylaganlar, ulug‘laganlar, pastkashlik, qo‘rqoqlik, sotqinlik va shu kabi chirkin illatlarga nafrat ko‘zi bilan qaraganlar”¹⁶. Shu bois uzoq o‘tmishda yaratilgan bo‘lishiga qaramay, yunon-rim adabiyoti namunalari turli tarixiy davrlarda ham jozibasini yo‘qotmay hammaga manzur va ma‘qul bo‘lib kelmoqda.

Ovrupa xalqlari o‘z taraqqiyotlari davomida bir necha bor yunon-rim san‘ati va adabiyotiga murojaat etib, ular asosida o‘zlarini bezovta qilgan tuyg‘u va

¹⁶ Алимухамедов А. Антик адабиёт тарихи – Тошкент: Ўқитувчи, 1969. – Б.6.

g'oyalarni hal etishga uringanlar. Majusiylilik kuchli ta'qib ostida bo'lgan o'rta asrlarda ham antik mavzular Ovrupa adabiyotidan chiqib ketgan emas.

XIV asrda Italiyada tug'ilib, keyin Ovrupaning boshqa mamlakatlariga yoyilgan Uyg'onish davrining ulug' allomalari antik dunyo ilm-u fani, san'at va adabiyoti, falsafiy ta'limotlari ko'magida bashariyatni jaholat uyqusidan uyg'otishni maqsad qilganlar. Gumanistlar antik zamon yodgorliklarini to'plash va nashr etishga katta e'tibor qaratdilar. "Uyg'onish" so'zining dastlabki ma'nosi ham "qadimgi madaniyatni tiklash" demakdir.

XVII asrdagi Ovrupa klassitsizm adabiy oqimi esa antik dunyo badiiy ijodiga taqlidan paydo bo'ldi va rivojlandi. Xususan, Ovrupa sahnasida 100 – 150 yil davomida antik davr tragediyalari mavzusi asosiy o'rin egalladi. Mazkur davr ijodkorlari antik adabiyoti namunalari va adabiyot nazariyasidan (ayniqsa, Arastuning "Poetika" asariga katta e'tibor qaratilgan) o'z adabiy konsepsiyalarini yaratishda ijodiy yondashib unumli foydalanganlar. Klassitsizm dramasida keng tatbiq etilgan "uch birlik" (zamon, makon, harakat birligi) qonuni aynan shunday yondashuvning natijasidir.

XVIII asrning 2-yarmidan boshlab, antik adabiyotga bo'lgan munosabat bir muncha o'zgardi. Mutloq hokimiyatga qarshi bosh ko'targan burjua rahnamolari antik davr adabiy, tarixiy va falsafiy yodgorliklaridan o'zlarini qiziqtirgan ozodlik va erkinlik g'oyalarini topdilar. Yunon polisleri va Rim respublikasi-ning buyuk yoki afsonaviy namoyandalari siymosida respublika tuzumining ideal obrazlarini ko'rganlar, xususan, Plutarx va Tit Liviy, respublika tuzumi uchun kurashchilar Demosfen va Sitseron, imperatorlar istibdodini fosh qilgan Tatsit va Lukan hamda Rim satiriklari shular jumlasidandir.

Fransuz inqilobi davridagi (1789 – 1794) adabiyot, teatr, hatto xalq amaliy san'ati ham antik libosga burkangan edi. Fikrimizni inqilob adabiyotining yorqin vakili Andre Shenening quyidagi so'zlari tasdiqlaydi: "Qadimgilarning bo'yoqlaridan foydalanib, mash'alalarimizni ularning siyosiy gulxanlaridan alangalatamiz va yangi ruh bilan yo'g'rilgan antik she'rlarni yaratamiz".

Xullas, yangi Ovrupa sivilizatsiyasiga qadimgi yunon va Rim madaniyati zamin tayyorlagan. Ko'plab buyuk so'z san'atkorlari, xususan, Dante, Petrarka, Mikelanjelo, Shekspir, Milton, Bayron, Rable, Kornel, Rasin, Molyer, Volter, Lessing, Gyote va Shillerlar antik davrning g'oyalari, badiiy obrazlarini o'z asarlarida qo'llaganlar, yangicha talqin berganlar.

Buyuk rus adib va tanqidchilari Pushkin, Gogol, Belinskiy, Turgenev va Tolstoy ham antik dunyo adabiyotini yuksak baholaganlar, xususan, Belinskiy do'stlaridan biriga yozgan maktubida qadimgi yunon va Rim shoirlariga yuksak baho berib, quyidagicha fikr bildiradi: "Iliada"...men uchun shunday bir huzur manbaiki, uning kuchidan ba'zan allaqanday totli qiynoqda behol bo'lib qolaman...

Tushunmagan ko'p narsalarimni Plutarx tufayli tushunib oldim. Yunon va Rim zaminida eng yangi bashariyat ulg'aygan ekan".¹⁷

Markaziy Osiyo antik dunyo bilan ko'p asrlar davomida madaniy-adabiy aloqada bo'lganligi tarixiy, ilmiy manbalardan ma'lum. O'z vaqtida ellinizm madaniyati yurtimiz madaniyatining rivojlanishiga samarali ta'sir ko'rsatgan. Shu bilan bir qatorda Yunon-Baqtriya hukmronlari davrida sharq xalqlarining faol ishtiroki bilan sharqiy ellinizm madaniyati vujudga keldi. "Biz hozirgi zamonada yurtimizning ming-ming yillik tarixini, tamomila yo'qolib ketgan ba'zi bir adabiy asarlarimiz ("To'maris", "Shiroq", "Zarina va Striangiya", "Zariadr va Odatida" dostonlari) izlarini antik zamonda o'tgan Yunon-Rim tarixchilari (Gerodot, Polien, Diodor, Xares) asarlarida topib olamiz"¹⁸, – deb yozadi o'zbek adabiyotshunos olimi N.M.Mallayev. X – XI asrlarda boshlangan madaniy rivojlanish natijasida ilm-fanda katta yutuqlarga erishildi. Bu davrda jahon madaniyatini rivojlanishiga o'zlarining ulkan hissalarini qo'shgan buyuk allomalar Al-Xorazmiy, Abu Nasr Forobiy, Abu Ali Ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy faoliyat ko'rsatdilar. "Ikkinchi Aristotel" yoki "Al muallim as-soniy" ("ikkinchi muallim") nomini olgan Forobiy, "Uchinchi Aristotel", "fan sardori", "falsafa sultoni" nomlarini olgan Ibn Sino yunon olimlari, faylasuflarining ilmiy, falsafiy asarlariga tafsirlar yozib, ularni sharhlab berganlar.

Sharq va G'arbni birlashtirmoqchi bo'lgan Aleksandr Makedonskiy haqida ko'plab tarixiy, badiiy, ilmiy asarlar yaratilib, uning shaxsiyati, insoniyat tarixidagi o'rni haqida turlicha talqinlar berilgan. Hazrat Navoiy qalamiga mansub "Saddi Iskandariy" dostonida shoh Aleksandr timsoli o'ziga xos, takrorlanmas, yangicha talqin qilinadi. Daho shoir Iskandar obrazi orqali zamondoshlarini qiynayotgan, hayajonga solayotgan ma'naviy-axloqiy muammolarga e'tiborni qaratadi.

XX asrning 30 – 40-yillaridan boshlab O'zbekistonda antik adabiyotni o'rganish, mazkur davrda yashab ijod etgan ijodkorlarning asarlarini o'zbek tiliga tarjima qilish ishlari jonlandi. Xususan, Oybek, A.Alimuhammedov, H.Sulaymonovlar tomonidan qadimgi yunon adabiyoti tadqiq etila boshlandi. Shundan so'ng, antik davr adabiyotidan o'zbek tiliga qilingan dastlabki tarjimalar paydo bo'la boshladi. Bu borada Oybek, Asqad Muxtor, Erkin Vohidovlar samarali faoliyat ko'rsatdilar. Mohir tarjimon Q.Mirmuhammedovning ko'p yillik mehnati natijasida Homerning "Iliada" va "Odissey" dostonlari o'zbek tiliga o'girildi.

Qadimgi yunon va Rim davri ijodkorlari, faylasuflarining asarlaridan qilinyotgan tarjimalar salmog'ining oshib borayotganligi antik davr madaniyatiga bo'lgan qiziqishning hali hamon yuqori ekanligidan dalolat beradi.

¹⁷ Алимӯхамедов А. Антик адабиёт тарихи – Тошкент: Ўқитувчи, 1969. – Б.6

¹⁸ Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент, 1963. – Б. 52-56.

Qadimgi yunon adabiyoti va uning asosiy xususiyatlari

Adabiyot xalq hayotining ko'zgusidir. Shuning uchun antik adabiyotni o'rganishni ham uni yaratgan xalqlar hayotini o'rganishdan boshlash lozim bo'ladi. Bu xalqlar qadimgi yunonlar va rimliklardir. Miloddan avvalgi II ming-yillikda Yunoniston hududi va Egey dengizidagi orollarda ikki yirik markazlar nomi bilan Krit-Mikena deb atalgan, qadimgi madaniyat paydo bo'lgan. Qadimgi yunonlarning tasavvuri bo'yicha "muqaddas" Olimp tog'iga makon qur-gan ma'bud va ma'budalar haqidagi miflar ham aynan shu davrda yaratilgan. Krit-Mikena adabiyotining birinchi davri xalq og'zaki ijodining uzoq asrlarini qamrab olgan bo'lib, Mil.avv. IX asrda yakunlanadi. Ushbu davr ijodi namuna-lari bizgacha yetib kelmagan va u haqidagi ba'zi ma'lumotlarni keyingi davr adabiyotidan, Qadimgi Misr va xett hujjatlaridan (Kichik Osiyoga hujum qilgan qabilalarning nomlari "axayvasha" va "danauna" tarzida berilgan bo'lib, Homer-ning eposlarida ular yunonlarning "axey" va "danay" qabilalari deb ataladi) to-pish mumkin. Arxaik davrda bir necha asrlar davomida shakllangan va Mil.avv. VI asrda yozib olingan Homerning "Iliada" va "Odissey" dostonlari to'laligacha yetib kelgan yagona namunalar hisoblanadi. 10 yil davom etgan Troya urushi va undan keyingi o'n yillik voqealari aks etgan bu dostonlar epik qo'shiqlar va rivoyatlar asosida maydonga kelgan. Agar epos – insonni o'rab turgan olam va undagi voqealar haqida hikoya qilsa, lirika shaxsning ichki dunyosini hamda shoir va lirik qahramonning kechinmalarini ochib beradi. "Lirika" atamasi torli cholg'u asbobi lira nomidan kelib chiqqan bo'lib, "musiqa jo'rligida ijro etilgan she'r" degan ma'noni anglatadi. Lekin bu atama ancha keyin – Mil.avv. III – II asrlarda Aleksandriya olimlari tomonidan iste'molga kiritilgan. Unga qadar "Melika" (melos – qo'shiq) atamasi torli cholg'u, birinchi navbatda 7 torli lira jo'rligida ijro etiladigan qo'shiqlarni ifoda etgan. Qadimgi yunon she'riyatida lirikaning ikki asosiy turi shakllangan bo'lib, bular yakka xonanda tomonidan ijro etiluvchi – monodik lirika va ko'pchilik tomonidan kuylanuvchi xor lirikasi. Shoir Pindarning asarlari xor lirikasining ilk namunalari bo'lsa, monodik lirika-ni Sapfo va Anakreont she'rlarida kuzatish mumkin. Yunonlar lirik she'riyatni qo'shiq, musiqa va hatto raqs bilan bog'liq ravishda tasavvur qilganlar. Asta-sekin lirikaning yamb va elegiya deb atalgan turlari faqat o'qishga moslashti-rilgan janrga aylanib bordi.

Qadimgi yunon she'riyatida qofiya bo'lmagan. Lirik asarlar ohangdorligini ta'minlovchi yagona vosita vazn bo'lgan. Shu bois poeziyada vazn turlari ta-komillashib borgan. Alkey va Sapfo singari shoirlar nomi bilan ataluvchi vazn turlari jahon she'riyatidan abadiy o'rin egallagan.

Miloddan avvalgi VII – VI asrlar she'riyatida shaxsning fikr va o'ylarini diniy-xalqiy yondashuv asosida talqin etish kuchli edi. Mil. avv. VI asrda Ioniya

bayoniy uslubdagi proza dunyoga keldi. Tarixiy va oddiy kishilar obrazlari aks etgan novellalar va Ezop nomi bilan bog'liq masallar yaratildi. Afina madaniyatining rivojlangan davri Mil.avv. V – IV asrlarga to'g'ri kelib, dramatik janrlar, ayniqsa, tragediya rivojlandi. Afina demokratiyasining qaror topishi davrining yirik shoiri Esxil o'z tragediyalarida ijtimoiy va axloqiy masalalarni qalamga olgan bo'lsa, Sofokl erkin inson timsolini yaratdi. Komediya an'anaviy shakllarni saqlagani holda yangi ijtimoiy-satirik mazmun bilan boyidi, taraqqiy etdi. Bu davrda Aristofan asarlari yunon siyosiy va madaniy hayotida o'tkir satira sifatida maydonga chiqdi. Individuallashtirilgan personajlar bilan bir qatorda umumlashma hajviy obrazlar paydo bo'ldi. Miloddan avvalgi II asrda Rim istilosi natijasida Yunoniston madaniy hayoti tushkunlikka yuz tutib, faqatgina milodning birinchi asriga kelib, jonlanish paydo bo'ldi va IV asrda qadimgi yunon adabiyoti inqirozga uchradi.

Qadimgi yunon adabiyoti quyidagi davrlarga bo'linadi:

1. Krit-Mikena yoki Egey madaniyati (miloddan avvalgi 2 ming yillikdan miloddan avvalgi XII asrgacha).

2. Homer davri adabiyoti (Mil.avv. IX – VIII asrlar).

3. Yunon adabiyotining arxaik davri (Mil.avv. V asr boshlarigacha).

4. Antik davr – Mil.avv. V – IV asrlar. Ellin polislarining gullab-yashnash davri.

5. Ellinizm davri (ellin jamiyati adabiyoti) – Mil.avv. VI – I asrlar.

6. Rim imperiyasi davridagi yunon adabiyoti – Mil.avv. I asr oxiridan.

Qadimgi Sharq va Yangi davr Ovrupa adabiyotini bir-biri bilan bog'lab turuvchi antik davr, yunon adabiyoti o'z ahamiyati jihatidan jahon adabiyotining bir bo'lagi hisoblanadi.

Qadimgi yunon miflari va Homer dostonlari

Barcha xalqlarning adabiyoti singari Yunon adabiyoti ham xalq og'zaki ijodi zaminida paydo bo'lgan. Yunon folkloridan juda kam namunalar saqlanib qolgan bo'lsa ham, shularga asosan qadimda yunon xalqining anchagina boy og'zaki adabiyoti bo'lganligini aniqlash mumkin. Ibtidoiy jamiyat kishilarining tabiat haqidagi tushunchalarini ifoda etuvchi afsona va asotirlar yig'indisi qadimgi yunon mifologiyasini tashkil etadi. Antik davr madaniyatining, jumladan, yunon mifologiyasining jahon xalqlari taraqqiyotiga ko'rsatgan ta'siri beqiyosdir. Yunon xalqining miflari umumbashariy madaniyatning asoslaridan biri bo'lib, u hozirgi zamon kishisining tasavvur va tafakkur tarziga chuqur kirib borgan. Mif (yunoncha mythos – rivoyat, hikoya, masal) – xalq og'zaki ijodining eng qadim davrlarida paydo bo'lgan, voqelik(olam) haqidagi tasavvurlarni konkret obrazlar vositasida aks ettiruvchi rivoyaviy asarlar. Mifologiya ko'plab miflardan tashkil topadi. Miflar olam va odam haqidagi hikoyalar bo'lsa-da,

ularni tom ma'noda so'z san'ati hodisasi deb bo'lmaydi. Ular qadimgi odamlar uchun tafakkur shakli bo'lib, miflar vositasida olam sir-sinoatlari (olamning yoki insonning yaratilishi, quyosh chiqishi va botishi, shamol esishi va momaguldirak sababi va h. k)ni bilishga intilganlar. Deylik, yunonlar chaqmoq chaqishini Zevsning, dengizdagi dahshatli dovullarni Poseydonning g'azablangani bilan izohlaganlar, inson taqdiridagi turfa evrilishlarda ilohlarning aralashuvini ko'rganlar.

Qadimgi yunon mifologiyasi yerda hayotning paydo bo'lishini, tabiatdagi hodisalarning yuz berishi sabablarini tushuntirishga bo'lgan urinishi sifatida inson o'z atrof-muhitidagi o'rnini aniqlashga ojiz bo'lgan davrda paydo bo'lgan edi. Miflar yaratilishining o'zi insonning ijodga va o'z-o'zini bilib olishga qo'ygan ilk qadami edi. Tadrijiy suratda yunon zaminining turfa viloyatlarida vujudga kelgan ayrim asotirlardan qahramonlar va ularga homiylik qilgan ma'budlarning taqdirleri haqida butun boshli turkumlar tarkib topgan. Yurt kezib yurgan aed – qo'shiqchilar tomonidan ijro etilgan barcha afsonalar, madhiyalar va qo'shiqlar zamonlar o'tishi bilan Homer, Hesiod va boshqa ko'plab shoirlar tomonidan dostonlarga aylantirilgan. Eramizgacha V asrda yashagan qadimgi buyuk yunon shoir-dramaturglari Esxil, Sofokl, Yevripidlar o'z tragediyalarini xudolar va qahramonlar haqidagi qadimgi asotirlar mazmuniga asoslanib yaratgan edilar.

Zamonlar o'tishi bilan olam haqidagi mifologik tasavvur o'rnini ilmiy bilimlarga va tabiat hodisalarini o'rganish natijalariga asoslangan qarashlar egalladi. Ilgari sirli tuyulgan ko'plab hodisalar ilmiy jihatdan asoslab berildi. Biroq shunga qaramay, miflar yo'qolib ketmadi, ular o'z hayotini adabiyotda davom ettirdi. Zevs, Prometey, Gerakl va boshqa qadimgi miflarning qahramonlari, turli davr yozuvchilarining asarlarida umrlarini davom ettirdilar.

Ma'lumki, tarixiy o'tmishdagi muhim voqealar to'g'risidagi qahramonlik dostonlari hamma xalqlarda, jumladan, o'zbek xalqida ham bor. Qadim yunon eposlarining ijrochilari o'n minglab satrlarni yoddan biladigan quvvai hofizasi noyob odamlar bo'lgan, ular turkum-turkum dostonlarni avlodlardan avlodlarga olib o'tib, unga o'z davrlarining ta'sirini, yuqi va unsurlarini singdirib boyitib, asarlar bilan birga o'z san'atlarini ham, usul va an'alarini ham meros qilib qoldirib kelganlar.

Homer ana shunday ijrochilarning eng so'nggilaridan biri, to'g'rirog'i, dostonchilikning yangi davrini boshlab bergan xalq dahosi edi. U katta epik merosni saqlabgina qolmay, uni butun antik dunyoning ma'naviy sarchashmasi sifatida poetik tizimga solib, ikki o'lmas eposni ijod etdi. "Iliada" va "Odissey" dostonlari yunon adabiyotining eng qadimgi yozma yodgorliklari hisoblanadi. Mazkur dostonlarning yaratilish vaqti, paydo bo'lishiga sabab bo'lgan sharoit haqida hech qanday ma'lumotlar yetib kelmagan. Har ikki

doston bilan bog'liq ana shunday muammolar majmui "Homer masalasi" deb ataladi.

Homer o'zi afsonaviy shaxs. Uning tarjimai holidagi deyarli barcha faktlar bahsli. Bu nom qadim yunon tilida "ko'zi ojiz", "so'qir" degan ma'noni beradi. Demak, kuychi homerlar ko'p bo'lgan. Ammo ulardan biri, haqiqiy Homer butun antik dunyoda mashhur bo'lib, Homer vatani degan sharaflı nom uchun talashgan shaharlar o'nlab hisoblanadi. Bir qarashda, bu – umumlashgan bir nom. Ammo voqealari, davri, uslubi, obrazlar dunyosi jihatidan bir-birlarining davomi bo'lgan ikki dostonning har biri 24 qo'shiqdan iborat, bir vazndagi buyuk eposlarning bu nomga qiyos qilinishi hamma jihatdan shu qadar tabiiy ediki, Homerning real shaxsligiga hech kim dalil bilan e'tiroz bildirolmadi.

"Homer masalasi" hali ham hal qilingan emas. Chunki bu eposlarning yaratilishida yagona muallifning mavqeyini kamsituvchilar hali ham bor. Tahrir qilgan, tartibga solgan, goho esa hech qanday Homer bo'lmagan, bu dostonlar xalq qo'shiqlari sifatida, badiha tariqasida vujudga kelgan, degan fikrlar ham ilgari surilgan.

Homerni ikki dostonning yagona muallifi sifatida tan olishda fanga eposlarning o'zidagi yaxlit badiiy butunlik, noyob iqtidorga xos ijodiy individuallik, yuksak badiiy vositalarning betakrorligi yordam berdi.

Har ikki doston syujeti Troya urushi, ya'ni yunonlarning Troya (yoki Ilion) shahriga yurishi haqidagi afsonalardan olingan. Ularga ko'ra Troya shahzodasi Paris Sparta shohi Menelay saroyida mehmon bo'ladi. Lekin u Menelayning bir talay boyliklarini va malika Yelenani o'g'irlab ketadi. Bundan g'azablangan Menelay va ukasi, Miken podshosi Agamemnon barcha yunon viloyatlaridan katta qo'shin to'playdi va Troyaga yurish qiladi. Biroq o'n yil davomida Agamemnon qo'shini Troya shahri darvozasi oldida samarasiz jang olib boradi. Faqat ayyorlik yo'li bilan – yog'och ot ichida yashiringan holda shaharga kirib uni kulini ko'kka sovuradilar. Yelena Menelayga qaytariladi. Lekin yunon jangchilarining ortga qaytishi oson kechmaydi. Ularning ko'pi yo'lda yoki qaytganidan so'ng halok bo'ladilar, ba'zilar uyga qaytguncha dengizlarda sarson-sargardon kezadi. Ana shu voqealarga bag'ishlangan afsonalar yunon mifologiyasining Troya turkumiga asos bo'lgan. Biroq, bu turkumga kirgan afsonalar to'liq emas, balki ikkita kichik voqeasigina hikoya qilinadi. Agar "Iliada"da troya urushining o'ninchi yilidagi bir hodisa tasvirlangan bo'lsa, "Odisseya" dostonida ham shu holatni ko'ramiz. Asarda Odisseyning urushdan qaytishi, o'zga yurtlarda sarson-sargardon bo'lishi va nihoyat o'ninchi yili vataniga qaytib kelishi haqida hikoya qilinadi.

Shu o'rinda Homer dostonlarining yozib olinishi Mil.avv. 561 – 527-yillar oraliq'ida ba'zi uzilishlar Afinada hukmronlik qilgan Pisistrat nomi bilan bog'liq ekanligini ta'kidlash lozim. Pisistrat davrida Afina ma'budiga e'tiqod yuqori

darajaga ko'tariladi. Ana shu davrda ma'bud Dionis sharafiga o'tkaziladigan katta bayram marosimlariga asos solishdi. Rivoyatlarda keltirilishicha, aynan Pisistrat tomonidan Homer adabiy merosini tartibga solishga buyruq berilgan va uning o'zi maxsus tahrir hay'ati faoliyatini kuzatib borgan. Shu bois Arastu bu davrni Kron asriga, ya'ni qadimgi Yunoniston tarixining oltin asriga qiyoslagan edi.

Homer dostonlarini, ayniqsa, "Iliada"ni o'qiganda, shunday katta miqyosli ma'lumotlarning ajoyib mahorat bilan puxta kompozitsiya qilinganligini ko'ramiz. Ko'p qavatli syujet chiziqlari, barcha mavzu va motivlar, barcha personajlarning taqdirleri bosh g'oyaga xizmat qilib, ma'nodor yakun topadi. Dostonning tuguni, fojeaning badiiy yechimi, barcha badiiy vositalar bosh mavzu va bosh qahramon obrazi atrofida birlashgan jips tizimni tashkil etadi.

Yunon xalqining yashash tarzi, xislat va fazilatlarini ifoda etgan "Iliada" va "Odisseya" dostonlari qadim zamonlardanoq mo'tabar kitoblarga aylangan: baxshilar ularni turli bayramlarda ijro etganlar, o'quvchilar ularni o'qib savod chiqarganlar. Homer dostonlarining adabiy usullari yunon shoirlari uchun o'zgarmas namuna sifatida xizmat qilgan. Ko'plab jahon tillariga tarjima qilingan "Iliada" va "Odisseya" dostonlari olimlar, adiblar va muxlislar diqqatini hamon o'ziga jalb etib, ularni ko'plab ilmiy tadqiqotlar o'tkazishga, go'zallik namunalaridan ibrat olishga undaydi. Jumladan, XX asrning buyuk irland yozuvchisi Jeyms Joys "Uliss" (Odisseyning ikkinchi nomi) romanini yozishda "Odisseya" dostoni tizimidan foydalangan.

Qadimgi yunonlar nazarida Homer qatorida turadigan ikkinchi ulug' Hesiod (Mil.avv.VIII – VII asrlar) hisoblangan. Hesiodning hayotiga doir ma'lumotlar kam bo'lsa-da, tarix sahifalarida saqlanib qolgan. U qadimgi yunon adabiyotida hayoti haqida aniq ma'lumotlar yetib kelgan birinchi ijodkor sanaladi. Uning otasi Kichik Osiyoning Kim degan yerida tug'ilgan, keyinchalik Yunonistonning asosan dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi Beotiya viloyatiga ko'chib o'tgan. Shoir o'zi haqidagi ba'zi bir ma'lumotlarni qadimgi yunon adabiyotidagi didaktik eposning birinchi namunasi bo'lgan "Mehnat va kunlar" dostonida keltiradi, ya'ni u otasi kabi yoshligidan dehqonchilik bilan shug'ullangan, shu bilan birga Yevbeya orolida o'tkazilgan rapsod (baxshi)lar musobaqasida qatnashib, faxrli sovrinni qo'lga kiritgan. Hesiod qadimgi yunonlar nazarida Homer bilan bir safda turuvchi ulug' shoir bo'lgan.

Yunon qahramonlik eposi o'z ichiga didaktik elementlarni ham qamrab olgan, jumladan, Homer dostonlaridagi Nestorning o'git va nasihatleri didaktik poeziyaga misol bo'la oladi. Biroq, Hesiodning "Mehnat va kunlar" dostoni inson mehnatining ulug'vorligi, adolatning barqarorligi va mehnat ahlining tirikchiligi yo'lida uchraydigan boshqa turli-tuman masalalar haqida inisi Persga qarata aytilgan pand-nasihatlar tarzida yozilgan birinchi didaktik asardir.

“Mehnat va kunlar” dostonining ijodkori hayotning jamiki boyliklari faqat mehnat tufayli bunyod etilganligini asarning boshidan oxiriga qadar qayta-qayta takrorlaydi. Doston o‘zining zamonaviy mazmuni, ajoyib realistik lavhalar bilan yunon adabiyoti tarixida favqulodda muhim o‘rinni egalladi.

Mazkur asarda Hesiod mustahkam oila xususidagi qarashlarni ham bayon etadi. Unga ko‘ra er kishi ishq-muhabbat ehtiroslaridan o‘zini tiyishi, o‘ttiz yoshga to‘lganda yosh qizga uylanishi lozim deb maslahat beradi. Chunki yosh qizlarni nozik axloq qoidalariga o‘rgatish oson kechadi. Hesiod oilada o‘g‘il bittadan ko‘p bo‘lsa tomorqani taqsimlashda muammolar paydo bo‘lishidan ogohlantiradi. “Mehnat va kunlar” dostonidan tashqari yana ikkita doston – “Teogoniya” va “Ayollar jadvali” asarlari Hesiod nomi bilan bog‘lanadi. “Teogoniya” (“Ma‘budlarning paydo bo‘lishi”) dostonida qadimgi yunonlarning Xaos va yerdan paydo bo‘lgan koinot, Uran (Osmon), Kron va Zevs boshqargan turli ma‘budlarning kelib chiqishi haqidagi tushunchalari, mifologik e‘tiqodlari bayon qilinadi. Muallifning ta‘kidlashicha, Zevs taxtni ko‘plab jinoyatlar sodir etgan otasidan tortib oladi va hokimiyatini mustahkamlash uchun Kronning qarindoshlari bo‘lgan titanlarga qarshi mashaqqatli kurash olib boradi. Titanlar va dahshatli maxluq Tifoyga qarshi olib borilgan janglarning bayoni, samoda va yerda odil tartib o‘rnatgan qudratli hamda dono hukmdor Zevsni ulug‘lash asarning kulminatsiyasini tashkil qiladi.

“Ayollar jadvali” ham mazmun jihatidan “Teogoniya” dostoniga ancha yaqin bo‘lib – asar biror ma‘buddan atoqli qahramon farzand ko‘rgan ayollarga bag‘ishlangan. Dostondan turli hajmdagi parchalar saqlanib qolgan bo‘lib, ahamiyatli jihati shundaki, ular da Homer dostonlarida uchramaydigan, lekin keyingi davrlarda xor lirikasi va tragediyalarda keng foydalanilgan miflar keltirilgan.

Mil.avv. VI asrda didaktik epos negizida falsafiy doston janri shakllandi va Hesiodning “Teogoniya” asari an‘analari shoir-faylasuflar Ksenofan (tax. Mil. avv. 565 – 470-y.), Parmenid (Mil.avv. VI asr oxiri – V asr boshlari), Empedokl (tax. 495 – 435-y.) tomonidan davom ettirildi.

Antik davr tanqidchiligi Hesiod bayon uslubiga xos quruqlikni inkor etmagan holda dostonlarning tarbiyaviy ahamiyatiga yuksak baho berganlar. Tarixchi Gerodot (Mil.avv. V asr) ikki daho shoir – Hesiod va Homer ellinlarga ma‘bud va ma‘budalarning kelib chiqish tarixini bayon qilish bilan birga ularning ismlariga epitetlar bilan ta‘rif berganini ta‘kidlagan edi.

Ezop (Akadroz) (tax. Mil.avv. VI asr). Masalchilikning otasi deb hisoblangan yarim afsonaviy shaxs. Rivoyatlarga qaraganda, aslida u frigiyalik qul bo‘lib, keyinchalik ozod qilingan. Lidiya shohi Krez saroyida xizmatda bo‘lgan, Delfada yerli xalq bilan bo‘lgan janjalda qoyadan uloqtirib o‘ldirilgan. Antik davrda ma‘lum bo‘lgan deyarli barcha masallarning syujeti Ezopniki deb hisoblangan. Ular miloddan avvalgi V –IV asrlardan boshlab to‘planib, yozib olingan va “Ezop

masallari” kitobiga kiritilgan. Milodiy X – XV asrlardagi qo‘lyozmalarda 300 dan ortiq shunday masal saqlanib qolgan.

Aksariyat syujetlari Shumer og‘zaki va yozma adabiyotiga borib taqaluvchi Yaqin Sharq masallariga yaqin turuvchi Ezopning nasriy masallari g‘oyaviy jihatdan tushkunlik va umidsizlik ruhida yozilgan, personajlari (asosan, hayvonlar) o‘ta shartli. Voqealar ixcham bayon qilinib, pand-nasihat bilan yakunlangan, tili sodda, jonli tilga yaqin. Masalchining ismi bilan yashirin ma‘nosi bo‘lgan fikrlar ezop tili deb atala boshlangan. Ovrupa masalchiligi syujetining asosini Ezop masallari tashkil etgan. Ezopning ta‘sirini keyingi davr masalchilarining deyarli barchasida, jumladan, fransuz yozuvchisi Lafonten (XVII asr), nemis adibi Lessing (XVIII asr), rus masalnavisi Krilovda sezish mumkin. “Dehqon bilan o‘g‘illari”, “Bog‘bon bilan o‘g‘illari”, “O‘g‘ri bilan onasi”, “Yolg‘onchi cho‘pon” masallardagi syujet va motivlarni o‘zbek xalq ertaklari (“Birlashgan o‘zar” ertagi), A.Navoiyning “Hayrat ul abror” asaridagi “Yolg‘onchi cho‘pon” hikoyatida uchratish mumkin. Ezop masallari o‘zbek tiliga Q. Mirmuhammedov va D.Quronov tomonidan tarjima qilingan.

Qadimgi Yunonistonda she‘riyatning oddiy turlari hisoblangan yamb va elegiya bilan birga Mil.avv. VII–VI asrlarda monodik ya‘ni, yakkaxon lirika ham taraqqiy etgan. She‘riyatning bu turi xalq adabiyoti va musiqaning ta‘siri ostida paydo bo‘lgan. Kichik Osiyoning g‘arbiy qirg‘og‘idagi Lesbos orolida tug‘ilib o‘sgan ikki ulug‘ shoir – Alkey va Sapfo o‘zlari ixtiro etgan turli-tuman vaznlar bilan monodik lirikani yuksak san‘at darajasiga ko‘targanlar.

Alkey (tax. Mil.avv. VII–VI asrlar) Lesbos orolining poytaxti Mitilena shahrida badavlat oilada tug‘ilgan. Shoir, taxminan miloddan avvalgi VII–VI asrlar o‘rtasida ijod qilgan. Bu davrlarda zodagonlar bilan quyi tabaqa o‘rtasidagi ijtimoiy-siyosiy munosabatlar juda keskinlashib ketgan edi. Uning ijodida siyosiy kurashlar, fuqarolar urushi, muhojirlar hayotini aks ettirish asosiy o‘rinni egallagan bo‘lsa-da, muhabbat mavzusida ham juda ko‘p jo‘shqin misralar yaratgan. Lesboslik shoira binafsha soch, nozik tabassumli, Sapfo sharafiga ham she‘rlar bitgan.

*Binafsha soch ey Sapfo,
Xushtabassum, musaffo.
Senga bir so‘z aytgim bor,
Ammo yo‘l qo‘ymaydi or.*

(Erkin Vohidov tarjimasi)

Alkey o‘z she‘rlarida Lesbos taxtiga o‘tirgan Pittakni tanqidga olganligi sababli uzoq o‘lkalarda quvg‘inda yashashga majbur bo‘lgan.

Yakkaxon lirikaning vazni rang-barang, baytlari esa g'oyatda nafis bo'lgan. Shoir ixtiro qilgan turli-tuman vaznlar bilan monodik lirikani mislsiz yuksak san'atkorlik cho'qqisiga ko'tardi. Alkeydan keyin jahon she'riyatida abadiy o'rnashib qolgan bir vazn hamon ulug' shoirning nomi bilan ataladi.

Alkey o'z she'rlarida ertangi kuniga katta umid bog'lamaydi. O'zi yashayotgan polisni to'lqinlar talato'pi ichra dengizda suzayotgan kemaga qiyoslaydi. Shoir siyosiy mazmundagi she'rlardan tashqari, quvonch va qayg'u, muhabbat izhori, qahraton qish va jazirama yoz mavzularida qo'shiqlar, dasturxon atrofidagi gurung qo'shiqlarini ham yaratgan. Bu qo'shiqlar ijodkorning ulfatlari oldida o'z tuyg'u hamda fikrlarini bayon etish vositasi bo'lgan. Ularning aksariyati qayg'u va alamlarni unutish uchun mayxo'rlik qilishga undov bilan tugallanadi. Alkey o'z qo'shiqlarida "may bor joyda haqiqat bor", "may – insonlar ko'zgusi" degan iboralarni qo'llagan.

Qadimgi Yunonistonda Alkey she'rlarining g'oyat keng tarqalganligi to'g'risida ma'lumotlar bor. Shoirning asarlari Aleksandriya olimlari tomonidan mazmuniga qarab o'n jildga ajratilgan.

Manbalardan ma'lum bo'lishicha, Alkeyning she'rlari o'zining muxtasarligi, tilining ravonligi, misralarning nafis va ohangdorligi hamda o'lchovlarning rangorangligi bilan antik dunyo kishilarini o'ziga maftun etgan va keyingi davrlar adabiyotiga kuchli ta'sir ko'rsatgan.

Sapfo (Mil.avv. VII–VI). Alkeyning zamondoshi va vatandoshi bo'lgan shoira Sapfo zodagon oilasida tug'ilgan. Mitilana hukmroni Pittak davrida bir necha yil Sitsiliya orolida quvg'inlikda bo'lgan. Vataniga qaytib kelgach, maktab ochib, bu yerda yosh qizlarni turli bilimlarga: musiqa, ashula, raqs va she'r to'qishga o'rgatadi. Maktabda nafaqat Yunonistonning uzoq-yaqin yerlaridan, hattoki boshqa mamlakatlardan kelgan qizlar ta'lim olgan.

Qadimgi manbalarda Sapfoning o'nta kitob yozgani haqida ma'lumotlar keltirilgan. Biroq bularning barchasi, nasroniy ruhoniylarining amriga ko'ra, IX asrda yondirib yuborilgan. Alkey ijodi uchun asosan ijtimoiy-siyosiy voqealar zamin bo'lgan bo'lsa, Sapfo she'riyati asosiy mavzusi shaxsiy kechinmalar, yurak tuyg'ulari bilan chegaralangan; deyarli yagona mavzu – sevgi va go'zallikdir. Bizgacha yetib kelgan she'riy parchalarda muhabbat nash'asi, yor vasliga yetishish shodliklari haqida hikoya qiluvchi misralar bor. Lekin Sapfoning aksariyat baytlaridan xotin kishining yurak dardlari – rad etilgan muhabbat, ayriliq, hijron, rashk va intizorlik sadolari eshitiladi, shoira o'zining muhabbat yo'lida chekkan iztiroblari, dog'-u hasratlari haqida nola qiladi. Antik davr kishilari ulug' shoirani faqat dardmand ma'shuqa sifatida taniganlar.

Bizgacha Sapfoning ikkita she'ri to'la holda yetib kelgan. Afroditaga atalgan mazkur she'rlardan birida, shoira sevgi ma'budasiga iltijo qilib, ishq dardida o'rtangan qalbiga tasalli berishini, musibatli damlarda ko'makdosh bo'lishini

so'raydi. Ikkinchi she'rda esa Sapfo mahbuba husnining sehrli jozibasini ta'riflaydi. Antik dunyoda o'tgan qalam ahli orasida ishq sharorasini bunchalik jo'shqin ifodalagan birorta shoirni topib bo'lmaydi.

*Tangri ulkim, sening jamoling,
Husn ichra buyuk kamoling
Ko'z oldida erur har zamon.*

*Bahra olur takallumingdan,
Lazzat topur tabassumingdan,
Muhabbating mulkiga sulton.*

*Sening chehrang, go'zal dilrabo,
Ko'z oldimda bo'lganda paydo
Ko'ksim yonur, tilim bo'lur lol.*

*Goh muz titroq chirmashar tanga,
Goh vujudim chulg'ar alanga,
Men behudman, men oshuftahol.*

*Borlig'imda otash hayajon,
Ko'z oldimni qoplab zimiston,
Oyog'imda turolmam xasta.*

*Boshlarimdan quyar sovuq ter,
So'lgan o'tman, tortar meni yer,
Nafasim yo'q, so'naman asta...*

(Erkin Vohidov tarjimasi)

Ishqiy she'rlardan tashqari Sapfo epitalamalar (nikoh to'yi qo'shiqlari) ham yaratgan. Qadimda o'zimizning "yor-yor"lar qabilidagi bunday qo'shiqlarni qiz-juvonlar, yigitlar aytib kelinchakni kuyovning uyiga kuza-tib borganlar.

Sapfo ijodining butun mohiyati, olamshumul tarixiy ahamiyati she'riyatda insonning ichki hissiyot dunyosini, go'zallik olamini ochganligidadir.

Shoiraning yunon she'riyatining vazn doiralarini yanada kengaytirishi nati-jasida lirikaning ravn va ohangdor bo'lishiga keng yo'l ochildi. Sapfo she'rlari atoqli shoir E.Vohidov tomonidan o'zbek tiliga o'girilgan.

Qadimgi yunon dramasi

Miloddan avvalgi VII – VI asrda shakllangan yunon quldorlik jamiyati V asrda yuksak taraqqiyot bosqichiga ko'tarildi. V – IV asrlar adabiyoti Afina shahrida joylashgan viloyat nomi bilan "yunon adabiyotining attika davri" deb ataladi. Afina davlatini boshqargan Perikl (Mil.avv. 500 – 429) poytaxtga butun Yunonistondan faylasuf, olim, shoir, haykaltaroshlarni to'pladi.

Drama adabiyotning alohida turi sifatida antik davrda shakllandi. Drama-ning muhim jihati hikoya yoki bayon qilish emas – harakat (yunoncha drama so'zi "harakat" ma'nosini bildiradi). Dramada ishtirokchilar o'rtasidagi o'zaro suhbatlar, dialoglar, munosabatlar, ularning xatti-harakatlari, qarama-qarshiliklar va ularning yechimi tasvirlanadi. Yunon dramaturgiyasining barcha turlari – tragediya, komediya, satirlar dramasi dehqonlarning homiylari bo'lgan ma'budalar Demetra va Kora sharafiga kuylagan qo'shiqlar hamda may, shodlik va hosildorlik ma'budi, taka qiyofasidagi Dionisga bag'ishlangan marosimlar asosida maydonga kelgan. Afsonalarda hikoya qilinishicha, Dionis Zevs bilan Semela degan qizdan tug'ilgan. Dionis o'zining odamsifat, ammo dumdor, echki tuyoq hamrohlari – satirlar bilan birga dunyoni kezib yurgan paytlarida, insonning og'ir va g'amgin hayotini ko'radi-da, odam bolasini baxtiyor va xushnud qilish niyatida, ma'budlar taomi amvroziyani keltirib bermoqchi bo'ladi. Ma'budlar buni sezib qolgach, Dionis amvroziyani yerga ko'mib qochadi. Birmuncha vaqtdan so'ng bu yerda tok novdalari unib chiqadi, uning mevalari odamlarga baxt va shodlik keltiradi. Bundan qahrlangan Zevs, o'g'lini Olimp tog'idan badarg'a qiladi. Yerda Dionis og'ir musibatlar chekib, vafot etadi. O'g'lining o'limidan so'ng Zevs uning gunohlaridan kechib, Dionisni ma'budlar qatoriga qabul qiladi. Dionis odamlarga har yili ikki marta o'z sharafiga bayram o'tkazishni vasiyat qiladi. Shundan e'tiboran Dionis hosildorlik, may, shodlik va sarxushlik rahnamosi bo'lib qoladi. Ularga bag'ishlangan maqtov qo'shiqlar – difiramblarni kuylovchi xorga shoir Fespis birinchi aktyorni qo'shgandan so'ng u dramatik janrga aylandi. Tragediya prolog (ekspozitsiya)dan boshlangan va orkestrga xor chiqib, tomoshabinlarga voqeaning mohiyatini aytib bergan. Shundan keyin dialogik qismlar – aktyorning korifey (xorning rahbari) bilan yoki ikki-uch aktyorning suhbatlari bilan davom etgan va "eksod" (xotima) bilan yakunlangan. Aristotelning yozishicha, tragediya "trago" va "oide" so'zlaridan kelib chiqib, "taka qo'shig'i" ma'nosini anglatadi. Yunon shoir-dramaturglari, jumladan Esxil, Sofokl, Yevripidlar ham o'z tragediyalarini xudolar va qahramonlar haqidagi qadimgi asotirlar mazmuniga asoslanib yaratgan edilar.

Bayramlardagi xushchaqchaq hazillardan "comos" va "oide" (komediya), ya'ni masxarabozlar qo'shig'i paydo bo'lgan. Keyinroq tragediya va komediya

o'rtasida "satirlar dramasi" shakllandi. Bu janrning ijodkori Mil.avv. V asrda yashagan shoir Pratinom hisoblanadi.

Dramaning barcha turlari diniy marosimlardan paydo bo'lganligi sababli qadimgi yunonlar bularning barchasiga yuksak e'tiqod bilan qaraganlar. Teatr tomoshalari davlat tasarrufidagi muhim siyosiy va tarbiyaviy tadbirlardan biri sanalgan, shuningdek, Dionisiy marosimlari bilan bog'liq bo'lganligi uchun ushbu tomoshalar yiliga uch marotaba o'tkazilgan va bir necha kun davom etgan. Yunonlar bu marosimlarga shunchaki bir ermak deb emas, balki muhim diniy bayram deb qaraganlar. Qadimgi Yunonistonda barcha o'yinlar singari teatr tomoshalari ham musobaqa shaklida o'tkazilgan. Tragediyanavis shoirlar mazmunan bir-biri bilan bog'liq 3 ta tragediya va 1 ta satirlar dramasini hakamlar hay'atiga taqdim etganlar. Komediyanavis shoirdan faqat bitta asar talab etilgan.

Yunon adabiyotining barcha janrlari kabi tragediyaning mavzulari ham asosan mifologik afsonalardan olingan. Agarda dastlabki davrlardan bu mavzular Dionis haqidagi rivoyatlar bilan bog'liq bo'lgan bo'lsa, keyinchalik shoirlar boshqa ma'budlar va qahramonlar haqidagi afsonalarga murojaat qila boshlaganlar. Biroq, shu bilan birga, tragediya mualliflari mavzu tanlaganlarida ham, faqat zamon talablariga hamohang miflarni olib, ularni birmuncha o'zgartirib, moslashtirib, shular misolida o'z davrlarining muhim masalalarini hal etishga intilganlar, mifologik qahramonlarning kurash va to'qnashuvlari, ularning xatti-harakatlari o'sha davr tomoshabinlari uchun axloq va odobning namunasi, ijtimoiy xulqning andazasi sifatida talqin etilgan; ana shu afsonaviy qahramonlarning qilmishlari timsolida tragediyanavis shoirlar o'z zamondoshlarini yuksak ma'naviylik, vatanga sadoqat, insoniy burch g'oyalarida tarbiyalashni ko'zlaganlar.

Esxil ijodi (mil.av 525 – 456-yy). Bizga ma'lum bo'lgan qadimgi yunon fojeanavisi Esxil chin ma'noda "tragediyaning otasi" deb tan olingan.

Shoirning hayotiga doir ma'lumotlar kam saqlanib qolgan. U taxminan miloddan avvalgi 525-yili Elefsin shahrida yirik zamindor oilasida dunyoga keldi. Bu yillar yunonlarning fors istilochilariga qarshi mustaqillik uchun kurash olib borgan davri edi. Shoir o'z hayotida yirik ijtimoiy va siyosiy voqealarning shohidi bo'lgan (Marafon yaqinidagi forslar ustidan qozonilgan g'alaba mil. avv. 490-y, mil. avv. 483-yili Salamin oroli yaqinida fors flotining tor-mor qilinishi, mil. avv. 479-yili forslarning Plateyadagi mag'lubiyati, Afina davlatida pul munosabatlarining mustahkamlanishi).

Keyinchalik o'z mamlakatidagi mavjud tartiblardan norozi bo'lgan Esxil Afianani tark etib, Sitsiliyada qo'nim topadi va mil. avv. 456-yilda Gela shahrida vafot etadi.

Qahramonlik afsonalarini (asosan Homer asarlari syujetidan foydalangan) asosiy manba qilib olgan Esxil 21 yoshida ilk bor dramatik shoirlar musobaqasida qatnashadi va 40 yoshida birinchi marta g'alaba qozonadi.

Qahramon hayoti uchta tragediyada aks ettirilgan va mifologik syujet asosida yozilgan satirlar dramasi bilan yakunlangan. Qadimgi adabiyotshunoslarning zikr etishlaricha, u 90 ga yaqin tragediya yozgan bo'lib, bizgacha faqat 7 tasigina yetib kelgan ("Iltijogo'ylar", "Eroniylar", "Zanjirband Prometey", "Fivanning yetti dushmani", "Oresteya" trilogiyasini tashkil qiluvchi "Agamemnon", "Xoeforlar", "Evmenidalar").

Aristotelning "Poetika"sida yozilishicha, Esxil birinchi bo'lib, aktyorlar sonini bittadan ikkitaga oshirgan, xor partiyasini kamaytirgan va dialog asarining asosiy elementiga aylantirilgan.

Shoir ijodining ilk namunasi "Iltijogo'ylar" tragediyasi bo'lib, bizgacha uning birinchi qismi yetib kelgan. Asar syujeti shoh Danayning 50 ta qizi haqidagi afsonadan olingan. Yunon adabiyotidagi zamonaviy mavzuda yaratilgan yagona asar, "Eroniylar" tragediyasi Eron-yunon urushiga bag'ishlangan.

Esxilning saqlanib qolgan tragediyalari uning ijodini uchta davrga bo'lish imkonini beradi: 1) Ilk pyesalarida ("Iltijogo'ylar", "Eroniylar") asosiy rolni xor ijro etadi. 2) "Zanjirband Prometey", "Fivanning yetti dushmani" asarlarida markaziy qahramon obrazi gavdalanadi, dialogga katta o'rin beriladi. 3) "Oresteya" asarida kompozitsiya birmuncha murakkablashtiriladi, ikkinchi darajali obrazlar asar dramatzimini kuchaytirishga xizmat qiladi. Uchinchi aktyordan foydalanila boshlanadi.

"Zanjirband Prometey" qadimgi yunon afsonalari asosida yaratilgan. Ularda hikoya qilinishicha, Prometey suv va tuproqdan dastlabki odamlarni bunyod etgan. Ma'buda Afina esa jonbaxsh nafasi bilan ularga hayot bag'ishlagan. Lekin ma'budlar hukmdori (Olimp) odamlarni butunlay yo'qotib yuborishga qasd qiladi: odamlardan olovni yashirib, ularni sovuqda, zulmatda tutadi.

Titanlardan bo'lgan Prometey, Olimp mehrobidan muqaddas olovni o'g'irlab, odamlarga keltirib beradi. Shundan boshlab yerda yangi hayot quloqch yozadi, endi odamlar o'zlarini erkin va qudratli his qila boshladilar. Bu "shakkoklikdan" g'azablangan Zevs uni qoyaga zanjirband qilishni buyurib, ming yillar davomida azoblaydi. To Gerakl kelib ozod etmaguncha zanjirband Prometeyga Zevsning qanotli iti – jeztumshuqli burgut misli ko'rilmagan azoblarni beradi, har kuni uning jigarini cho'qib, qonini ichadi...

Esxil o'z asarlarida ma'budlarni yoki biror maqsad yo'lida kurashuvchi, bukilmas irodali kishilarni tasvirlaydi. "Zanjirband Prometey" hamon inson tafakkurining mangu durdonasi, qadimiy yunon fojjanavisining nodir asari sifatida yashab kelmoqda.

Sofokl (mil. avv. 496 – 406-yy.) Afina yaqinidagi Kolon degan joyda, qurolaslah korxonasi xo'jayinining oilasida tug'ilgan. Adabiy faoliyatini ancha erta boshlagan bo'lib, mil. avv. 468-yili birinchi marta dramaturg sifatida maydonga chiqadi, 28 yoshida adiblar musobaqasida o'z ustozini mag'lub etib, Plu-

tarx qo'lidan qimmatbaho sovrin olgan va hammasi bo'lib musobaqalarda 24 marta g'olib bo'lgan.

Sofokl mil. avv. 441-yili oliy lavozim – strateglikka saylanadi. Hukmdor Perikl bilan yaqin do'stona munosabatda bo'lgan. U butun umrini shon-u shavkatda o'tkazib, mil. avv. 406-yili vafot etgan. O'limidan keyin buyuk zotlarga ko'rsatiladigan izzat-ikrom ko'rsatilib, har yili qabri ustida qurbonlik qilish taomilga aylangan. Shoirning 123 ta pyesasidan yettitasigina saqlanib qolgan. 1912-yili “Izquvarlar” satirlar dramasidan katta parcha topilgan.

Sofokl Esxil boshlagan ishni davom ettirib, tragediyani tantanali lirik qo'shiqdan chinakam dramaga aylantirishda katta hissasini qo'shdi. Agar Esxil asarlarida oliy kuchlar inson yurish-turishida faol ishtirok etgan bo'lsa, Sofokl qahramonlari mustaqil harakat qilib, boshqa kishilarga nisbatan munosabatlari ham o'zlari belgilaydi. Shoirni to'lqinlantirgan muammolar endi avlod taqdiri bilan emas, balki alohida shaxs taqdiri bilan bog'liq bo'ldi. Bu mazmunan bog'langan trilogiyalardan voz kechishga olib keldi. Sofoklda har bir asar alohida badiiy yechim va muammoga ega bo'ldi.

Dramaturg o'z ijodi davomida xorni chiqarib tashlamagan bo'lsa ham unda xor qo'shiqlari qisqarib bordi va bu voqealar sur'ati tezlashdi. Sofokl tomonidan kiritilgan yana bir yangilik – dramaga uchinchi aktyorning kiritilishi bo'ldi. Aristotelning “Poetika”da xabar berishicha, buyuk dramaturg sahna san'ati nazariyasi bo'yicha ham ko'p yangiliklar kiritgan: xor tarkibini o'zgartirgan, musiqiy parchalar joriy etgan, teatr dekoratsiyasini qo'llagan. Gyotening aytishicha, “Sahna san'atini Sofoklchalik hech kim bilmagan”.

Uning “Shoh Edip”, “Antigona”, “Edip Kolonda” tragediyalarining syujeti afsonalarning Fiva turkumidan olingan. “Elektra”, “Filoklet”, “Ayaks” asarlari Troya afsonalari mavzusida yozilgan bo'lsa, “Traxinalik ayollar” Gerakl haqidagi rivoyatlar asosida yozilgan.

Qahramonlarning tabiatini chuqurroq ochish maqsadida Sofokl turli usullarni qo'llaydi. Ulardan biri taqqoslash usulidir. Ikki qahramonni yonma-yon qo'yib tasvirlashning eng mohir namunasini “Antigona” tragediyasida ko'ramiz. Sofokl ajoyib obrazlari bilan bir qatorda, dramatik voqealarni ustalik bilan bir-biriga bog'lagan san'atkor sifatida ham mashhur.

Sofokl “Shoh Edip” tragediyasida yunon san'atining “kuch va vositasigina emas, zamini ham bo'lgan” mifologiyadan keng foydalangan. Odatda miflarning bir qancha variantlari bo'lib, dramaturglar ularni o'zgartirib, o'z g'oyalariiga moslab, ijodiy qayta ishlaganlar. “Shoh Edip” bunga misol bo'la oladi. Edip haqidagi mif Homerning “Odisseya”sida ham bor edi. Ammo Sofokl unga juda aniq psixologik ishlov beradi, uni “qismat fojeasi”dan chinakam insoniy dramaga aylantiradi. Edipning o'z umri sirlarini bilish jarayoni unga mudhish taqdirni ochibgina qolmay, o'z aybiga iqror bo'lishga ham olib keladi. Inson o'z qilmish-

lariga o'zi mas'uldir: inson bezavol va beajal tangrilardan shu bilan farqlanadiki, uning hayoti doimiy kurashlarda, har qanday g'ovlarni, qismatni yengib o'tish uchun intilishda o'tadi.

Mifda mana shu qismat birinchi o'rinda turadi. Sofokl tragediyasida esa taqdir qahramon yo'lida bir rishta xolos. Edip umuminsoniy ahamiyatga ega bo'lgan chuqur va murakkab obrazga aylanadi.

Antik davrdagi hech qaysi dramaturgning asari jahon adabiyotida "Shoh Edip" tragediyasi kabi chuqur iz qoldirmagan. Bu asar ta'sirida XVIII asr oxiri – XIX boshlarida Ovrupa adabiyotida "Taqdir tragediyasi" deb atalgan adabiy oqim paydo bo'ldi va u Shekspirning "xarakterlar" tragediyasiga qarshi qo'yildi.

Yevripid (mil. avv. 480 – 406-yy.). Qadimgi yunon tragediyasining yana bir vakili Yevripid Afina yaqinidagi Salamin orolida tug'ilgan. Antik davr adabiyotining uch buyuk vakilini quyidagi rivoyat bog'lab turgan: Salamin yaqinidagi g'alaba nishonlanayotganda (mil. avv. 480-y.) Esxil g'olib askarlar safida bo'lgan. G'alaba bayramida uyushtirilgan o'yinlarda Sofokl o'zini ko'rsatgan va xuddi shu kuni dehqon Mnesarx oilasida Yevripid dunyoga kelgan.

Mil.avv. V asr oxirida komediyana vislar shoirga ko'p ta'na va malomatlar yog'dirdilar. U Makedoniyaga ko'chib ketishga majbur bo'ladi va shu yerda vafot etadi.

Yevripid teatr musobaqalarida uch marta g'olib chiqqan. O'z davrida qadrlanmagan shoir keyingi asrlarda (ellinizm davrida) xalqning eng sevimli tragik shoiriga aylanadi. U jami 92 ta asar yozgan bo'lib, bizgacha 19 tasi yetib kelgan. Masalan: "Alkestida", "Medeya", "Geraklidlar", "Ippolit", "Elektra", "Andromaxa", "Troyalik ayollar" tragediyalari. Bu asarlarning barchasi Sofokl va Esxil singari mifologik afsonalar mavzusida yozilgan. Yevripid o'z asarlarida zamonasining turli-tuman muammolari bilan birga psixologik muammolarga ham murojaat qiladi. Yunon shoiri jahon adabiyotida, avvalambor, ayollar obrazi va ularning psixologik qiyofasini mahorat bilan tasvirlagan adib sifatida mashhurdir.

Uning eng kuchli tragediyalaridan biri mil. avv. 431-yili Afina sahnasida qo'yilgan "Medeya" hisoblanadi. Asar syujeti "Argonavtlar" haqidagi afsonadan olingan. Bir qancha yunon pahlavonlari Yason boshchiligida oltin qo'y junini olib kelish uchun "Argo" kemasida Kolxida eliga jo'naydilar. U yerda podshoning qizi, quyosh ma'budi Geliosning nabirasi go'zal Medeya Yasonni sevib qoladi, uni deb ota-onasi, vatanidan voz kechadi, akasini o'ldiradi. Oltin qo'y junini Yunonistonga olib kelgach, ular turmush quradilar. Bir qancha muddat o'tgach, Yason Korinf shohi Kreontning qizi Glafkaga uylanmoqchi bo'ladi. Yevripidning asari xuddi ana shu joydan boshlanadi. Bevafoikdan g'azablangan Medeya eridan qasos olishga ahd qiladi, kelin uning otasi va o'z farzandlarini o'ldirib ajdaholar qo'shilgan aravada uchib ketadi. Agar "Medeya" haqoratlan-

gan sevgi va rashk haqidagi asar bo'lsa, "Ippolit" jinoyatkorona, qabih sevgi haqidagi tragediyadir. Afina podshosi Tezeyning oldingi xotinidan qolgan o'g'li Ippolitni o'gay onasi Fedra sevib qoladi. Yigit uning sevgisini rad etgach, Fedra o'z joniga qasd qiladi. O'limidan oldin yozib qoldirgan maktubida u Ippolitni tajovuzda ayblaydi. Otasi tomonidan la'natlangan Ippolit halok bo'ladi.

Yevripid juda katta mahorat bilan burch va ehtiros o'rtasidagi kurashdan azoblangan qahramonlar ruhiyatini tasvirlaydi.

Qadimgi Attika komediyasi. Miloddan avvalgi V – IV asrlar butun Yunoniston, xususan, Afina davlati uchun kuchli ijtimoiy va madaniy taraqqiyot davri bo'lgan. Ammo, shu bilan birga, demokratiya tuzumining ziddiyatlari, ayrim ijtimoiy guruhlar o'rtasidagi qarama-qarshiliklar keskinlashib bordi. Dastlabki komediyana vis shoirlar o'zlarining asarlarida ana shu nuqsonlarni fosh etishga, kulgi va satira yordamida ularni bartaraf etishga intilganlar. Shunday qilib, "Qadimgi Attika komediyasi" deb atalmish maxsus adabiy oqim maydonga keldi. O'tkir siyosiy jo'shqinlik, demokratiya dushmanlariga qarshi murosasizlik – qadimgi attika komediyasining asosiy xususiyatidir. Mazkur janrda ijod qilgan ko'pdan-ko'p shoirlar orasida faqat uch kishining nomi bizga ma'lum. Bular – Kratin, Evpolid va Aristofandir.

Aristofan (taxminan mil. avv. 446/445 – 385-yy.). Qadimgi yunon komediyana vis shoirlari orasida bir necha asarlari bizga qadar yetib kelgan yagona shoir Aristofandir. Uning ijodida komediyaning mazmun ko'lami benihoya kengaydi, shakliy jihatdan yuksaklikka ko'tarildi. Aristofanning hayoti haqida bizgacha juda kam ma'lumot yetib kelgan. Shoir taxminan miloddan avvalgi 446 – 445-yili Attika viloyati yaqinidagi Egina orolida tug'ilgan. U o'zining adabiy faoliyatini juda erta boshlagan va 20 yoshga yetar-yetmas komediyana vislar musobaqasida qatnashib ikkinchi o'rinni egallagan. Qirq yilcha davom etgan ijodiy faoliyati davrida qirqdan ortiq asar yozgan. Aristofanning komediyalaridan 11 tasigina u yoki bu darajada saqlanib qolingan bo'lib, ular ijtimoiy-tarixiy davr bilan bog'liq ravishda uch davrga bo'linadi:

Birinchi davrda (mil. avv. 427 – 421-yillar, Peloponness urushining birinchi bosqichi) – urushlardan charchab, ruhiy umidsizlikka tushgan oddiy dehqon, o'zi bilan o'zi sulh tuzib, tinch hayot nashidasini surishi haqidagi "Axarnliklar" (mil. avv. 425-y.), davrning taniqli siyosatchilaridan biri Kleon satira qilingan "Chavandozlar" (mil. avv. 424-y.), qarz botqog'idan qutilish uchun sofistlardan ta'lim olgan qahramon haqidagi "Bulutlar" (mil. avv. 423-y.), sudlashishni yaxshi ko'ruvchi qariya haqidagi "Arilar" (mil. avv. 422-y.), qo'ng'izda Olimp tog'iga chiqib, kuch bilan tinchlik ma'budasini yerga olib tushgan musallas paz to'g'risidagi "Tinchlik" komediyalari yozilgan.

Ikkinchi davr (mil. avv. 414 – 405-yy.). Miloddan avvalgi 421-yildan 414-yilgacha fanga hech qanday ma'lumot ma'lum emas. Bu yillarda asosan ijtimoiy-

satirik mavzularda komediyalar yozilgan bo'lsa kerak, deb taxmin qilish mumkin. Ikkinchi davrda osmon va yer o'rtasida qushlar bilan hamkorlikda shahar qurgan ikki afinalik haqidagi "Qushlar" (mil. avv. 414-y.), ayollarning urushga qarshi isyoni haqidagi "Lisistrata" (mil. avv. 411-y.), Yevripid kulgi ostiga olingan "Ayollar Fesmoriy bayramida" (mil. avv. 411-y.) va yana Yevripid tanqid qilingan "Qurbaqalar" (mil. avv. 405-y.) komediyalari yozilgan.

Uchinchi davr (mil. avv. 392 – 388-yy.)da asosan maishiy, utopik ideallar ulug'langan komediyalar yozilgan, ularda dialoglar xordan ustunlik qiladi. "Ayollar xalq yig'inida" (mil. avv. 392-y.), "Boylik" ("Plutos") (mil. avv. 388-y.) komediyalari shunday asarlar sirasiga kiradi.

Aristofanning ijodi asosan uzoq davom etgan urushlar davriga, buning natijasida Afina demokratik davlatining to'xtovsiz yemirilib, inqirozga uchray boshlagan paytiga to'g'ri kelgan. Bu paytdagi siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy ziddiyatlar, ma'naviy, axloqiy, falsafiy muammolarning keskinlashuvi shoir ijodida o'zining yorqin ifodasini topgan. Uning asarlaridagi ajoyib dramatik holatlar, qahramonlar qiyofasini tavsiflash mahorati, komediyalariga sohib yuborilgan hazil-mutoyibalar, favqulodda pichinglar, ohori to'kilmagan qochiriqlar, beqiyos so'z o'yinlari, shuningdek, barcha asarlariga xos sodda, tiniq, o'ynoqi va muxtasar til, rohatbaxsh lirik parchalar Aristofanning yuksak mahoratidan darak beradi. Rus tanqidchisi V.G.Belinskiyning ta'kidlashicha, Aristofan – eng oliyjanob, g'oyat musaffo va qadimgi Yunonistonning eng so'nggi ulug' shoiri bo'lgan. 1954-yili Jahon Tinchlik Kengashining qaroriga binoan Aristofanning 2400 yilligi nishonlandi.

Umuminsoniy badiiy merosning ajralmas qismi bo'lgan antik adabiyot, xususan, qadimgi yunon adabiyotida tilga olingan ko'plab mavzu va muammolar XXI asrda ham dolzarb bo'lib, o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

Mavzu bo'yicha nazorat savollari:

1. Antik adabiyot deganda qanday adabiyot tushuniladi?
2. Yunon adabiyoti qanday davrlarga bo'linadi?
3. Mifologiya yunon adabiyotiga qanday ta'sir ko'rsatgan?
4. Qadimgi yunon yozma adabiyotining ilk vakili va uning asarlari haqida nimalar bilasiz?
5. Drama janrining paydo bo'lishida Dionis marosimlari qanday rol o'ynagan?
6. Qadimgi Yunonistonda o'tkazilgan dramatik shoirlar musobaqalari haqida nimalarni bilasiz?
7. Esxil va Sofoklning yunon dramasiidagi o'rni.
8. Antik davr adabiyotining adabiyot tarixidagi ahamiyati haqidagi fikringizni bayon eting?

9. Antik adabiyot va qadimgi sharq adabiyoti aloqalari haqida nimalarni bilasiz?
10. Buyuk ajdodlarimizdan kimlar antik davr olimlarining asarlariga tafsirlar yozgan?
11. Aleksandr Makedonskiy (Iskandar Zulqarnayn) obrazining o'zbek adabiyotidagi talqini haqida ma'lumot bering?
12. Qadimgi yunon adiblari asarlarini o'zbek tiliga o'girgan tarjimonlardan kimlarni bilasiz?

Adabiyotlar:

1. A History of Ancient Greek literature. Gilbert Murray. 2008. D.Appleton and company. P.460
2. Алимұхамедов А. Антик адабиёти тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1980.
3. Тронский И.М. История античной литературы. – М.: Высшая школа, 1988
4. Жаринов Э. В. Лекции о зарубежной литературе. От Гомера до Данте. – М.: Издательство АСТ, 2018.
5. Qosimov A. Xo'jayev S. Jahon adabiyoti: Antik davrdan XVII asrgacha. – Farg'ona: 2016.
6. Болтабоев Х., Махмудов М. Адабий-эстетик тафаккур тарихи. 1-жилд: Қадимги давр. – Т.: Mumtoz soz, 2012.
7. Кун Н. Қадимги Юнон афсона ва ривоятлари. – Самарқанд: Зарафшон, 2005.
8. Ҳомер. Илиада. – Т.: Ғ.Ғулом ном. адаб. ва санъат нашр. 1998.
9. Ҳомер. Одиссея // Jahon adabiyoti, 2001, №8.
10. Эзоп. Масаллар. – Т.: Akademnashr, 2011.
11. Эсхил. Занжирбанд Прометей. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1976.
12. Софокл. Шох Эдип. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1979.
13. Плутарх. Сайланма. – Т.: Yangi asr avlodi, 2006.
14. Сапфо. Алкей. Анакреонт. Шеърлар // Jahon adabiyoti, 2005. №11

4-MAVZU: ANTIK DAVR RIM ADABIYOTI

REJA:

1. Rim adabiyotining taraqqiyot bosqichlari.
 - 1.1. Birinchi Rim shoirlari.
 - 1.2. Plavt ijodi.
2. Ichki urushlar davri adabiyoti.
 - 2.1 Sitseron.
3. Rim adabiyotining “oltin davri”.
 - 3.1. Vergiliy – Rimning ulugʻ shoiri.
 - 3.2. Goratsiy ijodi.
 - 3.3. Ovidiy ijodi.
4. Imperiya davri Rim adabiyoti.

Tayanch soʻz va iboralar: lotin tili, Livi Andronik, Plavt, Sitseron, notiqlik, Avgust davri, Goratsiy, “Qasidalar”, Vergiliy, “Eneida” dostoni, Ovidiy, “Metamorfozalar” dostoni.

Rim adabiyotining taraqqiyot bosqichlari

Miloddan avvalgi IV asrning oxiri – III asrning boshlarida Rim davlati Italiya yerlarining asosiy qismini egallab, qulchilik asosiga qurilgan demokratik polis tuzumini joriy etdi va bir necha asr davomida jahongirlik siyosatini olib bordi. Birin-ketin Sitsiliya, Karfagen, Makedoniya (mil. avv. 148-y.), Yunoniston (mil. avv. 146-y.), Ispaniyaning bir qismini oʻzlariga tobe qildilar va Kichik Osiyoning gʻarbiy qirgʻoqlarida mustahkam oʻrnashib oldilar. Shunday qilib, II asr oʻrtalarida Rim dunyoning eng qudratli davlatiga aylandi.

Yunon xalqi inqirozga yuz tutgan bir davrda, Oʻrta yer dengizining gʻarbiy qirgʻogʻida antik dunyo adabiyotining ikkinchi tarmogʻi – Rim adabiyoti paydo boʻla boshladi. Mazkur adabiyot lotin tilida yaratildi. Rim adabiyoti yunon adabiyoti erishgan barcha yutuqlardan hamda ellinizm davri adabiyotining bu xazinaga qoʻshgan qator yangiliklardan toʻla-toʻkis foydalanib, ham shaklan, ham mazmunan yana bir daraja yuqori bosqichga koʻtariladi va, keyinchalik yangi dunyo Ovrupa adabiyotiga kuchli taʼsir koʻrsatishga qodir boʻlgan qudratli bir adabiyotga aylandi. Uygʻonish davrining ijodkorlari, XVII asr yozuvchilari oʻz faoliyatlarida asosan Rim adabiyoti namunalari taqlid etadilar. Gʻarbiy Ovrupada XVIII asrga qadar antiklik Rim davri bilan bogʻliq holda talqin etildi.

Yunonlarning odat-taomillari, asbob-anjomlari, kiyim-kechaklari rimliklarning turmushiga juda tez kira boshladi. Rimning madaniy hayotida yunonlarning xizmati singmagan deyarli hech qanday soha bo'lmagan deyish mumkin. Hattoki birinchi Rim shoiri Liviy Andronik (mil. avv. 284 – 204-yy.) ham yunonistonlik bo'lgan. Yunon maktablarida izohli o'qishda asosan Homer dostonlaridan foydalanilgan. Shu bois Liviy Andronik "Odisseya" dostonini lotin tiliga tarjima qilgan. Mazkur tarjima Rim adabiyotining birinchi yozma yodgorligi bo'lishi bilan birga, qariyb ikki asr davomida maktablarda asosiy o'quv kitobi bo'lib xizmat qilgan.

XVII asr klassitsizm tragediyalariga xos bo'lgan "libos" Esxil, Sofoklga qaraganda ko'proq Rim dramaturgi Seneka ijodi ta'sirida shakllangan bo'lsa, mazkur davr Ovrupa eposi Homer dostonlari ta'sirida emas, Vergiliyning "Eneida"si asosida yaratildi.

Rim she'riyatining oltin asri mil. avv. I asrning o'rtalaridan milodiy I asrning boshlarigacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Bu davrda Rim tarixining muhim voqealari sodir bo'ldi. Fuqarolar urushi davomida mil. avv. 31-yili Aksium yaqinidagi jangda siyosiy arbob va sarkarda Mark Antoniyning qo'shini, keyinchalik Avgust faxriy unvonini olgan Oktavian askarlari tomonidan tor-mor etildi. Oktavian Avgust Rim imperiyasining yagona hukmdoriga aylandi.

Rim adabiyotining bu davrida publitsistika gullab-yashnadi, buyuk Rim shoirlari – Goratsiy, Vergiliy, Ovidiylarining she'riy asarlari yozildi. Goratsiy lirikasi, Vergiliy va Ovidiyning epik dostonlari Rim she'riyatining oltin merosi bo'lib qoldi.

Rim adabiyotini lotin tili taraqqiyoti davrlariga mos ravishda quyidagi asosiy davrlarga ajratish mumkin:

I. Qadimgi davr – Rimda yunonlar namunasi asosidagi adabiyot paydo bo'lguniga qadar (mil. avv. 240-yilga qadar).

II. Arxaik davr – Sitseron adabiy faoliyatiga qadar. (mil. avv. 240 – 81-yy.)

III. Rim adabiyotining oltin davri:

a) Sitseron davri – Rim nasrining gullab yashnashi. (mil. avv. 81 – 43-yy.)

b) Avgust davri – Rim she'riyatining gullab yashnashi (Mil.avv. 43 –mil.14-y.)

IV. Rim adabiyotining kumush davri – imperator Trayan vafotiga qadar (14 – 117-y.).

V. Imperatorlikning so'nggi davri (117 – 476-y.).

Rim adabiyotining ilk vakili sifatida miloddan avvalgi IV asr oxiri – III asr boshlaridagi taniqli davlat arbobi Appiy Kladviy nomi tilga olinadi. U Rimda birinchi bo'lib adabiyotning mafkura vositasi sifatidagi rolga yuksak baho bergan va yozuvchi sifatida ham tanilgan. Uning Rim tarixida mashhur bo'lgan tinchlik sulhi tuzishga qarshi qirol Pirrga qarata so'zlagan nutqi (mil. avv. 279-y.) siyosiy risola sifatida nashr etilgan. Bundan tashqari, Appiy Kladviy ibratli

fikr, aforizmlardan iborat to'plam chop ettirgan bo'lib, ulardan bizgacha uchta aforizm yetib kelgan. Ulardan biri hozirda Ovrupa xalqlari maqoliga aylangan "Har kim o'z baxtining me'mori" iborasidir.

Birinchi Rim shoirlari. Yuqorida birinchi Rim shoiri sifatida e'tirof etilgan Liviy Andronikning lotin tilidagi "Odissey"si Ovrupa adabiyoti tarixidagi birinchi badiiy tarjima namunasi sifatida baholanadi. U asar tarjimasiga erkin yondashadi. Ko'p o'rinlarda misralar qisqartirilgan, tashlab ketilgan, obrazlar o'zgartirilgan, yunon mifologiyasidagi ma'budlarning nomlari lotin ma'budlari nomi bilan almashtirilgan. Andronikdan keyin ham tarjima sohasida originalning butun xususiyatini saqlab qolish emas, balki asarni Rim davlatining madaniy ehtiyojiga moslashtirish tamoyili yetakchilik qildi.

Tarjimonlikdan tashqari Andronik lotin tilida tragediya va komediyalar ham yozgan. Bizgacha yetib kelgan parchalar asosida tragediya va komediya mavzulari. Evripid, Menandr, Filemon asarlaridan olinganligi ma'lum bo'ldi.

Ikkinchi Rim shoiri Gney Nevii (mil. avv. 270 – 200-yy.) Andronikdan farqli ravishda Rim halqining turmushini yaxshi bilgan (Kampaniyada tug'ilgan), ikkinchi Pun urushi ishtirokchisi edi.

Nevii ijodining cho'qqisi – "Pun urushi" dostonidir. Doston yaqinda bo'lib o'tgan birinchi Karfagen urushi voqealariga bag'ishlangan. Biroq asarda, xuddi Homer dostonlarida bo'lgani kabi real tarixiy hodisalar mifologik afsonalar bilan chatishgan holda tasvir etiladi. Jangnomaning boshlanishida o't ichida qolgan va halokatga mahkum etilgan Troya shahrini ko'ramiz. Ulug' qahramon Eney ma'budlarning amri bilan o'z yurtini tashlab ketishga majbur bo'ladi. Dengiz safarining og'ir mashaqqatlarini yengib, qahramonning Karfagen shahriga, malika Didona huzuriga qarab yo'l olishlari va, nihoyat, Eneyning avlodi Romul tomonidan Rimning barpo etilishi – asar davomida mufassal tasvirlanadi. Shunday qilib, Rim xalqining troyaliklardan tarqalganligi haqidagi rivoyatga birinchi marta badiiy tus bergan shoir Gney Nevii'dir.

Dastlabki Rim shoirlari orasida eng yirigi Kvint Ennii (mil. avv. 239 –169-yy.) bo'lgan.

Ennii o'z ijodining boshlang'ich davrlarida Liviy Andronik hamda Nevii yo'llarini davom ettirib, asosan, yunon komediyasi va tragediyalarini lotin sharoitiga moslashtirish bilan shug'ullangan.

Ennii o'zining o'tkir poetik mahoratini "Annallar" ("Solnomalar") dostonida yana ham kengroq namoyish qilgan. 60 ming misradan iborat 18 bobli (bizga qadar uning 1200 misrasi yetib kelgan) salmoqdor bu asar Eneyning Troyani tashlab qochishidan boshlanib, to shoirning zamonasiga qadar davom etgan butun Rim tarixini o'z ichiga oladi.

"Annallar"ning muallifi Rim elining ikkinchi Homeri bo'lish orzusida ekanligini izhor qiladi. Ennii, darhaqiqat, Homer dostonlari usulidan epiteta,

o'xshatishlar va boshqa poetik vositalardan katta ustalik bilan foydalanib, ko'zlagan maqsadlariga erishishda ajoyib muvaffaqiyatlar qozonadi. Biroq Enniy o'zining dostonchilik janriga kiritgan bu yangiliklari bilan cheklanib qolmasdan, lotin she'riyati qurilishini ham tubdan o'zgartirib, eski saturn vaznini yunon gekzometri bilan almashtiradi. Birinchi marta Enniy tomonidan joriy etilgan bu islohot, Rim poeziyasining kelgusi taraqqiyoti yo'lida juda katta imkoniyatlar tug'diradi.

Plavt (tax. mil. avv. 250 – 184-yy.). Rimning ulug' komediyanavisi Tit Maksiy Plavt Italiyaning Umbriya viloyatida tug'iladi. Uning hayotiga doir ma'lumotlar juda oz. Kambag'al oilada dunyoga kelgan shoir yoshligida Rimga kelgan va teatrdan sahna ishchisi bo'lib ishini boshlab, keyinchalik o'z kuchini aktyorlik mahorati bo'yicha sinab ko'rgan. Sayyor teatr bilan Yunoniston safarida bo'lib, yunon tilini o'zlashtirgan va yunon mualliflarining pyesalarini lotin tiliga o'g'irgan, shundan so'ng o'zi ham komediyalar yozishga kirishgan. U o'zining aksariyat asarlarida bizgacha yetib kelmagan yunon komediyalarining syujet va obrazlaridan foydalangan, ularni Rim hayotidan olingan voqealar hamda detallar bilan boyitgan. Plavt o'zidan oldin ijod qilgan shoir-larning (Andronik, Neviy, Enniy) usullarini davom ettirib, o'z ijodida muttasil yangi yunon komediyasi vakillarining (Filemon, Dofil, Menandr) asarlarini Rim sahnasiga moslashtirish bilan shug'ullangan. Yunon komediyalarini Rim jamiyatining keng ommasi didiga moslashtirish maqsadida u kontaminatsiya usulidan keng foydalanib, mazmun jihatidan bir-biriga yaqin ikkita pyesani birlashtirib yuboradi va yo'l-yo'lakay asar to'qimasiga o'zidan qiziq-qiziq iboralar, maroqli hodisalar kiritib, dramatik holatlarning keskin, voqealarining o'ynoqi bo'lishiga erishadi.

Plavt komediyalaridagi voqealar yunon shaharlarida bo'lib o'tib, ismlari ham yunoncha bo'lsa-da, Rim tomoshabini o'zini, urf-odatlarini va axloqini har doim tanigan. Qadim zamonlarda 130 ga yaqin komediyani Plavt nomi bilan bog'lashgan. Ammo miloddan avvalgi I asrda Rim olimi Varron shulardan faqat yigirma bittasini Plavt yozganligini aniqlaydi.

Plavt o'z asarlarida yangiattika maishiy komediyalari (Dofil, Demofil, Filemon, Menandr komediyalari) syujetidan foydalangan. Qadimgi yunon komediyanavisi Aristofan asarlari o'tkir siyosiy mavzuda ekanligi va ularda qo'yilgan muammolar mil. avv. III – II asrlardagi Rim jamiyati uchun dolzarb bo'lmaganligi bois Plavt ularga murojaat qilmagan bo'lishi mumkin. Plavt komediyalari juda kulgili, ular qiziqarli sahnalar, hazillar, zukko va quvnoq iboralariga boy bo'lib, asarlarining qahramonlari boylar va kambag'allar, qullar va savdogarlar bo'lgan. Ularning har biri o'z xarakteri va o'ziga xos xulq-atvoriga ega edi.

Plavtning eng o'tkir va maroqli asarlari "Maqtanchoq jangchi", "Xumcha", "Psevdol" ("Aldamchi qul") komediyalaridir. Plavt o'z faoliyatini faqatgina ko-

mediya doirasi bilan chegaralagan va eng muhimi, asarlarining deyarli hammasi bizga qadar yetib kelgan birinchi Rim komediyana vis shoiridir. Uning she'riyat bobidagi mahorati yuksak tahsinga sazovor. Shoirning asarlarida hech qachon bir vazndagi o'lchov uchramaydi. Sahna sirlarini nihoyatda chuqur bilish ham Plavtning muhim fazilatlaridandir.

“Xumcha” komediyasidan ruhlangan XVII asr fransuz dramaturgi Molyer “Xasis” komediyasini yaratdi. Erkin Vohidovning “Oltin devor” komediyasi voqealari ham “Xumcha”ni yodga soladi. “Xumcha” komediyasining qahramoni xasis Yevklion obraziga o'xshash personajlarni ko'plab yozuvchilarning asarlarida uchratish mumkin – fransuz yozuvchisi Balzakda Gobsek (“Gobsek”), ingliz yozuvchisi Ch.Dikensda Skruj (“Nasrdagi Rojdestvo qo'shig'i”), rus yozuvchisi Gogolda Plyushkin (“O'lik jonlar”), o'zbek adiblaridan S.Ayniyda Qori Ishkam-ba, (“Sudxo'ring o'limi”), A.Qodiriyda Solih maxdum (“Mehrobdan chayon”), S.Ahmadda Orif oqsoqol (“Ufq”).

Ichki urushlar davrida Rim adabiyoti

Miloddan avvalgi II asrning o'rtalaridan boshlab, Rim jamiyatida keskin sinfiy ziddiyatlar paydo bo'la boshlaydi.

Uzlüksiz urushlar vaqtida qo'lga kiritilgan behisob qullarni shafqatsiz ekspluatatsiya qilish natijasida quldorlar bilan qullar o'rtasidagi qarama-qarshiliklarni tobora kuchaytirib, nihoyat, Rim imperiyasining turli yerlarida, jumladan Sitsiliya, Kichik Osiyo va boshqa viloyatlarda dahshatli qullar qo'zg'olonining ko'tarilishiga sabab bo'ladi. Spartak rahbarligida boshlanib, so'ngra Italiya tuprog'ining hamma yerlariga yoyilgan va to'rt yil (mil. avv. 74 – 71-yy.) davomida butun Rim davlatini zilzilaga keltirgan qullar isyoni bu qo'zg'olonlarning eng yirigi edi.

Miloddan avvalgi 60-yilda davrning yirik sarkardalari Pompey, Yuliy Sezar hamda Mark Krass o'rtalarida birinchi uchlik ittifoqi – triumvirat tuziladi. Oradan ko'p vaqt o'tmay, yakka hukmronlikka intilgan Pompey bilan Sezar o'rtalarida yangi fuqarolar urushi boshlanib, raqibi ustidan g'alaba qozongan Sezar ulug' davlatning yagona hokimi darajasiga ko'tariladi. Biroq Sezarning tantanasi faqatgina besh yil (mil. avv. 49 – 44-yy.) davom etadi. Respublikachilar til biriktirib, uni o'ldiradilar.

Sezarning eng yaqin sarkardasi Antoniy bilan asrandi o'g'li Oktavian o'rtalarida uning o'rnini egallash uchun keskin kurash boshlanadi. Qariyb o'n yil davom etgan yangi fuqarolar urushi, nihoyat, miloddan avvalgi 31-yilda Oktavianning g'alabasi bilan tugaydi.

Rimda respublika tuzumining yemirilishiga va imperatorlik idora usulining barpo etilishiga sabab bo'lgan yuz yillik ijtimoiy kurashning muhim voqealari

shulardan iborat. Keskin sinfiy kurashlar falsafada, adabiyotda va, nihoyat, notiqlik san'atida o'zining yorqin ifodasini topadi.

Sitseron (mil. avv. 106 – 43-yy.). O'zining otashnafasligi bilan Demosfen darajasida turadigan va antik dunyoning ikkinchi ulug' so'z ustasi sifatida tanilgan notiq Mark Tulliy Sitserondir. U Mil.avv. 106-yilning 3-yanvarida tug'ilgan va mil. avv. 43-yilda o'ldirilgan. Rim so'z ustalari orasida ikki xil notiqlik usuli keng tarqaladi; bulardan biri – Osiyo usuli, ikkinchisi – Attika usulidir. Osiyo usuliga ergashuvchi notiqlar so'zning hayajonli, jimjimador bo'lishiga, jummalarning ohangdorligiga katta e'tibor beradilar; attikachilar esa yunon so'z san'atining yirik vakili Lisiy hamda ulug' tarixchi Fukidid singari jummalarni qisqa tuzishga, so'zlarning sodda bo'lishiga intiladilar.

Sitseron o'zining salkam qirq yil davom etgan ijtimoiy va adabiy faoliyati mobaynida turli-tuman mavzularga bag'ishlab behad ko'p asarlar yozgan. Shulardan bir qanchalarining nom-nishonsiz yo'qolib ketganligiga qaramay, bizga qadar yetib kelganlarining o'zi ham antik dunyoda o'tgan har qanday yozuvchining asaridan ziyodaroqdir. Sitseronning asosiy kasbi – notiqlik. Shuning uchun rasmiy yig'irlarda sud majlislarida so'zlagan nutqlari uning ijodida eng muhim o'rin tutadi. Ma'lumotlarga qaraganda, qadimgi zamonlarda Sitseronning 150 ga yaqin nutqi nashr etilgan bo'lsa, bizga qadar shulardan 58 tasi yetib kelgan. Bulardan tashqari, falsafiy mavzularga yozilgan 12 ta asar, notiqlik nazariyasi va tarixiga doir 7 ta risola va 800 ga yaqin maktub asrlar osha bizgacha yetib kelgan.

Sitseron so'z san'ati nazariyasiga atab yozgan asarlar orasida “Orator haqida”, “Brut” va “Orator” mazmunda ham, shaklda ham eng qimmatbaho asarlar hisoblanadi. Mazkur asarlarning har birida Sitseron notiqlik san'atining eng yirik masalalaridan tortib mayda-chuyda qonun-qoidalariga qadar diqqat bilan birma-bir ko'zdan kechiradi. Sitseronning aytishicha, notiq shunchaki so'zamol, sud ishlarining iker-chikir qonunlarigacha biladigan qonunparast emas, balki bekam-u ko'st davlat arbobi bo'lmog'i darkor. Shu sababli bu kasbga intilgan har bir odam faqatgina ritorika ilmiga taalluqli ibtidoiy bilimlarni o'rganish va o'zining tabiiy iste'dodiga ishonish bilan cheklanib qolmasdan, muttasil mutolaa qilmog'i, beto'xtov madaniyat cho'qqilariga intilmog'i lozim. Tinglovchilarning ruhiga chuqur ta'sir ko'rsatishning eng birinchi vositasi sifatida yozuvchi hammadan burun axloq, mantiq, psixologiya fanlarini har tomonlama mukammal o'rganishni va, umuman, mavjud falsafiy ta'limotlardan keng xabardor bo'lishni tavsiya etadi.

Nutq uslubi haqida Sitseron: “Kimki jo'n narsalar haqida oddiygina, kundalik voqealar haqida – o'rtamiyona, ulug' hodisalar haqida – shavq-zavq bilan gapirsa, shu odam so'z san'atining chinakam ustasidir”, – degan fikrni bildiradi.

Rim respublikasining so'nggi yillari, zamonasining atoqli davlat arboblari, muallifning yor-do'stlari, shaxsiy hayoti, tabiati, sevinch va tashvishlari haqida qimmatbaho ma'lumotlar beradigan manbalardan yana biri – Sitseronning maktublaridir.

Sitseron lotin tili va, xususan, lotin nasrining rivojiga kuchli ta'sir o'tkazadi. Ovrupa madaniyatining rivoji va ravnaq topishi yo'lida ko'rsatgan xizmatlari jihatidan boshqa Rim yozuvchilari Sitseronga tenglasha olmaydi.

Uyg'onish davriga kelganda Sitseron merosiga murojaat juda ham ortib ketadi: ulug' gumanistlar o'zlarining falsafiy va adabiy faoliyatlarida lotin tilining benuqson namunasi sifatida, faqatgina Sitseron uslubiga ergashadilar. XVIII asrning ma'rifatparvarlari Volter, Didro, Monteskye va boshqalarning ijodida ham Sitseronning ta'siri kuchli bo'lgan.

Katull (mil. avv. 87 – 54-yy.). Miloddan avvalgi II asrning oxiri va I asrning kirishida boshlangan ichki ixtilof va urushlar natijasida Respublika tuzumining muqarrar halok bo'lishini sezgan ko'pgina respublika tarafdorlari kurashni ortiq davom ettirish befoyda ekanligini tushunib, siyosiy ishlardan o'zlarini chetga oladilar. Rim jamiyatining oliy tabaqalari o'rtasida xuddi ellinizm davrida bo'lgani kabi shaxsiy hayotga moyillik, ijtimoiy masalalarga aloqasi bo'lmagan san'at va adabiyotdan ovunchoq axtarish kayfiyatlari kuchayib ketadi. Bu kayfiyat mazkur ijtimoiy guruh kishilari o'rtasida maxsus adabiy oqimning tug'ilishiga sabab bo'ladi. Sitseron bu oqimga mansub adiblarni neoteriklar, ya'ni yangi shoirlar deb atagan.

Neoteriklar o'z faoliyatlarida yolg'iz ellinizm adabiyoti qonun-qoidalariga, ayniqsa, bu davrning ulug' shoiri Kallimax ijodiga ergashadilar. Binobarin, ular ham Kallimax singari doston, tragediya kabi yirik janrlarni inkor etib, faqatgina kichik hajmdagi asarlarni – epilliylar, epigrammalar, elegiyalarni targ'ib qiladilar va o'zlari ham muttasil shu janrlarda asar yozadilar. She'rning tashqi bezagiga, tilning nafisligiga, vaznning rango-rangligiga va, eng muhimi, qahramonlarning ruhiy kechinmalariga ortiq darajada e'tibor berish – neoteriklarning asosiy xususiyatlaridandir. Binobarin, lotin adabiy tilini taraqqiy ettirish, she'riyatni shu paytga qadar ko'rilmagan yangi-yangi vaznlar bilan boyitish borasida ularning xizmatlari juda kattadir.

Neoteriklar harakatining rivojlangan vaqti Miloddan avvalgi I asrning o'rtalariga to'g'ri keladi. Bu oqimning yirik namoyandalari Valeriy Katon, Lit-siniy Kalv, Gelviy Sinna hamda Valeriy Katull bo'lgan. Bularning ichida hammadan ko'ra kengroq shuhrat taratgani va asarlari bizga qadar bir daraja to'la holda yetib kelgani – Gay Valeriy Katulldir. Shoirning shuhratini yer yuziga faqat uning lirik she'rlari hamda epigrammalari yoygan.

Katullning lirik she'rlari, asosan, Klodiya degan rimlik go'zal ayolga bag'ishlangan. Klodiya mil. avv. 58-yilda Sitseronning surgun qilinishini ta-

lab etgan atoqli xalq tribuni Klodiyning singlisi, senator Metellning rafiqasi bo'lgan. Uning o'zi ham zamonasining anchagina nozik tabiat, dono va o'qimishli ayollaridan biri sifatida mashhur edi. Katull o'zining she'rlarida ma'shuqasining ismini ochiq atamasdan, Sapfoga nisbatan berib, ulug' yunon shoirasining yurti Lesbos nomiga monand Lesbiya deb ataydi.

*Kvintiya go'zalmish. Yo'q. U faqat kelishgan.
Oq yuzli va tik qomat. Bir-bir ta'riflay, ammo –
Go'zal demayman uni, Kvintiya xush bichim,
Lekin unda otash yo'q, o't yo'q dilni yoquvchi.
Go'zallik Lesbiyada. U barchani lol etgan,
Barcha jononlar sehrin jam aylagan o'zida.*

(Erkin Vohidov tarjimasi)

Biz uning asarlari orasida ishq-muhabbat, yor-do'stlik mavzularida yozilgan lirik she'rlar bilan bir qatorda, zamonasining ba'zi bir ijtimoiy voqealarini fosh etuvchi asarlarni ham uchratamiz. Respublika tuzumining kundan-kunga yemirilib borayotganini, axloq va odobning barbod bo'layotganini ko'rgan shoir, albatta, bu falokatlariga beparvo qarab turolmaydi va butun nafratlarini she'rga solib, zamonasining nopok kishilari va, hatto Pompey, Sezar kabi zo'ravonlarni hamda ularning yaqin odamlarini sharmanda qiladi. Shoir o'zining zahrini hammadan ko'ra ko'proq Sezarning yirik amaldori va hamtovog'i Mamurraga sochadi.

*Ikki ablah yaramas bo'lmishlar apoq-chapoq
Biri mushuk Mamurra, birisi suyuq Sezar.
Qorong'uda topishgan bu ikki naxs vujud
Kir maishat, zinoning sira ketmas dog'i bor.*

(Erkin Vohidov tarjimasi)

Epigrammani kamolotga yetkazib, Rim poeziyasining maxsus janri darajasiga ko'targan adib ham Katull bo'lgan. Lotin tilida lirik poeziya yaratish tarixining o'zi ham Katull nomi bilan bog'liqdir. Katull o'zidan oldin o'tgan qalam ahllari singari ko'hna tarix qatlamlarini axtarib, afsonaviy bahodirlarning sarguzashtlarini emas, balki o'zining alam-sitamlari, sevinch va armonlarini qog'ozga ko'chirishni afzal ko'radi. Shu yo'sin shoir o'zining hissiyotlarini tasvirlash orqali, umuman barcha odamlarga xos ruhiy holatlarni, ehtiroslar kurashini shu qadar noyob ustalik bilan ko'rsatadiki, bu jihatdan antik dunyoda o'tgan kamdan-kam lirik yozuvchilar Katull bilan tenglasha oladilar. Uning

lirikasi nihoyatda rangorang, iboralari sodda, sermazmun va badiiy tasvirga boydir.

Rim adabiyotining “oltin davri”.

Miloddan avvalgi 31-yilda Yunonistonning janubi-gʻarbiy qirgʻogʻidagi Aksium jangida Oktavian qoʻshinlarining Antoniy qoʻshinlari ustidan gʻalaba qozonishi natijasida eski respublika tuzumi tamomila yemirilib, Rim tarixining yangi davri – yakka hukmronlikka asoslangan imperatorlik saltanati boshlanadi. Zamonasining anchagina oʻqimishli kishisi va sanʼat ishlariga bir daraja yaqin turgan Avgust adabiyotning kattakon targʻibotchilik imkoniyatlarini yaxshi tushunadi va hokimiyatni qoʻlga olgan kunlaridan boshlab, oʻzining idora usullarini xalq ommasiga maʼqul qilish maqsadida shu imkoniyatlardan keng surʼatda foydalanishga kirishadi. Sanʼat va adabiyot ishlarini uyushtirishda mehnatlari singan va shu yoʻlda Avgustga juda katta xizmat koʻrsatgan kishilar orasida eng mashhuri Metsenatdir. Nomi keyinchalik sanʼat va adabiyot homiysi timsoliga aylanib ketgan bu odamning oʻzi ham uncha-muncha sheʼr yozar, adabiy harakatlarga yaqindan qatnashar edi. Metsenat Vergiliy hamda Goratsiy kabi shoirlarning noyob isteʼdodini payqab, shular ishtirokida maxsus yozuvchilar toʻgaragi tashkil qiladi. Rim hayotining badiiy ijod markazi hisoblangan bu toʻgarak, yangi imperiya adabiyotining shakllanishi va rivoj topishida benihoyat muhim rol oʻynaydi. Respublika tuzumidan imperatorlik sistemasiga oʻtish paytidagi adabiyotning asosiy xususiyati madhiyabozlikdan iboratdir. Ammo, shunga qaramay, Oktavian zamonasi, Rim poeziyasining badiiy jihatdan bemiyl yuksak darajalarga koʻtarilgan “oltin davri” boʻlgan. Darhaqiqat Avgust saltanati yillarida ijod qilgan Vergiliy, Goratsiy, Ovidiy kabi ulugʻ shoirlar oʻzlarining asarlari bilan Rim poeziyasining klassik davr yunon adabiyotidan qolishmaydigan va keyinchalik jahon adabiyoti taraqqiyotiga kuchli taʼsir oʻtkazishga qodir boʻlgan kamolot bosqichiga olib chiqadilar.

Vergiliy (mil. avv. 70 – 19-yy.) Rimning eng ulugʻ shoiri Publiy Vergiliy Maron miloddan avvalgi 70-yilda Italiyaning shimolidagi Mantuya shahri atrofida tugʻilgan. Vergiliy oldin Kremonda, keyinchalik Milan, Rim shaharlarida tahsil oladi; ritorika, falsafa bilimlarini, ayniqsa, adabiyotni chuqur oʻrganadi. Biroq tabiatan yumshoqligi, uyatchanligi, notiqlikka qiziqishi va isteʼdodining yoʻqligidan faqat bir marta sud ishida qatnashib, tez orada oʻz yurtiga qaytib ketadi, bu yerda dehqonchilik qiladi va adabiyot bilan shugʻullanadi. Mil. avv. 41-yilda Oktavian Avgust oʻzining qoʻshinini Italiyaning shimoliga joylashtiradi, Vergiliyning mansabdor muxlisleri uni imperator bilan tanishtiradilar. Shoir Avgust saltanatiga chuqur samimiyat va xayrixohlik bilan qaragan va oʻz asarlarida Avgust saltanatini kuylovchi, uning ishlarini tarannum etuvchi ulugʻ

saroy shoiri darajasiga ko'tariladi. Rim eposi asoschisi Vergiliyning "Eneida" dostoni, Homerning dostonlari bilan tenglashtirilgan.

Vergiliydan hammasi bo'lib uchta asar yetib kelgan. Bularidan birinchisi "Bukolikalar" (cho'pon she'rlari), ikkinchisi "Gerogikalar" (dehqon qo'shiqlari) va uchinchisi "Eneida" dostonidir. Mazkur asarlardan tashqari bizga qadar "catalepta", ya'ni "mayda-chuyda she'rlar" deb ataluvchi yana bir to'plami saqlanib qolgan. Bu to'plamga kirgan she'rlarning ko'pchiligi neoteriklar, ayniqsa, Katull usulida yozilgan turli-tuman vazndagi she'riy asarlardan iborat.

Vergiliyning birinchi yirik asari "Bukolikalar" o'nta she'rdan iborat to'plamdir. Bu to'plamga kiritilgan she'rlarni ko'pchiligi eklogalar, ya'ni she'riy parchalar deb ham ataladi. "Bukolikalar" muallifining diqqat makazida turadigan asosiy masala – dehqonchilik ishlarining boshqa kasblarga nisbatan a'loligini, oddiy qishloq hayotining go'zalliklarini madh qilishdan va shu yo'sin yer egalarining manfaatlarini himoya qilishdan iborat.

Vergiliyning dehqonchilik haqida yozilgan ikkinchi asari – "Georgikalar" dostoni ham mazmun jihatidan birinchi to'plamga juda yaqin turadi. Didaktik mazmundagi ushbu asar yirik-yirik to'rt qismdan iboratdir. Bu qismlardan birinchisi g'allakorlikka, ikkinchisi bog'dorchilik va tokchilikka, uchinchisi chorvachilikka, to'rtinchisi asalarichilikka bag'ishlanadi.

Doston muallifining otashin vatanparvarligi, qishloq hayotiga bo'lgan jo'shqin muhabbati, ayniqsa, dehqonlarga samimiy xayrixohlik bilan qarashi asarning yuksak badiiy mahorat bilan yozilishini ta'minlagan.

Vergiliyni Rim she'riyatining cho'qqisiga olib chiqqan, uning shuhratini yer yuziga taratgan ulug' asari "Eneida" dostonidir. Qadimgi ma'lumotlarga qaraganda, shoir asar ustida o'n yil ishlagan va uni mil. avv. 19-yilda tugatgan. Mazkur asarni imperatorlik davridagi Rimning asosiy g'oyalari aks ettirilgan o'ziga xos madaniy kod deb atash mumkin. "Eneida" dostonining butun voqeasi Troya shahri tor-mor qilinganidan so'ng bosh qahramon Eneyning o'z hamrohlari bilan birga Italiyaga qarab yo'lga chiqishi, uning dengizda tortgan og'ir mashaqqatlari, nihoyat manzilga yetib kelishi, Rim davlatini barpo qilish yo'lida olib borgan kurashlari tasviridan iborat. Asar har biri olti bobdan (qo'shiqdan) iborat ikki qismga ajratib yozilgan. Birinchi olti bob qahramonning Troyadan chiqib Italiyaga yetib kelish davrida kechirgan sarguzashtlariga, ikkinchisi Italiya tuprog'idagi janglariga bag'ishlanadi.

Vergiliy o'z asarini oxiriga yetkazolmagan bo'lsa kerak. Chunki dostonda troyaliklar bilan rutullar o'rtasidagi urushdan keyingi voqealarni, masalan, troyaliklarning lotinlarga qo'shilib, har ikkala xalqning totuvlashib ketganini, Eneyning Laviniyaga uylanishi, ulardan Iulning tug'ilishi, Iul naslidan Romul hamda Rem degan egizak bolalarning dunyoga kelishi, shular tomonidan Rim shahrining barpo etilishi va, nihoyat, dastlabki Rim podshohlari avlodlarining

(Yuliy Sezar, Oktavian Avgustning ajdodlari) tarqalishi haqidagi afsonalarni ko'rmaymiz.

O'z asaridan ko'ngli to'lmagan Vergiliy o'limidan oldin uni yoqib yuborishlarini buyuradi. Lekin imperator Avgust farmoni bilan (u "Eneida" yozilishining tashabbuskori bo'lgan) asar nashr etilgan. Ana shu davrdayoq Vergiliy asarlari maktablarda o'qitila boshlangan. O'z davrida notiqlik san'ati nazariyotchisi Kvintilian maktablarda shoirlar ijodini o'rganishni Homer va Vergiliydan boshlash an'anasi haqida yozgan edi. Vergiliy asarlari asosida buyumlarga, devorlarga chizilgan suratlarni rimliklar xonalarida ko'plab uchratish mumkin edi. Keyinchalik xristianlikning yoyilish davrida ham uning shuhratiga putur yetmadi. Vergiliyning IV eklogasidagi o'rta asrlarda qandaydir mo'jizakor chaqaloqning dunyoga kelishi bilan yangi davr boshlanishi haqidagi bashoratini Iso Masihning dunyoga kelishiga ishora deb qabul qildilar. Vergiliyning bashoratchi va sehrgarlik xususiyatlari haqidagi rivoyatlar, ayniqsa, XII – XV asrlarda ko'plab yaratildi. Ulug' italyan shoiri Dantega "Ilohiy komediya"ning "Do'zax" va "A'rof" qismlarida Vergiliy yo'l boshchilik qilgan.

Vergiliyning Rim she'riyatini rivojlantirishga hissassi beqiyos. Yunon dostonchiligining eng murakkab bo'lgan gekzamert vaznini lotin she'riyati talablariga moslashtirishga ko'plab shoirlar uringanlar, biroq bu o'lchovni mislsiz kamolot bosqichiga ko'tarish faqat Vergiliyga nasib qilgan.

Goratsiy (mil. avv. 65 – 8-yy.). Vergiliyning zamondoshi va do'sti, Avgust davrining ikkinchi ulug' shoiri Kvint Goratsiy Flakk miloddan avvalgi 65-yilda Italiya janubidagi Vinuziya shaharchasida tug'ilgan. Uning otasi soliq yig'uvchi bo'lib, Apuleyada uncha katta bo'lmagan mulkka egalik qilgan. Goratsiy avval Rimda, keyin Afinada saboq oladi, o'tmishdagi ulug' yunon shoirlarining asarlarini qunt bilan o'rganadi. O'zining aytishicha ilk she'rlarini yunon tilida yozgan. Uning dastlabki she'rlari kitobxonlarga, shu jumladan Vergiliyga manzur bo'ladi. Aynan Vergiliy uni adabiyotning atoqli homiysi Silniy Metsenat bilan tanishtiradi. Shoir sevgi-muhabbat, do'stlik, hayot oqimining jo'shqin daryo-dek o'tishi haqida yozdi. Avgustning muruvvati va Metsenantning himmatlari tufayli Goratsiy tez orada muhtojlik tashvishlaridan qutulib, dorilomon hayot kechira boshlaydi.

Goratsiy she'riyatning turli janrlarida ijod qildi: oda, satira, madhiya, nomalar shular jumlasidan. Shoir ijodida san'at va she'riyatning jamiyatdagi o'rni masalalariga katta e'tibor qaratilgan. "Avgustga noma"da she'riyat insonni shakllantirishi, unga taskin berishi, dardiga davo bo'lishi haqida so'z yuritilsa, "She'riyat san'ati haqida" nomasida asarni qanday qurish va so'z boyliklaridan unumli foydalanish, xarakterlarni qanday yaratish haqida maslahatlar beradi. Uning mashhur "Haykal o'rnatdim men" qasidasida ijodkor va she'riyatning umrboqiyligi mavzusi qalamga olingan.

Goratsiyning ijodiy merosi bizgacha deyarli to'la holda yetib kelgan. Ular quyidagilar:

1. "Epodlar" deb ataluvchi 17 she'rdan iborat bitta to'plam.
2. "Satiralar" deb ataluvchi 18 she'rdan iborat ikkita to'plam.
3. "Qasidalar" deb nomlanuvchi 103 she'rdan iborat to'rtta to'plam.
4. "Nomalar" deb ataluvchi 23 she'rdan iborat ikkita to'plam.
5. "Bayram madhiyasi" she'ri.

Goratsiy ijodida favqulodda o'rin tutadigan shoh asari, shubhasiz, uning "Qasidalar"idir. To'rt majmuadan iborat bo'lgan qasidalarning birinchi uch qismini shoir miloddan avvalgi 23-yilda, to'rtinchi qismini 13-yilda nashr qildirdi. Shoirning o'zi to'rtala to'plamga kirgan asarlarining barchasini "qo'shiqlar", "she'rlar" deb atagan bo'lsa ham, antik davrda "qasida" nomi bilan mashhur bo'lgan.

"Qasidalar" muallifi qadimgi yunon shoirlari ixtiro etgan rang-barang va murakkab she'riy vaznlardan ustalik bilan foydalangan va shu orqali Rim she'riyatining shaklini boyitib, unga turli-tuman go'zal va nozik taronalar bag'ishlagan. Qasidalar mazmun jihatidan ham, janr jihatidan ham benihoyat xilma-xildir.

Goratsiy ijodining butun mazmuni – xoh "Epodlar"da bo'lsin, xoh "Satiralar"da bo'lsin, xoh "Qasidalar"da bo'lsin – asosan shod- xurramlikni, yor-do'stlikni, may va ishq-muhabbatni targ'ib qilishdan iboratdir. Uning fikricha, inson uchun ularning birontasidan saqlanishning hech qanday zaruriyati yo'q.

Goratsiy lotin tilida mutlaqo yangi lirika yaratdi. Qasidalardagi fikriy teranlik, shakliy rang-baranglik, uslubning nafisligi, ixchamligi, sodda va ravonligi – ulug' shoir tomonidan Rim she'riyatiga kiritilgan yangiliklarning yorqin namunasidir. Shoir o'z ijodiga yakun yasab, "Qasidalar" uchinchi majmuasining "Haykal" nomli mashhur 30-qasidasida Rim she'riyatining taraqqiyoti yo'lidagi buyuk xizmatlarini, inchunin, lirik shoir sifatida abadiy barhayot qolajagini e'tirof etar ekan, g'urur bilan yozilgan bu so'zlarda hech qanday mubolag'a bo'lgan emas.

Ulug' rus shoiri A.S.Pushkinning mashhur "Haykal" she'riining yaratilishiga Goratsiyning "Haykal o'rnatdim men" ("Exegi monumentum") qasidasi turtki bo'lgan. Ruschada uni "Памятник нерукотворный", "Похвала писцам" deya atashgan. Antik davrning bu qasidasidan ilhomlangan M.Lomonosov, G.Derjavin, V.Kapnist, A.Vostokov, S.Tyutchev kabi XVIII asr mualliflari ham haykal mavzusida o'z qasidalarini yozishgan. Ammo faqat Pushkinning qasidasi davrlar osha sevib o'qilmoqda.

Ovidiy (mil. avv. 43-y., mil. 17-y). Rim she'riyatining oltin davri Ovidiy ijodi bilan bog'liq. Shoir Rim yaqinidagi Sulmon shaharchasida chavandoz (Qadimgi Rimda ikkinchi tabaqa hisoblangan) oilasida dunyoga kelgan elegiyanavis shoir. Rim elegiyasiga shoir Gall asos solgan bo'lsa, Tibull va Propersiylar uni rivojlantirdilar, Ovidiy esa yuqori darajaga olib chiqdi. Boshqa rimlik shoirlar singari Ovidiy ham yunon she'riyatini qadrlagan va o'z asarlarini yaratar ekan, unga qayta-qayta murojaat qilgan. "Yo'q! Homer o'lmaydi... Sofoklning tragediyalari hech qachon unutilmaydi", – deb yozgan edi Ovidiy.

Shoirning "Ishqiy elegiyalar" ("Amores") to'plami 3 qismdan iborat bo'lib, Korinna ismli ma'shuqasiga bag'ishlangan. "Qahramon ayollar" – mashhur afsonaviy ayollarning (masalan, Penelopaning Odisseyga, Fedra – Ippolit, Lidiya – Yason, Britida – Axill, Didona – Eney) o'z oshiqlariga yozgan nomalari to'plami. Didaktik xarakterdagi "Sevgi san'ati" poemasi garchi didaktik doston qabilida yozilgan bo'lsa-da, aslida sevgini madh etuvchi asardir. Doston uch qismdan iborat bo'lib, I va II qismlarda ma'shuqalarni qayerlardan axtarish va qay tartibda ularning iltifotlarini qozonish haqida erkaklarga maslahatlar berilsa, III qismda ayollarga maslahatlar beriladi. Bundan tashqari Ovidiyning "Fasta" ("Oynoma"), "Ishqning davosi", "Yuz uchun vositalar", "Pontdan maktublar", ("Qora dengizdan maktublar") kabi asarlari ham ma'lum.

"Metamorfozalar" epik dostoni Ovidiy ijodining cho'qqisi, Rim adabiyotining ulug' yodgorliklaridan. Yirik-yirik 15 bobdan, gekzometr vaznidagi 12 ming misradan iborat salmoqdor bu dostonida Yunon va Rim mifologiyalarida benihoya ko'p uchraydigan afsonaviy evrilishlar – ma'bud va ma'budalarning, suv va o'rmon parilarining, ayniqsa odamlarning jonivorlarga, o'simliklarga, tosh va tog'larga, hatto yulduzlarga aylanib qolishlari haqidagi rivoyatlar hikoya qilinadi. Dostonning ichiga ana shunday rivoyatlardan qariyb 250 tasi kirgan.

Oxiri evrilish bilan tamomlangan afsonalarni qalamga olgan shoirlarni Yunon va Rim adabiyotlarida, ayniqsa ellinizm davri poeziyasida ko'plab uchratish mumkin. Biroq ularning birontasi shu mavzudagi rivoyatlarga Ovidiy singari nafis badiiy sayqal berib, ularning har birini uzviy suratda bir-biri bilan bog'lab, "Metamorfozalar" singari go'zal va yaxlit epik doston yarata olgan emas.

"Metamorfozalar" asarida benihoya ko'p va turli-tuman shaxslarni – ma'bud va ma'budalarni, titan va parizodlarni, podshoh va bahodirlarni, arbob va sarkardalarni, san'atkor va shoirlarni, oddiy odamlarni uchratamiz; ravish-raftori bir-biriga to'g'ri kelmagan mahzun va masrurlarga, mo'min va mag'rurlarga, telba va donolarga, fosiq va foruqlarga duch kelamiz; qanchadan-qancha insoniy ehtiroslar, sevgi va g'azab, sadoqat va xiyonat, rashk va himmat, pastkashlik va oliyjanoblik, tama va himmat, ochko'zlik va saxiylik, mardlik va qo'rquoqlik, adolat va qallobliklarning shohidi bo'lamiz. Shoir shu qahramonlarning har birini, xususan, ularning ruhiy holatlarini alohida-alohida mushohada etib,

qalblariga chuqur ko‘z tashlab, ruhiyatlarini ajoyib iste’dod va poetik mahorat bilan tasvirlaydi, yorqin bo‘yoqlarda qiyofalarini chizadi. Bayonotning erkin va ixchamligi, tilning ravshan va harirligi, majoziy vositalarning ajib husndorligi, she’riy vaznlarning ravon, o‘ynoqi va rango-rangligi “Metamorfozalar” dostonini antik dunyo adabiyotining eng jozibador badiiy yodgorliklari darajasiga ko‘targan.

Seneka (taxm. mil. avv. 4-y. – mil. 65-y.). Lutsiy Anney Seneka I asrda yashab ijod qilgan Rim faylasufi, yozuvchisi, taniqli davlat arbobi. Ispaniyalik taniqli tarixchi Senekaning farzandi bo‘lgan Lutsiy siyosatga erta kirib kelgan. Saroy fitnalarida ishtirok etganligi uchun sakkiz yilga Korsika oroliga surgun qilingan. Orolidan qaytarilgach, bo‘ljak imperator Neronga murabbiy etib tayinlangan. Neron taxtga o‘tirgandan so‘ng (54-y.) juda katta nufuzga ega bo‘ldi, davlatni boshqarishda bevosita ishtirok etdi, dunyo-dunyo boylik orttirdi. Imperatorga qarshi uyushtirilgan fitnada qatnashganlikda ayblanadi va shogirdi bo‘lgan Neronning buyrug‘iga binoan o‘zini o‘ldiradi.

U o‘z dunyoqarashi bilan stoiklar oqimining yirik namoyandalaridan hisoblanadi. Stoitsizm miloddan avvalgi IV asrda Yunonistonda paydo bo‘lgan va keyinchalik Rimda taraqqiy etgan buyuk ta’limotlardan. Uning vakillari xudojo‘ylik, kamtarlik, taqdirga bo‘ysunish, erkinlik va tenglik, o‘tkinchi dunyo lazzatlariga hirs qo‘ymaslik, komillikka intilish kabi g‘oyalarni ilgari surishgan. Senekaning falsafiy, axloq-odob mavzusida yaratilgan “Muruvvat haqida”, “Baxtli hayot haqida”, “Lutsiyga axloq haqida nomalar” kabi dunyoga mashhur risolalari hamda “Aqldan ozgan Gerkules”, “Troyalik ayollar”, “Medeya”, “Fedra”, “Edip”, “Agamemnon”, “Fiest”, “Gerkules Etada”, “Finikiyalik ayollar” va “Oktaviya” kabi o‘nta tragediyasi saqlanib qolgan.

Shoirning deyarli barcha tragediyalari uning falsafiy dunyoqarashlari, ma’naviy va axloqiy e’tiqodlariga asoslangan bo‘lib, stoiklar falsafasi tarannum etiladi.

Seneka dramaturgiyasining xususiyatlari “Medeya” tragediyasida aniq-ravshan namoyon bo‘ladi. Asar buyuk yunon tragediyanavisi Yevripidning “Medeya”siga taqlidan yozilgan bo‘lsa-da, ular o‘rtasida katta tafovut mavjud. Yevripidning asarida Medeya o‘z farzandlarini sevgan mehribon ona, vafodor rafiq sifatida tasvirlanadi. Medeyaning ruhiy iztiroblari shu qadar teran va chuqur tavsif qilinadiki, tomoshabin va o‘quvchida achinish va xayrixohlik uyg‘otadi. Senekaning tragediyasi qahramoni esa, bemehr, qahri qattiq ona, o‘ziga qarshi bo‘lgan har qanday narsani yanchib tashlashga qodir, insoniylik qiyofasini yo‘qotgan yovuz jodugar. Asarda o‘z ifodasini topgan g‘oya – dunyoning bevafoqligini uqtirish, ehtiroslarga berilishning ayanchli oqibatlarini ko‘rsatish va har qanday hirsni jilovlab turish zarurligini targ‘ib etish, qahramonning qilmishlarini qattiq qoralashdan iborat.

Seneka axloqiy-falsafiy mavzularda bir qator risolalar yozgan. U ko'plab ma'naviy bilimlardan, kundalik hayotiy jarayonlarda naf keltirishi mumkin bo'lgan ta'limotlarni ajratib olgan. Senekaning fikricha, falsafa – dilning malhamidir. Uning yozishicha, donishmandlar ana shu malham bilan o'z ruhlarini davolaydilar, o'zgalarning qalbida ham himmat, muruvvat, qadr-qimmat, sadoqat, iroda, matonat hislarini tarbiyalaydilar. Stoitsizm ta'limotining tarafdori sifatida u ushbu ta'limot qoidalariga amal qilib, chinakam baxtni moddiy boylikda emas, balki ruhiy osoyishtalikni izlashda, deb hisoblagan.

Senekaning asarlari Ovrupada o'rta asrlar va Uyg'onish davridan boshlab keng yoyildi va shuhrat qozondi. Uning tragediyalar Uyg'onish davri yozuvchilariga, ayniqsa, fransuz klassitsizmi vakillariga katta ta'sir ko'rsatdi. Ayniqsa, Kornel, Rasin kabi fransuz tragediyanavislarining asarlarida bu o'zining yorqin ifodasini topdi. Xullas, Rim adabiyoti yunon adabiyoti erishgan barcha yutuqlardan va, shu bilan birga, ellinizm davri adabiyotining bu xazinaga qo'shgan qator yangiliklaridan to'la-to'kis foydalanib, ham shakl, ham mazmun jihatidan yana bir daraja yuqori bosqichga ko'tariladi va, keyinchalik yangi dunyo Ovrupa adabiyotiga kuchli ta'sir ko'rsatishga qodir bo'lgan qudratli bir adabiyotga aylanadi. Darhaqiqat, Uyg'onish davrining qalam ahllari, XVII asr yozuvchilari o'z faoliyatlarida yolg'iz Rim adabiyoti namunalariga taqlid etadilar. Faqat XVIII asrga kelib gumanistlar (Lessing, Gyote, Shiller) bevosita yunon adabiyotiga murojaat qila boshlaydilar. Binobarin, qariyb besh asr davomida Ovrupa xalqlari badiiy ijodining shakllanishida asosiy rolni yunon adabiyoti emas, balki Rim adabiyoti o'ynaydi.

Rim adabiyoti namoyandalarining asarlaridan namunalar o'zbek tiliga ham tarjima qilingan. Bu borada Oybek, E.Vohidov, Muhammad Ali, S.Xo'jayev tomonidan qilingan tarjimalar ahamiyatlidir.

Mavzu bo'yicha nazorat savollari:

1. Qadimgi Rim davri adabiyotining asosiy taraqqiyot bosqichlari.
2. Liviy Andronikning Rim adabiyoti rivojidadagi o'rni.
3. Sitseronning notiqlik faoliyati.
4. Oktavian Avgust davri adabiyotining o'ziga xosliklari.
5. Stoiklar falsafasi va Seneka ijodi.
6. Rim adabiyotining jahon adabiyoti taraqqiyotidagi o'rni.

Adabiyotlar:

1. A History of Ancient Rome. Mary Beard. 2015. Liveright. P.608
2. Алимұхамедов А. Антик адабиёти тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1980.
3. Тронский И.М. История античной литературы. – М.: Высшая школа, 1988

4. Qosimov A. Xo'jayev S. Jahon adabiyoti: Antik davrdan XVII asrgacha. – Farg'ona, 2016.
5. Жаринов Э. В. Лекции о зарубежной литературе. От Гомера до Данте. – М.: Издательство АСТ, 2018
6. Болтабоев Х., Махмудов М. Адабий-эстетик тафаккур тарихи. 1-жилд: Қадимги давр. – Т.: Мумтоз сўз, 2012.
7. Антик адабиётдан хрестоматия. Рим адабиёти / Ойбек МАТ, XV том. – Т.: Фан, 1980.
8. Сенека. “Нома I”, “Нома II”, “Нома VII”, // Jahon adabiyoti, 2005. №11.

5-MAVZU: O'RTA ASRLAR G'ARB ADABIYOTI

REJA:

1. O'rta asrlar adabiyotining asosiy xususiyatlari.
2. G'arbiy Ovrupa qahramonlik eposi.
3. XII-XIII asrlarda ritsarlik-kurtuaz adabiyoti.
4. Shahar adabiyoti.
5. Fransua Viyon ijodi.

Tayanch so'z va iboralar: Lotin tili, qahramonlik eposi, kelt eposi, saga, Beovulf dostoni, Sid haqida qo'shiq, Roland haqida qo'shiq, diniy mavzudagi dramalar, ritsar-kurtuaz adabiyoti, ritsarlik romanlari, shahar adabiyoti, fablio, "Tulki haqida roman", Fransua Viyon.

Ovrupa o'rta asrlar davri deyarli ming yillikni qamrab olgan bo'lib, V – XIV asrlarni o'z ichiga oladi. Rim imperiyasining qulashidan Uyg'onish davrigacha davom etadigan o'rta asrlar adabiyoti ilk (V – X asrlar) va so'nggi (XI – XIV asrlar) bosqichlarga ajratiladi.

Rim imperiyasining zaiflashuvi va qulashi uzoq davom etgan davrni (milodiy III – V asrlar) o'z ichiga oladi. Siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy omillar tufayli davlat katta hududni boshqara olmay qoldi va inqirozga yuz tutdi. 410-yilda vestgotlar tomonidan Rim ishg'ol etildi, 476-yilning 4-sentyabrida germanlar rahnamosi Odoakr G'arbiy Rim imperiyasining so'nggi imperatori Romul Avgustni mag'lub etdi. Shunday qilib, buyuk Rim imperiyasi batamom quladi. Bu nafaqat imperiyaning barham topishini, balki tarixiy davr bo'lgan antiklikning ham nihoyasini anglatadi.

Rim imperiyasi parchalanib ketgandan keyin, Ovrupa, Osiyo va Shimoliy Afrikaning unga qarashli bo'lgan hududlarida xalqlarning buyuk ko'chishi boshlandi. Bu jarayon urushlar, kurash, yangi davlatlarning shakllanishi bilan birga sodir bo'ldi. Xalqlarning buyuk ko'chishi sabablaridan biri iqlimning sovushi natijasida unumdor va mo'tadil iqlimli hududlarga intilishning kuchayishidir. Ko'chishning asosiy qismi hududda keskin sovuq hukmronlik qilgan 535 – 536-yillarga to'g'ri keladi.

Rimliklardan qabul qilingan lotin tili Ovrupaning turli mintaqalarida yashovchi turli millat vakillarini birlashtiruvchi omil bo'ldi. Ushbu tilda o'rta asr olimlari va faylasuflari o'z asarlarini yozdilar. Lotin tili ilm-fanning rasmiy tiliga aylandi. Ma'naviyat va ma'rifatning markazi cherkov hamda XII –

XIII asrlarda paydo bo'lgan universitetlar bo'lib qoldi. Ularda bo'lajak olimlar, mutafakkirlar, kashfiyotchilar, ilmiy risola va tarixiy xronikalar mualliflari tahsil oldilar.

Ovrupa o'rta asrlar adabiyotining shakllanishida 3 ta omil muhim rol o'ynagan: 1) xalq ijodi; 2) antik davr adabiyoti; 3) xristianlik.

O'rta asrlarda Ovrupa mamlakatlarida milliy adabiyotlar shakllandi, bu davrda ayniqsa, ritsarlik she'riyati va romanlari, shahar adabiyoti rivojlandi. Xalq-qahramonlik eposlari o'rta asrlar adabiyotining noyob namunalari sanaladi. "Beovulf" dostoni ilk o'rta asrlarda anglosaksonlar tomonidan yaratilgan bo'lsa, feodal munosabatlari shakllangan davrda Fransiyada "Roland haqida qo'shiq", Germaniyada "Nibeluenglar haqida qo'shiq", Ispaniyada "Sid haqida qo'shiq"lar yaratildi. Bu asarlarda davr muhiti o'z ifodasini topgan bo'lib, bo'lib o'tgan voqealar poetik shaklda, badiiylashtirilib berilgan. Odatda, qahramonlik eposi namunalarida real voqealar badiiy to'qima bilan uyg'unlashib ketadi.

Ovrupa va jahon adabiyotini rivojlanishiga ulkan hissa qo'shgan adabiyotlardan biri sanaluvchi fransuz adabiyoti negizida o'rta asrlarda keng tarqalgan ko'plab asosiy janrlar va yo'nalishlar shakllandi (milliy qahramonlik eposi, trubadurlar she'riyati, ritsarlik romanlari, shahar adabiyoti janrlaridan – fablio, misteriya va b.).

O'rta asrlarda qahramonlik va qahramon shaxsi haqidagi tasavvurlar antik davrga nisbatan birmuncha o'zgardi. Agar qadimgi yunonlar qahramonlik haqidagi tasavvurlarini ma'budlar va ularning farzandlari bilan bog'lagan bo'lsalar, o'rta asr qahramonlik dostonlarida asar qahramoni qilib, o'z vatani va qiroliga sodiq bo'lgan jasur kishi tanlanadi. Qadimgi yunon qahramoni Gerakl – Zevsning o'g'li, Axill – ma'buda Fetidaning farzandi bo'lsa, "Roland haqida qo'shiq" dostonining qahramoni – "aziz Fransiya" va imperator Karl uchun jasorat ko'rsatgan mard va fidokor ritsardir. Qahramonlik haqidagi tushuncha ham o'zgardi: endi bu shaxsning yuksak, oliy maqsad yo'lidagi xatti-harakatlarini badiiy ifoda qilish edi.

O'rta asrlar qahramonlik eposi asarlarining mualliflari haqidagi masala hali-hanuz munozarali bo'lib qolmoqda. Ular jamoaviy-individual ijodning natijasi bo'lib, mualliflarning nomlari bizgacha yetib kelmagan. O'rta asr qahramonlik dostonlarining asosida afsonaviy-tarixiy qahramonlar va ularning faoliyati haqidagi xalq afsonalari yotadi.

G'arbiy Ovrupa qahramonlik eposi

Eposning dastlabki namunalari zamonaviy Britaniya hududida yashagan kelt qabilalari tomonidan yaratilgan. V asr boshlarida kelt (irland) qabilalari Rim imperiyasining zaiflashganidan foydalanib, mustaqillikni qo'lga kiritdilar.

Ilk o'rta asrlarda kelt qabilalari hayoti haqidagi xalq she'riyati negizida qahramonlik eposi shakllandi. Eposlarni kuylovchilar 2 guruhga – lirik she'riyatni kuylovchi bardlar va epik she'riyat bilan shug'ullanuvchi filidlarga bo'lingan. Filidlar o'z qissalarini nasrda bayon qilganlar, keyinroq ular "saga" (qissa) nomini olgan. Sagalarning ta'sir kuchini yanada oshirish uchun filidlar she'riy parchalar kiritganlar.

Kelt eposining qahramonlik qissalari ulad qiroli Konxobar va uning jiyanini Kuxulinning sarguzashtlariga bag'ishlangan. Bizgacha ushbu qissalarning bir nechitasi yetib kelgan bo'lib, "Usnex o'g'illarining quvilishi", "Mak-Dato cho'chqasi haqida qissa", "Kualngendan buqa o'g'irlash", "Kuxulinning Ferdiad bilan jangi", "Kuxulinning xastaligi", "Kuxulinning o'limi" shular jumlasidan.

Qahramonlik eposi bilan bir qatorda maishiy, sarguzasht, fantastik mavzularda ham qissalar yaratildi: "Beyli haqida qissa", "Eтайnga muhabbat", "Febelning o'g'li Branning suzishi".

Qadimgi kelt (irland) eposi G'arb adabiyotiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi, undagi syujet, obrazlardan keyingi davr adiblari unumli foydalandilar.

Ingliz o'rta asrlar adabiyoti. Hozirgi inglizlarning ajdodlari V asrda mamlakatga Ovrupadan ko'chib o'tgan anglosakslar bo'lib, qadimgi adabiy yodgorliklar Britan orollarini normannlar tomonidan zabt etilishiga qadar (1066-yil) yaratildi. Ingliz tilidagi adabiyotlar (ingliz adabiyoti degan tushunchaning o'zi ham), asosan, anglosakslar nasroniylik dinini qabul qilganlaridan keyin paydo bo'ldi. O'sha paytlarda rohiblar xalq ichida yurib qahramonlik doston (poema)larini yozib olganlar (ular ichida eng mashhuri VII asrda qog'ozga tushgan "Beovulf" asaridir). Qahramonlik dostonlaridan tashqari, ilk o'rta asrlarda adabiyotning boshqa janrlarida ham asarlar (diniy risola va traktatlar, ritsarlikning she'rlari, solnomalar) yaratila boshlandi.

XI – XII asrlarda Angliya hududini hozirgi fransuzlarning ajdodlari hisoblanish normannlar bosib oldi. Begona til va madaniyatning suqilib kirishi tufayli yuz bergan murakkab vaziyatlar oqibatida bu davrda ingliz adabiyoti uch tilda yaratila boshlandi: diniy adabiyotlar – lotin tilida, qadimiy solnomalar, rivoyatlar, qadim o'tmish voqealari – ingliz tilida, she'r va dostonlar – fransuz tilida (ularning ko'pchilik qismi bizgacha yetib kelgan). Angliya hududi normannlar istibdodidan qutilganidan so'ng mamlakatda yagona milliy til – ingliz tili vujudga keldi (XIV asr).

"Beovulf" dostonining qo'lyozmasi X asrga doir bo'lib, u ingliz tiliga asos bo'lgan anglosakson tilida yozilgan. "Beovulf" dostoni o'rta asrlar ilk davrining bizgacha yetib kelgan eng birinchi namunasi hisoblanadi. Doston Britaniya orollariga ko'chib o'tgan majusiy angl va sakslarning rivoyatlari negizida paydo bo'ldi. Doston aynan mana shu og'zaki rivoyatlar negizida nasroniylik davrida yozib olingan bo'lib, asarning muallifi ma'lum emas.

“Beovulf” dostonining qo‘lyozmasi Londondagi Britaniya muzeyida saqlanadi.

Doston qadim german rivoyatlari asosida, anglosakslar Britaniyaga ko‘chib o‘tguncha bo‘lgan davrda yaratilgan. Asar voqealari Boltiq dengizi sohillarida bo‘lib o‘tadi.

Ikki qismdan iborat dostonda geatlar qabilasi jasur bahodiri Beovulfning Daniyani dahshatli dengiz maxluqi Grendeldan qutqarishdagi qahramonliklari hikoya qilinadi. Beovulf o‘zining o‘n to‘rt ritsarlari bilan qirol Xrotga yordam berish uchun Daniyadan kelganda, Grendel ularni dengiz qa‘riga tortib ketib nobud qiladi. Beovulf uning ustidan g‘olib keladi va o‘z vataniga qaytib ketadi. U o‘z yurtida ellik yil saltanatni boshqaradi va yerlariga olovpurkar ajdaho bostirib kirganda, uni jangda yengadi, biroq o‘zi ham maxluqning zaharli tishlaridan yaralanib vafot etadi.

Dostonda ertak motivlari mavjud bo‘lib, unda turli maxluqlar va ajdaholar ishtirok etadi, shu bilan birga doston matnida bo‘layotgan hodisalarga Xudoning aralashishi va Injildagi ismlar (Avel, Noy) uchraydi, Grendel esa Kainning avlodidan deyiladi. Bularning barchasi muallifga nasroniy dinining ta‘siri katta bo‘lganidan dalolat beradi.

Fransiya o‘rta asrlar adabiyoti. Zamonaviy Fransiya hududida qadimda kelt xalqlari guruhiga mansub bo‘lgan gall qabilalari istiqomat qilgan bo‘lib, ular keyinchalik rimliklar tomonidan bosib olingan. V asrga kelib german qabilalaridan bo‘lgan franklar gall yerlarini bosib olganlar va tez orada ular mahalliy xalqlarning ta‘sirida assimilyatsiyaga uchraganlar.

Uzoq vaqt mobaynida hozirgi Fransiya hududi Frank davlati tarkibida bo‘lgan. Buyuk Karl (768 – 814) qirolligi davrida mamlakat har tomonlama rivojlanib qudratli davlatga aylangan. Karlning vafotidan keyin mazkur davlat parchalanib ketishi natijasida (843-yil) Reyn daryosining g‘arbiy hududida Fransiya davlati shakllana boshlagan. Buyuk Karlning nabirasi “taqirbosh” laqabli Karl bu davlatning birinchi qiroli hisoblanadi.

Aynan IX asrda fransuz tili shakllana boshladi. Agar katolik cherkovining tili lotin tili bo‘lsa, oddiy xalq “roman” tilida so‘zlashgan. Bu tilning shakllanishiga gallar va german qabilalarining ta‘siri bo‘lgan bo‘lsa-da, uning asosini “vulgar lotin”i tashkil etdi. Asrning boshlaridayoq (813-yil) Tur ibodatxonasidagi diniy va‘zlar xalqqa tushunarli bo‘lishi uchun roman tilida o‘qila boshlangan edi.

Bizgacha o‘rta asrlar adabiyotidan epik dostonlar, kichik hajmdagi lirik she‘rlar, roman va diniy mavzudagi dramalar, latifaga yaqin turuvchi hikoya – fabliolar yetib kelgan.

Qahramonlik eposi. O‘rta asrlar qahramonlik dostonlarining (fr. chansons de geste) syujetlari real tarixiy voqealar asosiga qurilgan bo‘lib, ularni ijod qilish jarayonini ikki bosqichga ajratish mumkin: xalq ijodiyoti tarixiy voqealar-

ga poetik ishlov bergan bo'lsa, keyinchalik u shoirlar tomonidan birlashtirilib sayqallangan.

Baxshi (jongler) ritsar va qirollarning jasoratlari, o'zaro qarama-qarshiliklar, nizolari haqidagi qo'shiqlarning muallifi va ijrochisi bo'lgan.

Fransuz epik dostonlarini shartli ravishda uch turkum (sikl)ga ajratish mumkin: 1. Qirollik turkumi. Bu turkumdagi dostonlar markazida Buyuk Karl obrazi bo'lib, u Fransiyaning ramzi sifatida tasvirlangan. 2. Jesta Garena de Monglanaga bag'ishlangan dostonlarda ideal vassal tarannum etiladi. 3. Feodallar o'rtasidagi nizolarga bag'ishlangan Doon de Mayans yoki feodal turkumi.

“Roland haqida qo'shiq” dostoni XI – XIV asrlarda Fransiya paydo bo'lgan ko'plab dostonlar orasida eng mashhuri sanaladi. Mualliflarining nomi saqlanib qolmagan bu dostonlarni *truver*¹⁹lar yozishgan, ularni joglerlar arfa yoki viola musiqa asboblari jo'rligida ijro qilishgan. Aksariyat dostonlar qirol Buyuk Karl va uning safdoshlari amalga oshirgan “ulug'” ishlarga bag'ishlangan.

“Roland haqida qo'shiq”da ham Karl va uning sodiq ritsari Roland madh qilinadi. Doston 1100-yillarda yaratilgan bo'lib, unda Karlning Ispaniyaga qilgan yurishi haqida hikoya qilinadi. Bu voqealar aks ettirilgan XVIII asr solnomasi matnida qirol Karl armiyasining ar'ergardi²⁰ Pireney tog'larida tor-mor qilinganligi, halok bo'lganlar orasida Breton chegara qo'shinlarining boshlig'i Xroulend bo'lganligi haqida xabar beriladi. Bu tarixiy voqea dostonning markaziy mavzusiga aylanadi. Biroq asarda ko'p narsalar o'zgartirilgan: yosh qirol Karlning 778-yillarda bo'lib o'tgan yurishi yetti yilgi urush sifatida, uning o'zi esa yoshi ulug' mo'ysafid qilib tasvirlanadi, ar'ergardga hujum qilgan basklar o'rnini saratsinlar egallagan.

Dostonda franklarning Ispaniyaga yurishi bilan bog'liq ko'plab voqealar keltirilgan: saratsinlar bilan olib borilgan muzokaralar, Ganelonning xiyonati, Rolandning kam sonli qo'shini bilan saratsinlarning son jihatidan yigirma barobar ko'p qo'shiniga qarshi Ronseval darasida olib borgan jangi. Ronseval darasidagi jang asarning kulminatsiyasi bo'lib, aynan shu epizodda Rolandning jasorati, sodiq do'sti Oliverning aql-zakovati, ularning vatan manfaatlari uchun fidokorligi namoyon bo'ladi. Oliver o'q tegib o'ldi, o'n ikkita jasur perlar halok bo'ldi, yaralangan arxiyepiskop Turpin yiqildi. Og'ir yaralangan Roland jang maydonida yolg'iz qoladi va o'z qilichi Dyurendal, burg'usi Olifant bilan vido-lashadi.

Doston 291 she'r bandidan (bu bandlar triada deyiladi) iborat bo'lib, ular yagona vazn bilan birlashtirilgan. Aksariyat bandlar oxirida o'ziga xos naqorat bo'lgan “Aoy” xitobi yangraydi.

¹⁹ Truver (fr. trouver) – ixtiro qilmoq, topmoq.

²⁰ Ar'ergard – qo'shinning chekinishini pana qiluvchi guruh.

Ritsar-kurtuaz adabiyoti

X – XII asrlar davomida Fransiya, shuningdek, G'arbiy Ovrupaning ko'p mamlakatlarida feodallashish jarayoni tugallangan, feodal ishlab chiqarish usuli qaror topgan edi. Davlat tepasida qirol turar va u boshqa feodallar uchun senyor – syuzern hisoblanar edi.

Qirolning vassallari – katta yer egalari graf, gersog, yepiskop va boshqalar o'z grafliklari doirasida mustaqil hukmron edilar. Ular ko'pincha qirolga ham itoat qilmas edilar. Kichikroq baronlar yirik graf va garsoglarni senyor deb ataganlar. Baronlarga kichikroq feodal va ritsarlar bo'ysunganlar.

Ritsar o'z xo'jayiniga sodiq, uning mol-mulki va manfaatlarini himoya qiluvchi jangchi edi.

O'rta asrlar sharoitida ritsarlik harbiy-feodal zodagonlarning o'ziga xos muhim xususiyatlarini belgilardi. Asta-sekin unga yangi rasm-rusumlar ham qo'shiladi. Endi ritsardan o'z senyoriga sodiq, rostgo'y bo'lish bilan birga, dinni himoya qilish, zaiflarga yordam berish vazifalari ham talab etiladi. Dabdabali ritsar qoidalarini yaratishda XII –XIII asrlarda yuzaga kelgan ritsar adabiyoti ma'lum rol o'ynadi.

Ritsar adabiyoti o'rta asrlarda feodalizmning markazi bo'lgan Fransiyada vujudga keladi va G'arbiy Ovrupaning boshqa mamlakatlarida shakllanayotgan bu adabiyot uchun namuna xizmatini o'taydi.

Avallari saxiylik harakati ritsarning jangovar kurashida qo'shimcha bir fazilat edi. XII asrda esa bu xatti-harakat ritsar adabiyotida qahramonning asosiy sifatiga aylanadi. Ritsar faqat mard bo'lishi bilan kifoyalanmasdan, shu bilan birga kurtuazcha nozik didli, ko'rkam, sezgir va xushmuomala bo'lishi kerak, degan talablar qo'yiladi. Shuningdek, insoniy his-tuyg'ularni qadrlash, ayollarga nozik iltifot, romantik sevgi kechinmalarini madh qilish rasm bo'lib qoladi.

X asr boshlarida Janubiy Fransiyaning Provans viloyatida feodal senyorlari dunyoviy ritsar madaniyatining ifodasi bo'lgan kurtuaz poeziyasi yuzaga keldi. Provans aholisi insonparvarligi va o'qimishlilik bilan ajralib turgan. Uning poytaxti Tuluzani XI asrda yangi Afina deb ataganlar. Bu yerda paydo bo'lgan ritsarlik madaniyati va adabiyoti Ovrupa adabiyoti taraqqiyotida muhim o'rin tutadi. Bu adabiyot saroyga xos "kurtuazcha" nafislik, odob-tavoze, xonimlarga nisbatan xushmuomalalikni talab qiladi. Ayollar kulti – ayollarni ulug'lash Provans shoirlari – trubadurlar ijodida asosiy o'rin egallaydi. Ularni bejiz trubadurlar deb atashmagan. Bu so'z fransuz tilidan olingan bo'lib, "topmoq", "kashf qilmoq" degan ma'noni anglatadi. So'z, qofiya, shakl ustida ishlash ularning asosiy ijodiy vazifasi bo'lgan.

Trubadurlar lirikasining asosiy janrlari: 1) kansona – sevgi qo'shig'i bo'lib, unda muhabbat va diniy mavzu yoritiladi, bu janrdagi she'rlar nafisligi va

bandlarning murakkabligi bilan ajralib turadi; 2) sirventa – asosan siyosiy xarakterdagi, qisman shaxsiy masalalarga bag'ishlangan munozara yo'sinidagi qo'shiqdir. Shoir unda o'z dushmaniga qarshi hujum qiladi; 3) tensona – sevgi, adabiy-falsafiy mavzularda ikki shoir o'rtasida bo'lgan she'riy dialogdan iborat; 4) alba yoki tong qo'shig'ida ritsar o'z do'stining kuzatuvini ostida tunda sevgani bilan uchrashgani borishi kuylanadi. Tong yorisha boshlashi bilan do'sti "Tong" qo'shig'ini aytadi va ritsarni ogohlantiradi; 5) pastorela – mavzusi jihatidan alba kabi alohida voqeani aks ettirgan lirik qo'shiq bo'lib, ko'pincha u suhbat-dialogdan tashkil topgan kichik pyesani eslatadi, unda ritsar bilan cho'pon qizning uchrashuvi hamda ular o'rtasidagi munozara tasvirlanadi. Qo'shiqning kirish qismida ritsar qizni tabiat quchog'ida uchratib unga mulozamat qila boshlaydi. Qiz ritsarning so'zlariga ishonib, unga o'z ixtiyorini topshiradi, biroq ritsar uni tashlab ketadi, yoki aksincha, qiz ritsarga jiddiy zarba berib, uni haydab yuboradi; 6) motam qo'shig'i – bironta obro'li senyor yoki yaqin kishining vafotiga shoirning qayg'usini bayon etgan she'rdir. Tarixiy manbalar orqali 400 dan ziyod trubadurlarning nomlari bizgacha yetib kelgan. Ular orasida qirollar, ustalar, dunyoviy va diniy mansabdorlar, jangovar ritsarlar va ayollar ham bor. Birinchi trubadur shoir sifatida Gilyem IX (1071 – 1126) tilga olinadi.

Trubadurlar lirikasi XII – XIII asrlar mobaynida rivoj topdi. Uning eng gullagan davri XII asrning oxirlariga to'g'ri keladi. Shu davrda ijod etgan yirik trubadurlardan biri Bernard de Ventadorndir (tax. 1140 – 1195-yy.). Shoir Bertran de Born (tax. 1140 – 1215-yy.) ijodida siyosiy muammolar yoritiladi.

Ritsarlik lirikasida kuylangan sevgi, turmush quvonchlari kurtuaz-ritsarlik romanining ham asosiy mavzusi edi. Ritsarlik romanida muhabbat feodal axloqi tamoyillariga bo'ysunilgan tarzda ko'tarinki ruhda, fantastik bo'yoqlarda tasvirlanadi. Shuningdek, qahramonlarning ruhiy kechinmalari tasviriga ham alohida e'tibor beriladi. Ritsar xonimga bo'lgan sevgisi tufayli jangovar sarguzashtlarga o'tlanadi, lekin endi ritsar vatan manfaatini emas, balki o'z shaxsiy manfaatini ko'zlab qahramonlik safarlariga chiqadi.

Kurtuaz-ritsarlik romani ham Fransiyada vujudga kelib, so'ngra boshqa yerlarga tarqalgan. Uning dastlabki namunalari XII asrning ikkinchi yarmida paydo bo'lgan bo'lib, asta-sekin qahramonlik eposi o'rnini egallay boshladi. Ritsarlik romanlari mavzusiga qarab 2 turkumga ajratiladi: 1) antik turkum; 2) breton turkumi. Birinchi turkumga antik manbalar asos bo'lib xizmat qilgan ("Aleksandr haqida roman", "Eney haqida roman", "Troya haqida roman"). Ikkinchi – breton turkumiga esa fantastika va ishqiy voqealarga boy bo'lgan kelt ertaklari asos bo'lib xizmat qilgan ("Artur" yoki "Dumaloq stol" romanlari, "Iven yoki yo'lbars ritsar", "Tristan va Izolda").

Shahar adabiyoti

O'rta asr shaharlarida ishlab chiqarishning o'sishi hunarmandchilikning rivojlanishiga olib keldi. XII asrdan boshlab savdo-sotiq va hunarmandchilik markazi sifatida shaharlarning mavqeyi osha boshladi. Shaharlarning rivojlanishi barobarida feodal aloqalarga qarshi bo'lgan burjua sinfi shakllandi. Borliqqa nisbatan ideal qarashda bo'lgan ritsarlik she'riyatidan farqli ravishda shahar adabiyoti hushyor, hozirjavob va real hayotga yaqinligi bilan ajralib turadi. Shahar adabiyoti ritsar adabiyotidagi janrlarni aynan o'zicha qabul qilmasdan, ularni qayta ishlaydi va faqat shaklini o'zgartirish bilan kifoyalanmasdan, uslubiga ham qator o'zgarishlar kiritadi. Ritsar poeziyasidagi o'ta nafislik va san'atpardoqlik xalqchil va real tasvirlar bilan almashinadi.

Go'zal xonim uchun har qanday sarguzashtlardan qaytmaydigan va o'z nazarini sindirishga ham tayyor turadigan ritsar o'rnini endi aql-idrokli, epchil va mehnatni qadrlaydigan qahramonlar egallay boshlaydi. Bu yangi qahramonlar zehni o'tkir va chaqqon dehqon, xushchaqchaq jonglyor, hiylakor xizmatchi va boshqalar bo'lib, ular e'tiborli guruhdan chiqqanligi bilan gerdayadigan hukmron tabaqa vakillari, xususan, ochko'z va firibgar cherkov knyazlari va monaxlar ustidan kuladilar.

Shahar adabiyotida yangi janrlar paydo bo'ldi. Ana shunday janrdan biri fablio hisoblanadi. Fablio kichik she'riy hikoya bo'lib, uning asosiy maqsadi tinglovchilarni kuldirib, ko'nglini ko'tarishdan iborat bo'lgan. Fablioning uslubi mukammal bo'lmagan, aksariyat hollarda ularning qofiyasi sodda edi. Hikoyalarda hayotdan olingan qiziqarli voqealar, latifalar bayon qilingan. Fablioning markazida chaqqon, abjir, aqlli qahramon turadi. Keyinchalik alohida fabliolar bunday qahramon atrofida birlashtirilib, yaxlit holatga keltirilgan va shu tarzda roman paydo bo'lgan. Turli e'tirozlarni bir qahramon atrofiga jipslashtirish natijasida o'rta asrlarning eng mashhur asari "Tulki haqida roman" paydo bo'lgan.

Fablio ma'lum darajada keyingi davr Ovrupa adabiyotiga ta'sir ko'rsatdi. Molyerning "Zo'raki tabib" komediyasida, Lafontenning "Ertaklari"da fablio syujeti, uslubi ko'rinadi. Germaniyada fablioning ta'siri ostida zamonaviy hajviy ruhdagi realistik hikoya-shvanklar yuzaga keladi. Ayniqsa, Shtrikkerning "Pop Amis" haqidagi hikoyalar turkumida fablioning ta'siri yaqqol ko'rinadi.

"Tulki haqida roman" shahar adabiyotining xarakterli asarlaridan biri hisoblanadi. U Ovrupa xalqlari o'rtasida keng tarqalgan tulkining qilmishlari to'g'risidagi ertaklar asosida yuzaga kelgan.

Salkam bir asr (XII asrning oxirlari – XIII asrning boshlari) mobaynidagi voqealarni qamrab olgan bu roman-epopeyaning yaratilishida ko'p mualliflar qatnashgan. Turli hikoyalardagi qahramonlar xarakterining umumiyligi bu hikoyalarning birlashib yagona roman sifatida shakllanishiga imkon bergan.

Shaharlarning rivojlanishi shahar tabaqalarining feodal hukmronlariga qarshi kurashini ham keskinlashtiradi. Shahar tabaqalari adabiyotdan o'z dushmanlariga qarshi kurash qiroli sifatida foydalanadilar. Masalan, "Tulki haqida roman"da epchil, dono va tadbirkor tulki Renarning qo'pol va qonxo'r bo'ri Izengrim bilan olib borgan kurashlari tasvirida roman mualliflari shaharliklarning manfaatini ifodalab, hukmron feodal din ahllariga qarshi yovsiz o't ochadilar. Feodal olamining vakillari – vahshiy tabiatli qo'pol kuchlar epchil tulkiga masxara bo'ladilar. Qirol arslon Nobol, saroy voizi eshak Boduen, qirollik armiyasining jarchisi xo'roz Shanteklar, beso'naqay ayiq Bryon (yirik feodal), yovuz, qo'pol va ochko'z bo'ri Izengrim (o'rta darajadagi ritsar) obrazlarida feodal hukmronlarining xulq-atvorlari fosh qilinadi. Tovuq, quyon, chittak va boshqalar oddiy kishilar obrazi sifatida beriladi.

Fransuzcha "Tulki haqida roman" feodal tartiblariga qarshi o'tkir satira edi. U Ovrupaning ko'p tillariga tarjima qilinadi.

Fransua Viyon (1431 – 1463-yy.) ijodi

Fransua Viyon ijodi o'rta asrlar fransuz she'riyatini yuksak cho'qqilarga ko'targan va istiqboldagi muvaffaqiyatlarining darakchisi bo'lgan deyish mumkin. Viyonning hayoti va ijodi o'rta asr dunyoqarashi inqirozining tipik namunasi hisoblanadi. Kambag'al oilaning farzandi bo'lgan Fransua de Monkorbye uni tarbiyalagan uzoq qarindoshi Parij kapellani²¹ Gilom Viyonning familiyasini oladi. 1453-yili o'qishni tugatib magistr darajasini qo'lga kiritadi. 1455-yili ruhoniylardan biri bilan janjallashib qolib, uni xanjar bilan urib o'ldiradi. Hibsga olingan Fransua o'zini himoya qilganligini isbotlay olgani uchun ozodlikka chiqariladi. Bir yildan keyin bir necha sheriklari bilan katta o'g'irlik sodir etgach, Parijdan qochadi. Parijdan ketar ekan, u hazilomuz "Kichik vasiyat" poemasini yozadi va hamtovoqlariga o'zining mayda-chuyda buyumlari va sud jarayonini vasiyat qilib qoldiradi.

Shu paytdan boshlab Viyonning 6 yil davom etgan darbadarlik hayoti boshlanadi. U 1457-yilda shahzoda Karl Orleanskiy tomonidan tashkil qilingan shoirlar ko'rigida ishtirok etadi. Shundan keyin shoir kokilyarlar²² guruhiga qo'shiladi, o'g'rilar jargonini o'rganadi, hatto bu tilda balladalar ham yozadi. 1461-yili noma'lum sabablarga ko'ra Myon-syur-Laur shahri qamoqxonasiga tushadi.

1462-yili Viyon Parijga qaytadi va o'zining "Katta vasiyat" dostonini yoza-di, shu yilning noyabr oyida yana qamoqxonaga tushadi, dekabr oyida Papa mahkamasining kotibiga suiqasdda ayblanib o'lim jazosiga mahkum etila-

²¹ Katoliklarda xonaki cherkov ruhoniysi

²² Tilanchilik, bosqinchilik bilan shug'ullanadigan yersiz qolgan dehqonlar, qochoq askarlar.

di. Aynan shu kunlarda u mashhur “Osilganlar haqida ballada”sini yozadi. 1463-yilning 5-yanvarida o‘lim jazosi bekor qilinib 10 yilga Parijdan badarg‘a qilinadi. Viyonning shundan keyingi hayoti haqida ma‘lumotlar saqlanib qolmagan.

Viyonning eng asosiy adabiy merosi darbadarlikda yozilgan bir nechta she‘rlarini ham o‘z ichiga olgan “Katta vasiyat” dostoni hisoblanadi. Asarda shoir turli buyumlar bilan birgalikda bir necha insonlarga o‘z she‘rlarini ham vasiyat qiladi. Shu tarzda asar Viyonning haqiqiy “poetik vasiyati”ga aylanadi.

Shoirning ijodi Masho maktabi an‘analari bilan bog‘liq bo‘lsa ham, undagi obrazlar tizimi, mavzu ko‘lami, his-tuyg‘ularning xarakteri, ya‘ni uslubi va dunyoqarashi tubdan farq qiladi. Hayotning o‘tkinchiligi, foniylik, har qanday go‘zallikning nobud bo‘lishi g‘oyasi shoir she‘riyatining asosini tashkil qilgan.

Bir qarashda Viyon poeziyasi o‘rta asrlar uchun an‘anaviy bo‘lib tuyulishi mumkin, u balladalar, rondo (she‘rning ayrim misralari ma‘lum tartibda takrorlanadigan turi), qo‘shiqlar yozdi, mavzu, ohang, badiiy usullarini meros qilib oldi. Biroq ularga ko‘r-ko‘rona ergashmadi, balki ularni kengaytirib, mavzu ko‘lamini chuqurlashtirdi, falsafiy ruh bag‘ishladi. Shuning sababidan Viyon she‘riyati, o‘tmishdoshlari bilan qiyoslaganda, haqiqiy poetik inqilob bo‘ldi.

1456-yili shoirning yumor, kinoya, hazil-mutoyibaga yo‘g‘rilgan “Le” (yoki “Kichik vasiyatnoma”) dostoni yaratildi.

Viyonning asosiy asari – “Vasiyatnoma”, keyinchalik shoirning hayotlik paytidayoq uni “Katta vasiyatnoma” (1461-y.) deb atay boshlaganlar: 186 she‘riy band, 16 ta ballada, 3 rondodan iborat.

Viyon ijodining ta‘siri XVI asrdan boshlab fransuz adabiyotida yaqqol namoyon bo‘ladi. Rable, Lafonten, Molyer, T.Gote va Gyugolar uning ijodi ta‘sirida bo‘lgan bo‘lsalar, Bualo hamda Volter uning ijodiga yuqori baho berganlar.

Mavzu bo‘yicha nazorat savollari:

1. Ovrupa o‘rta asrlar adabiyotiga ta‘sir ko‘rsatgan omillarni ayting?
2. O‘rta asrlar adabiyoti qanday davrlarga bo‘linadi?
3. Kelt eposi qanday xususiyatlarga ega?
4. “Beovulf” dostonining asosiy xususiyatlari.
5. “Roland haqida qo‘shiq” dostoni qahramonlik eposining namunasi sifatida.
6. Ovrupa xalqlari qahramonlik eposi va “Alpomish” dostoni o‘rtasidagi umumiy va o‘ziga xosliklar haqida ma‘lumot bering.
7. Ritsarlik poeziyasining paydo bo‘lish asoslari va asosiy janrlari?
8. Kurtuaz-ritsarlik romanlari qanday turkumlarga bo‘linadi?
9. Fablio – shahar adabiyotining xarakterli janri sifatida.

Adabiyotlar:

1. European literature and the Latin Middle Ages. Ernst Robert Curtius 2013 Princeton University Press. P. 662
2. Қаяумов О. Чет эл адабиёти. – Т. : Ўқитувчи, 1987.
3. Qosimov A., Xo'jayev S. Jahon adabiyoti: Antik davrdan XVII asrgacha. – Farg'ona, 2016.
4. Жаринов Э. В. Лекции о зарубежной литературе. От Гомера до Данте. – М.: Издательство АСТ, 2018
5. Гюнтер де Бройн. Тристан ва Изолда. – Т. : Ўзбекистон, 1994.
6. Англия шеърляти. Халқ балладалари. “Қузғун учар қузғун томон...”, “Робин Гуд Шерифни қандай меҳмон қилгани ҳақида”, “Эшикни ёп, кампир!”// Jahon adabiyoti, 2014. №5.

6-MAVZU: G'ARB UYG'ONISH DAVRI ADABIYOTI

REJA:

1. Ovrupa Uyg'onish adabiyoti asoslari
2. Italiya Uyg'onish adabiyoti.
 - 2.1. Dante Aligeri ijodi;
 - 2.2. Petrarka ijodi;
 - 2.3. Bokachcho ijodi.
3. Fransiya adabiyoti. Rable ijodi.
4. Ispan adabiyoti. Servantes ijodi.
5. Angliya adabiyoti. V.Shekspir ijodi.

Tayanch so'z va iboralar: *Renessans, gumanistlar, Antik adabiy merosi, Dante Aligeri, "Ilohiy komediya", Petrarka, Bokkachcho, "Dekameron", Rable, "Gargantuya va Pantagryuel".*

Ovrupa o'rta asrlar tamaddunining yakunlanishi insoniyat tarixida Uyg'onish (yoki ilm-fanda qabul qilingan, fransuz atamasi Renessans) nomini olgan ajoyib davr bilan bog'liq. Uyg'onish antik yoki o'rta asrlarga nisbatan ancha qisqa muddat davom etgan bo'lsa-da, fan va madaniyatda erishilgan ulkan yutuqlar uni alohida bir bosqich sifatida e'tirof etish imkonini beradi.

XIV asrning o'rtalarida Italiyada, XV asrning ikkinchi yarmida Fransiya, Angliya, Ispaniya, Germaniya va Niderlandiyada katta iqtisodiy, ijtimoiy o'zgarishlar yuz berdi. Ovrupaning turli mamlakatlarida yuz bergan bu jarayonni italyanlar – Kvinkvechento, fransuzlar – Renessans, nemislar – Reformatsiya, umuman olganda Uyg'onish deb ataganlar. O'rta asrlar feodalizmi sharoitida shakllana boshlagan kapitalistik munosabatlar G'arbiy Ovrupada Renessans (Uyg'onish) harakatining paydo bo'lishiga asos bo'ldi. Madaniyat tarixida Renessans nomi bilan yuritiladigan ushbu harakat dastlab Italiyada (XIV) va keyinchalik Ovrupaning boshqa mamlakatlarida ham yuzaga keladi.

Ishlab chiqarish shakllarining yangi kurtaklari – manufakturaga o'tish, buyuk geografik kashfiyotlar (Ovrupa uchun Amerikaning kashf etilishi, Hindistonga dengiz yo'lining ochilishi) va dunyo miqyosida savdo-sotiqning rivojlanishi absolyutizmning g'alabasi natijasida feodal tarqoqlikka chek qo'yilib, milliy davlatlarning paydo bo'lishi, buyuk dehqonlar urushi va xalq qo'zg'olonlari – bular ijtimoiy hayot va ijtimoiy tushunchada qator yangiliklar tug'diradi.

Antik madaniyat ta'sirida Italiyada san'at mislsiz darajada yuksaldi. Italiya, Fransiya, Angliya, Ispaniya va Germaniyada yangi zamon adabiyoti vujudga keldi.

Uyg'onish davri madaniyatining ahamiyati uning feodal tuzumi va cherkovga qarshi g'oyaviy kurash olib borishi bilan belgilanadi. Shaxs erkinligi va uni cherkov sirtmog'idan ozod etish hamda dunyoviy madaniyat yaratish uchun o'z bilim va kuchlarini sarf etgan bu titanlar – o'zlarini gumanistlar (lotincha – humanis ya'ni insoniylik) deb atadilar.

Inson shaxsini ulug'lash, kishi ongini dinning sarqitlaridan tozalash, tabiat va jamiyatni inson manfaatlariga xizmat ettirish Uyg'onish davrining muhim xususiyatlari hisoblanadi.

Uyg'onish davrining xususiyatlaridan yana biri antik madaniyatga bo'lgan munosabatda namoyon bo'ladi. Gumanistlar o'zlarining ilg'or fikrlarini asoslash va kelajakka ishonch bilan qadam tashlash uchun antik davr ulug' siymolari ijodiga murojaat qiladilar. Ular rim va grek adabiyoti janrlarining turli uslub shakllarigagina emas, balki ularning tarixiy manbalari, g'oyaviy mazmuniga ham diqqatlarini qaratdilar. Italiya olimlari va yozuvchilari, jumladan birinchi gumanist Bokkachcho unutilgan qadimgi qo'lyozmalarni qidirib topishga kirishdilar.

Uyg'onish davrining yana bir xususiyati shundaki, gumanistik adabiyotning rivoj topishi va uning realistik mazmunda bo'lganligidadir. Gumanistlar antik manbalardan tenglik va adolat uchun kurash g'oyalarini oldilar. Antik adabiyotning bunday xususiyatlaridan ta'sirlanish F.Rablening "Gargant-yua va Pantagryul", M.Servantesning "Don Kixot", V.Shekspir va K.Marloning tragediyalarida yaqqol gavdalanadi. Xalq turmushidan olingan tematik obraz va folklor motivlari Bokkachcho va M.Novarskaya ijodida yaqqol ko'zga tashlanadi.

Uyg'onish davri vakillari yangi gumanistik ideallar uchun kurashda antik meros bilan bir qatorda ikkinchi zo'r manba – xalq ijodidan ham foydalan-ganlar. Xalq yaratgan asarlarning mazmuni, obrazlar sistemasi, shakli, jamiyat hayotining turli tomonlarini xalq nuqtai nazaridan baholashi bilan gumanist-larga katta ta'sir etgan. Tenglik, adolat, vijdon erkinligi g'oyalari va hayotni sevish, dunyo lazzatlaridan foydalana olishni gumanistik yozuvchilar faqat folklordagina topadilar. Uyg'onish davrining eng buyuk gumanist yozuvchilari Bokkachcho, Rable, Servantes va Shekspir ana shu tuganmas manbadan to'la foydalanganlar.

Uyg'onish davri avval Italiyada XVI asrda boshlandi. So'ng Fransiya, Ger-maniya, Ispaniya, Angliya va boshqa mamlakatlarda rivoj topdi. Ovrupa mam-lakatlari gumanizmi va realistik san'atining shakllanishida antik va xalq ele-mentlari bilan bir qatorda Italiya gumanizmi va adabiyoti katta rol o'ynadi.

Ovrupa Uygʻonish harakatining ilk vatani – Italiyada kapitalistik sanoatning dastlabki shakli – manufaktura yuzaga keladi. Mamlakatning bir qancha shaharlarida savdo-sotiq tez surʼatlar bilan rivojlanadi. Venetsiya va Genuya savdo bilan mashhur boʻlgan bir vaqtda Florensiya sanoat va bank ishlari bilan shuhrat qozonadi. Bu yerda jun va ipakchilik sanoati avj oladi. Ishchilar bir korxonaga birlashtiriladi va ularni ekspluatatsiya qilish kuchayadi. Bino-barin, bu davr dastlabki kapital toʻplash davri edi. Italiyada shahar-respublika tartiblarining gʻalaba qilishi, hunarmandchilikning va savdo-sotiqning tez rivojlanishi Renessans harakatining hammadan oldin shu mamlakatda yuzaga kelishiga zamin hozirladi.

Mamlakat madaniy hayotida misli koʻrilmagan yangiliklar yuz bera boshlaydi. XIII – XVI asrlar mobaynida Italiya shaharlarida 22 ta universitet ochiladi; ularda ilohiyot ilmi emas, balki huquqshunoslik, meditsina fanlari oʻrgatiladi. Antik tarix, adabiyot va sanʼatni oʻrganish dunyoviy fanlarning rivojiga, shubhasiz, jiddiy taʼsir koʻrsatadi. Bu oʻzgarishlar XV – XVI asrlarda buyuk geografik kashfiyotlarni keltirib chiqaradi. Matematika, fizika, astronomiya fanlari sohasida erishilgan qator yutuqlar Uygʻonish davrida faqat gumanitar bilimlar emas, balki tibbiyot fanlarining ham rivojlanganligidan darak beradi.

Italiya Uygʻonish davri adabiyoti – dunyoni insonparvarlik nuqtai nazaridan talqin qilish, insonning oʻzini Parvardigor yaratgan eng oliy va mahjub jonzot sifatida tasdiqlashi, odamzodning kuch-qudratiga ishonch, hurfikrlilik, xurofotlarga nafrat omili sifatida dunyoga keldi. Bu davr italyan adabiyotining atoqli namoyandalari Franchesko Petrarka va Jovanni Bokkachcholaridir. Petrarka lotin tilini oʻrta asrlarda paydo boʻlgan vulgar soʻz qatlamlaridan tozalagan boʻlsa, Bokkachcho nasrda adabiy tilning yaratuvchisi boʻldi.

Italiyadagi Uygʻonish davrining eng gullab-yashnagan vaqti XVI asrning birinchi yarmiga toʻgʻri keladi. Yagona italyan adabiy tilining shakllanish jarayoni aynan shu davrda yakunlandi.

Uygʻonish davrida italyan tasviriy sanʼatida ham jiddiy burilish sodir boʻladi. Shaharlarning taraqqiy etishi natijasida arxitektura, haykaltaroshlik va rassomlik sanʼati, badiiy adabiyot kamol topadi. Italyan gumanist yozuvchilari klerikal ruhdagi adabiyotdan foydalanib, diniy syujetlarni real voqelikka bogʻlashga intiladilar. Yangi tematikaga murojaat etish badiiy tasvir usullarini ham oʻzgartiradi. Bu hol, shubhasiz, oʻrta asr adabiyotidagi allegorizmdan realizmga qarab yoʻl ochadi. Garchi yangi zamonning birinchi shoiri Dante ijodida hali simvolistik tasvirlar mavjud boʻlsa ham, lekin u asta-sekin kamayib boradi. Dastlabki gumanistlar – Petrarka va Bokkachcho asarlarida mavhum simvolik iboralar ikkinchi oʻringa qoʻyilib, realizm esa birinchi oʻringa chiqariladi, voqelikni tipik ravishda, xarakterli detallar bilan aks ettirishga kirishiladi.

Italiya Uygʻonish davri adabiyotini oʻrganish florensiyalik mashhur shoir Dante Aligeri (1265 – 1321-yy.) ijodidan boshlanadi. U ikki katta davr oraligʻida yashab ijod qildi. Dante oʻrta asrlarning soʻnggi va shu bilan birga yangi zamonning eng avvalgi shoiri edi.

Dante XIII – XIV asrlarda Italiyaning asosiy madaniy markazi boʻlgan Florensiyada tugʻildi. U sheʼriyatga erta kirib keldi va ijodining ilk davrida provans shoirlari taʼsirida asarlar yaratdi. Sheʼriyatda fors tili hukmron boʻlgan bir muhitda Alisher Navoiy oʻzbek tilida ijod qilganday, Dante ham oʻz ona tili – italyan tilida ijod qilgan.

Dante sevgilisi Beatrichega bagʻishlab “Yangi hayot” sheʼriy toʻplamini (1283 – 1292-yy.) chop ettirdi va unga 30 ta sonet (oʻn toʻrtlik) va kanson (qoʻshiq) kiritdi. Shoir toʻplamda Florensiya goʻzali Beatrice Portinarining oʻlmas sheʼriy obrazini yaratdi. Sheʼrlar xronologik tartibda joylashtirilib, ularning mazmuni nasriy hikoyalar, falsafiy izohlar bilan sharhlangan.

Shoir toʻqqiz yoshligida ilk bora oʻzi bilan tengdosh boʻlgan Beatricheni uchratib, yoqtirib qoladi. Toʻqqiz yildan soʻng ular yana uchrashadilar, qizning ochiq chehra bilan taʼzim qilishi shoirni hayajonga soladi. Shu kuni u tush koʻradi va uni birinchi sonetida tasvirlaydi. “Yangi hayot” toʻplami Gʻarbiy Ovroq adabiyotidagi birinchi avtobiografik qissa boʻlib, unda shoir sevgan qalbning nozik ruhiy kechinmalarini ustalik bilan tahlil qila olgan.

Dante Beatrichening vafotidan soʻng ilmiy-falsafiy masalalar bilan shugʻullanadi. 1305-yili u roman tilshunosligi boʻyicha dastlabki tadqiqot hisoblanuvchi – “Xalq nutqi haqida” risolasini, 1307 – 1308-yillari oʻzining mashhur “Ziyorat” traktatini yaratadi.

“Ilohiy komediya” – Dantenı butun dunyoga maʼlum-u mashhur qilgan, italyan sheʼriyatining buyuk durdonalaridan boʻlib, shoirning oʻzi asarnı “Komediya”(oʻrta asrlarda qaygʻu, gʻam bilan boshlanuvchi, xursandchilik bilan yakunlanuvchi har qanday asar komediya deb atalgan) deb nomlagan. “Ilohiy komediya”ga kirgan dostonlar “Doʻzax”, “Arosat (Aʼrof)” va “Jannat” deb atalgan.

Dante tasvirlagan “Doʻzax” (asarning birinchi qismi) yer markaziga voronka shaklida oʻyib tushirilgan joy boʻlib, unda 9 pogʻonali chuqurlik bor. Gunohkor jonlar shu pogʻonali chuqurlarda azob chekadilar. Pastki pogʻonaga tusha borgan sari jon qattiqroq azoblanadi. Muhimi shu yerdaki, Dante oʻzining siyosiy muxoliflarnı doʻzaxga tashlaydi, ayniqsa, xristian dini ruhoniylarini qattiq qoralaydi va ularni doʻzaxning soʻnggi pogʻonalariga joylashtiradi.

Dantening tasviricha, “Aʼrof” (poemaning ikkinchi qismi) yer kurrasiga qarama-qarshi joylashgan. Yer bilan uni katta okean ajratib turadi. Okean oʻrtasidagi orolda baland togʻ bor. Togʻ yetti pogʻonali boʻlib, ulardan oʻtib borayotganida aybdorning bittadan gunohi yuviladi, 7 pogʻonadan koʻtarilganda 7 gunoh (magʻrurlik, ichi qoralik, gʻazab, umidsizlanish, tamagirlik, mechkay-

lik, buzg'unchilik) yo'qoladi va u jannatga chiqadi. "Jannat" ham 9 qavatga bo'linadi, jon qancha yuqori pog'onaga ko'tarilsa, u go'yo xudoning shuncha ko'p marhamatiga muyassar bo'ladi.

Dante tabiat hodisalari tasviriga alohida ahamiyat beradi. "Do'zax"dagi qayg'uni aks ettirgan bo'yoq va zulmat "A'rof"da ochiq va moviy osmon bilan almashadi. Dante "Jannat"dagi bog'larni o'z vatanidagi yashnagan go'zal bog'lar bilan taqqoslaydi. Dantening "Ilohiy komediya"sining kompozitsiyasi puxta ishlangan. Asar tuzilishida uchlik (poemaning uch qismdan tashkil topishi, uch yirtqich hayvon, iblisning uch yuzliligi, hatto she'rlarning tersina – uch misrali ekanligi) "troitsa" nasroniylarning aqidasi sifatida ko'rinsa ham, lekin asarning yaratilishida antik adabiyot manbalari asosiy rol o'ynaydi.

"Ilohiy komediya" nafaqat Dantening, shuningdek, butun o'rta asrlar g'arb she'riyatining eng nodir asaridir. Osiyoda "Ramayana" va "Shohnoma", "Go'ro'g'li" va "Xamsa" kabi buyuk asarlar dunyo madaniyati va she'riyatida qanday ahamiyat kasb etgan bo'lsa, "Ilohiy komediya" Ovrupa va jahon madaniyati va she'riyatida shunday ahamiyat kasb etdi.

Buyuk italyan shoiri Franchesko Petrarkaning (1304 – 1374-yy.) ijodi ilk Uyg'onish davriga to'g'ri keladi. Uning ota-onasi Florensiyalik bo'lib, Dante kabi Oq gvelflar partiyasi tarafdorlari bo'lib, shahardan quvg'in qilinib qolgan. Aretsso shahrida tug'ilgan Petrarka, huquqshunoslikni Italiya universitetlarida o'rgandi, biroq yurist bo'lib ishlamadi. Antik madaniyatga va uning tarixiga qiziqqan bo'lajak shoir, lotin tilini mukammal o'rgandi. U o'z hayotini qadimgi davr olimlari, rimlik shoir va faylasuflarning qo'lyozmalarini tadqiq etishga bag'ishlashga qaror qildi. Kutubxonalarga kirib ishlash imkoniyatini unga ruhoniy rutbasi berar edi. Kardinal Jovanni Kolonni bilan birga Ovrupaning ko'plab mamlakatlari va shaharlarida bo'lgan Petrarka, bir necha yil Fransiyaning janubida yashadi va o'zining sevimli mashg'uloti bilan shug'ullandi. 1342-yili Rimda unga dafna daraxti yaproqlaridan shuhrat chambari taqdim etildi. Bu milliy shoirga bo'lgan yuksak ehtirom edi. 1327-yilning 6-aprelida Avinon shahrida uning hayotidagi muhim voqealardan biri sodir bo'ldi. Bu yerda u ilk bora Laura bilan uchrashdi. Go'zal xonimning qiyofasi bir umrga qalbiga muhrlandi. Shoir unga bag'ishlab ko'plab she'rlar, sonetlar bitdi. Lauraga bag'ishlangan she'rlari ikki qism: "Madonna Lauraning hayoti" va "Madonna Lauraning o'limi"dan iborat bo'lgan "Qo'shiqlar kitobi" (1358-y.) to'plamida jamlagan.

"Afrika" epik dostoni va buyuk rimliklar hayotiga bag'ishlangan "Mashhur kishilar haqida" asari Petrarkaning qalamiga mansub. Shoir tiriklik chog'laridayoq Italiya adabiy dunyosining yetakchisiga aylandi. Biroq Petrarka jahon adabiyoti tarixida, avvalo, sonetlar muallifi sifatida nom qozondi.

Sonet janri XIII asrda italyan she'riyatida paydo bo'ldi. Dantening Beatrichega bag'ishlangan she'rlari sonet shaklida yozilgan bo'lsa-da, bu janrni

XIV asrda Petrarka yuqori pogʻonaga koʻtardi. Ovrupadagi koʻplab mamlakat shoirlari uning anʼanalarini davom ettirdilar.

Sonet janri oʻziga xos xususiyatlarga ega boʻlib, ular quyidagilardan iborat: sonet oʻn toʻrt misradan iborat boʻlishi kerak. Ular toʻrt bandga boʻlinadi: ikkita birinchi va ikkinchi bandlar toʻrt qator boʻlib, katrena deb ataladi, uchinchi va toʻrtinchi bandlar uch qator tersetlardan iborat. Petrarkaning sonetlari aynan shu tarzda qurilgan:

*O, bu bol takallum, o, qarash qiygʻoch,
Koʻrgummi sizni bot, eshitgummi bot?
Quyida xuniga choʻmgan Muhabbat,
Taqdiridan rozi o, bu, sumbul soch!*

*O, bu, ajib chehra, qahri boshda toj,
Zorman-u koʻrgani, choʻchirman, hayhot!
O, bu ishq choyshabi vaʼda qilgan tot!
Yotsam yondiradir, xohlasang-da, qoch!*

*Navozish va sehr-u jodu koʻrsatib,
Qiyo boqur ahyon-ahyonda bir-bir,
Maʼno qorishadir bor hayotimga.*

*Va shu on hasad-la olay, deb tortib –
Shu zarra haqqim bor, fortuna-taqdir,
Beomon gʻanimday shoshar oldimga.*

(Shukur Qurbon tarjimasi).

Italyan sonetlarida katrenalarning birinchi misrasi uchinchisi bilan qofiyadosh boʻlsa, ikkinchisi toʻrtinchi misrasi bilan qofiyalanadi – abab abab, yoki ikkinchi varianti – abba abba.

Tersetlarda ham misralar ikki xil koʻrinishda qofiyalanadi: I variant – cdc dcd; II variant – cdc cdc. Petrarka koʻproq ikkinchi variantdan foydalangan.

Odatda, sonet shunday quriladiki, birinchi katrenada bildirilgan fikrga ikkinchi katrenadagi mulohaza qarama-qarshi qoʻyiladi; sonet mulohazalarni tugallovchi oʻy-fikrlar bilan yakunlanadi.

Bokkachcho (1313 – 1375-yy.). Jovanni Bokkachcho Parijda, italiyalik baddavlat savdogar va fransuz ayoli oilasida tugʻildi. Bolaligida Italiyaga olib kelingan Bokkachcho oldin savdo maktabida, keyin Neopolitan universitetining huquqshunoslik fakultetida oʻqiganiga qaramay, adabiyot hayotining mazmuniga aylandi. U sheʼrlar, poemalar, romanlar muallifi boʻlsa-da, hikoyalari bi-

lan mashhurlikka erishdi. Bokkachcho Florensiya shahrining siyosiy hayotida faol ishtirok etdi, Florensiyaning Romanedagi elchisi bo'ldi. Dantening "Ilohiy komediya"si ta'sirida "Muhabbat xayollari" poemasini yozib, boqiy baxt-saodat, huzur-halovatga erishish yo'llarini izlash haqidagi fikr-mulohazalarini bayon qiladi. Adib Petrarka kabi antik davr madaniyatini chuqur o'rgandi; "Iliada" dostonini asliyatda o'qish maqsadida qadimgi yunon tilini o'rgandi.

Bokkachcho voqealarni kiftini keltirib so'zlab berardi, bunga qobiliyati bor edi. U o'z hikoyalari syujetini hayotning o'zidan topar, turli tabaqa vakillaridan qahramonlar yasardi. Italyan badiiy prozasi va novella janrining asoschisi bo'lgan Bokkachcho, novellada hikoya janriga oid turli xususiyatlarni: afsona va rivoyatlar, ertaklar, masallarni birlashtirdi. Yozuvchi novellalar to'plami bo'lgan "Dekameron" (yunoncha dekameron so'zi o'n kunlik ma'nosini anglatadi) asari ustida 1352 – 1354-yillarda ishladi. Kitobning nomi uning kompozitsion qurilishi bilan bog'liq bo'lib, u o'n qismdan iborat, har bir qismda o'ntadan novella berilgan. Ular o'nta hikoyachi – yetti ayol va uch erkak tomonidan o'n kun davomida so'zlab beriladi. Asarning kirish qismida o'nta yigit va qiz Florensiyada tarqalgan vabo epidemiyasidan qochib, shahar tashqarisidagi bog'li koshonada to'planadilar. Ular har kecha navbatma-navbat turli hikoyalarni so'zlab beradilar. Har kun uchun ma'lum mavzu tanlangan: baxtsiz muhabbat, oqilona javoblar, ayyor odamlar, bevafo xotinlar, muruvvatli va saxovatli kishilar, inson boshiga tushgan mushkul sinovlar, taqdirning bevafoqligi haqida.

Xarakteriga ko'ra novellalar turlicha bo'lib, "Dekameron"da sarguzasht novellalar (Landolfo Rufalo haqida – ikkinchi kun, to'rtinchi novella), novella-latifalar (Cheska haqida – oltinchi kun, sakkizinchi novella), psixologik novellalar (Federigo delya Alberiga – beshinchi kun, to'qqizinchi novella)ni uchratish mumkin.

Keyingi davrlarda Bokkachcho novellalari syujetlariga ko'plab yozuvchilar, jumladan, Shekspir, Molyer, ispan dramaturgi Lope de Vegalar murojaat qildilar. Rus kompozitori D. Bortnyanskiy Federigo haqidagi syujet asosida "Lochin" operasini yaratdi.

Fransuz Uyg'onish adabiyoti

Fransuz Uyg'onish adabiyoti o'z rivojlanishida Italiyaga xos xususiyatlarga ega bo'lish bilan birgalikda, farqli tomonlari ham mavjud edi.

Fransuz burjuaziyasi bir qadar ortda bo'lgani sababli gumanistik harakatda faol ishtirok eta olmadi. Fransuz Uyg'onishiga Italiyaning ta'siri katta bo'ldi. Qirol Fransisk I davrida Italiya renessans madaniyati faol import qilindi. Qirol (1515 – 1547-yy.) Leonardo da Vinchi, Andrea del Sarto, Benvenuto Chellinilarni o'z saroyiga taklif qildi. Dante, Petrarka va Bokkachcholarning asarlari tarjima

qilindi. Fransuz gumanistik harakatining atoqli arboblardan biri qirol Fransisk I ning singlisi Margarita Navarrskaya (1492 –1549-yy.) edi. Italiya, yunon, lotin tillarini yaxshi o'zlashtirgan, ma'rifatli ayol bo'lgan Margarita ko'plab she'r va novellalar ijod qilgan. Uning mashhur asari "Geptameron" novellalar to'plami edi. Margarita Navarrskaya homiyligida faoliyat yuritgan to'garakda shoir Klemen Maro, yozuvchi Bonaventura Deperelar faol ishtirok etdilar.

Fransua Rable (1494 – 1553-yy.). "Gargantyua va Pantagryuel"ning muallifi Fransua Rable uyg'onish davridagi eng yirik fransuz yozuvchilaridan biridir.

Fransuz gumanizmining yirik namoyondasi bo'lgan yozuvchi Shinonda tavallud topgan. Yoshlik yillarida monastirda diniy bilimlar bilan bir qatorda qadimiy yozuvlar va huquqqa oid risolalarni o'rgandi. Ma'lum bo'lmagan sababga ko'ra monastirdan ketib, meditsinadan ta'lim oldi va 1532-yili Lion gospitalining vrachi lavozimida faoliyat ko'rsatdi. Parij yepiskopi, kardinal Jan dyu Belle, qirol Fransisk I qo'lida xizmat qildi. 1553-yili Parijda vafot etdi.

Fransua Rablel tibbiyot, huquqshunoslik, arxeologiyaga oid bir qator ilmiy asarlar muallifi. Yozuvchi sifatida "Gargantyua va Pantagryuel" romani bilan shuhrat qozondi. Romanni yozishga 1532-yili Lionda chop etilgan "Gargant-yuaning buyuk va bebaho xronikasi" nomli xalq kitobi turtki bo'ldi.

Shu yili Rablening "Buyuk dev Gargantyaning o'g'li, dipsodlar qirol shavkatli Pantagryuelning dahshatli ishlari va qahramonliklari" kitobi yozildi.

Yozuvchi xalq kitobidagi sxemani saqlab qolib, undan ko'plab obrazlar va syujet motivlarini oldi. Shu bilan birgalikda epopeyaga Pantagryuelning do'sti va hamrohi Panurg obrazini olib kirdi.

1534-yili yozuvchi o'zining "Pantagryuelning otasi buyuk Gargantyaning dahshatli hayoti" nomli asarini e'lon qildi. Roman epopeyaning birinchi kitobi sifatida yozilgan bo'lib, yozuvchi manbadan ba'zi motivlarini (Gargantyua va uning ota-onasi bahaybatligini, uning ulkan otda yurishini, Notr-Dam ibodatxonasidan qo'ng'iroqlarni o'g'irlashini) ishlatgan holda, asosan, o'z ijodiy fantaziyasiga tayandi. Asarda eski tarbiya usullari tanqid qilinadi va unga gumanistik pedagogika qarama-qarshi qo'yiladi. O'g'irlangan qo'ng'iroqlarni qaytarib berishni so'rab nutq so'zlagan magistr Ianotus de Bragmardonning nutqi – "sarbonnachilar"ning balandparvoz ritorikasiga parodiyadir. Shundan so'ng Pikrokolning bosqinchilik rejalari – feodallar, qirollar va feodallar urushlari tanqid qilinadi, satira ostiga olinadi. Urush fonida jismoniy va ma'naviy sog'lomlik, hayotga ishonch ramzi sifatida ruhoniy monax Jan og'a paydo bo'ladi. Roman Janning rejasi asosida barpo etilgan Telem abbatligining ochilishi bilan yakunlanadi. Bu yerga odil va oqil, madaniyatli, ozod shaxslar to'planadilar.

"Pantagryuelning qahramonona hayoti haqidagi 3-kitob" 1546-yili paydo bo'ldi. U oldingi kitoblardan anchayin farq qiladi, chunki bu paytga kelib qirol

Fransisk I ning siyosati o'zgargan edi. Reaksiya g'alaba qozondi. Erkin fikrlovchilar va kalvinistlar ta'qib ostiga olingan edilar. Kitobda Pantagryuel tomonidan zabt etilgan dipsodlar mamlakatidagi tinch, osoyishta hayot ko'rsatilgan, ya'ni unda zamonaning bosqinchilik siyosatiga antitezani ko'rish mumkin. Shundan keyin o'z mulklarida uch yillik daromadni ikki hafta ichida sarf qilib yuborgan Panurgning sarguzashtlari hikoya qilinadi. So'ngra har qanday voqealarga yakun yasaladi va asosiy o'ringa botanika, tibbiyot, huquq haqidagi suhbat va mulohazalar chiqadi. Bu suhbat va mulohazalarga Panurgning uylanish yoki uylanmaslik haqidagi ikkilanishlari sabab bo'ladi. Bu suhbatlar jaryonida Panurg aqlli gap ayta olmaydigan turli "faylasuf"lar, barcha masalalarni suyak tashlab hal qiluvchi sudya Bridua bilan uchrashadi.

1548-yili 4-kitob yozilib, to'rt yildan keyin esa uning kengaytirilgan varianti paydo bo'ldi. Romanda Panurgning Xitoyga safari haqida hikoya qilinadi. Yo'lda sayyohlar Prokuratsiya (sudboz – sudlashishni yaxshi ko'ruvchi), Karemprenan (katolik ro'zadorlar), Kolbasa, Papefiglar (papani haqorat qiluvchilar), Papimanlar ("papa tarafdorlari"), messer Gaster ("oshqozon") kabi orollarda bo'ladilar. Kitobda diniy fanatizmni qo'llab-quvvatlovchi, ya'ni qirol siyosati tanqid ostiga olinadi.

1564-yili, ya'ni Rablening o'limidan 10 yil keyin 5-kitob nashr etildi. Roman yozuvchi qo'lyozmalari asosida do'stlari tomonidan nashrga tayyorlangan bo'lib, unda Panurg sayohatining nihoyaga yetishi haqida hikoya qilinadi.

Rable o'z romani bilan badiiy realizmni yanada kengaytirdi va chuqurlashtirdi, fransuz tilini rivojlantirishda katta xizmat ko'rsatdi. "Gargantuya va Pantagryuel" fransuz Renessansining eng demokratik asari hisoblanadi. Adibning keyingi davr yozuvchilariga ko'rsatgan ta'siri beqiyosdir. Molyer, Lafonten, Lesaj, Volter, Balzak, A.Frans, R.Rollan uning asarlaridan ilhomlanganlar, ijodiga murojaat qilganlar.

Ispan adabiyoti

Ispaniya Uyg'onishi (shuningdek, 1580 – 1640-yy. ispan qirollari qo'l ostida bo'lgan Portugaliya) o'ziga xos xususiyati bilan ajralib turadi. XV asrning ikkinchi yarmida bu yerda kapitalistik munosabatlar shakllana boshladi, sanoat va tashqi savdo aloqalari o'sdi, feodal munosabatlar inqirozga yuz tutdi.

Ispan ma'rifatparvarligi va gumanizmining o'ziga xos tomonlari quyidagilarda namoyon bo'ladi:

Rekonkista harakati natijasida mustaqillikka erishgan ispan viloyatlarida qonunlar, urf-odatlar bir-biridan farqlana boshladi. Natijada turli viloyatlar bilan qirollik o'rtasida ziddiyatlar tug'ildi.

XVI asrda Ispan sanoati keskin qisqardi. Buning asosiy sababi Amerikaga yo'l ochilishi va mamlakatga ko'plab oltinning kerib kelishi bo'ldi. Ispan-

lar uchun o'zida ishlab chiqarishdan ko'ra chetdan tovar olib kelish qulay edi. Dehqonchilikka ham putur yetib, yer katta feodallarning qo'liga o'ta boshladi. Ko'plab dehqonlar baxtli hayot izidan yangi yerlarga keta boshladilar.

Ispan absolyutizmi (ayniqsa, qirol Karl I davrida) dunyo hokimligiga intilar ekan, bunda uni harbiy kuch va katolik cherkovi qo'llab-quvvatlar edi. Lekin Ispaniya XVII asrning ikkichi yarmida Ovrupaning ikkinchi darajali davlatiga aylanib qoldi. Ispaniya Uyg'onishi quyidagi davrlarga bo'linadi:

- Ilk Uyg'onish davri (1475 – 1550-y.);

- Rivojlangan Uyg'onish davri (1550-y. – XVII asrning boshlari). Ispan Renaissance she'riyatida lirika va epik doston turlari rivojlandi. XVI asrning 30-yillarida shoirlar Boskan va Gosilaso de la Vega italyan poetik formalarini (kansona, elegiya, eklog, noma, sonet) ispan adabiyotiga olib kirdilar.

Servantes (1547 – 1616-yy.). Barcha zamonlar va barcha xalqlar adabiyotining eng ulug' asari deya e'tirof etilgan "Don Kixot" romanining muallifi Migel de Servantes Saavedra Ispaniyaning Alkala de Enares shahrida tabib oilasida tug'ilgan. Universitetni tamomlagach, papaning Ispaniyadagi elchisi kardinal Akvaviva xizmatiga kiradi. Kardinalning o'limidan keyin Italiyadagi ispan armiyasi safiga qo'shiladi va 1571-yili Lepanto jangida ishtirok etib, qahramonlik namunalari ko'rsatadi, chap qo'lidan yaralanadi. 1574-yili Ispaniyaga qaytayotib Jazoir korsar (qaroqchi)lari qo'liga tushib qolib, 5 yil asirlikda bo'ladi. Vataniga qaytgach, teatr uchun pyesalar, badavlat odamlarga bag'ishlab she'rlar yoza boshladi. 1597-1603-yillarda qamoqda, hayotining oxirgi 15 yili moddiy qiyinchiliklarda o'tdi.

1605-yili "Ayyor Idalgo Lamanchlik Don Kixot" dohiyona romanining birinchi qismi chop etilgan bo'lsa, 1616-yili romanning ikkinchi qismi yozib tugatildi. Adibning "Ibratli novellalar" (1613-y.) nomli hajviy hikoyalari, podachilar hayotidan yozilgan "Galateya" romani va "Persiles ham Sigizmunda" kabi asarlari ham dunyo o'quvchilarining diqqat markazida turadi.

Mana to'rt yuz yildirki, har bir zamon va har qaysi makonda "Lamanchlik Don Kixot" xilma-xil tushuntiriladi, har bir xalq, har bir kitobxon uni o'z dunyoqarashi va saviyasiga qarab baholaydi, talqin etadi. Roman haqida minglab ilmiy kitoblar yozilgan, yuzlab taqlidiy asarlar yaratilgan, uning asosida ko'pdan ko'p baletlar, operalar, drama va kinofilmlar, musiqiy asarlar, haykal va rangtasvir asarlari yaratilgan.

Antik klassik va Uyg'onish davri adabiyoti bilan yaqindan tanishish, harbiy xizmat va urushlarda qatnashish, Jazoirdagi besh yillik tutqunlik hamda boshqa ko'p muhtojlik va mashaqqatlar Servantes dunyoqarashining gumanistik xarakterda shakllanishiga va uning yirik realist yozuvchi bo'lib yetishishiga ta'sir qildi. Servantesning adabiy dahosi uning "Don Kixot" asarida yorqin ifodalangan.

“Don Kixot” romanining yaratilishi ispan madaniy hayotida juda katta voqea bo‘ladi. Asarning muqaddimasida Servantes “ritsar romanlarini sidirg‘asiga fosh etish” va ularning “qulay deb turgan istehkomini ag‘darish”ni asosiy g‘oyaviy maqsad qilib qo‘yadi. Asarning qisqacha syujeti quyidagicha: Ispaniyadagi qishloqlardan birida yashovchi kambag‘allashib qolgan idalgo Alonso Kixano-ning asosiy mashg‘uloti ritsarlik romanlarini o‘qish bo‘ladi. O‘qigan asarlari-ning ta‘sirida u hayotini tubdan o‘zgartirib, jahongashta ritsarga aylanmoqchi bo‘ladi. O‘zini Lamanchlik Don Kixot, qarib qolgan otini esa Rosinant deb nomlaydi. Haqiqiy jangovar ritsar bo‘lish uchun o‘ziga yarog‘bardor va mahbuba tanlaydi. Yarog‘bardori Sancho Pansa bilan safarga otlanadi. Yo‘lda ular tunab qolgan qovoqxona egasi Don Kixotni ritsarlikka qabul qilish marosimini (hazil-lashib) o‘tkazadi. Ritsar yovuzlik bilan kurashishga shoshadi. Yovuz devlar deb o‘ylab shamol tegirmoni parraklari bilan jang qiladi. Shundan so‘ng qo‘ylarni sehrlangan jangchilar deb qabul qilib, ular bilan olishadi. Sancho Panso Don Kixotga qilayotgan ishlari bema‘nilik ekanligini tushuntirmoqchi bo‘ladi-yu, biroq bari befoyda bo‘lib qolaveradi. Ritsar mahbubasi Toboslik Dulsineyaga bag‘ishlab yana bir qancha “ezgu ishlar” qiladi. Vaqt o‘tib u o‘zining jahongash-taligi faqat zarar keltirayotganini anglaydi va uyiga qaytib, hayotining qolgan qismini tinchlik va osoyishtalikda o‘tkazadi.

Bir qarashda “Don Kixot” o‘rta asr ritsar romanlariga parodiya sifatida yozilganday, biroq uning mazmuni nihoyatda keng. Asar butun feodal jamiyati va uning urf-odatlariga qaqshatqich zarba bergan ochiq satiraga aylanadi.

“Don Kixot” yozilgan paytda ham, undan avvalgi 5 – 6 asr mobaynida ham Ovrupa adabiyotida ritsarlar hayotiga bag‘ishlangan roman, dostonlar mashhur edi. Xalq orasida ritsarlar hayotiga qiziqish, jangovar qahramonliklarga, jasoratga to‘la hayotga intilish kuchli edi.

Ovrupa romantizmining yirik namoyandalari Gyugo, Bayron va boshqa yozuvchilar ham bu o‘lmas asarga yuqori baho berganlar. Servantes va uning “Don Kixot” romani haqida ko‘plab qimmatli fikrlarni bayon qilgan kishilardan biri Genrix Geyne edi. U Servantesni Shekspir, Gyote qatoriga qo‘ydi. Servantes o‘rta asr ritsar romanlariga qaqshatqich zarba beribgina qolmasdan, yangi tipdagi realistik romanchilikka asos soldi. Xalqning turmushini yaxshi bilish, gumanistik g‘oyalarni targ‘ib qilish uchun unga keng imkoniyatlar yaratdi, ijodining kamol topishiga yordam berdi. Bunday yutuqqa u asarining tanqidiy yo‘nalishi bilangina emas, uning badiiy qimmatini tufayli ham erishdi.

Angliyada Uyg‘onish adabiyoti

Angliyada gumanistik madaniyat yaratish uchun kurash XV asrda boshlangan bo‘lsa-da, Oq va Qizil gul feodal urushlari uning taraqqiyotini deyarli

bir asr orqaga surdi. Gumanistik g'oyalarning markazi avval Oksford, keyin Kembrij universitetlarida edi. Tyudorlar sulolasidan bo'lgan Genrix VII va Genrix VIII davrida mutlaq hokimiyat kuchaydi. Mamlakatni qirolicha Yelizaveta (1558 – 1603-yy.) boshqargan yillarda Angliya iqtisodiyoti tez sur'atlar bilan rivojlangan. 1588-yili ispanlarning Buyuk Armadasini tor-mor qilgan Angliya uchun dengiz yo'llarining barchasi osonlik bilan ochila boshladi. Ilk ingliz Uyg'onish davrining namoyandasi Tomas Mor (1478 – 1535-yy.) edi. Uning eng mashhur kitobi “Yangi Utopiya oroli haqida” (1516-y.). “Utopiyada” yozuvchi o'z davridagi jamiyat haqida tanqidiy fikrlar bildirgan.

T.Mordan keyin utopiya mavzusida bir qator asarlar yaratildi. T.Kamponnellanning “Quyosh shahri”, F.Bekonning “Yangi Atlantida”, Garingtonning “Okean”, E.Kabening “Ikariyaga sayohat” asarlari shular jumlasidandir.

Genri Govard Sarri asosan sonet janrida ijod qildi. Petrarka sonetlaridagi Laura syujetlarining qahramoni Jeraldining o'ziga xos proobrazi bo'lib xizmat qildi. Genri Sarri ingliz adabiyotiga oq she'rni olib kirdi, “Eneida”ni ingliz tiliga tarjima qildi. Keyinchalik K.Marlo va U.Shekspir ham o'z tragediyalarida oq she'rdan foydalandilar. XVI asrda Angliyada dramaturgiya gullab yashnadi. Ingliz teatri xalq manfaatlarini ifoda qilganligi sababli xalq orasida katta shuhrat qozondi. Asr oxiriga kelib Angliyada 20 dan ortiq teatr mavjud edi. Bu davrda Kristofer Marlo tragediya janrida samarali ijod qildi.

Uyg'onish davrida Angliyada dunyoviy mazmundagi realistik, milliy xarakterdagi boy adabiyot yaratiladi. Bu davrda antik mualliflarning turli asarlari bilan bir qatorda italyan, fransuz, ispan va nemis tillaridagi qator asarlar ingliz tiliga tarjima qilinadi.

Kristofer Marlo (1564 – 1593-yy.) kenterberilik etikdo'zning o'g'li bo'lib, Kembrij universitetida ta'lim olgan. Lotin, grek tillari, adabiyoti va turli fanlarni astoydil o'rgangan tom ma'nodagi gumanist edi. U 1587-yili Londonga keladi va faoliyatini dramalar yaratish bilan boshlaydi. Shu yiliyoq “Sohibqiron Temur” tragediyasini yozadi, pyesaning muvaffaqiyati nihoyatda katta bo'lganidan ikkinchi qismini ham ijod qiladi. Birin-ketin dramaturg “Doktor Faustning fojiali tarixi”, “Maltalik yahudiy”, “Eduard II”, “Parij qirg'ini” va “Karfagen qirolichasi Didona” tragediyalarini yaratib, ingliz dramatik san'atida burilish yasaydi. Katta talant egasi bo'lgan Marlo Yelizaveta tuzumi uchun xavfli edi. 1593-yili u maxfiy politsiya agentlari tomonidan o'ldiriladi. Ingliz Uyg'onish davri tragediyasining asoschisi Marlo ijodi erksevarlik va demokratiya ruhi bilan sug'orilgan edi. Uning “Sohibqiron Temur” asari Amir Temur haqidagi birinchi badiiy asar hisoblanadi. Umuman, ingliz dramasi, shu jumladan, Shekspir ham Marlodan ko'p narsani o'rgandi. Lir, Makbet, Koriolan, afinalik Timon obrazlarining prototiplari Marlo qahramonlaridir. Undan tashqari, pyesa kompozitsiyasini tuzish, voqealarni taqsimlash, tragediya-

larda oq she'rni qo'llash kabi badiiy usullarni italyan adabiyotidan o'rganib, ingliz dramasida birinchi qo'llagan va shu yo'l bilan dramatik poeziyaning ta'sirchanligini oshirgan Marlo Shekspirgacha bo'lgan dramaturgiyaning yirik vakilidir.

Vilyam Shekspir (1564 – 1616-yy.). Vilyam Shekspir 1564-yilda Angliyaning Stretford shaharchasida qo'lqopsoz kosib Jon Shekspir oilasida dunyoga kelgan. U dastlabki ma'lumotni "Grammatika maktabi"da olib, lotin tilini o'rganadi va qadimgi Rim shoirlarining asarlarini katta qiziqish bilan o'qiydi.

1587-yili London teatriga ishga kirib, sahna xizmatchisidan rejissyorgacha bo'lgan yo'lni bosib o'tgan. Aynan shu davrdan Shekspirning ijodiy faoliyati boshlangan. Dastlab pyesalarni qayta ishlab sahnalashtirish bilan shug'ullangan bo'lsa, keyinroq o'zi dramatik asarlar yoza boshladi va tez orada dramaturg sifatida nom qozondi. 1599-yilda Shekspir "Globus" teatriga qabul qilindi va o'zining eng sara asarlarini ushbu teatrdan sahnalashtirdi.

Shekspirning adabiy faoliyati uch davrga bo'linadi. Hammasi bo'lib u ikki poema, 154 sonet va 37 pyesa yaratdi. Shekspirning adabiy faoliyati "Venera va Adonis", "Lukretsiya" poemalari va qator sonetlar yozishdan boshlangan. Har ikki poemaning syujeti antik davr tarixi va mifologiyasidan olingan bo'lsa ham, ularda Uyg'onish davri ruhi aks etgan. "Venera va Adonis" (1593-y.) poemasi kishining his-tuyg'ulari va tabiat manzaralari real tasvirlangan. Kitobda muhabbat va go'zallik ma'budasi Veneraning ko'rkam yigit Adonisga muhabbati aks ettiriladi. Biroq yigit Veneraning ehtirosli sevgisiga e'tibor bermaydi. Uning istaklarini rad qiladi. Ovga mehr qo'ygan Adonis Veneraning ogohlantirishlariga quloq solmaydi. Natijada ov qilib yurgan vaqtida yovvoyi to'ng'izga duch keladi. To'ng'iz Adonisga tashlanib uni o'ldiradi. Veneraning hayotga bo'lgan ehtirosi poemaning markaziy mavzusidir. Bu ma'buda tabiat ramzi hisoblanadi. Yam-yashil dalalar, go'zal o'tloqlar, qushlarning yoqimli sayrashlari Veneraning hayotbaxsh intilishlari bilan uyg'unlashib ketadi. Adonisning o'limi uning tabiatga zid xatti-harakatlarining oqibati deb qaraladi, poemada bu dunyo quvonchi o'rta asr tarkidunyochiligiga qarshi qo'yiladi.

Shekspir 1609-yilda 154 sonetdan iborat to'plamini nashr ettirdi. Uning ilk sonetlarida Italiya Uyg'onish davri poeziyasining dastlabki vakili Petrarkaning ta'siri ko'rinsa ham, lekin Shekspir ijodiy evolyutsiyasi davomida bu janrning shartli belgilari doirasini yorib chiqib, sonetlarni yangi mazmun bilan boyitdi. Shekspir sonetlari zamondosh Renessans shoirlari Sidney va Spenser sonetlaridan farq qiladi. Chunki ularning lirik ijodida umumlashtiruvchi holat yo'q edi. Shekspirning lirik qahramoni o'ziga xos xususiyatlari bilan namoyon bo'luvchi takrorlanmas hayotiy obrazlardir. Shoir Uyg'onish davri kishilarining asosiy xususiyatlari – sevgi va do'stlik, ularning xushchaqchaq hayotga intilishlari, fikr va his-tuyg'ularini aks ettiradi. To'plamning 66-sonetida lirik

harorat tovushlar garmoniyasi orqali to'la ochiladi. Unda nafrat va qiziqqonlik hamda vazminlik hukmron. Uning ba'zi sonetlarida dramatik va lirik holat uyg'unligi namoyon bo'ladi.

Shekspir merosini olimlar uch davrga bo'lib o'rganadilar. Birinchi davrga adibning 1591 – 1601-yillarda yozgan “Venera va Adonis” (1593-y.), “Lukretsiya” poemalari (1594-y.), 154 sonet (1609-y.) va tarixiy xronikalari kiradi.

Dramaturgning XVI asr tarixchisi Xolenshadning “Angliya, Shotlandiya va Irlandiya xronikalari”dan (1377-y.) olingan ma'lumotlar asosida yozilgan 10 ta dramasi tarixiy xronikalar deb atalgan turkumini tashkil etadi.

Shekspirning “Richard III” (1592-y.), “Genrix IV” (1600-y.), “Genrix V” (1599-y.) tarixiy dramalari xronika janrining yuksak namunalari sanaladi. Shuningdek, Shekspir bu davrda “Tit Andronik” (1594-y.), “Romeo va Julietta” (1595-y.), “Yuliy Sezar” (1599-y.) fojealarini, “Qiyiq qizning quyilishi” (1594-y.), “Yoz oqshomidagi tush” (1594 – 1595-yy.), “Venetsiyalik savdogar” (1595-y.), “Vindzorlik nozaninlar” (1597-y.), “Yo'q narsadan bir talay g'avg'o” (1598 – 1599-yy.), “Bu sizga yoqadimi?” (1599 – 1600-yy.), “O'n ikkinchi kecha yoki turfa hangomalar” (1690-y.) nomli komediyalarini ham yaratgan.

Adib ijodining ikkinchi davriga uning 1601–1608-yillarda yaratgan mashhur sahna asrlari kiradi. Ular “Hamlet” (1600 – 1601-yy.), “Otello” (1604), “Qirol Lir” (1605 – 1606-yy.), “Makbet” (1606-y.), “Antoni va Kleopatra” (1607-y.), “Korion” (1608-y.), “Afinalik Timon” (1608-y.) fojialaridir.

Shekspir ijodining uchinchi davriga mansub asarlar “Perikl” (1608 – 1612-yy.), “Sembelin” (1609 – 1610-yy.), “Qish ertagi” (1610 – 1611-yy.), “Bo'ron” (1611-y.) tragikomediyalari hisoblanadi.

Shekspir tragediyalarining eng mashhuri – “Hamlet”. Tragediyada ko'rsatilgan O'rta asr Daniyasi shartli, ramziy ma'noga ega bo'lib, Daniya orqali butun Angliya, qirol saroyi, ingliz aristokratiyasi tasvirlanadi. Dramaturg o'z davri ruhini chuqur anglab yetgan va uni san'at vositalari orqali ifodalay olgan. Shekspir o'z zamonasi oldinga surgan masalalar, voqea va xarakterlarni yuksak ijtimoiy-falsafiy umumlashtirishlar darajasiga ko'tardi, kichik davlatda bo'lib o'tgan shaxsiy masala orqali Renessansning so'nggi davrlarida Ovrupa mamlakatlarining hammasida ro'y berayotgan ijtimoiy-siyosiy krizis, umumjahon tarixiy ahamiyatiga ega bo'lgan ziddiyatlar, asrlar davom etgan ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalar almashishi jarayonini ifoda ettirgan. Albatta, tragediyaning mazmuni to'g'ridan-to'g'ri bu jarayonni tasvirlamaydi, ammo personajlarning psixologiyasi, fikr-tuyg'ulari, xatti-harakatlarida chuqur ma'no bor, pyesada ana shu ulkan o'zgarishlarning kishilar ongiga qanday ta'sir etayotganligi badiiy vositalar orqali aks ettirilgan. Hamlet uchun masala qirolning qatl etilishi, o'ch olishda emas, balki nima uchun shunday bo'ldi, insonning burchi, yashashning ma'nosi nimadan iborat ekanligini anglab yetishida.

Shekspir “Hamlet”i shoh asar deb tanilishining sababi unda jamiyatning eng katta muammolari – tarix, davlat, siyosat, falsafa, axloq, odob, estetika, din masalalari san’at tili bilan insonning ruhiy kechinmalari orqali mohirlik bilan ifodalanganidadir. Dunyo adabiyoti tarixida hali hech qaysi asar haqida bu darajada ko‘p va qarama-qarshi tadqiqotlar yozilmagan (1877 – 1935-yillar orasida ikki mingdan ortiq kitob va maqolalar yozilgan).

Shekspir asarlari XX asrning 30 – 40-yillaridan boshlab, taniqli o‘zbek adiblari tomonidan ona tilimizga tarjima qilina boshlangan. Ayniqsa uning asarlari G‘.G‘ulom, M.Shayxzoda, Uyg‘un, B.Boyqobilov, J.Kamol tomonidan mahorat bilan o‘zbek tiliga o‘girilgan.

Demak, Uyg‘onish davrida Ovrupa madaniyati, ilm-fani, san’ati beqiyos darajada rivojlandi va yuksaldi. Antik merosni o‘zlashtirgan Uyg‘onish davri vakillari poetik prinsiplarni shakllana boshlagan milliy adabiyotlar nuqtai nazaridan idrok qildilar. Adabiyot va jamiyat munosabatlari, so‘z san’atining ijtimoiy hayotdagi o‘rni va vazifalari yangicha talqin qilinib, nasroniy cherkovining adabiyotga ta’sirini susaytirdi. Aynan shu davrda “adabiy til” tushunchasi paydo bo‘ldi va uning umumxalq tili bilan munosabati masalasiga oydinlik kiritildi, badiiy ijodning individual tabiati, san’atkorning ijodiy erkinligi e’tirof etildi, poeziya mavjudligining asosi sifatida inson – ijodkor markazga qo‘yildi. Natijada jahon adabiyoti tarixida muhim bosqich sanalgan Uyg‘onish adabiyoti keyingi davrlar adabiyotiga ijobiy ta’sirini o‘tkazdi.

Mavzu bo‘yicha nazorat savollari:

1. Uyg‘onish davri tushunchasi. Sharq va G‘arb Uyg‘onishidagi o‘ziga xosliklar?
2. Italiya uyg‘onish adabiyotining asosiy bosqichlari?
3. Dante Aligerining Uyg‘onish adabiyotida tutgan o‘rni?
4. “Dekameron” asari g‘arb novellachiligi taraqqiyotidagi ahamiyati.
5. Petrarka she’riyatning qaysi janrini rivojlantirdi?
6. F.Rable “Gargantuya va Pantagryuel” romanida qanday muammolarni ko‘tarib chiqdi?
7. Ispaniya ilk Uyg‘onish davri she’riyatining qaysi turi rivojlandi?
8. Servantesning “insoniyat tarixidagi eng buyuk asari”.
9. Kristofer Marlo o‘zining qaysi asari bilan sohibqiron Temur timsoliga murojaat qilgan?
10. “Shekspir masalasi” deganda nima tushuniladi?
11. Shekspir ijodining asosiy davrlari haqida ma’lumot bering.
12. Shekspir sonetlarining asosiy xususiyatlari.

Adabiyotlar:

1. The Renaissance. Walter Pater. 2000. The Modern library. P.249
2. Қаямов О. Чет эл адабиёти. – Т.: Ўқитувчи, 1987.
3. Qosimov A. Xo‘jayev S. Jahon adabiyoti: Antik davrdan XVII asrgacha. – Farg‘ona, 2016.
4. Сулаймонова Ф. Шекспир Ўзбекистонда. – Т.: Фан, 1978.
5. Шекспир. Танланган асарлар. Беш жилдлик. 1-жилд. – Т., 2008.
6. Шекспир. Сайланма. 3-жилд. – Т., 2008.
7. Ф.Рабле. Гаргантюа ва Пантагрюел. – Т.: “Ёш гвардия”, 1970.
8. Шекспир сонетлари. // Jahon adabiyoti, 2013. № 8.
9. Шекспир. “Ҳамлет”.// Jahon adabiyoti, 2013. № 10.
10. Дунёнинг буюк романлари. Мигел де Сервантеснинг “Дон Кихот” романи ҳақида // Jahon adabiyoti, 2016.№ 3.

7-MAVZU: KLASSITSIZM ADABIYOTI

REJA:

1. XVII asr – Ovrupa madaniy hayotidagi muhim davr.
2. Fransuz adabiyoti:
 - a) Kornel ijodi:
 - b) Molyer ijodi.

Tayanch iboralar: Mutlaq hokimiyat, klassitsizm, Uch birlik qonuni; Barokko; Pyer Kornel; “Sid” tragediyasi; Molyer – komediyanaavis; “Tartyuf”.

XVII asr Ovrupa tarixidagi murakkab, ziddiyatli va shu bilan birga muhim davr hisoblanadi. Bu davr “o‘tish davri” deb ham ataladi. Feodalizmdan kapitalizmga o‘tish amalga oshirilganligi bois yangi burjuaziya munosabatlari shakllandi. Bular o‘z davri uchun progressiv ahamiyatga ega edi. Lekin burjuaziya munosabatlari ekspluatatsiyaning yangi shakllarini olib keldi.

Gollandiya va Angliya Ovrupa davlatlari orasida iqtisodiy rivojlanish borasida oldinga chiqib oldi. Bu davlatlarda kapitalizm tez sur‘atlar bilan rivojlanganligini ko‘rsatadi. Ispaniya va Portugaliyaning avvalgi iqtisodiy qudratiga putur yetdi.

Davlatlardagi progressiv tarixiy rivojlanish hech qanday to‘siqlarsiz amalga oshirildi, deb bo‘lmaydi. Feodal-katolik tartibi G‘arbiy Ovrupa xalqlari hayotiga o‘z ta‘sirini o‘tkazdi. Bu davrda cherkov tomonidan ko‘rsatiladigan qarshilik kontrreformatsiya deb ataladi.

XVII asrda Ovrupa ilm-fani katta yutuqlarni qo‘lga kiritdi. Odamlar ongiga katta ta‘sir ko‘rsatgan fan yutuqlaridan – Galiley, Kampanella va Kaplerlar tomonidan Olam tuzilishining galeotsentrik tizimini ishlab chiqarilishini ko‘rsatish mumkin.

XVII asrda falsafa fanida yanada oldinga siljish ko‘zga tashlanadi. Bekon (“Inson insonga dushman”), Spinoza, Dekart (“Men fikr qilyapman, demak, mavjudman”) va boshqa faylasuflar faoliyati shu davrga to‘g‘ri keladi. Shu bilan birga cherkovning ta‘siri hali kuchli edi. Davrining ilg‘or vakillaridan bir qanchasi inkvizatsiya qurboni bo‘ldilar. 1619-yil faylasuf Vaninini o‘tda yondirdilar. 1662-yili fransuz shoiri Klod Le Pti qatl etildi. Kampanella o‘z hayotining 33 yilini qamoqda o‘tkazdi.

Hayotning murakkablik va qarama-qarshilikka to‘laligi bu davr adabiyotining ham ziddiyatli rivojlanishiga olib keladi. XVII asrda Ovrupada renessans

realizmi, barokko klassitsizm va shu singari uch asosiy adabiy yo'nalish baravariga rivojlandi.

Bu davrda Renessans realizmiga xos bo'lgan xislatlar yangi, yuksak darajada davom ettirildi (Lope de Vega ijodi).

Barokko o'rta asr madaniyati tushkunligi natijasida kelib chiqqan, absolyutizm kuchayib borayotgan davrda feodal-katolik reaksiyasi ta'sirini aks ettirgan adabiy yo'nalishidir. Barokkochilar realistlardan farqli o'laroq, atrof-muhit bilan uyg'unlik bo'lishi mumkin emas, deb hisoblaydilar. Inson sir va jumboqlarga to'la dunyoda yashaydi, tabiatning dahshatli va shafqatsiz kuchlari oldida inson zaif va ayanchli jonzot, deb qaraladi.

Barokkochilarda tasvir nozik va bejirim tusga kiradi. O'quvchini hayratga solish maqsadida g'aroyib metafora, taqqoslashlarga keng o'rin berilgan. Uning yorqin ifodachisi dramaturg Kalderondir.

Barokko adabiyotida diniy g'oyalar asosiy o'rinni egallaydi. Mutaxassislar klassitsizmning paydo bo'lishini 1515-yil – italyan yozuvchisi Trissinoning “Sofonisba” tragediyasi yaratilishidan boshlab belgilashadi. Trissino bu asarni antik tragediya namunalariga tayangan holda, syujet voqealarini antik Rim tarixchisi Tit Liviy asarlaridan olib, Arastu “Poetika”sida qo'yilgan talablarga rioya qilgan holda yaratgan edi. Xuddi shu narsa, antik adabiyotni etalon deb bilish, undagi obrazlar va poetik shakllardan foydalanib va antik davrda ishlab chiqilgan qoidalariga amal qilgan holda ijod qilish talabi klassitsizmning asosiy xususiyatlaridan biri sanaladi²³.

Lyudovik XIV (1643 – 1715-yy.) zamonasida absolyutizm mustahkamlanadi. Anarxiyaga chek qo'yish, juz'iy narsalarni umumiylikka bo'ysundirish absolyutizm himoyachilari ilgari surgan muhim masalalardandir. Siyosatdagi singari adabiyotda ham qattiqqo'llik bilan ish tutiladi. Barcha ijodiy jarayonlar ma'lum qoidaga itoat ettiriladi. Klassitsizm yozuvchilari absolyut hokimiyat mamlakat milliy birligi manfaatlariga mos keladi, deb uni mustahkamlash g'oyasini qo'llaydilar. Ular qirollik siyosati bilan hisoblashishga majbur bo'lganliklaridan qisman saroyga bog'liq ham edilar. Lekin bulardan qat'iy nazar, ular ijodida davlat manfaatlarini ko'zlash hamma vaqt birinchi o'rinda turadi. Shuning uchun klassitsizm nazariyachilari va yozuvchilari mamlakat xalqi ruhini aks ettiruvchi adabiyot yaratishga intiladilar. Bu badiiy ijodning shakllanishida davrning ilg'or ratsionalistlik falsafasi, xususan, Dekartning “haqiqatini anglash uchun yagona mezon aql-idrokdir”, degan qarashlari katta ta'sir ko'rsatadi. Shunga binoan, ular idrokni san'atga ham to'g'ri yo'l belgilab beruvchi birdan-bir mezon deb hisoblab, uni his-tuyg'uga qarshi qo'yadilar.

²³ Quronov D, Mamajonov Z, Sheralieva M. Adabiyotshunoslik lug'ati. – Toshkent: Akademnashr, 2010. – B.136.

Fransiyada klassitsizm adabiy yoʻnalish sifatida toʻla qaror topib, adabiy jarayonda yetakchi mavqe egallagan boʻlib, fransuz klassitsizmi Ovrupadagi boshqa xalqlar adabiyotlariga jiddiy taʼsir koʻrsatgan. Fransiyada klassitsizm madaniyatining gullab-yashnashiga asos boʻlgan qator omillar mavjud edi. Klassitsizm davlat va millat manfaatlariga toʻla mos edi. Mazkur sharoitda klassitsizm hukumat tan olgan rasmiy va chin maʼnoda yetakchi badiiy metod boʻlib qoldi. Fransuz klassitsizmining gullab-yashnashiga asos boʻlgan yana bir muhim omil Dekart taʼlimoti boʻlib, u XVII asr fransuz falsafiy tafakkurining choʻqqisi hisoblanadi. Dekart falsafada ratsionalizm oqimining asoschisi, unga koʻra, haqiqatning bosh mezoni va manbai ongdir. Yaʼni Dekart haqiqat manbai borliqda yoki tajribada emas, balki tafakkur qurilmalarida deb biladi. Shundan kelib chiqqan holda klassitsizmning asosiy tamoyillari belgilanadi. Ularga koʻra, sanʼat aql tomonidan qatʼiy tartibga solinishi kerak, badiiy asar aqlga muvofiq va aniq tahlilga imkon beradigan tarzda qurilishi lozim, sanʼat asarining kuchi tafakkur qudrati va mantigʻi bilan belgilanadi.

Olamga xos muayyan qonuniyat asosidagi tartibot sanʼatda ham boʻlishi lozim deb bilgan klassitsizm nazariyotchilari badiiy ijodda belgilangan qoidalar-ga ogʻishmay amal qilishni talab etadi.

Klassitsizm yozuvchilari mutlaq hokimiyat mamlakat milliy birligi manfaatlariga mos keladi deb, uni mustahkamlash gʻoyasini qoʻllaydilar.

Ular mualliflar tabiatga taqlid qilish kerak degan prinsipni ilgari surdilar. Lekin voqelikni “qoʻpol” tomonlariga emas, balki faqat goʻzal tabiatga taqlid qilishga chaqiradi. Klassitsizm qahramonlar xarakteri umumiy va biryozlamadir.

Klassitsizm nazariyasi boʻyicha butun adabiy janrlar “yuksak” (tragediya, epos, qasida) va “tuban” (komediya, satira, epigrama) janrlarga boʻlinadi.

“Yuksak” janrlarda davlat ishlari, qirol va hukmron tabaqa vakillarining harakatlari tantanali uslubda tasvirlanishi kerak. “Tuban” janrlarda esa uchinchi toifa vakillarining kundalik turmushi kulgili manzaralarda aks ettirilishi lozim. Klassitsist yozuvchilar asar tilining aniq, obrazlarning ratsional, kompozitsiyasining pishiq, uslubning qoʻpol iboralardan holi boʻlishiga katta eʼtibor beradilar. Biroq goʻzallikni idrok qilishda yagona mezon sifatida isteʼdodga ortiqcha baho beradilar. Qahramonlarning oldindan belgilab qoʻyilgan sxema va logik qonunlarga koʻra “yaxshi” va “yomon”ga ajratilishi natijasida xarakterlarning hayotiyliigi chegaralab qoʻyilgan.

Klassitsizm muhim oʻrin egallagan drama janrida 3 birlik qonuniga rioya etish talab etiladi:

- 1) zamon (voqea bir kunda boʻlishi kerak) birligi;
- 2) makon (hodisalar bir joy, bir binoda boʻlishi kerak) birligi;
- 3) harakat (yagona syujet yoʻli) birligi.

Klassitsizm antik adabiyotga taqlid qilish asosida kelib chiqqan yo'nalish hisoblanadi. "Gumanistlar qadimgi grek va Rim madaniyatini o'rganish va uning ilg'or g'oyalarini targ'ib etishda jiddiy ish qildilar. Biroq ularning antik san'at haqidagi nazariyalarida bir qator nuqsonlar mavjud edi. Bunga sabab o'rta asrlar adabiyotidagi milliy xususiyatlarni e'tiborga olmaslikdir. Shuning uchun klassitsizm Fransiyadan boshqa mamlakatlarda o'z rivoji uchun zamin topolmadi²⁴.

Klassitsist yozuvchilar Rim va grek san'atining yuqori bosqichiga ko'tarilgan davrda yaratilgan asarlariga ergashib, o'sha davr adabiyotining namunalari va qoidalarini o'zgarlas, hamma davr uchun bir xilda xizmat qiluvchi va o'rnak bo'luvchi ijoddan iborat, deb ulug'lab, ularning nazariy qarashlari va amaliy yutuqlarini qabul qildilar. Biroq, mavhum g'oyalarni ideallashtirish, davrning real hayotidan uzoqlashib, xalq turmushidan ajralib qolish, janrlarni qattiq logik qonunlarga bo'ysundirish klassitsizm adabiyotini cheklab qo'ygan edi.

XVII asr fransuz adabiyoti

XVII asr fransuz adabiyotining rivoji va o'ziga xos xususiyatlari ana shu tarixiy davr sharoitlari bilan bog'liq. XVII asrda Fransiya Ovrupadagi eng qudratli mamlakat edi.

XVII asr fransuz adabiyoti va san'atida klassitsizm uslubi o'z taraqqiyotining eng yuqori cho'qqisiga ko'tariladi. Klassitsizm feodal tarqoqligi o'rniga kelgan mustahkamlanib boruvchi va qattiq qonun asosida ish tutayotgan absolyut hokimiyatning rasmiy adabiy stili edi. Absolyutizm tartiblarini o'rnatuvchilardan Rishle adabiyotda ham qat'iy formalarga e'tibor etish talabini qo'yadi. U yozuvchilarning adabiy qoidalarga rioya qilishlari ustidan nazorat olib borish vazifasini fransuz akademiyasiga yuklaydi. Bu akademiya tilni ham davlatga bo'ysundirishi va yagona fransuz tili lug'atini tuzib chiqishi kerak edi.

Fransiyada klassitsizmning rivojlanishiga sabab bo'lgan ikkinchi omil o'sha davrning yirik mutafakkirlari Dekart bilan Gassendi filosofiyasining ta'siri edi. Dekartning ratsionalizmi shundan iborat ediki, u haqiqatni tajribadan, moddiy dunyodan emas, balki aql-idrokdan qidirdi. Uningcha, idrok-haqiqatning yagona o'lchovi. Klassitsizm nazariyachilari aql-idrok kuchiga qattiq ishonadilar va o'z qarashlarini shunga asoslaydilar.

1715-yilgacha Ovrupa adabiyotidagi uch adabiy yo'nalishdan klassitsizm Fransiyada juda ravnaq topdi. Fransuz klassitsistlari antik adabiyot tajribasini milliy an'analar bilan uyg'unlashtira oldilar. (Boshqa davlatlarda bunday bo'lmadi).

²⁴ Quronov D, Mamajonov Z, Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug'ati. – Toshkent: Akademnashr, 2010. – B.136.

Renessans realizmi badiiy nasr, asosan, roman janrida davom etdi. Barokko esa aristokratik adabiyotda, shuningdek, Rasin ijodining so‘nggi davrida (“Ataliya”) aks etdi. Klassitsizm esa asosiy yo‘nalish edi.

Klassitsizm nazariyotchilari aql-idrok kuchiga qattiq ishonadilar va o‘z qarashlarini shunga asoslaydilar. Fransuz klassitsistning birinchi vakili shoir Malherbdir (1555 – 1628-yy.). U Genrix IV davrida saroy shoiri, Reshelye davrida Fransiya xazinaboni bo‘lib xizmat qildi. O‘z qasidalarida qirol hokimiyati va uning siyosatini madh etdi.

Bualo (1636 – 1711-yy.). Klassitsizmning yirik nazariyachisi shoir Nikolya Bualo Parijda tug‘ilgan. 1673-yilda Lyudovik XIV Bualoni saroy tarixchisi qilib tayinlaydi. 1684-yilda u fransuz akademiyasiga a‘zo bo‘lib saylanadi.

Bualoning muhim asari “Poeziya san‘ati” nomli didaktik poemasidir, shoir bu asarida klassitsizm adabiy uslubining qoidalarini asoslab berdi. Bualo Dekartning falsafiy metodini badiiy adabiyotga tatbiq qildi. Klassitsistlar estetikasi uchun xarakterli narsa aql-idrokka tayanishdir. Bualoning fikricha, aql-idrok san‘atning oliy maqsadi bo‘lgan go‘zallikni yaratadi. Aql-idrok vositasi bilan Bualo antik jamiyatda yaratilgan, go‘yo hamma davr uchun bir xil qimmatga ega bo‘lgan, lekin o‘rta asrlarda yo‘qolib ketgan va endi faqat yuqori guruhlariga ma‘lum bo‘lgan oliy badiiy didni tushunadi. Uning “shahar va saroyi o‘rganingiz”, degan shiori shundan kelib chiqadi. Bualo saroy doirasidagi kishilar talabiga javob beradigan asar yozishga chaqiradi. U mutlaq hokimiyat g‘oyalarining kuychisi edi. Shuning uchun ham hamma “tuban”, “qo‘pol” narsalarni rad etgan Bualo xalq va uning oddiy turmushini aks ettirgan Molyerni yoqlamaydi.

Klassitsizm adabiyotining yirik vakili dramaturg Pyer Kornel (1606 –1684-yy.) Ruan shahrida sud chinovnigi oilasida tug‘ildi. Iuzit maktabida o‘qidi. Huquqshunoslikni o‘rganib, advokat bo‘lib ishladi. Ma‘lum bo‘lishicha, bir kuni Kornelning do‘sti uni o‘z sevgan qizi bilan tanishtiradi. Qiz esa Kornelni yoqtirib qoladi. Ana shu voqeaning kulgili tomoni uni komediya yozishga undaydi. Shunday qilib, “Melita” komediyasi yaratildi. Shundan so‘ng “Beva”, “Qirolik”, “Maydon”, “Sud galereyasi” komediyalari yaratiladi. Ammo Kornelga uning tragediyalari shuhrat keltiradi. 1635-yilda “Medeya” tragediyasi antik yozuvchilar Evripid va Senekaning Mediya haqidagi asarlari syujetidan olinadi. Ammo, voqea asosida mifologik tarix yotsa ham, Kornel o‘z zamonasi aristokratiyasining yaramasliklarini fosh etadi.

Kornel 1636-yilda fransuzlar faxriga aylangan “Sid” tragediyasini yozdi. Fransuz Akademiyasi tragediyani sinchiklab o‘rganib chiqdi. 1639 – 1641-yilda “Goratsiy”, “Sinna” asallarini ijod qildi. 1652-yilda esa uning “Pertarit” tragediyasi omadsizlikka uchraydi. Bu holat ijodkorga salbiy ta‘sirini o‘tkazadi va Kornel 7 yil davomida ijodga qo‘l urmaydi.

1659-yilda “Edip” tragediyasi yaratiladi. Yangi asardan ilhomlangan yozuvchi 1662-yilda Parijga ko‘chib keladi va ijodini davom etadi. Biroq endi uning shuhrati avvalgidek bo‘lmaydi. Bu davrda yangi iste’dod – Rasin maydonga chiqadi. Kornel 1674-yilda umuman yozishni bas qiladi. Umrining so‘nggi yillarida moddiy qiyinchilikda hayot kechiradi va 1684-yilda vafot etdi.

Kornel tragediyalarining asosiy personajlari qirollar yoki buyuk qahramonlardir. Uning fikricha, hokimiyatga ega bo‘lgan buyuk, kuchli va erkin shaxslar o‘z his-tuyg‘ularini namoyon etishda ham mustaqil harakat qilib, insoniy jihatlarni o‘zlarida to‘liq mujassamlashtira oladi. Kornel nuqtai nazari bo‘yicha, asosiy dramatik konflikt aql va tuyg‘u, iroda va xohish, burch va ehtiros o‘rtasida bo‘lib, bunda aql, iroda va burch g‘olib bo‘ladi. Dramaturgning tarixiy tragediyalari ham XVII asr Fransiya mutlaq hokimiyati manfaatlariga xizmat qiladi.

“Sid” tragediyasi (1636-y.). Kornelning “Sid”ini rus tiliga tarjima qilgan Kateninga Pushkin: “Men seni va talabchan Kornelimni qutlayman. “Sid”ni uning eng yaxshi tragediyasi deb hisoblayman” (1822-y.) deb yozgan edi.

Asar syujeti ispan bahodiri Rodrigo Dianis haqidagi o‘rta asr qahramonlik eposi va Gilen de Kastroning “Sidning yoshligi” pyesasidan olingan. Ammo Kornel bu mavzuni zamonasiga yaqinlashtirib, mustaqil va o‘ziga xos asar yaratdi.

Syujet: Don Gomes graf Gormasning qizi Ximena bilan Don Dionning o‘g‘li Rodrigo bir birini sevadi. Ota ham qizini Rodrigoga berishga tayyor. Lekin... Ikki feodal urush o‘rtasida tortishuv yuzaga keladi. Don Gomis Rodrigoning otasini haqorat qiladi. Keksa Don Diego o‘ch olishni o‘g‘liga topshiradi. Rodrigo oldida juda qiyin masala paydo bo‘ladi – muhabbat va oila sha’ni. Rodrigo mahbubasining otasini duelda o‘ldiradi. Ximena qirol huzuriga borib, otasining qotilini jazolashni so‘raydi. Ular ikkisi ham urf-odatlar, ota oldidagi burch va yoshlik tuyg‘usi o‘rtasida azob chekadilar. Shu vaqtda Rodrigo davlatga bostirib kelgan marvlarga qarshi kurashda zo‘r qahramonliklar ko‘rsatadi. Dushman tomon ham uning botirligiga qoyil qolib “Sid”, ya’ni janob deb ataydi. Ximena qancha talab qilsa ham, qirol hanuz qahramonni, Rodrigoni jazolashga botin olmaydi. Ximena Rodrigoni o‘ldirgan odamga turmushga chiqishini aytadi. Qirol jangda kim g‘olib bo‘lsa, qiz o‘shaniki bo‘ladi deb shart qo‘yadi. Qiz talabgori Sancho duelda yengiladi. Qirol maslahati bilan Rodrigo bilan Ximena topishadi.

XVII asrning birinchi yarmida Fransiyada feodal o‘zboshimchaliklarni tugatish, yagona milliy davlat – mutlaq hokimiyatni mustahkamlash uchun kurash avj olgan bir vaqtda Kornel o‘z ijodida feodal tartiblarning yemirilishi muqarrarligi va markazlashgan kuchli davlat barpo etish zarurligini aks ettiradi. Jumladan, “Sid” tragediyasida qonga qon degan eski urf-odat o‘rniga vatan oldidagi fuqarolik burchini bajarishni asosiy vazifa qilib qo‘yadi. Haqiqiy xalq qahramoni Rodrigo “oddiy kishilarning umidi va tayanchi” sifatida o‘z vatanini dushman hujumidan saqlab qoladi.

Kornel klassitsizmning uch birlik qonuniga amal qilsa-da, unga yuzaki holda bo'ysunadi. "Sid"da vaqt birligi, makon birligi bir oz buziladi. Rodrigo Ximena bilan otasining o'limidan so'ng saroyda emas, qizning uyida uchrashadi.

Kornel qahramonlari nafaqat jang maydonida, balki o'z hislari bilan kurashda ham g'alaba qozonuvchi irodali kishilardir.

Napoleon Kornel ijodini juda qadrlagan: "Kornel hozir yashaganda, men uni shahzodaga aylantirardim" degan edi.

Rasin (1639 – 1699-yy.). 1667-yilda "Andromaxa" tragediyasi sahnaga qo'yiladi. Kornel tragediyalarining qahramonlari o'z xarakterlari – g'oyalari bilan tomoshabinni asir etgan bo'lsa, Rasin tragediyada insonlar qanday bo'lsa, shundayligicha (Kornel qanday bo'lishi haqida) tasvirlaydi.

Rasin 1658-yilda Parijga keladi. Uning 1664-yilda yozgan "Fivaida" tragediyasi shuhrat keltirmaydi. 1665-yilda "Aleksandr" va "Britanik" asarlari hokimiyatni suiiste'mol qilish, despotizm asorati haqidagi tragediyalar bo'lib, ularda Rim tarixi, Neron hukmronligi davri tasvirlanadi.

1677-yilda "Fedre" tragediyasi yaratiladi. Asarning syujeti qadimgi yunon mifidan olingan (Evripidda "Ipolit"). 1670-yilda Kornel va Rasin bir syujetda ikki asar – "Tit va Berenika", "Berenika" tragediyalarini yaratadilar. Bu musobaqada Rasin pyesasi ustun chiqadi. "Berenika" tragediyasida Rasin shaxsiy manfaat va ijtimoiy burch bir-biriga zid kelmasligi va monarxiya tuzumining gumanizmiga zid ekanligini ko'rsatadi. Saroy intrigalari natijasida Rasin eng yaxshi tragediyasi – "Fedra" muvaffaqiyatsizlikka uchradi. Bundan so'ng yozuvchi dramaturgiyani tashlaydi. 12 yildan so'ng qizlar pansionining boshlig'i De Montenoi xonim iltimosi bilan "Esfir" tragediyasini yaratadi. 1661-yil so'nggi asari – "Ataliya"ni yozadi. Uning bu asari Lyudovik XIVni g'azablantiradi, shu sabab yozuvchi hayotining so'nggi yillari osoyishta o'tmaydi. U 1699-yili vafot etadi.

"Andromaxa" (1667-y.) pyesaning syujeti antik mifologiyadan olingan. Asarning bosh qahramoni Troya pahlavoni Gektorning xotini Andromaxadir. Uning yosh o'g'li (Astianaks) bilan Gektorni o'ldirgan Axillesning o'g'li Pirr qo'lga asir tushish voqealari tasvirlanadi. Pirrda Andromaxa muhabbat uyg'otadi. Shoh Meneay va qizi Germiska Pirr Andromaxaga uylanishini eshitib, undan o'ch olishni Orestga topshiradi. Nikoh rasmiyati o'tkazilayotgan bir paytda Orest Pirrni o'ldiradi. Bundan so'ng Germiono ham o'zini halok etadi.

Rasin qadimgi syujetni olib, unga yangi ma'no kiritdi. Shoh, Pirr, Germiono va Orest obrazlari orqali davlat manfaatlarini unutgan, egoist hokimiyatni tanqid qildi. Burch va istak orasidagi kurashni tasvirladi. Fedra Tezeyning xotini, Ippolit uning o'gay o'g'li bo'ladi. Fedra Ippolitni sevib qoladi. Evripiddan farqli, Rasin asarga enaga obrazini kiritgan. Qahramonlarni ichki kurashini aniq ifo-

dalaydi. Tragediyada qahramonlar sodir etadigan kichik xatolar, hatto jinoyat haqidagi o'ylar ham o'z jazosini oladi.

Kardinal Mazarini yaqinlari Rasin ustidan kulmoqchi bo'lib, shoir Pradonga xuddi ana shu mavzuda pyesa yozishni talab etadi. Pradon pyesasi kuni teatr odam bilan to'ladi. Rasinning "Fedrasi" kuni esa bo'm-bo'sh bo'ladi. Rasin bundan qattiq achchiqlanib, bundan buyon pyesa yozmaslikka ahd qiladi.

12 yildan so'ng Montenon xonimining talabiga ko'ra (Lyudovik XIVning xotini) Pansion qizlari uchun "Esfir" pyesasini yozadi. 1690-yili Rasinning so'nggi tragediyasi – "Ataliya" yaratiladi. Rasin ijodi davomida antik adabiyot mualliflariga murojaat etadi, ulardan o'rganadi, zavqlanadi. U asarlarida Kornel kabi "yetuk" qahramonlarni emas, balki (ijtimoiy jihatdan ham, psixologik jihatdan ham) o'rta tabaqa odamlarini, ularning ojiz tomonlarini aks ettiradi. Rasin umrini qashshoqlikda tugatdi.

Fransuz milliy teatrining asoschisi, buyuk komediograf Jan Batist Molyer (1622 – 1673-yy.). Parijda savdogar oilasida tug'ildi. O'z familiyasi Pokler. Otasi Molyerni o'z ishini davom ettirishini istaydi. 1643-yilda teatr gruppasini yig'adi va unga "Yaltiroq teatr" deb nom qo'yadi. Gruppa uzoq faoliyat olib bormaydi. Sababi mablag'ning yo'qligi, yangi pyesalar va iste'dodli aktyorlarning yetishmasligi edi. Do'stlari bilan ko'chib yuruvchi Provinsiya komendantlar gruppasiga qo'shiladi va o'zi ham pyesalar yozishga kirishadi.

1655-yilda Lionda birinchi pyesalaridan biri "Telba"ni sahnaga qo'yadi.

Avvaliga mustaqil badiiy ijod haqida o'ylamagan, o'z gruppasining repertuari kambag'illigi uchun qo'lga qalam olib Italiya farslarini fransuz muhitiga moslashtirgan Molyer, bora-bora original, mustaqil asarlar yarata boshlaydi. Fransiyaning buyuk komediyagrafi shunday dunyoga keladi.

1658-yilda truppa Parij shahrida qirol uchun spektakl namoyish etadi. Truppani Parijda qolishiga ruxsat berishadi (Pti Burbon Teatrda – haftada 3 marta). Truppa 1660-yilda Pale Royal teatridan joy oladi. Bino teatr talablariga javob bermaydi. Hatto bir asrdan so'ng ham Volter "Fransiyada yaxshi pyesalar bor, yaxshi teatr binolari esa Italiyada" – degan edi.

Molyer Parijdagi 14 yillik hayoti davomida 30 dan ortiq pyesa yozadi. U 52 yoshida, betob bo'lishiga qaramay, "Yolg'on kasal" pyesasida bosh rolni ijro etib, teatrdan vafot etadi.

Molyer fransuz xalq farsi an'anasi bilan Rim komediyalarining eng yaxshi namunalari tanqidiy o'zlashtirish asosida fransuz klassik komediyasini yaratadi. U klassitsizm nazariyotchilarining tragediyani "yuqori", komediyani "tuban" janr deb ko'rsatishlariga qarshi chiqadi.

U teatrn "jamiyat oynasi" deb ataydi. "Tartyuf" asariga yozilgan so'z boshida Molyer teatrning tarbiyaviy ahamiyatiga yuksak baho beradi. Komediyaning vazifasi kishilarni kuldirib turib, ulardagi nuqsonlarni tuzatishdan iboratdir.

Bu ikki vazifadan birining ado etilmasligi komediyaning ta'sir kuchini yo'qqa chiqaradi. Molyer komediyalarida uch birlik qonuniga hamma vaqt ham amal qilavermaydi.

1659-yilda birinchi original asari "Kulgili nozaninlar"ni yaratdi. Bunda yozuvchi o'z zamonasi ayollarini peretsioz adabiyotga juda ham mukkasidan ketganligini kulgiga oladi. Molyer "Tartyuf", "Don Juan", "Mizontrop", "Hasis", "Dvoryandagi savdogar", "Zo'raki tabib" kabi asarlari uni nomini mashhur qiladi. Uning eng mashhur asari – "Tartyuf" 1664-yilda yaratilgan. Molyer komediyalarini o'qimagan kishilarga ham Tartyuf ismi yaxshi tanish bo'lib, u ikkiyuzlamachilik timsoli sanaladi. Asar o'sha davr sharoitidan kelib chiqib, bir necha marta qayta ishlangan. Bu komediyada Molyer yuqori tabaqa vakillari ichida avj olgan riyokorlik va munofiqlik sifatlarini Tartyuf obrazi orqali ochib bergan. Asar savdogar Organning Tartyuf bilan ibodatxonada tanishuvi, uyiga olib ketishi voqealari bilan boshlanadi. Organning o'g'li Damis, Xizmatkor qiz Dorina, qizi Mariannalar bu odamni firibgar ekanligini sezishadi. Ammo otasi ularga so'z bermaydi. O'g'lini uyidan quvib, mol-mulkini Tartyufga hujjat qilib beradi. Asar oxirida Organ Tartyufning soxta taqvodor ekanini bilib qoladi va uyidan haydaydi. Ammo Tartyuf endi uyning egasi u emasligini aytib, Organni o'z uyidan quvib chiqarish maqsadida sud chinovnigini aytib keladi. Biroq kutilmaganda "odil monax" buyrug'i bilan Tartyufning o'zi qamoqqa olinadi.

"Tartyuf" komediyasi klassitsizm komediyasining tipik namunasidir. Yozuvchining diqqati inson xarakterini ochish emas, balki ilgaridan belgilab qo'yilgan Tartyuf xarakterining bir nuqtasini ko'rsatishga qaratilgan. Bu klassitsizm teatrining asosiy belgilaridan biri edi.

1665-yilda yaratilgan "Don Juan" komediyasi (ikki hafta ichida yozilgan) taqqiqqa uchraydi. Don Juan Tartyuf singari munofiq va axloqiy jihatdan buzilgan dvoryan edi. "Don Juan" Molyerning klassitsizm qoidalari qobig'ini yorib chiqqan yirik realistik asaridir. Buni turmushning keng tasvirlanishida, uch birlikka rioya etmaslikda, qahramonlar xarakterining rivojlanib borishida ko'rishimiz mumkin. Klassitsizm qoidasiga binoan, komediya she'riy yo'l bilan emas, balki prozada yozilishi kerak edi. Don Juan obrazining jahon adabiyotida yuzdan ortiq varianti bor.

"Dvoryanlikdagi savdogar" (1670-y.) pyesasida Jurden obrazi orqali aristokratiya hayotiga taqlid qilib dvoryanlikka suqilib kiruvchi savdogar masxara qilinadi. U o'ziga musiqa, raqs, qilichbozlik, falsafa bo'yicha muallimlar yollaydi. Jurden aristokrat doirasidan chiqqan Dorant kabi kishilar bilan aloqa qilayotganidan faxrlanadi. Dorant uchun esa u "sog'im sigir"ga aylanib qolgan edi. Yosh yigit Kleant Judenning qizi Lyusilni sevadi. Ammo yigit dvoryan emasligi sabab ota nikohga rozi bo'lmaydi. Komediya oxirida Kleant turkcha kiyinib, o'zini turk sultonining o'g'li deb tanishtiradi va Jurdenni boplab laqillatadi.

Jan Lafontendir (1621 – 1695-yy.) XVII asr fransuz adabiyotining yirik vakili, mashhur masalchi shoir. Lafontenning adabiy faoliyati kech boshlandi. U o'ttiz uch yoshida Terensiyning "Evnux" komediyasini qayta ishlaydi. Bu pyesa muallifning tanilishi va o'sishiga zamin yaratadi. Lafonten ijodining dastlabki davrida aristokratik pretsioz adabiyoti ta'sirida bo'ladi. Yunon mifologiyasidan foydalanib yaratgan "Adonis" (1658-y.) dostonida Adonisning ma'buda Venera-ga bo'lgan muhabbatini tasvirlaydi.

Lafonten o'z masallari bilan katta shuhrat qozondi. Masal janri mutlaq hokimiyat, shuningdek, aristokratik reaksiyaga qarshi keng demokratik guruh-larning noroziligini qulay va tushunarli qilib bayon etish quroli edi. Lafonten-ning xalqchillik g'oyalari faqat uning masallaridagina ochiq namoyon bo'ladi. Shoir masallarining birinchi olti kitobi 1668-yilda, ikkinchi besh kitobi 1678 – 1679-yillarda nashr etiladi. Lafontenning masallari o'zining demokratik ruhi va satirik kuchining o'tkirligi bilan shoir ijodining cho'qqisi hisoblanadi. Ezop davridan beri masal quyi tabaqalarning manfaatlarini ifodalab kelgan edi. Shu-ning uchun ham klassitsizm estetikasi masalni badiiy adabiyotning quyi tur-lariga kiritib keldi. Lafontenning klassitsizm estetikasining adabiy me'yorlari doirasidan chiqib, original asar yaratishdagi mahoratini "O'tinchi va o'lim" masalida yaqqol ko'rish mumkin. Lafonten antik davr masalchisi Ezopdagi bir syujetdan foydalangan. (Og'ir mehnat va turmush mashaqqatidan tinkasi qu-rigan o'tinchi dehqon bu dunyo bilan xayrlashmoq maqsadida o'z oldiga Az-roilni chaqiradi. Azroil o'tinchidan nimani istashini so'raganda, undan qo'rqib ketgan dehqon bir bog'lam o'tinni ko'rsatib, uni yelkasiga olib qo'yishni iltimos qiladi). Lafonten bu masalda oddiy inson mashaqqatlarni yengish uchun umid bilan yashashi lozimligini tasvirlaydi. Dehqonning qashshoqlanishiga sabab bo'lgan ijtimoiy illatlar, atrofdagi muhitning chirkinligini ifodalash masalning asosiy g'oyasini tashkil etadi.

Yozuvchining dastlabki kitobida aristokratiyaning mag'rurligini masxara qilgan "Eman bilan qamish", burjuaziyaning qo'rqqoligini ko'rsatgan "Kala-mushlar kengashi", saroy tekinxo'rlarini qoralagan "Pashsha bilan chumoli", adolatsiz sudni tanqid qilgan "Maymunlar sudida tulkiga qarshi shikoyat bi-lan chiquvchi bo'ri" masallari diqqatga sazovordir. Ijtimoiy ziddiyatlar inson tabiatida azaldan mavjud bo'lgan kamchiliklar deb ko'rsatiladi ("Bo'ri bilan qo'zichoq").

"Yirtqich hayvonlar o'lati" masalida ham yomonlik va zulm manbai – sa-roiy, qirol va uning yordamchilari qoralanadi. Ularning hayoti zo'ravonlikka, kambag'allarni ekspluatatsiya qilishga asoslangan, shuning uchun hukmdor-lardan yaxshilik, shafqat kutish mumkin emas, degan xulosa masalning asosiy g'oyasini ifodalaydi.

Shoirning ikkinchi to'plamiga kirgan masallarida sotsial satira keskinlashadi. Pul hukmronligi va uning halokatli ta'sirini "Etikdo'z va ulgurji savdogar", sudning sotqinligini "Mushuk, laycha va quyon", qirollik hukumati va din ahl-larining yovuzliklarini "Arslon, bo'ri va tulki", "Ona arslonni ko'mish marosimi", "Ruhoniy va murda" masallarida katta badiiy kuch bilan aks ettiradi.

Lafontenning dastlabki masallari tasviriga xos kinoya va kuzatuvchilik o'rnini, endi, 70-yillarning oxiriga kelib, konkret sotsial satirik va realistik tasvir egallaydi. Hayvonlarning allegorik figurasi o'rnida inson obrazi paydo bo'ladi ("Dunaylik dehqon", "Savdogar, dvoryan, cho'pon va shoh o'g'li").

Lafonten antik dunyo, o'rta asrlar va Uyg'onish davri masalchilik traditsiyalarini o'rganib, ularga favqulodda realistik xarakter va satirik ruh kiritadi, bu janrni yangi badiiy yuksaklikka ko'taradi. Uning masallari soddaligi va o'z davri ijtimoiy hayotini keng qamrab olishi, mehnatkash omma manfaatlarini qizg'in himoya qilib chiqishi bilan qimmatlidir. XVII asr fransuz adabiyoti va, xususan, masalchilik janrining rivojlanishiga katta hissa qo'shdi.

Xullas, klassitsizm XVII asr G'arbiy Ovrupa madaniyatining muhim bosqichi sifatida jahon adabiyoti tarixida o'z o'rniga ega. Mazkur yo'nalish doirasida ijod qilgan yozuvchilar asarlarining aksariyati hozirgi kunda ham g'oyaviy mazmun va badiiy qimmatini saqlab kelmoqda.

Mavzu bo'yicha nazorat savollari:

1. Klassitsizmning ijtimoiy va nazariy asoslari.
2. Uch birlik qonuni nimani anglatadi?
3. Barokko oqimining asosiy belgilari haqida nimalarni bilasiz?
4. Fransiyadagi klassitsizm adabiyotining o'ziga xosligi nimalarda ko'rinadi?
5. Molyer komediyalarining mavzular doirasi.

Adabiyotlar:

1. Introduction to Literature. Miller Gilbert. Williams John. 1995 The McGraw-Hill. P.1148.
2. Қаюмов О. Чет эл адабиёти тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1987.
3. Артамонов С. История зарубежной литературы, XVII – XVIII в.в. – М.: 1988.
4. Обломовский Д. Французский классицизм. – М.: 1968.
5. Курунов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Akademnashr, 2010.

8-MAVZU: MA'RIFATCHILIK ADABIYOTI

REJA:

1. Ma'rifatchilik adabiyotining ijtimoiy-falsafiy asoslari.
2. Angliya adabiyoti:
 - a) D.Defo ijodi;
 - b) J.Svift ijodi.
3. Fransuz ma'rifatchilik adabiyoti:
 - a) Volter ijodi;
 - b) Bomarshe ijodi;
4. Nemis adabiyoti:
 - a) Shiller ijodi;
 - b) Gyote ijodi.

Tayanch iboralar: Ma'rifatchilik, Angliyada ma'rifatchilik, D.Defo, "Robinson Kruzo", J.Svift, "Gulliverning sayohatlari", Volter; Bomarshe, "Sevilyalik sartarosh", "Bo'ron va tazyiq", Shiller, Gyote, "Faust".

Ma'rifatchilik adabiyotining ijtimoiy-falsafiy asoslari

XVII asrga kelib G'arbiy Ovrupa davlatlari turlicha siyosiy tuzumga ega edilar. Angliyada mutlaq hokimiyat o'z umrini yashab bo'ldi. Qirollik hokimiyati siyosatga ta'sir o'tkazmaydigan hokimiyatga aylandi (1648 –1649-yy. burjuaziya inqilobi).

Fransiyada hali mutlaq hokimiyat yashamoqda edi. Germaniya mayda knyazlik, gersogliklarga bo'linib ketgan edi. Italiyada ham Germaniya singari mayda davlatlarga bo'linish yuz bergan, shimoli esa Avstriya mustamlakachiligi azoblarini tortmoqda edi.

Ovrupa ilg'or kuchlarining siyosiy kurashlari, asosan, antifeodal xarakterda bo'lgani uchun, XVIII asr adabiyoti ham, asosan, antifeodal yoki ma'rifatchilik ruhida edi.

"Ma'rifat" so'zi keng ma'noda xalqni bilimli, ma'rifatli qilish ma'nosida qo'llansa, tor ma'noda burjuaziyaning feodalizmga qarshi kurashi avj olgan davrdagi aqliy harakatni ifoda etadi.

Ma'rifatchilik adabiyoti – feodal asoslarga qarshi o'laroq maydonga chiqib, XVII – XVIII asrlarda G'arbiy Ovrupa mamlakatlari va Shimoliy Amerikada keng

yoyilgan g'oyaviy-mafkuraviy harakat; shu harakat g'oyalarini o'ziga singdirgan va targ'ib etgan adabiyot. Ovrupaning turli mamlakatlarida ma'rifatchilikning maydonga kelishi vaqt jihatidan farqlanadi: u dastlab Angliyada yuzaga kelgan bo'lsa, ijtimoiy shart-sharoitlarning yetilishi barobarida qit'aning boshqa mamlakatlariga yoyilgan va ularning har birida konkret shart-sharoitlar bilan bog'liq tarzda kechgan. Jumladan, Rossiyada ma'rifatparvarlik ancha kech – XVIII asrning ikkinchi yarmida maydonga chiqqan; shuningdek, XIX asr oxiri – XX asr boshlarida qator Sharq mamlakatlari, jumladan, Rossiya tarkibidagi turkiy xalqlar yashovchi mintaqalar (Qrim, Tatariston, Ozarbayjon, Turkiston) da kuzatilgan ma'rifatchilik harakatlari ham Ovrupa ma'rifatparvarlari bilan ko'plab mushtarak jihatlariga egadir²⁵.

Ma'rifatparvarlar uchun aql-idrok bosh masaladir. Ular insonning aqliy faoliyatiga, odamiylik fazilatlariga yuqori baho berganlar. Shu bilan birga, ma'rifatparvarchilik g'oyasiga yuqori baho berishadi. Ma'lumki, Ovrupa XVIII asr ma'rifatchilarining aksariyati "ma'rifatli hukmdor" g'oyasini ilgari surgan edilar. Fransuz ma'rifatchisi Golbax "Tabiat tizimi" va "Tabiiy siyosat" kabi asarlarida Fransiya erishishi mumkin bo'lgan siyosiy tizim sifatida konstitutsiyaviy monarxiya haqida fikr yuritib, uning boshida ma'rifatli hukmdor turishi lozimligini ta'kidlaydi. "Taqdir taqozosi bilan taxtga ma'rifatli, adolatli, mard, xushaxloq hukmdorlar o'tirishlari mumkin va ular inson boshiga yog'ilgan balarlarning asl sababini bilib, aql ko'rsatmalari bo'yicha bartaraf etishga harakat qiladilar".

Badiiy adabiyotda ham o'z ifodasini topgan bunday g'oyalarni Volter ("Kandid yoki optimizm"), Monteskyo ("Fors nomalari"), J.Svift ("Gulliverning sayohatlari"), Deni Didro ("Rohiba"), I.V.Gyote ("Faust"), ("Gets fon Berlixingen") va boshqa ma'rifatparvar yozuvchilar ijodida ko'plab uchratish mumkin.

Ma'rifatparvarlar "inson tabiati haqidagi" konsepsiyasini ilgari surdilar. Ularning fikricha, insonning fitrati toza, tabiatan go'zal xulqlidir, uni faqat hayot va turmushning mushtlari buzadi.

Jon Lokk falsafasi ma'rifatchilarga katta ta'sir o'tkazdi. Uning "Inson aqli haqida tajriba" (1690-y.) kitobida insonga ilm aql-idrok, tafakkur orqali keladi, degan g'oya yotadi.

Jamiyat hayotida katta o'zgarishlar kechayotgan davrda esa, ma'lumki, yangicha fikrlaydigan kishilarni tarbiyalash masalasi birinchi o'ringa chiqadi. Shu bois Ovrupa ma'rifatchilari ta'lim-tarbiya masalalariga alohida e'tibor qaratdilar. Ingliz faylasufi Jon Lokkning ta'lim-tarbiyaga oid qarashlari ("Inson aqli haqida tajriba") XVIII asr ma'rifatchilarining inson va uning tarbiyasi haqidagi fikrlariga jiddiy ta'sir o'tkazdi. Ta'lim-tarbiya masalalariga

²⁵ Quronov D, Mamajonov Z, Sheralieva M. Adabiyotshunoslik lug'ati. – Toshkent: Akademnashr, 2010. – B.164

bag'ishlangan J.J.Russoning "Emil yoki tarbiya haqida" singari asarlari maydonga keldi.

Angliya adabiyoti

Angliya ma'rifatchiligini 3 ta davrga bo'lish mumkin:

1) 1688 – 1730-yy. – ilk ma'rifatchilik (Jurnalistika rivoji, yangi dramatik janrlarni paydo bo'lishi);

2) 1730 – 1750-yy. – ma'rifatchilik romanining paydo bo'lishi va rivojlanishi;

3) 1750 – 1790(89)-yy. – ma'rifatchilik mafkurasida tushkunlik alomatlarining paydo bo'lishi, sentimentalizm va romantizmdan oldingi davr paydo bo'lishi.

Daniel Defo (1660 – 1731-yy.) puritan diniy mazhabida bo'lgan savdogar Jeyms Foning oilasida tug'ildi. Puritanizmga jenevalik ruhoniylar Jon Calvin asos solgan bo'lib, uning davomchilari rasmiy cherkov hokimiyatini tan olmagan ingliz protestantlaridir. D. Defo otasining amri bilan puritan diniy akademiya-sida tahsil oladi. Biroq u savdo ishiga qiziqib umrining oxirigacha yirik tadbirkor bo'lib qoladi.

D.Defo nafaqat katta, balki kichik yoshdagi kitobxonlar e'tiborini qozongan yozuvchidir. Uning adabiy faoliyati nihoyatda keng va rang-barang. U jurnalist bo'lib faoliyat yuritgan, satirik pamfletlar, romanlar, traktatlar yozgan bo'lib, uch yuz ellikdan ortiq asarlar muallifi hamdir. Olim sifatida iqtisodiyot, tarix, pedagogika, statistika, geografiya, falsafa, tibbiyotga bag'ishlab bir qancha ilmiy asarlar yozgan. Ayniqsa, 1722-yil yozuvchining ijodi nihoyat barakali bo'lgan. Defo har biri alohida an'analarni boshlab bergan uchta roman ijod qiladi. Tarixiy materiallar, guvohlarning esdaliklari asosida "Vabo yili kundaligi" yoziladi. Yozuvchi badiiy asarda tarixga aylangan davrni qanday qilib tiklashni ko'rsatib bera oldi. Tarixiy roman janrining "otasi" (bu holda Defo "bobo"si bo'ladi) Valter Skott bu asarga yuksak baho bergan edi. Shu yili D.Defo "Moll Flenders" va "Polkovnik Jek" romanlarini ham nashr ettirdi. Shu ikki asar sharo-fati bilan yozuvchi ijtimoiy va psixologik roman asoschisiga aylandi.

"Robinson Kruzoning hayoti va ajoyib sarguzashtlari" romani

Defo davrining kitobxonalari adabiyotga, xususan, prozaga shunday talablar qo'yadilar: hikoya ajabtovur narsalar haqida bo'lishi, boshqalardan ajralib turishi va shu bilan bir qatorda to'qib chiqarilgan bo'lmasligi kerak. Defo birdaniga ikki talabni bajaradi. Asarni tarbiya romani deyish ham mumkin. Unda ongli shaxsning axloq modeli o'z ifodasini topdi va odamning hayotida bilim hamda mehnatning yuksak o'rni ko'rsatib berildi.

D.Defoning romanini hozir hujjatli prozaga qo'shgan bo'lar edik. Uning hujjatlilikini shundaki, Robinsonning proobrazi – real shaxs, shotlandiyalik matros Aleksandr Selkirk bo'lgan.

U kema kapitani bilan janjallashib qolgach, Chili qirg'oqlaridagi Xuan-Fernandes arxipelagining Mas-a-Terra oroliga tashlab ketiladi. Selkirk kimsasiz orolda 4 yil-u 4 oy yashaydi va deyarli yovvoyilashib qoladi. 1709-yili matrosni uchratgan ingliz kemasi uni Angliyaga olib keladi.

Angliyadagi ilk ma'rifatchilik romani "Robinzon Kruzo" (1719) chop etilgach, juda katta shuhrat qozondi, bundan ruhlangan muallif romanning "Robinzonning keyingi sarguzashtlari" hamda "Robinzonning jiddiy mulohazalari" deb nomlangan II va III qismlarini ham yozadi. Ammo bu kitoblar birinchisiday mashhur bo'lmaydi. Romanning asosiy qismi yolg'iz insonning kimsasiz orolda yovuz tabiat kuchlari bilan yuzma-yuz olishuviga bag'ishlangan. Robinzon 27 yildan ortiq kimsasiz orolda yashaydi. Uning so'nggi ikki yili esa aborigenlardan qutqarib olgan Jumavoy bilan o'tadi.

Robinzon (1632-yili tug'ilgan) yoshlik chog'idan dengizga juda qiziqadi. Otonasining qarshiligiga qaramay 1651-yilning 1-sentyabrida uyidan qochib chiqib ketib, Londonga ketayotgan kemaga chiqadi. Ammo kema to'fonda qolib, halokatga uchraydi. Bundan saboq olmagan Robinzon uyiga emas, Londonga jo'naydi va savdo kemasi bilan Afrika sohillariga mol olib borib savdo qiladi. Kunlarning birida korsarlar (jazoirlik qaroqchilar) kemaga hujum qilib, ko'plab odamlarni, jumladan, Robinzonni ham asir oladilar. Ikki yillik qullikdan keyingina u qul-bola Ksuri bilan qochishga muvaffaq bo'ladi. Bir necha haftadan keyin dengizda Braziliyaga ketayotgan kema ularni qutqarib qoladi, Robinzon Ksurini kema kapitaniga qul sifatida sotib yuboradi.

Braziliyada to'rt yilga yaqin vaqt yashagan Robinzon to'plagan mablag'iga dehqonchilik uchun er sotib olib, uch yildan ortiqroq shakarqamish va tamaki ekadi. Qo'shnilari bilan Afrikaga borib, savdo-sotiq ishlari bilan shug'ullanish, engil pul topish maqsadida kemaga chiqadilar. Savdo kemasi Robinzon uyidan chiqib ketgan kun, 1-sentyabrda (1659-yili, oradan naq sakkiz yil o'tib) suzib ketadi.

Kema halokatga uchraydi. Robinzondan bo'lak hech kim tirik qolmaydi. Robinzon kimsasiz orolda paydo bo'ladi (keyinchalik bu orolni Umidsizlik deb nomlaydi). Roman qahramoni bu orolda 27 yildan ko'proq vaqt yashaydi. Orol-dagi umrining oxirgi yili bir voqea sabab hayoti tubdan o'zgarib ketadi. Ingliz kemasida isyon ko'targan dengizchilar kema kapitanini aynan Robinzon yashayotgan "kimsasiz" orolga tashlab ketmoqchi bo'lishadi. Robinzon o'z hamroh-lari (Jumavoy va Jumavoyning otasi hamda ispan kishi) bilan kapitanni qutqaradi. Buning evaziga ingliz kemasining kapitani Robinzon va uning sheriklarini Angliyaga eltib qo'yadi.

"Robinzoniada" mavzusiga asos solgan D.Defo adabiyotda birinchilardan bo'lib yaratuvchanlik mehnati mavzusini ko'tardi. Mehnat Robinzonni inson bo'lib qolishiga yordam berdi.

Romanning ikkinchi qismi “Robinzon Kruzoning keyingi sarguzashtlari” ham 1719-yili nashrdan chiqdi. Unda kitob qahramoni dunyoning juda ko‘p joylarini kezib chiqadi: Madagaskar, Hindiston, Xitoy, Sibir, Arxangelsk va Tobolskda bo‘ladi. O‘zi “Umidsizlik” deb nom qo‘ygan orolga borib koloniya tashkil qiladi (Hozirda ushbu orolda odamlar istiqomat qiladi).

Bundan so‘ng bir muncha muddat o‘tgach, asarning uchinchi qismi – “Robinzon Kruzoning jiddiy mulohazalari” (1720) yozildi. Ammo Robinzon haqidagi so‘nggi kitob kitobxonlar ishonchini oqlamadi.

“Robinzon Kruzo”ning asosiy qismi insonning tabiat kuchlari bilan yolg‘iz qolishiga bag‘ishlangan. Qahramon jonini saqlab qolish, insoniylik qiyofasini yo‘qotmaslik uchun tinmay kurashadi, mehnat qiladi. O‘zi yashagan makonni ajoyib maskanga aylantira oladi. Tabiatning o‘zi uni qayta tarbiyalaydi, ko‘p narsalarni “o‘rgatadi”. Robinzon og‘ir sharoitda o‘z kuchi, aql-irodasiga ishonib ish ko‘radi. Yozuvchi bu bilan go‘yo inson kishilar jamiyatidan ajralgan holda ham yashay oladi, degan XVIII asr falsafasini, “inson tabiati” konsepsiyasini isbotlamoqchi bo‘ladi. Buning uchun u Robinzonni “inson tabiati” deb olib, uning ibtidoiy holatidan to o‘z zamonasigacha bosib o‘tgan yo‘lini tasvirlaydi.

“Robinzon Kruzo” romani ko‘p tillarga tarjima qilingan. Jumladan, o‘zbek tiliga ham bir necha bor o‘girilgan. O‘zbek tiliga birinchi bo‘lib Muhammad Fozilbek Otabek o‘g‘li erkin tarjima qilgan. Romanning Yo‘ldosh Shamsharov tomonidan qilingan tarjimasi ancha mukammal.

“Robinzon Kruzo” romanidan keyin adib “Kapitan Singleton” (1720-y.), “Kavalerning memuarlari” (1721-y.), “Mashhur Moll Flandersning quvonch va iztiroblari” (1721), “Polkovnik Jakning tarixi va ajoyib hayoti” (1722-y.), “Roksana” (1724-y.) kabi romanlarni yozdi. Daniel Defo realistik, ma’rifatchilik ruhidagi romanlari bilan ingliz adabiyoti taraqqiyotiga katta hissa qo‘shgan san’atkor yozuvchidir.

Jonatan Svift (1667 – 1745-yy.). Irlandiya poytaxti Dublinda ruhoniylar oilasida tug‘ilgan. Yirik ingliz amaldori Vilyam Templ saroyida kotib bo‘lib ishlagan. Vilyamning Boy kutubxonasidan foydalangan. Jurnalist sifatida tanilib “Kitoblar jangi”, “Bochka haqida ertak” (1704-y.) va boshqa hajviy asarlari bosilib chiqqan.

“Kitoblar jangi” pamfletida XVII asr oxirida Fransiyada 2 xil lager, ya’ni eski antik adabiyoti tarafdorlari va yangi, zamonaviy adabiyot tarafdorlari o‘rtasidagi katta tortishuvlar haqida satirik uslubda hikoya qilinadi. Birinchi lagerdan Bualo (“Poeziya san’ati”) o‘rin egallagan bo‘lsa, ikkinchi tomonda aka-uka Perrolar (3 aka-uka) joy olgan. Asosiy vazifa “Qizil qalpoqcha”, “Zolushka”, “Uyqudagi go‘zal” ertaklari muallifi, badiiy ertak asoschisi Sharl Perroga yuklatilgan. Kutubxonada yangi mualliflar kitoblari uchun eng sara joylar, qadimgi mualliflar kitoblariga esa qorong‘u burchakdan joy ajratilgan edi. Bundan g‘azablangan qadimgi mualliflar qo‘zg‘olon ko‘taradi. Otliqlarni Xomer va Pin-

dar, qurollilarni Aristotel va Platon va boshqalar boshqarib, g'alaba qozonadi. Templ hali qadimgi adabiyot tarafdori edi.

Swift – siyosiy yozuvchi. Uni, asosan, ijtimoiy masalalar qiziqtiradi. Yozuvchi o'z asarlarida dunyo sirlari, go'zallik, chuqur psixologizmga emas, jamiyat nuqsonlariga e'tiborini qaratadi. 1726-yilda yaratilgan "Gulliverning sayohatlari" romani qahramoni – afsonaviy mamlakatlardan Liliputiya, ulkan odamlar mamlakatiga, Brobdingnegga, aqlli otlar mamlakatiga (Guinginiya) va boshqa yerlarga sayohat qilgan shaxs. Sayohatchining maqsadi insonlarni ma'rifatli qilish (yaxshi va yomon misollar orqali) edi. Shuning uchun Swift fantaziya-si ostida falsafiy tagma'no yotadi. Roman 4 qismdan iborat. 1-qism Liliputlar mamlakati haqida. Ular oddiy odamlardan 12 barobar kichik. (Bu Angliya). Amaldorlari ham xalq manfaatidan ko'ra o'z foydasini ko'proq o'ylaydi. Angliya kabi bu yerda 2 partiya bor: baland poshnalilar va vichilar partiyasi.

Defoning romani yaratilishida ikki turdagi badiiy janr: sayohat va utopiya janri namuna rolini o'ynagan (Tomas Mor "Utopiya", Tomas Kampanella "Quyosh shahri"). Jonatan Swift ironik tarzda hikoya qilish ustasi edi. Agar u kimnidir "oliyanob", "har narsaga qodir" deb tasvirlasa, demak, buning aksi bo'lib chiqadi.

XVIII asr Fransuz ma'rifatchilik adabiyoti. XVIII asrda Fransiya ma'rifatchilik harakati keng quloq yozdi. Fransiya jahonga ma'rifatchilik adabiyotining tipik namunalarini berdi. Butun asr davomida Angliya va Fransiya o'rtasida dengiz va quruqlikda birinchilik uchun kurash bordi. Asr boshida Fransiya Amerikadagi bir qancha koloniyalardan ajraldi. Yetti yillik urushdan (1756 – 1763-yy.) so'ng Kanada, Hindistondagi koloniyalar Angliya ixtiyoriga o'tdi.

Fransiyada absolyutizm (mutlaq hokimiyat)ning va, umuman, feodalizmga qarshi kurash, yemirilish davri Lyudovik XIV hokimligining so'nggi davrlaridan boshlanadi va uning vorislari paytida yanada zo'rayadi. Materialist Golbahning: "Taqdir taqozosi bilan taxtga ma'rifatli, adolatli, dono monarxlar o'tirishi mumkin va xalq o'tkazayotgan azob-uqubatlarni tushunib, ularni aqlli ko'rsatmalari bilan bartaraf etadi" degan "orzusi"ga ma'rifatchilar juda ham ishonishar edi.

Teatr ma'rifatchilar minbariga aylandi. Volter 60 yil davomida teatr uchun asarlar yozdi. Uning tragediya va komediyalari Ovrupaning deyarli barcha teatrlari sahnasida (XVIII asrda) ko'rsatildi. Ma'rifatchilar teatr sohasida islohot qildilar: ijtimoiy hayotning real konfliktlari va qahramonlari tasvirlandi (uchinchi qatlam odamlari). Ular badiiy publitsistik prozaning yangi janri – falsafiy roman va qissani yaratdilar. (Monteskye – "Fors xatlari", Russo – "Emil", "Yangi Eloiza", Didro "Romanning jiyani", Volter "Kandid").

Fransua Mari Arue Volter (1694 – 1778-yy.) Volterni fransuz ma'rifatchilarining yetakchisi deyish mumkin. Parijda amaldor oilasida tug'ilgan. Kol-

lejda o'qish paytida she'r yoza boshlagan va mashhur bo'lib ketgan. Ammo amaldorlardan biri de Roganga yoqmaganligi uchun kaltaklanib Bastiliya qamoqxonasiga tashlangan. U 3 yil mobaynida Angliyada yashagan. 1778-yilda Parijda vafot etadi.

Umrining so'nggi yillari Fransiya va Shveytsariya chegarasidagi Ferney degan joyda o'tgan. Hozirda bu maskan "Ferney-Volter" deb nomlanadi. U yerga turli davlatlardan ziyoratchilar kelishadi.

Volter – badiiy so'z ustasi. Barcha ma'rifatchilar singari inson ongiga, aql-zakovatiga san'at orqali ta'sir ko'rsatishni bosh vazifa deb bildi.

Klassitsistlar estetikasiga qarshi chiqqan Volter Rasin va Kornel ijodiga yuksak baho beradi. U Shekspir ijodining Fransiya'dagi birinchi targ'ibotchisidir: "Shekspir buyuk daho, ammo u qo'pol, dag'al asrda yashadi va uning pyesalarida ana shu dag'alliklar ta'sirini ko'rish mumkin", degan fikrni bildirgan.

Volter ko'p qirrali ijodkordir. U epik, falsafiy dostonlar, odalar, satira, she'riy novellalar muallifi. Badiiy ijod faoliyatida 52 ta pyesa yaratdi, ulardan 24 tasi tragediya. 1718-yilda birinchi tragediya "Edip" yozildi. Bundan tashqari yana 4 ta tragediyada u antik davr mavzusiga qolgan 5 tasida ("Brut", "Sezarning o'limi" va boshqalar) Rim tarixi syujetlariga murojaat qildi.

Volter tragediya oldiga yangi vazifalar qo'yadi. U – pyesalarni ma'rifatchilik g'oyalarini targ'ib qiluvchi qurol sifatida ko'radi.

"Edip"da u Sofoklga xos tarzda taqdir oldida tiz cho'kmaydi. Kohinlar xalqni soddaligidan foydalanuvchi yolg'onchilar sifatida ko'rsatiladi.

Agar Kornel ana shu mavzudagi pyesasida "O'z qiroli uchun jon bergan xalq baxtlidir" degan fikrni ilgari surgan bo'lsa, Volter "o'z yurti uchun jon berish – qirollar burchi" degan xulosa chiqaradi.

"Brut", "Zaira", "Muhammad" tragediyalari juda katta shuhrat qozongan. Qadimgi Rim tarixi. "Zaira" nasroniy qizi Zaira va Misr sultoni Orosman o'rtasidagi muhabbat. Nereston – Zairani akasi. Orosman Zairani rashk tufayli o'ldiradi.

Volterning "Genriada" epik dostoni haqida. U o'z ijodida shu turdagi yagona asarni yaratgan ekan, oldiga ikki vazifani qo'yadi: Fransiya milliy epos namunasini berish (Vergiliy, Tasso singari) va shu bilan birga aql-idrokni, ideal hukmronni madh etish. Asarda olim ma'budlarni o'rnini nizo, fanatizm alvas-tisi singari figuralar egallagan. Dante qahramoni singari Genrix IV do'zaxga va osmon-u falakka – taqdir qasriga sayohat qiladi.

"Orlean qizi" dostonida 1431-yil o'tda yondirilgan qahramon qiz Janna D'Ark nomi bilan bog'liq cherkov safsatalarini fosh qiladi. Falsafiy qissalarida Volter zulm, adolatsizlik, diniy jaholat, inson erki masalalariga to'xtaladi.

"Kandid yoki optimizm" (1758-y.) asarining qahramoni Kandid – sofdil, aqlli yigit. Uning ustozlari faylasuf Panglos dunyodagi barcha narsalar ezgulikka olib borishini o'rgatadi. Avvaliga Panglos falsafasiga ishongan Kandid (bir qancha

yurt kezib) ma'lum vaqtdan so'ng, fikrini o'zgartiradi. U dunyoda aqlga muvofiq keladigan biron narsa bo'lishi kerak, deb o'ylaydi va yer yuzida shunday mas-kanni – sarobni axtaradi.

Shunday tuzum deb Volter Eldorado mamlakatini tasvirlaydi. Bu yurtda tilla-yu javohirlarning hisobi yo'q. Qirol – oliyjanob, insonparvar. Sud qilish, jazolash kabi hodisalar yo'q. Ammo Eldoradoga olib boradigan yo'l tog'lar, ba-land qoyalar bilan to'silib yotadi. Amalda unga borish mumkin emas.

Muallif asar oxirida qahramon mehnat qilish kerak, degan xulosaga keladi. “Mehnat bizni uch xil falokatdan: zerikish, nuqson va muhtojlikdan xalos qila-di”.

Pyer Ogyusten Karon Bomarshe (1732 – 1799-yy.). Bomarshe haqida Meln-xor Grimm shunday fikr bildirgan (Bomarshe zamondoshi): “Volter, Russo va ensiklopediyachilar asarlarining ta'sir kuchi maqtovga loyiq edi, ammo ularni xalq kam o'qirdi. Lekin Bomarshening “Figaroning uylanishi” va “Sevilyalik sar-tarosh” asarlari Fransiyaning katta va kichik shaharlarida yashagan butun el og'zida yurdi.

Bomarshe professional yozuvchi bo'lmagan. Uning yozishicha, qo'liga qalam olishga uni ma'lum bir vaziyatlargina majbur qilardi: “Agar ishlarim boshimdan oshsa, adabiyotni chetga suraman, ammo bo'sh qolsam, qo'limga qog'oz bilan qalam olaman va maza qilib safsata solaman”.

Bomarshe soatsozning farzandi edi. O'zi ham Parijda ko'zga ko'ringan soat-sozlardan biri bo'lgan. Dvoryanlik unvoniga ega bo'lib (Karon ismini de Bomar-shega almashtirgan), yirik Bankir Pari Dyuvyerne bilan yaqinlashib katta boylik-ka erishgan. Dyuverne vafotidan keyin esa kichik meros masalasida sudlashadi va sud Bomarshe ziyoniga hukm chiqaradi. U sud tizimidagi poraxo'rliklarni fosh etuvchi “Memuar” (xotira)larni yozadi va butun Ovrupaga taniladi.

Bomarshe dramaturg sifatida “Seviliyalik sarta-rosh” (1775-y.) va “Figaro-ning to'yi” (1784-y.) komediyalari bilan jahon adabiyotida iz qoldirdi. Bosh qahramon Figaro haqidagi trilogiyaning birinchi qismi – “Seviliyalik sarta-rosh” komediyasi hisoblanadi. Asar voqealari Ispaniyada kechadi. Figaro – epchil, aqlli yigit. U turli ishlarga qo'l urib ko'radi. Nihoyat, Seviliyaga kelib sarta-roshlik qiladi. Komediyaning har bir sahnasida Figaroning ishbilarmon-ligi, uddaburonligi, xalqqa yaqinligi yaqqol ko'rinib turadi. Uning yordami-da graf Alpmaviva sevgan qizi Rozinaga uylanadi. Muallif uchinchi tabaqa-dan chiqqan qahramonning boshqalardan ustunligini ko'rsatadi. Oradan 9 yil o'tib “Figaroning to'yi” komediyasi yoziladi. Komediya butun Ovrupaga mashhur bo'lgan (1785-yilning o'zida Germaniyada asarning 12 turdagi tarji-masi amalga oshirildi).

Endi Figaro grafning ishonchli xizmatkori. U uy xizmatchisi Syuzannani se-vadi. Ammo graf Syuzannani o'ziga tobe qilib olmoqchi. Figaro buni sezib unga

qarshi kurash olib boradi. Bu kurash graf va xizmatkor to'qnashuvi emas, balki ijtimoiy kurash tusini oladi.

Syuzanna, grafinya va Figaro graf Almavivaning kirdikorlarini fosh qilishadi. Figaro sevgilisiga erishish uchun o'zidagi barcha aql-zakovatini ishga soladi. Asar Figaro va Syuzannaning to'yi bilan tugaydi.

Napoleon (inqilobdan keyin) "Figaroning to'yi"ni "Amaldagi inqilob", deb ataydi.

Trilogiyaning so'nggi asari – "Jinoyatkor ona" shuhrat qozonmadi. Unda graf oliyjanob, rahmdil inson sifatida, Figaro esa unga sodiq xizmatkor qiyofasida tasvirlanadi.

Nemis ma'rifatchilik adabiyoti

XVIII asrda Ovrupadagi bir necha davlatlarda (Fransiya, Angliya) markazlashgan mutlaq hokimiyat vujudga kelgan bo'lsa, Germaniya juda ko'p bora knyazlik, graflik, imperiya shaharlaridan iborat kichik davlatlarga parchalanib ketgan edi.

XVIII asrda Germaniya iqtisodiy qoloq, milliy siyosiy birlikdan mahrum, tarqoq mamlakat edi. Mamlakatni 300 dan ortiq katta va kichik hukmdorlar – knyazlar, gersoglar, graflar boshqarar edilar. Ular mustaqil siyosat yuritib, imperatorga bo'ysunmas, Germaniyaning birlashuviga asosiy g'ov bo'lardilar. Kasb-kor, savdo-sanoat ishlari va dehqonchilik nochor ahvolga tushib qolgan edi. Mamlakatda umum noroziligi hukmron edi. Na maorif ishlari yo'lga qo'yilgan, na matbuot erkinligi va na afkor omma bor edi.

Germaniyaning ana shu ayanchli tarixiy sharoiti nemis ma'rifatchilari oldiga asosiy vazifa qilib, mamlakatni milliy jihatdan birlashtirish vazifasini qo'ydi. Aynan mana shunday og'ir davr nemis adabiyotining buyuk davri bo'ldi, chunki XVIII asrda shoirlardan Gyote va Shiller, Lessing va Gerder, faylasuflardan Kont va Fixte dunyoga keldilar.

Nemis ma'rifatchilari o'z rivojlanishida to'rt bosqichni bosib o'tdi:

1) XVIII asrning 20 – 50-yillarida klassitsizm hukmronlik qildi. Yozuvchilar, asosan, o'tmishga murojaat qildilar;

2) XVIII asrning 60-yillari – bu davrda tasvirning realistik uslubi ustun turdi. Lessing realizm nazariyasini yoqlab chiqdi, "Laokoon" risolasini va "Minna foy Barnxelm" komediyasini yozdi. Nemis adabiyoti o'zining yetuk davriga kirdi.

3) XVIII asrning 70 – 80-yillar adabiyoti "Bo'ron va tazyiq" adabiy harakati yosh shoirlarning isyonkorlik ruhida yozilgan asarlari natijasida yuzaga keldi. Gyote va Shillerning ilk ijodi davri (Gyotening "Gyots fon Berlixingen" dramasi, Shillerning "Qaroqchilar", "Makr va muhabbat" tragediyalari);

4) XVIII asrning 90-yillari Shillerning “Vallenshteyn” tragediyasi, “Fojiaviy san’at to’g’risida xatlar” nazariy asarlari yozildi. Fransuz burjua inqilobining adabiyotga ta’siri. Gyote bir qator balladalar (“Korinflik kelin”, “Xazina izlovchi”, “Afsungarning shogirdi”), “Vilgelm Meysterning o’quvchilik yillari” romanini, “Faust”ning 1-qismini yozib tugatdi.

XVIII asr nemis adabiyoti va madaniyati Lessing va Gotshid, Gellert va Vinkelman, Mendelson va Nikolay kabi shoir va yozuvchilarni, “Bo’ron va taz-yiq” adabiy harakatining ajoyib namoyandalari Gyote bilan Shillerni, Motsart va Betxoven kabi kompozitorlarni yetishtirdi. XVIII asr nemis ma’rifatchilik adabiyoti o’z xalqiga milliy birlik, o’z kuchlariga ishonch, adolatga intilish kabi tuyg’ularni singdirdi.

Nemis ma’rifatchilarining asosiy vazifasi – mamlakatni milliy jihatdan bir-lashtirish. (Fransiyada inqilobga tayyorlash bo’lgan). Bu davrda falsafa juda ham ravnaq topadi (Kant, Fixte, Gegel). Yozuvchilar o’z asarlarida falsafiy ma-salalarga katta urg’u berishdi.

Gotxold Efraim Lessing (1729 – 1781-yy.). XVIII asrning 60-yillari nemis ada-biy hayotida Lessing yetakchi o’rin egallaydi. U zamonasining ulug’ mutafak-kiri, iqtidorli tanqidchisi, adabiyot va san’at nazariyotchisi, shoir va dramatur-gi edi. Lessing adabiyotni hayot bilan yaqinlashtirdi, unga ijtimoiy yo’nalish baxsh etdi. U yangi nemis adabiyotining asoschisi bo’lib, Shiller hamda Gyote uning shogirdlari edi.

Kamens shahrida ruhoniy oilasida tug’ilgan Lessing avval Leypsig univer-sitetida, so’ngra Berlin va Vittenbergda o’z ma’lumotini oshirdi. Leypsigda u o’zining ilk badiiy asarlari: “Yosh olim” (1748-y.) va “Mizogen” (1748-y.) drama-lari, bir qator she’rlar, masallar va epigrammalarini yaratdi. 1748 – 1760-yillarda Lessing Prussiya poytaxti Berlinda yashadi. Bu davrda u X. Milliushning “Doyche privilegirte saytung”ida adabiy taqrizchi bo’lib ishladi va Germaniyaning birin-chi professional taqrizchisi bo’ldi.

XVIII asrning 50-yillarida Lessing she’rlar, masallar va o’zining “Qariqiz” (1749-y.), “Yahudiylar” (1749-y.), “Xazina” (1750-y.), “Sara Sampson xonim” (1755-y.) dramalarini, “Faust” (1759-y.; 1780-yili chop etilgan) dramasidan par-chalar, “Samuel Gensi” (1749 – 1753-yy.) tragediyasini, “Mayda janrlar” (1751-y.), “Epigrammalar” (1753-y.), “Masal va hikoyalar” (1753-y.), “Masallar” (1759) to’plamlarini chop ettirdi. U “Laokoon” (1766-y.) hamda “Gamburg dramatur-giyasi” (1769-y.) nomli asarlarida xalqchil san’at estetikasining nazariyotchisi sifatida maydonga chiqdi. Muallifning ushbu risolalari ma’rifatchilik san’atida realizm tamoyillarini qat’iy qaror topishida muhim ahamiyat kasb etdi. “Lao-koon” risolasida ko’payib ketgan mazmunsiz tasvirlar she’riyatiga qarshi chi-qib, klassitsizm adabiyotining asoslariga zarba berdi. Klassitsizm estetikasiga ko’ra san’at asarida faqatgina “go’zal tabiat” manzaralari tasvirlanishi kerak

edi. Bunga qarshi chiqqan Lessing haqiqiy san'at hayotda uchraydigan noxush, salbiy voqealarni ham yoritishi kerak, degan fikrni ilgari suradi.

Tanqidchining ko'plab teatr taqrizlari asos bo'lgan "Gamburg dramaturgiyasi" to'plami haqli ravishda nemis ma'rifatchilik harakatining dasturulamali bo'lib qoldi. To'plamda san'atning tabiati, uning jamiyatda tutgan o'rni va vazifasi, borliq harakati va san'at haqiqati masalalari o'rta tashlanadi. "San'at hayotni aks ettirsagina o'z vazifasini bajargan bo'ladi", deb qattiq ishonadi Lessing va xalqchil san'at uchun kurashadi. "Saroy, odamlar tabiatini o'rganadigan joy emas", deb klassitsizmni rad qiladi. Dramaturgiyani Shekspirdan o'rganishga chaqirgan Lessing, nemis milliy teatrining maydonga kelishi uchun katta xizmat qildi, XVIII asr feodal Germaniyasi sharoitida drama janriga asos soldi. "Minna fon Barnxelm", "Emiliya Galotti" asarlari bilan o'zi ilgari surgan teatr talablarining amaldagi namunalarini yaratdi.

Gamburg pastori Gyos bilan olib borilgan bahs-munozara natijasida Lessingning "Anti-Gyose" (1778-y.) maqolalar to'plami nashrdan chiqdi. 1779-yili yozilgan "Donishmand Natan" dramasi diniy fanatizmga qarshi qaratilgan bo'lib, tolerantlik g'oyasi ilgari suriladi.

Lessingning katta xizmatlaridan yana biri shu bo'ldiki, u nemis adabiyotiga ijtimoiy norozilik ruhini olib kirdi. Uning ilk komediyalaridayoq tanqidiy qarashlar ustunlik qildi.

Lessingning fikricha, tragediyaning bosh vazifasi odamlarni insonparvarlik ruhida tarbiyalashdir. Uning bu qarashlari "Sara Sampson xonim" tragediyasida o'z ifodasini topdi. Byurgerlar (shaharlik) oilasidan bo'lgan, sodda, ishonuvchan Sara kiborlardan bo'lgan Mellefont tomonidan o'g'irlab ketilgan. Ikki yosh yashiringan mehmonxonaga Saraning otasi, ser Vilyam va Mellefontning sobiq sevgilisi Marvud yetib keladilar. Ser Vilyam qizini afv etadi va uning Mellefont bilan nikohiga o'z roziligini beradi. Lekin voqealar Marvudning aralashuvi natijasida fojia bilan yakunlanadi. Rashk o'tida yongan Marvud Sarani zaharlaydi. Vijdon azobida qolgan, Saraning o'limida o'zini aybdor deb his qilgan Mellefont o'z joniga qasd qiladi.

"Minna fon Barnxelm, yoki Askar baxti" asari syujeti nemis davlatlari (Prussiya va Saksoniya) o'rtasida bo'lib o'tgan yetti yillik urush davridan olingan.

Urush tugagach, Prussiya qiroli Fridrix II dvoryan bo'lmagan zobitlarni nafaqasiz xizmatdan bo'shatadi. Asar qahramoni mayor Tellxeym urush yillari bor mablag'ini sarflab bo'lgan. U saksoniyalik badavlat oiladan bo'lgan Minna fon Barnxelm bilan nikohdan o'tib qo'ygan. Har ikki yosh bir-birlarini sevadilar, biroq kambag'allashib qolgan yigit boy qizga uylanish uchun endi o'zini haqli emas, deb hisoblaydi. Qiz har qancha sof muhabbatini isbotlamasin natija bo'lmagach, u hiyla yo'liga o'tadi va sevgilisiga o'zini kambag'al qilib ko'rsatadi. Tellxeym endi bo'lajak rafiqasi bilan teng tabaqada bo'lib qolgani-

dan quvonadi. Kutilmaganda mayorning urush davrida sarflagan pullari qaytarib beriladi, o'zini esa harbiy xizmatga yana chaqirishadi. Endi qiz yigitning soxta mag'rurligi uchun ta'zirini berib qo'ymoqchi bo'ladi. Kambag'al, sepsiz bo'lganim uchun erimga ortiqcha yuk bo'la olmayman, deb yolg'ondan bahona qiladi. Endi yalinish navbati Tellxeymga keladi va u mol-mulkidan hamda harbiy lavozimidan voz kechishga qaror qiladi. Qiz mojaroning chigallashib ketganini ko'rib, bor haqiqatni oshkor qiladi. Asar baxtiyor yoshlarning to'yi bilan yakunlanadi.

Asarda nemislar ilk bor o'zlari va o'z hayotlarining badiiy in'ikosini ko'rdilar. "Minna fon Barnxelm"da nemis xalqining urf-odatları, milliy xarakteri ochib berilgan, qirollik tartiblari tanqid ostiga olingan. Pyesaning eng katta yutug'i – Minna. Uning obrazi nihoyat go'zal ayolni tarannum etadi – sadoqat, muhabbat, mardlik.

"Emiliya Galotti" pyesasi 1772-yili yozilgan bo'lib, Germaniyada insonning inson tomonidan ezilishini ko'rsatadi. Bu asar zo'ravon va zolim, shuhratparast knyazlarning o'zboshimchaligiga qarshi qudratli aybnoma bo'lib yangradi. Garchi asar syujeti qadimgi Rim tarixidan olingan bo'lsa-da, dramaturg mahorati bilan tamomila original asar paydo bo'ladi. Asar voqealari Italiyaning Gvastalla knyazligida sodir bo'ladi. Shahzoda Gonzaga shahvatparast va zolim bo'lib, o'zining navbatdagi qurboni qilib polkovnik Odoardoning qizi Emiliyani tanlaydi.

Emiliya va graf Appianining to'ylari kuni (Lope de Veganing "Qo'zibuloq" dramasi, A.Dyumaning "Graf Monte Kristo" romanini eslang) aravaga soxta "qaroqchilar" hujum qiladi. Graf Appiani o'ldiriladi, qiz bilan uning onasi Klavdiya Galotti behush holda shahzoda saroyiga keltiriladi. Shahzodaning sobiq xushtori bo'lgan grafinya Orsina bor haqiqatni polkovnik Odoardoga ochadi. Nomusi toptalgan Emiliya otasidan uni o'ldirishni o'tinib so'raydi. Ota biroz ikkilangach, o'z qiziga xanjar sanchadi. Qonga belangan qizni ko'rgach shahzoda butun aybni maslahatchisi Marinelliga ag'daradi.

Tragediya adolatsizlikka qarshi g'azab va nafrat bilan to'lib-toshgan. Mavjud tuzumni fosh qilish borasida Lessing hech qachon bunday yuksaklikka ko'tarilmagan edi. Asardagi shahzoda Gonzaga, grafinya Orsina obrazlari yozuvchining katta yutug'idir. Shahzoda barcha jinoyatlar sababchisidir. Shuning uchun grafinya Orsina tilidan Lessing: "Shahzoda qotil, u Appianining qotili!", deb ta'kidlaydi.

Diniy bag'rikenglik (tolerantlik) g'oyasi yetakchilik qilgan "Donishmand Natan" asari dramaturg ijodining so'nggi yillarida yozilgan bo'lib, voqealar o'rta asr Sharq, salib yurishlari davridan olingan. Quddus shahrining savdogari yahudiy Natan ismli inson nasroniy qiz Rexani tarbiyalab voyaga etkazadi. Quddus ruhoniysi bu qilmishi uchun Natanni o'tda yoqish kerak, deb da'vo qiladi.

Asosiy hukm Sulton Salohiddinning ixtiyoriga havola qilinadi. Sulton Natandan: “Yahudiy, nasroniy yoki musulmon dinidan qay biri yuqori turadi”, – deb so‘raganida, u uch uzuk haqidagi rivoyat bilan javob qaytaradi.

Lessing bu asarida ma‘rifatparvar olim sifatida, insonning diniy e‘tiqodga nisbatan erkinligini, tolerantlikni yoqlab chiqadi.

Lessingning hayoti, murosasiz ijodi XVIII asr Germaniyasiga, uning ijtimoiy rivojlanishiga barakali ta‘sir ko‘rsatdi.

Shiller (1759 – 1805-yy.). Ulug‘ nemis shoiri va dramaturgi Fridrix Shiller 1759-yili Marbah shahrida (Vyurtemberg gersogligi) harbiy feldsher oilasida tug‘ilgan. 1773-yili 14 yoshlik Shiller harbiy bilim yurtiga (keyinchalik harbiy akademiyaga) o‘qishga berildi. Vyurtemberg gersogi Karl Yevgeniy tashkil qilgan ushbu o‘quv yurtida bo‘lajak shoir hayotning qorong‘i tomonlari bilan tanishadi. Harbiy akademiyada zobitlar, tibbiyot xodimlari va huquqshunolar tayyorlanardi. Akademiyada Shiller o‘zining ilk ijodini boshladi. 1776-yili shoirning “Oqshom” she‘ri chop etildi, shu yerda birinchi dramatik asari “Qaroqchilar” yozildi. Tragediya 1781-yili yozib tugatildi va tez orada Mangeym shahri teatrida sahnaga qo‘yildi. Tragediya favqulodda muvaffaqiyat qozondi. Asar premyerasini ko‘rgan gersog Karl Yevgeniy Shillerni ikki haftaga qamab qo‘yadi. Karl Yevgeniyning zulmidan qutulish uchun shoir Mangeymdan Leypsigga, Drezden shahriga kelib joylashadi. 1782-yili u “Genuyadagi Fiesko fojiasi”, 1783-yili “Makr va muhabbat” deb nomlangan “Luiza Miller” dramalarini yozdi. 1787-yili Shiller Veymarga kelib, Gyote bilan tanishadi. Gyote bilan hamkorlikda Veymar teatriga asarlar yozadi.

80 – 90-yillarda Shiller estetikaga oid bir qancha asarlar yozdi. Shiller “Zamonaviy nemis teatri haqida” (1782-y.), “Teatr ma‘naviy muassasa sifatida” kabi nazariy asarlarida erkinlik va go‘zallik tushunchalari orasidagi o‘zaro munosabatlar masalasini hal qilar ekan, inson kamoloti va jamiyatini qayta qurishda estetik tarbiyaning, go‘zallikning roliga muhim ahamiyat qaratadi. Adib tarix, qadimgi yunon san‘ati bilan shug‘ullanib, odamlarni go‘zallik g‘oyasi bilan tarbiyalash mumkin, degan nazariy xulosaga keladi. U antik dunyo san‘atida o‘z ideallarini ko‘radi. Shiller 46 yoshida, ayni ijodiy kuchga to‘lgan bir pallada vafo etadi.

“Makr va muhabbat” tragediyasi “Bo‘ron va tazyiq” dramaturgiyasining shoh asari bo‘lib qoldi. Asarda ilk bor nemis hayoti chuqur va ishonarli tasvirlangan bo‘lib, undagi voqealar real hayotdan olingan. Tragediyada axloqiy pastkashlik, gersog saroyining dabdabasi va buzuqligi ko‘rsatilgan. “Makr va muhabbat” pyesasida bir-biriga murosasiz bo‘lgan ikki qarama-qarshi guruh vakillarining to‘qnashuvi aks ettiriladi. Bu tragediya bilan Shiller ijodining ilk, shtyurmerlik davri yakuniga yetadi. 1783-yildan 1787-yilgacha “Don Karlos” fojiasi ustida ijod qilgan dramaturgning asarida endi isyonkorlik ruhi yo‘qolib, mavjud tuzumni

ma'rifat yo'li bilan tuzatish mumkin, degan umid paydo bo'ladi. Shiller "Don Karlos"dan so'ng deyarli 10 yil dramatik asar yozmadi, 80-yillarning o'rtalarida u kam sonli she'rlar yaratdi.

90-yillarga kelib, Shiller tarixiy mavzuga murojaat qildi. O'ttiz yillik urush davrini hikoya qilgan "Vallenshteyn" trilogiyasini (1797 – 1799-yy.) yozdi.

"Vilgelm Tell" (1804-y.) – Shillerning ijodiy yo'lini yakunlovchi drama bo'lib, unda yozuvchi o'z vatani, xalqining taqdiri haqida yozadi. Asar dramaturgning o'ziga xos poetik vasiyati edi. 1803-yilning 18-avgustida yozgan maktubida Shiller quyidagilarni bayon qiladi: "Hozir "Vilgelm Tell" bilan juda bandman... Mavzu juda qiziqarli va o'zining xalqchilligi bilan teatrga juda mos".

Dramaturg ushbu dramada xalq afsonalaridan foydalanadi. Xalq ichidan chiqqan Vilgelm Tell obrazi orqali xalqning ozodlik, milliy birlik haqidagi orzu-istaklarini va unga erishish yo'lidagi mashaqqatlarini ko'rsatib beradi.

Shillerning "Makr va muhabbat" fojiasi 1936-yili Komil Yashin, 1939-yili Ma'ruf Hakim tomonidan o'zbek tiliga tarjima qilingan, Asqad Muxtor esa 1954-yili "Qaroqchilar" tragediyasini o'zbekchalashtirgan. Har ikki asar O'zbek milliy akademik drama teatrida sahnalashtirilib, katta muvaffaqiyat bilan namoyish qilindi.

Shiller 1795-yilda "Kishini estetik jihatdan tarbiyalash to'g'risida xatlar" nazariy maqolasini yozadi. Uning fikricha, inson go'zallik ta'siri ostida insonparvar bo'ladi, hayotdagi nuqsonlarni bartaraf eta oladi, dunyoda aql-idrok, ozodlik, tenglik hukm suradi.

U yozuvchilarni o'z asrining farzandi (quli emas) bo'lishga, o'z davri ehtiyojiga qarab ijod qilishga chaqiradi.

Fon Moor oilasi, aniqrog'i ikki aka-uka Karl va Frans hamda ularning baxtsiz otasi graf Maksimilian fon Moor haqidagi drama esa 1781-yili yaraladi. Shiller bu asarini "Qaroqchilar" deb nomlaydi. Asarda hokimiyat va boylikka yetishish yo'lida har qanday jirkanchliklarga tayyor bo'lgan Frans va ma'lum bir sabablarga ko'ra qaroqchilar to'dasining yetakchisiga aylangan Karlning dramatik taqdiri hikoya qilinadi.

Iogann Volfgang Gyote (1749 – 1832-yy.) Frankfurt shahrida yurist oilasida tug'ildi. Leypsig universitetida tahsil olib yurgan kezlari birinchi lirik she'rlar to'plamini yaratdi. Uning dunyoqarashiga Spinoza falsafasi – "Poetika" ta'siri katta. Studentlik yillari Ganpening "Muhammadning hayoti" kitobidan ruhlanib, Muhammad haqida drama yozmoqchi bo'ladi (parchalar).

Gyote 1771-yilning 14-oktyabrida buyuk ingliz dramaturgi V.Shekspirga bag'ishlangan kechada ma'ruza bilan chiqadi va Shekspirni adabiyot san'atining dahosi sifatida madh qiladi: "Shekspirning birinchi sahifasiyoq qalbimni bir umrga zabt etdi".

Hayoti davomida 1600 ga yaqin she'r yozadi. Ulardan ko'pi xalq qo'shiqlariga aylangan.

"Gyots fon Berlixingen" (1773-y.) tarixiy asar bo'lib, u Gyotening nomini butun Germaniyaga mashhur qilgan. Dramada XVI asr voqealariga murojaat qilinadi. Asarning bosh qahramoni Gyots fon Berlixingen tarixiy shaxs. Bu rit-sar o'zining isyonkor fe'li bilan yozuvchining e'tiborini qozongan edi. Drama Gyotening Shekspir ijodiga maftun bo'lgan davrda yaratildi (xronikalar ruhida). Asar klassitsizm teatridan butunlay farq qiladi.

1774-yili "Yosh Verterning iztiroblari" romani ijod qilindi. Asar qahramoni Verter – byurger oilasidan chiqqan iste'dodli, nozik tabiatli yosh yigit. U o'z davrining ziyolilaridan bo'lib, klassik adabiyotni, ayniqsa, Gomer asarlarini se-vib mutolaa qiladi. Qalbi oliyjanob his-tuyg'ularga boy. Verter tabiatning erkin farzandi, u Russo ta'limotining ixlosmandi. Verter Sharlotta ismli qizni sevib qolgan. Ammo Sharlotta boshqa yigit – Albertga unashtirilgan edi. Shu sababli Verter qizni unutish maqsadida shaharga borib, diplomatiya idorasiga ishga kiradi. Ammo bu yerda uning ishi yurishmaydi. O'z xo'jayini graf saroyidagi ziyofatda hozir bo'lgan Verter yuqori tabaqa vakillariga yoqmaydi. Verterning xo'jayini mehmonlarning xohishini unga aytgach, yigit bu uydan chiqib ketadi. Ertasi butun shaharga, go'yo Verter mehmondorchilikdan haydab yuborilgan-ligi haqida gap tarqaladi. Haqoratlangan Verter ariza berib ishdan bo'shaydi va sevgilisi yoniga qaytib boradi. Ammo Sharlotta turmushga chiqqan bo'ladi. Sevgilisining sha'nini o'ylab Verter Sharlottalarning oilasida endi yasholmaydi. Chorasiz qolgan yigit o'z joniga qasd qiladi. Gyotening zamondoshlari asar-ning mana shunday yechim bilan tugashiga salbiy munosabat bildirishadi, hat-to Lessing ham Verterning o'z joniga qasd qilishini qahramonning irodasizligi, o'jizligiga yo'ydi. Garchi Gyote bu fikrlarga qo'shilmasa-da, romanning ikkinchi nashriga quyidagi she'riy misralarni epigraf qilib kiritadi: "Er bo'lg'in, men yur-gan yo'ldan yurmagin".

Gyote qahramoni ichki dunyosi boy sentimental obrazdir. XVIII asr yozuv-chilari, jumladan, Gyote uchun ham inson tuyg'ulari o'sha zamon feodal tu-zumida hukm surayotgan shafqatsizlik, toshbag'irlikka qarshi kurash ifodasini anglatar edi. Inson kamoloti yo'lidagi kurash edi bu. XVIII asr insonparvarlari qalbning boy his-tuyg'ulari to'la namoyon bo'lishini istar edi. Ular inson sof fitratda yaraladi, ammo jamiyatning adolatsizliklari undagi barcha illatlarni keltirib chiqaradi, deb hisoblaganlar.

Gyote lirikasi o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Uning she'riyati badiiy yetuk, serma'no va hayotiydir. Shoir o'z lirikasida xalq hayotiga, uning og'zaki ijodiga murojaat qilib, ana shu xalq folklori xazinasini ajoyib durdonalar bilan boyitadi.

Gyote she'riyati kishining murakkab ichki dunyosini ochib beradi. Xalq ti-lining boyliklaridan ustalik bilan foydalana oladi, har bir so'zning ohangrabo

musiqiyliigi, quvnoq lapar ohanglari kitobxon qalbini junbushga keltiradi. Gyote lirikaning ajib olami bilan o'quvchini maftun qilib qo'yadi. Lirikaning asosiy mavzusi inson, uning muhabbati, tabiat bilan uyg'unlashib ketgan hayotiy, falsafiy go'zallik va ozodlik haqidagi oliyjanob orzularni tarannum qiladi. Gyote dunyo madaniyatining bir ildizi, bir asosi bor, bu ham bo'lsa, G'arbda, G'arb – madaniyat beshigi, degan noilmiy fikrga qarshi o'laroq, dunyo madaniyati yagona jarayon va qonuniyatlar asosida rivojlanishi, bu jarayonda Sharq hech qachon G'arbdan ortda qolmaganini, balki ko'p sohalarda undan ilgari lab ketganini ta'kidlaydi.

Aytish joizki, adibning Sharqqa hurmati va ehtiromi uning Hofiz Sheroziy ijodi ta'sirida yaratilgan "Devon"ida o'z ifodasini topdi:

*Hofiz, sen-la bellashmoqqa
Yo'l bo'lsin bizga!
Lochin kabi uchar yelkan
To'lqinlar uzra.
Yengil, epchil uchib borar
Intilib olg'a,
Agar to'fon ko'tarilsa,
Azobda darg'a!
Qo'shiqlarning ko'kka uchar
Olov qushiday,
Dengiz o'tga do'nsa agar
Men uchun qo'ymay!*

Shoirning Sharq mavzusiga bo'lgan qiziqishi yangi hodisa emas edi, albatta. Bir qancha G'arb ijodkorlari o'z asarlarida Sharq ijodiyotiga murojaat qilganlar. Jumladan, Shekspir ("Otello"), Rasin ("Boyazid"), Monteskye ("Fors maktublari"), Volter ("Muhammad"), Bayron ("Sharq dostonlari"), Viktor Gyugo ("Sharq motivlari") kabi misollarni aytib o'tish kifoya.

Gyote G'arb va Sharq adabiyotlarining boyligini, rivojini bir-biri bilan yaqinlashuvida deb biladi. "Mag'rib-u mashriq devoni"da Gyote Sharqning buyuk shoirlari Hofiz, Nizomiy, Firdavsiy hamda Sa'diy ijodini nozik talqin qilib, o'ziga xos falsafiy lirika javharlarini yaratadi. Shoirning "Devon"i Sharq va G'arb she'riyati bir-biriga yaqin, umumbashariy adabiyot ekanligini isbotlaydi. "Mag'rib-u mashriq devoni" o'n ikki kitobga bo'linadi. Bular: "Qo'shiqchi kitobi", "Hofiz kitobi", "Muhabbat kitobi", "Mushohada kitobi", "Qobus kitobi", "Soqi kitobi", "Norozilik kitobi", "Hikmat kitobi", "Zulayho kitobi", "Temur kitobi", "Masal kitobi" hamda "Jannat kitobi"dan iborat. Bu she'riy to'plamda shoirning hayot, insonlarning taqdiri, tinchlik haqidagi o'ylari o'z ifodasini topadi.

“Devon”da shoir timsollar, majozlar, qochiriqlar yo‘li bilan she‘riyat, ijodiyot, Sharq madaniyatining xususiyatlari haqida fikr yuritadi. “Devon”ning “Hijrat” deb ataluvchi she‘riy to‘plamning muqaddimasi hisoblanadi. “Devon”ning tarixiy mazmuni shundaki, unda 622-yilda Muhammad payg‘ambarning (sollallohu alayhi vasallam) Makkadan Madinaga ko‘chib o‘tishi ko‘zda tutiladi. Ayni vaqtda “Hijrat” shoir Gyotening Sharqqa yuz burishini bildiradi. U G‘arbning bo‘g‘iq, diqqinafas muhitidan qochib, Sharqning keng va sof havosidan to‘yib-to‘yib nafas olishga oshiqadi.

“Faust” asari Gyote ijodining tojidir. Gyote bu shoh asarini 60 yil davomida yozib tugatadi. Asar XVIII asrning oxiri va XIX asrning birinchi choragida yozilgani (1773 – 1831-yy.) sabab unda Ovrupaning voqealarga boy rang-barang hayoti aks etadi. Tabiat va koinotning qudratli kuchlarini inson irodasiga bo‘ysundirish, uning qonunlarini o‘rganish va bu sirlarni odamzod foydasiga xizmat qildirish ulug‘ mutafakkir olim Gyotening doimiy orzusi bo‘lib keldi. Uning qahramoni Faust ana shu orzuni amalga oshirishdek oliyanob ishga bel bog‘laydi. Faust haqidagi afsona (XVI asr) nemis xalq she‘riyatida yaratilgan eng buyuk asar edi. Gyote o‘z ijodining ilk damlaridan boshlab bu haqida asar yozishni orzu qilar edi. Ana shu afsonalarda afsungar doktor Faust olim, shaytonlar bilan munosabatda bo‘lgan inson sifatida talqin qilinadi. Arshi a‘loda shayton Mefistofel Xudo bilan Faust to‘g‘risida munozara qiladi. Shaytonning fikricha, koinoti azimda inson ojiz bir narsa, u baxtsiz, abadulabad azob-uqubatda yashaydi. Xudo unga aql ato qilmasa edi, inson baxtli bo‘lar edi. Buning ustiga Faust butun koinot va tabiat sirlarini ilm-u fan kuchi bilan bilib olmoqchi. Mefistofel Faustning bu intilishlariga ishonmaydi, unga shubha bilan qaraydi. Xudo esa inson adashib bo‘lsa ham izlanishlari natijasida kamolot cho‘qqisi tomon boradi, deb unga umid bildiradi. Bu umid Gyotening insonparvarlik qarashlarining natijasidir. Shayton Faustning nafsini qo‘zg‘ab, uni yomon yo‘llarga olib boraman, uning intilishlarini, orzularini puchga chiqaraman, deydi. Asarning asosiy konflikti va tuguni shu yerdan boshlanadi.

*Kim – erk, hayot deb jang qilolsa har kun,
Erk-u hayot uchun o‘sha munosib.
Xuddi shunday mehnat, kurash va havas
Band aylasa yosh-u keksa – har kimni,
Shunday kunda ko‘rsam edim bir nafas
Ozod diyorumni, ozod xalqimni.*

Faust tilidan aytilgan ushbu misralar u anglab yetgan haqiqatning, inson umrining mazmunini belgilab beradi. Gyote o‘z tragediyasida bir-biriga zid bo‘lgan ikki xil kuchlar to‘qnashuvini ko‘rsatadi. Bu kuchlarning biri Faust, u

ilg'or dunyoqarash, yorug'lik timsoli. U buyuk olim, ijodkor inson, odamlar baxt-saodati uchun kurashadi. Faust ilmga tashna, ilm-ma'rifatning kuchi bilan kishilarga ezgulik qidiradi. O'z xalqini ma'rifatli qilish uchun Injilni tarjima qiladi. Shoir tinmay olg'a yurishni, to'xtovsiz harakat qilishni targ'ib qiladi, chunki u harakat insoniyat kelajagini munavvar qilishiga ishonadi. Gyotening asari zamondoshlarini o'rta asr uyqusidan uyg'otishga, o'z hayotini qurishga da'vat qiluvchi chaqiriq ham edi. Shoirning qahramoni davr munosabatlari o'zida mujassamlashtirgan kishi. Asosiy qahramonlardan biri bo'lgan shayton Mefistofel har qadamda Faustni yo'ldan ozdirishga, uning qalbida shubha qo'zg'ashga urinadi. Faustni oliyjanob intilishlardan chalg'itib, haqiqat, insoniyat oldidagi burchlarini unutishga undaydi.

Gyote asarining ikkinchi qismida qadimgi Yunoniston mavzusi asosiy o'rin oladi. Yelena antik dunyoning go'zallik timsoli sifatida gavdalanadi. Faust bilan Yelena o'rtasidagi nikoh ramziy ma'no kasb etadi. Faust qo'lida qolgan Yelena ning kiyimlari qadimiy san'atning oliyjanob tasviri, belgisidir. Gyotening fikricha, oltin davr o'tmishda emas, istiqbolda, kelajakda.

“Faust” asari XVIII asr oxiri va XIX asr boshlaridagi nemis adabiyotining falsafiy va badiiy yutug'i bo'ldi.

Afsungar doktor Faust haqidagi afsonalar XVI asrda paydo bo'lgan. 1592-yil Kristofer Marlo “Doktor Faustning fojiaiy tarixi” sahna asarini yaratdi. XVII-XVIII asarda tabiat sirlarini o'zlashtirgan doktor haqida Germaniyada turli kitoblar bosilib chiqqan edi. Demak, tragediyada bir-biriga zid bo'lgan ikki xil kuchning to'qnashuvi tasvirlanadi. Faust – ilg'or dunyoqarash, yorug'lik timsoli. To'xtovsiz harakat, yaratish, bunyodkorlik uning asosiy shiori. U ilmga tashna, Injilni tarjima qilgan. Mefistofel shubha, inkor, vayronachilik kuchlarini mujassamlashtirgan. U Faustni yo'ldan urmoqchi bo'ladi.

Jahon adabiyotining shoh asarlaridan biri bo'lgan “Faust”ni o'zbek kitobxoni shoir Erkin Vohidov tarjimasida o'qimoqda. Gyotening buyuk “Faust” fojiasi bilan birga bir qancha she'rlari o'zbek tiliga M.Shayxzoda, Shukrullo, Erkin Vohidov, Sadriddin Salimov tomonidan tarjima qilingan. “Yosh Verterning iztiroblari” romani Yanglish Egamova tarjimasida o'zbek tiliga o'girilgan.

Mavzu bo'yicha nazorat savollari:

1. Ma'rifatchilik adabiyoti deganda nimani tushunasiz?
2. Angliya ma'rifatchiligining asosiy namoyondalari kimlar?
3. “Robinzon Kruzo” romantizmida ma'rifatparvarlik tamoyillarining aks etirilishi.
4. Fransuz ma'rifatchilik adabiyotining asosiy vakillari kimlar?
5. “Odil podsho” g'oyasining adabiyotdagi talqini.
6. “Bo'ron va tazyiq” qanday adabiy harakat edi?

7. Shiller ijodida isyonkor qahramon.
8. Gyote va Sharq adabiyoti. Gyotening “Faust” tragediyasida ezgulik va razolat kurashi talqini.

Adabiyotlar:

1. Introduction to Literature. Miller Gilbert. Williams John. 1995 The McGraw-Hill. P.1148
2. Азизов Қ., Қаюмов О. Чет эл адабиёти тарихи. – Т.: 1987.
3. Артомонов С. Зарубежная литература. XVII – XVIII в.в. – М.: 1988.
4. Проблема просвещения в мировой литературе. – М.: 1970.
5. Неустраев В. Немецкая литература эпохи Просвещения. – М.: 1958.
6. Кассель Л. Гете и “Западно – восточный диван” – М.: 1974.
7. Свифт Ж. “Гулливернинг саёхатлари”. – Т.: 1974.
8. Дефо Д. “Робинзон Крузо”, – Т.: 1965.
9. Гёте И. “Вертернинг изтироблари”. – Т.: 1975.
10. Гёте И. Фауст. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972 – 74.

9-MAVZU: ROMANTIZM ADABIYOTI

REJA:

1. Romantizm adabiyotining ijtimoiy va nazariy asoslari, asosiy xususiyatlari.
2. Nemis romantizmi.
3. Angliya romantizmi. Gofman ijodi.
4. Fransuz romantizmi. Bayron ijodi.
5. Daniya romantizmi. V.Gyugo ijodi.
6. Amerika romantizmi. F.Kuper.

Tayanch iboralar: romantizm: fransuz inqilobi; romantik qahramon: tarixiylik, aka-uka Grimm ertaklari, Gofman, Bayron; shaxs erki: V.Skott; tarixiy roman: V.Gyugo, G.X.Andersen ertaklari, F.Kuper.

Romantizm XVIII asr oxiri va XIX asr birinchi yarmida Ovrupa va Amerika adabiyotida tarqalgan yirik adabiy oqimlardan biridir.

“Romantizm” atamasining paydo bo‘lishini “roman” (roman) so‘zi bilan bog‘liq holda o‘rganish mumkin. XII asrdan boshlab Fransiya boshqalardan ajralib turuvchi qahramonlar bilan sodir bo‘lgan ishqiy, jangovar sarguzashtlar bayon etilgan asarlar roman deb atalgan. Bunday asarlar antik romanlar singari lotinda emas, jonli roman (fransuz) tilida yozilgan. Sagalardan farqli ravishda romanda real voqealarga emas, muallif tomonidan xayolot olamiga tayanilgan. Shunday qilib, o‘rta asrlar (Tom, Kreten de Trua) romanlari o‘quvchi va tinglovchilarni qiziqarli syujet – muhabbat va shuhrat uchun qahramonliklar, yovuz kuchlar ustidan g‘alabalar haqidagi hikoyalar bilan rom etgan. XVII asr o‘rtalariga kelib Angliyada paydo bo‘lgan romantik sifat aql bovar qilmaydigan qahramonliklarga asoslangan Barokko romanlarining xususiyatini ko‘rsatish uchun xizmat qilgan. Shunday qilib, romantizm tushunchasi nafaqat sarguzashtni, balki sirlilikni ham anglata boshlagan. Jan Jak Russo mazkur atamadan takrorlanmas Shvetsariya tabiatiga tavsif berishda foydalangan.

“Adabiyotshunoslik lug‘ati”da romantizm termini “etimologik jihatdan ispancha “romanse” so‘zi bilan bog‘liq bo‘lib, XVIII asrda kitoblardagina uch-rashi mumkin bo‘lgan g‘ayritabiiy, ajabtovur, fantastik narsalarning bari shu

soʻz bilan yuritilgan”²⁶. Romantizm mavjud voqelikdan qoniqmaslik, aniqrogʻi maʼrifatchilikka xos boʻlgan olamni aql bilan raso holga keltirish gʻoyasiga ishonchning yoʻqolishi natijasida paydo boʻldi. Lekin romantizm, romantik tafakkur ildizlariga qadim zamonlarga borib taqaladi. Romantizmga xos xususiyatlar Sharq adabiyoti, xususan, mumtoz oʻzbek adabiyotida ham chuqur ildiz otgan. Biroq adabiy yoʻnalish darajasiga koʻtarilmagan edi.

Fransuz inqilobi (1789-y.) Ovrupa va jahon adabiyotidagi kuchli yoʻnalish romantizmni vujudga kelishiga zamin hozirlagan voqea boʻldi.

Shu bois fransuz yozuvchisi V.Gyugo XIX asr haqida: “XIX asrning buyuk onasi – fransuz inqilobi bor. Uning tomirlarida fransuz inqilobining tuganmas qoni joʻsh urmoqda”, degan edi.

Inqilob ijtimoiy-siyosiy sohada feodal ijtimoiy munosabatlarga barham berib “Ozodlik, tenglik, qardoshlik” deb ataluvchi shiori katta kuchga aylangani, qoʻshni mamlakatlarda ham inqilobiy kayfiyatni vujudga keltirgani bilan ahamiyatlidir.

XX asrda tadqiqotchilar nimani “Romantizm” deb atash toʻgʻrisida bahs olib bordilar. (Fransuz olimi Sure bu oqimga butunlay qarama-qarshi boʻlgan naturalizmni ham romantizmga qoʻshadi. XX asrning 50-yillariga kelib sobiq Sovet ittifoqida paydo boʻlgan konsepsiyaga koʻra romantizm yoʻnalishi oʻz badiiy uslubi bilan bir-biridan farq qiluvchi, ikki oqim – faol va passiv romantizmdan iborat deb xulosa qilingan. Lekin XX asrning 60 –70-yillariga kelib bu borada (Iyen romantiklari: Gofman, Po va boshqalar ijodi tadqiqi asosida) yangi xulosaga kelindi. Bu romantiklar badiiy uslublarining birligi haqidagi xulosadir.

Romantiklar ijodi har bir mamlakatda oʻz belgilariga ega. Bu davlatlarning milliy, tarixiy xususiyatlari bilan bogʻliqdir. Shu bilan birga, Ovrupa romantizmi oʻz umumiy xususiyatlariga ham ega. Ular quyidagilar:

- *romantiklar paydo boʻlgan tarixiy sharoit;
- *uslub xususiyatlari;
- *qahramon xarakteri.

Ovrupa romantizmi uchun fransuz inqilobi tarixiy sharoit boʻlib xizmat qiladi. Romantiklar inqilob ilgari surgan inson ozodligi gʻoyasini qabul qildilar. Lekin inqilob rahbarlaridan biri boʻlgan Sen-Jyust taʼriflagan “omma baxti uchun kurash” asnosida zoʻravonlik, zulm avj oldi. Natijada, inqilob gʻoyalari gʻoyalariga ishonch oʻrnini hafsalasizlik, umidsizlik egalladi. Romantiklar inson jamiyatda himoyasiz ekanligini, mulkchilik hissi barcha narsa ustidan ustunlikka erishayotganini his qildilar. Shuning uchun muhit oldidagi ojizlik, ikkilanish, qahramonlar taqdirining fojiaiyiligi romantiklar dunyosining oʻziga xos jihatlarini hisoblanadi.

²⁶ D.Quronov, Z.Mamajonov, M.Sheraliev. Adabiyotshunoslik lugʻati. Toshkent: Akademnashr, 2010. – B. 258.

Bir tomondan, shaxsga nisbatan alohida munosabat, uni atrof muhit bilan aloqalari xarakteri, ikkinchi tomondan, real muhitga ideal dunyoqarashni qarshi qo'yish o'ziga xos badiiy uslub bo'lishini belgilab berdi. Romantiklarning vazifasi turmushni aniq va ravshan ko'rsatib berish emas, balki turmush haqidagi orzu-umidlarni tasvirlashdir. Shunday yo'llar orqali ular o'z ideallarini aks ettiradilar.

Romantizm adabiyoti o'z qahramonini ham ilgari suradi. Romantik qahramon, asosan, yuksak va nozik tuyg'ular sohibi, boshqalar bo'ysunuvchi qonunlarga bo'ysunmaydigan mag'rur shaxs. Shuning uchun u doim boshqalardan ustun qo'yiladi va ajralib turadi. Bunday qahramon ko'pincha yolg'iz bo'ladi. Shu sababdan yolg'izlik mavzusiga juda ko'p janrlarda, asosan, she'riyatda keng o'rin berilgan.

Romantiklarning shaxs ichki dunyosiga bo'lgan qiziqishi lirik va liro-epik janrlarning gullab yashnashiga sabab bo'ldi.

Yangi tarixiy sharoitda Ovrupada ma'rifatparvarlar kutgan va ishongan "Aql-idrok" mamlakati ro'yobga chiqmadi. Romantiklar muhitning ziddiyatli ekanligini aniqladilar. Ular adabiyotda tarixiylikni kashf etdilar. Ma'rifatparvarlar esa o'tmish to'g'risida antitarixiy mazmunda ("yaxshi-yomon" deb) fikr yuritgan edilar. Klassitsizm tragediyalarining syujetini, asosan, tarixiy voqealar tashkil etsa-da, ularni tasvirlanayotgan davr xususiyatlari emas, burch va tuyg'u masalasining yechimi qiziqtirgan.

Romantiklar o'tmishda nafaqat inson xarakterlarini, balki o'z zamonasi ta'sirida shakllangan xarakterlarni ham ko'ra oldilar. Ma'rifatparvarlar yuksak ma'naviyat, aql-zakovat egalari bo'lgan ko'plab ijobiy obrazlarni yaratgan bo'lsalar, romantik qahramon ijobiy bo'lishi shart bo'lmay, u muallif idealini o'zida aks ettirishi lozim edi.

Romantiklar uchun badiiy reallik mavjud reallikdan haqqoniyroqdir. Real voqelikdagi tussizlikdan (bema'nilikdan) bezgan ijodkorlar, ko'pincha, o'tmishdan ma'ni izlashadi yoki voqea-hodisalar aksar uzoq, ekzotikaga boy yurtlarda kechadi.

Shu tariqa romantizm adabiy yo'nalish sifatida XVIII asr oxiriga kelib birdaniga bir necha mamlakatlarda paydo bo'la boshladi. Estetik manifest, traktatlari bilan Germaniyadan Yen romantiklari, Fransiya Shatobriyon va de Stal, Angliyadan "Ko'l maktabi" vakillari chiqdilar.

Ovrupa romantizmi taraqqiyoti uchta davrga bo'linadi:

- a) Ilk romantizm (XVIII asr oxiri – XIX asr boshlari);
- b) Rivojlangan romantizm (XIX asrning 20 – 40-yillari);
- d) Kech romantizm (1848-yildan keyingi davr).

Ammo mazkur davriylashtirish barcha Ovrupa mamlakatlari uchun bir deb bo'lmaydi. Germaniyada ilk romantizm Yen romantiklari (Novalis, aka-uka

Shlegelar) nomi bilan bog'liq. Ikkinchi bosqichdagi Geydelberg romantiklari davri Napoleon okkupatsiyasi va milliy uyg'onish davriga to'g'ri keladi. Xuddi shu paytda aka-uka Grimm ertaklari paydo bo'lgan.

20-yillarga kelib, Gofman vafotidan so'ng va yosh Heynening realizm an'analarini yoqlab chiqish munosabati bilan nemis romantizmi egallagan mavqeyini boy bera boshladi.

Angliyada esa Shelli (1822-y.) va Bayronning (1824-y.) hayotdan ko'z yumishi romantizmning ikkinchi darajali adabiy yo'nalishga aylantirdi.

Romantizm Fransiyada 30-yillarga kelib to'la shakllandi. Bu paytda Angliya va Germaniyada romantizm o'z umrini yashab bo'lgandi, deyish mumkin. Fransiya romantiklari yangi drama uchun kurashdilar (ungacha klassitsizm teatri hukmron edi). Drama janrining islohotchisi sifatida V.Gyugo maydonga chiqdi.

Polshada romantizm haqidagi bahslar 1810-yillarga to'g'ri keladi. 20-yillarga kelib, A.Mitskevich ijodi bilan bog'liq holda shakllandi va o'zini asosiy o'rnini uzoq vaqt saqlab qoldi.

Nemis romantizmi

Germaniya qo'shni Fransiyada bo'layotgan voqealarni zo'r qiziqish bilan kuzatib bordi. Germaniyaning ilg'or vakillari qoloq, o'nlab mustaqil knyazliklarga bo'lingan mamlakatida inqilobiy o'zgarishlar bo'lmasligiga ko'zlari yetib, ma'naviy sohada inqilob qilishga harakat qildilar.

Nemis romantiklari idealist Fixtening: "O'z diqqat-etiboringni seni o'rab turgan atrof-olamga emas, balki o'zingga qarat", – degan falsafiy qarashlarini yoqlab chiqdilar.

Inson o'z xohish, intilish va harakatlari tufayli yanada yaxshiroq bo'lishi mumkin va kerak. Bunda unga yordam berish lozim. Nemis romantiklarining asosiy vazifa va maqsadi ana shundan iborat edi.

Nemis romantizmi tarixini 3 davrga bo'lish mumkin:

1795 – 1805-yillar – Yen romantiklari F.Shlegel, Novalis, Tiklar davri;

1806 – 1815-yillar – Geydelberg romantiklari K.Breyntano, A.Arnimlar nemis folklorini yig'ishga katta e'tibor berdi. Bu vaqtda aka-uka Grimmlar ham ana shular to'garagida edi.

1815 – 1848-yillar – Napoleon inqirozidan so'ng romantiklarning harakat markazi Berlingga ko'chdi. Bu yerda Gofman, Shamisso, Heyne (ilk ijodi) va Byuxerlar ijod qildi.

Nemis romantiklarining katta ishlaridan biri – xalq og'zaki ijodini o'rganishlari bo'ldi. Yakob (1785 – 1863-yy.) va Vilgelm (1786 – 1859-yy.) Grimm-lar folklorning estetik qimmatini yuksak qadrlaganlardan edi: Ularning tarix, til

tarixi, huquq va mifologiya bo'yicha bir qancha ilmiy maqolalari mavjud. Ammo ularga xalqdan yozib olingan 3 tomli va 200 ta ertakdan iborat "Bolalar va xonadon ertaklari" (1812 – 1822-yy.) katta shuhrat keltirdi. Ular ertaklarni butun Germaniya bo'ylab yurib turli toifa odamlardan yozib oladilar.

Ertaklarni 3 guruhga bo'lish mumkin: sehrli, hayvonlar haqidagi ("Bo'ri va yetti echkicha", "Bremen mashshoqlari") va maishiy ertaklar.

Barcha ertaklarda mehnatsevar, dono, sabr-toqatli qahramonlar g'alaba qozonadilar.

A.S.Pushkin "Oltin baliq va baliqcha haqida"gi ertagida "Kambala baliq haqidagi ertak" epizodidan foydalangan.

Fridrix Shlegel (1772 – 1829-yy.). Avgust va Fridrix Shlegellar nemis adabiyotshunosligi faniga asos soldilar.

Antik madaniyatni chuqur his qilish, o'rta asr va Uyg'onish davri yodgorliklarini o'rganish, klassitsizm va ma'rifatparvarlik adabiyotiga tanqidiy yondashish ular uchun adabiyotga bo'lgan talablarini ishlab chiqish imkoniyatini yaratdi.

Yunon va rimliklar merosining ahamiyati haqida fikrlar ekan, Fridrix Shlegel san'at o'zgaruvchan degan fikrga keladi. Shuning uchun insoniyat rivojlanishidagi har bir yangi bosqich badiiy ijod oldiga yangi vazifalar qo'yadi.

Yangi san'atning asosini: "Fransuz inqilobi, Fixtning "Fan ta'limoti" va Gyotening "Meyster"i tashkil etadi", – deb yozadi Shlegel.

Nemis romantiklari san'atkorlarni odamlar orasidagi oliy mavjudot sifatida ulug'ladilar. "Odamlar yer yuzidagi boshqa mavjudotlardan qanchalik ustun bo'lsalar, san'atkorlar odamlardan shunchalik ustundirlar", – deb yozadi Shlegel.

Nemis romantiklarining asarlarida bu g'oya u yoki bu darajada o'z ifodasini topdi.

F.Shlegel adabiyotga romantik kinoya tushunchasini olib kirdi; romantik kinoya nafaqat nemis romantiklari, balki keyingi davr yozuvchilariga ham katta ta'sir ko'rsatdi. Shamisso, Gofman, Gyote asarlarida romantik kinoya o'zining konkret ijtimoiy ifodasini topdi.

F.Shlegel o'zining nazariy qarashlarini 1799-yilda yozilgan "Lyo'sinda" povestida ifoda etdi. Asar syujeti zamondoshlarini lol qoldirdi, chunki Yuliy va Lyo'sinda (rassomlar) obrazlarida ular muallif va Doroteya Fetni tanidilar.

Romantik yozuvchi nuqtai nazaridan qahramon muallifning aksi bo'lib adabiyotga o'tishi, adabiyot o'z navbatida hayotga aylanishi kerak.

Ernst Teodor Amadey Gofman (1776 – 1822-yy.). Gofmanning fantastik novella va romanlari nemis romantizmining eng katta yutug'i hisoblanadi. U muhitni aql bovar qilmaydigan (irotsional) holda qabul qiladi, chunki shunday holda dunyoviy uyg'unlik (garmoniya) mumkin emas.

Ijodkor asarlarida ko'p hollarda personajlar rahmoniy va shaytoniy tabiatlarga ega bo'lishadi. Gofman XIX asr yozuvchilari orasida birinchi bo'lib inson tabiatining ziddiyatli ekanini kashf etgan.

Gofman Kyonisbergda advokat oilasida tug'ildi. Ota-onasining istagi bilan huquqshunoslikni o'rgandi. Universitetni bitirgach, xizmat safari bilan Varshavaga yollanma oladi. Rasmiy faoliyati davomida musiqa va teatr bilan qiziqib, shu yerda o'zining ilk operasini yaratadi. U tirikchilik vajidan boy byurgerlarning qizlariga musiqadan saboq berdi. 1814-yildan to umrining oxirigacha Berlinda yashadi. Hayoti nochorlikda o'tdi.

San'at va san'atkor mavzusi – Gofman ijodining asosini tashkil etadi. Uning asarlarida iqtidorli musiqachilar va san'atkorlar Germaniyaning zerikarli, pastkash hayotidan bo'g'iladilar, o'z ideallari va nemis hayoti o'rtasidagi qarama-qarshiliklarni ko'rib azob chekadilar.

1809-yilda "Umumiy musiqa gazetasi"da "Kavler Glyuk" novellasi bosilib chiqdi. Shundan so'ng bastakorning Kreyslarga bag'ishlangan boshqa asarlari ham paydo bo'ldi. Gofman ularni "Kallo ruhidagi fantaziya" to'plamiga biriktiradi (1814 – 1815-yy.). (Jak Kallo – XVII asr fransuz rassomi). Ushbu to'plamdagi hikoyalar markazida musiqachi va kompozitor Iogan Kreysler turadi. Kreysler – darbadar musiqachi. U juda iste'dodli bo'lsa-da, tirikchilik uchun ko'chada kezib yurishga majbur. U san'atni hayotdan ham ustun qo'yadi. Haqiqiy san'at ko'plab burjua-zodagonlar uchun tushunarli emas. Ushbu jamiyatda san'at ularning past, jirkanch, ma'naviyatdan uzoq hayotini bezash uchungina xizmat qiladi, xolos.

Gofmanning "Sinnober laqabli mitti Saxes" (1819-yy.) ertagidagi voqealar mitti nemis knyazligida yuz beradi. Romantik bo'yoqlarda tasvirlangan barcha voqealar Gofman yashagan davrning hajviy qiyofasini ochib tashlaydi.

Saxes – kambag'al dehqon ayoli Lizaning badbashara o'g'li. Pari Rozabelverde (Rozenshen) bu bechora, bedavo bolaga uch dona tilla sochini sovg'a qiladi. Atrofdagilar ko'z oldida ajoyib mo'jiza sodir bo'ladi. Odamlar Saxesni nihoyat go'zal, aqlli va ko'pdan-ko'p fazilatga ega inson qiyofasida ko'rishni boshlashadi. Saxes oliy zot darajasiga ko'tariladi va juda osonlik bilan katta lavozimlarga erishadi. Boshqalar hisobiga boyib, qudratli bo'lib ketadi. Endi uning nomi Sinnober. U ko'pdan-ko'p tahsin-u tasannolarga, mukofot va imtiyozlarga ega. Bu mo'jizalarning barchasi knyaz Pafnutiy mamlakatida ro'y beradi. Bu knyaz maxsus farmon bilan o'z mamlakatida "ma'rifat"ni joriy qilgan edi. Mana shunday davlatda mitti Saxes saroyning birinchi vaziri bo'ladi va knyazlik ishlarini hal qiluvchi qudratli kishiga aylanadi. Sinnoberning sehri bu knyazlikda yashovchi barcha odamlarni o'z domiga tortgan. Knyazlik baayni jinnixonaga aylanadi.

Ammo talaba yigit Baltazarga bu sehr ta'sir qilmaydi. Baltazar romantik, xayolparast shoir. U o'sha knyazlikdagi bema'ni tartiblarga she'riyat, shirin xayollar og'ushini qarama-qarshi qilib qo'yadi. Baltazar atrofdagilarni es-hushini yig'ishtirib olishga chaqiradi. Lekin hech kim unga quloq solmaydi, aqldan ozgan jinni deb hisoblaydi. Jirkanch mitti Saxes Baltazarning Kandida ismli sevgilisini tortib olib, unga uylanmoqchi bo'ladi.

Barcha sehr-jodu va mo'jizalar sirini biladigan doktor Prosper Alpanus Baltazarga yordam qo'lini cho'zadi va mitti Saxesning sehr kuchini oshkor qiladi. Baltazar Saxesning boshidan sehrli tilla soch tolalarini yulib oladi va sehrning kuchini sinadi.

Nemis romantiklari orasida Gofman kitobxonalarga juda yaqin edi. 20-yillardan boshlab uning asarlari ko'plab tillarga tarjima qilindi. Rus demokrat tanqidchisi V.G.Belinskiy Gofmanni Germaniyaning buyuk shoirlaridan biri deb, uni jahon adabiyotining yirik yozuvchilari bilan bir qatorga qo'yadi.

Gofman o'z hayotidagi qarama-qarshiliklarni "qora va yorug'" kuchlar kurashi sifatida tasvirlaydi. Qora kuchlar – boylik, mansabparastlik, xudbinlik. Bu kuchlarni tasvirlash uchun ijodkor grotesk va satiradan unumli foydalanadi. Ular ba'zida dahshatli kuchlar sifatida tasvirlanadi. Yorug' kuchlar esa insonning sof fitrati bilan bog'liq tuyg'ulardir, uning go'zal orzu xayollar dunyosidir.

Gofmanning "Magnitzor", "Qo'rqinchli mehmon" novellalarida muhabbat yirtqich instinkt sifatida tasvirlanadi. Birinchi novellada Alban ismli yigit baron xonadoniga kelib, uning Mariya ismli qizini sevib qoladi. Qiz esa Ippolit degan yigit bilan unashtirilgan bo'ladi. Alban Mariyani asta-sekin o'ziga bo'ysundirib, bog'lab qo'yadi. Ippolit bilan Mariyaga nikoh o'qilayotgan vaqt qiz hushsiz yiqiladi. U endi Albansiz yashay olmaydi. Albanning yirtqichlarcha istagi Mariyani halok etadi.

Gofmanning "Mushuk Murning xotiralari" romani (1821-yy.) ham juda mashhurdir.

Fransuz romantizmi

1789 – 1794-yillarda sodir bo'lgan fransuz inqilobi natijasida paydo bo'lgan fransuz romantizmi adabiyoti ikki bosqichni bosib o'tdi. Birinchi bosqich 1800 – 1810-yillarni, ikkinchi bosqich 1820 – 1840-yillarni o'z ichiga oladi. Lekin J.Sand, V.Gyugo singari romantiklar ijodi mazkur davriylashtirish chegarasidan chetga chiqadi. Tasviriy san'atda esa romantizm 1860-yillargacha saqlanib qoldi.

Birinchi bosqichda yaratilgan asarlarda keskin syujet kuzatilmaydi. Yozuvchilarning e'tibori kuchli his-tuyg'u, ehtirolarni tasvirlashga qaratiladi. Shu bois Ovrupa mamlakatlari romantiklarining sevimli yozuvchisi bo'lgan Sheks-

pir Fransiyada ajabtovur vaziyat va o'xshashi yo'q tuyg'ular tasviri sifa-tida talqin etilgan. 1796-yili Jermena de Stal "Tuyg'ularning alohida shaxslar va xalqlar saodatiga ta'siri" nomli traktatini e'lon qiladi. Bu davrda muhabbat mavzusidan tashqari ozodlik mavzusi ham muhim o'rin tutadi. Erkka intilish ham kuchli ehtiros darajasini olishi mumkin.

B.Konstanning "Adolf" romanlari Shatobrianning "Atala", "Rene" qissalari ana shu mavzuga bag'ishlangan.

Mavjud ijtimoiy tuzumni inkor etish va ozodlikka intilish tabiat, ayniqsa, yovvoyi tabiat tasviriga qiziqishning ortishiga olib keldi. Bu borada tabiat tasviri, sevgi va yolg'izlik mavzulari singari fransuz romantizmining asosiy jihatlari aylandi. Amerikadagi hindu qabilalarining hayoti, ekzotik Sharq o'lkalaridagi mahalliy peyzaj tasviri nursiz real borliqqa qarshi qo'yiladi. Fransuz romantizmining har ikki davri uchun ham xarakterli bo'lgan orientalizm (Sharq mavzusiga murojaat) paydo bo'ladi. Shu bilan birga, bu davrda san'at, ayollar erki mavzulari J. De Stalning "Korinni", "Delfina" romanlari orqali talqin etildi.

Ikkinchi bosqichda his-tuyg'ular, qahramon iztiroblari tahlili o'rnini o'tkir syujet egallaydi. 1830-yillardagi ijtimoiy-siyosiy ziddiyatlar dramatik turning rivoj topishiga sabab bo'lgan. V.Gyugo, Lamartin, Myusse lirikasida inson ruhiy olami tasviri asosiy o'rin egalladi. Mazkur bosqichda tarixiy roman va drama paydo bo'ldi. Alfred de Vinining "Sen-Mar", Viktor Gyugoning "Parij Bibi Mariyam ibodatxonasi", "Xo'rlanganlar", "Kulayotgan odam", "To'qson uchinchi yil" romanlari, V.Gyugo, Alfred de Myusse va Aleksandr Dyumaning tarixiy dramalari ikkinchi bosqichda yaratilgan asarlardir. Fransuz romantizmidagi tarixiylik o'ziga xosdir. Ijodkorlar uchun tarixiy haqiqatdan ko'ra sodir bo'layotgan voqea-hodisaning ruhiy-ma'naviy mohiyati muhimdir.

Fransuz romantizmining ikkinchi bosqichida Ovrupa romantiklarining ko'plab asarlari tarjimalari paydo bo'ldi: Shlegelning "Dramatik san'at va adabiyot haqida ma'ruzalar", Bayron she'rlari, fransuz romanchiligiga katta ta'sir ko'rsatgan V.Skott romanlari, Gofman ertak va novellalari shular jumlasidandir. Aslida nemis adabiyoti va falsafasiga bo'lgan qiziqish birinchi bosqichda Jer-men de Stalning "Germaniya haqida" (1813-yy.) kitobidan so'ng paydo bo'lgan.

Bu davr tasviriy san'atida David (1748 – 1825-yy.), Jeriko (1791 – 1824-yy.), E.Delakrua (1796 – 1863-yy.) singari rassomlar ijodida romantizm yo'nalishining eng sara asarlari yaratiladi.

Viktor Gyugo (1802 – 1885-yy.). Viktor Gyugo fransuz va Ovrupa romantizmining yirik vakili hisoblanadi. Fransuz romantizmida Viktor Gyugoga teng keladigan ijodkor topilmaydi. U shoir, dramaturg, romannavis, romantizm nazariyotchisi, siyosiy arbob, insonparvarlik g'oyalarining tolmas targ'ibotchisi sifatida faoliyat ko'rsatgan.

Viktor Gyugo Bezonson shahrida ofitser oilasida tug'ildi. Otasi Napoleon davrining generali, onasi esa aksincha, Burbonlar tarafdori edi. Shoir o'zining birinchi she'rlarida burbonlarni madh etadi.

Ijodiy faoliyatini she'rlar yozishdan boshlagan Viktor Gyugoning 1822-yili "Qasidalar", 1829-yilda "Qasida va balladalar" nomli she'riy to'plamlari chop etilgan. Dastlabki to'plamlarining nomlanishi yosh shoirning klassitsizm an'analari ta'sirida bo'lganligidan dalolat beradi.

Uchinchi she'riy to'plami "Sharqona" (1829-y.) deb nomlanadi. To'plamga yozilgan so'zboshini yosh ijodkorning dasturi sifatida qabul qilish mumkin. Unda shoirning mavzu tanlashdagi erkinligi targ'ib etiladi.

1820-yillarda V.Gyugoning dunyoqarashi va ijod tamoyillari shakllandi. 1823-yilda "Valter Skott haqida" maqolasida V.Skott va Homer ijodiy "kashfiyotlari"ni uyg'unlashtirish bilan birga roman janrida drama imkoniyatlaridan unumli foydalanish haqida yozadi. Mazkur ijodiy g'oyalarini keyinchalik "Parijdagi Bibi Mariyam ibodatxonasi" romanida mahorat bilan qo'llaydi.

1827-yili birinchi asari "Kromvel" (XVII asr Angliya burjuaziya inqilobi yetakchisi Kromvel haqida) dramasini yaratadi va unga kengaytirilgan so'zboshi yozadi. Ushbu so'zboshi Fransuz romantizmining manifestiga aylandi. Romantik dramalar Gyugogacha ham yaratilgan. Biroq, klassitsizm hukmronligi davrida dramalar sahnalashtirilmagan. Ular "o'qish uchun yozilgan dramalar" deb atalar edi. Viktor Gyugo Shekspir tajribasidan foydalanib tragediya emas, romantik tarixiy drama yaratadi. U klassitsizm adabiyoti qonun qoidalaridan voz kechishga (vaqt, makon, harakat birligi, yuqori va quyi janrlar) chaqiradi. Viktor Gyugo Shekspir ijodini ana shunday qonun-qoidalardan xoli deb biladi.

Mazkur so'zboshi romantik tarixiylik, grotesk usuli, borliqni tasvirlash tamoyillari hamda dramaning san'at asari sifatidagi xususiyatlari bayon etilganligi bilan ahamiyatlidir. V.Gyugo drama haqidagi nazariy qarashlarini 1829-yilda yaratilgan "Ernani" pyesasiga tatbiq etadi. Unda klassitsizmning uch birlik qoidasiga rioya etilmaydi. Asar voqealari turli joylarda bo'lib o'tadi. Klassitsizm tragediyasida oliy darajadagi haqiqat hakami vazifasini qirol bajargan bo'lsa, mazkur asarda bu vazifani fuqarolik huquqlaridan mahrum bo'lgan qaroqchi Ernani ado etadi.

1831-yili "Parijdagi Bibi Mariyam ibodatxonasi" romani yaratildi. Asar mavzusi XV asrdagi Fransiya tarixidan olingan.

V.Gyugo o'rta asr ibodatxonasi ustunlaridan birida "Ananke" (taqdir, qismat degani) so'zini o'qib, unga keng ma'no beradi (Din anankesi, jamiyat anankesi va boshq). Asar syujeti quyidagicha:

Ibodatxona ruhoniysi Klod Frollo – o'z umrini din yo'liga tikkan odam. U yoshi o'tib qolgan bo'lishiga qaramay Parij ko'chalarida o'yinga tushib tirikchilik yolida yurgan lo'li qiz Esmiraldani sevib qoladi. Qiz uning muhabbatini rad

qiladi. Frollo kapitan Feb bilan Esmiraldani kuzatib yuradi. Qizni qirol armiyasi ofitseriga suiqasd qilishda ayblab, o'limga hukm qiladilar. Uni jazolash uchun olib ketishayotganlarida Kvazimoda uni ibodatxonaga olib ketadi. U qashshoq odamlar bilan ibodatxonada yashaydi.

Frollo qizga o'z sevgisini majburlab o'tkazmoqchi bo'ladi, ammo befoyda. U qizni jallodlar qo'lga topshiradi. Qizni dorga osishadi. Kvazimoda Klod Frolloni o'ldiradi. O'zi ibodatxonani tark etib Esmiralda jasadi oldida jon beradi.

Asardagi ibodatxona – zulm va adolatsizlik maskani sifatida tasvirlangan. O'z davrida Parijdagi Bibi Maryam ibodatxonasi buzib tashlanishi yoki qayta qurilishi rejalashtirilayotgan edi, ammo Gyugoning romani sabab kitobxonlar orasida katta shuhrat qozonib, tarixiy obida sifarida saqlanib qolgan. Asardagi o'rta asrlar me'morchiligining romantik bo'yoqlardagi tasviri gotik obidalarni saqlab qolish va restavratsiya qilish harakatining keng tarqalishida muhim rol o'ynadi.

Viktor Gyugo 1862-yili "Xo'rlanganlar", 1869-yili "Kulayotgan odam", 1874-yili esa "93-yil" romanini yaratdi.

XIX asr Daniya romantizmi

Daniya romantizmi milliy adabiyot an'analari negizida paydo bo'ldi. Shu bilan birgalikda Daniya romantizmi rivojlanishiga nemis va ingliz romantiklari katta ta'sir ko'rsatdilar.

Daniya romantizmining boshlanishi shoir va dramaturg Adam Eleklegerning 1802-yili chop etilgan "Oltin shohlar" she'riy to'plami bilan bog'liq. Daniya romantizmida afsona va ertaklar alohida o'rinda turadi. 1810 – 1820-yillar Daniya adabiyotida ertaklar davri deb ataladi. 1818-yilda Yu.Til "Daniya xalq rivoyatlari", S.Grundvich "Qadimgi Daniya rivoyatlari" (1854 – 1861-yy.), Vinter "Daniya xalq ertaklari" to'plamlarini chop ettirdilar.

1816-yili Elekleger "Turli xalqlar ertaklari" to'plamini nashr etdilar. Bu davrda adabiyotga daniyalik buyuk ertakchi H.K.Andersen kirib keldi.

Hans Kristan Andersen (1805 – 1875-yy.). Buyuk ertakchi Odens shahrida, etikdo'z oilasida dunyoga keldi. Andersen 1819-yili Kopengagenga ko'chib o'tadi va 1822-yili qadimgi skandinav syujeti asosida "Elflar qo'shig'i" asarini teatrga olib chiqadi. Katta qiyinchilik, muhtojlikda avval gimnaziyani, keyin esa universitetni tamomlaydi.

Andersen Kopengagenga kelishidan oldin she'rlar yoza boshlagan edi. Dramatik asarlardan 1 aktli "To'ng'ich" satirik pyesasi shuhrat qozondi. Uning ijodida oltita roman bor, ulardan "Improvizator", "Faqat skripkachi" romanlari mashhur bo'ldi. Andersen romanlari Daniya romantizmi uchun katta ahamiyat kasb etadi. Uning romanlarini V.Skott va V.Gyugo asarlariga qiyoslashadi.

Andersen 1835-yildan boshlab ertaklar yoza boshlaydi va aynan mana shu ijodi yozuvchini butun dunyoga mashhur qiladi. 1835–1841-yillarda Andersenning “Bolalarga atalgan ertaklar” to‘plami nashr etildi. Bu to‘plamdan “Chaqmoqtosh”, “Kichkina Klyaus va katta Klyaus”, “Yo‘ldosh”, “Yovvoyi oqqushlar”, “Cho‘chqaboqar” kabi ertaklar o‘rin oldi. Bu ertaklar xalq ertaklari asosida yozilgan. Ushbu to‘plamda boshqa xalqlar asarlari asosida yozilgan badiiy ijod namunalari (asarlar) ham keltirilgan. “Qirmizi bo‘ta Elfi” (Italiya qo‘shig‘i asosida), “Uchar sandiq” (“1001 kecha” asosida) kabi ertaklar ham kiritilgan. Shuningdek, bu to‘plamga Andersenning o‘zi to‘qigan “Kichkina Idaning gullari”, “Dyumchaxon”, “Suv parisi”, “Baxt kovushlari”, “Jannat bog‘i”, “Ole Lukoye” ertaklari ham kiritilgan.

Andersenning ertaklari o‘ziga xosligi bilan ajralib turgani uchun o‘quvchi va adabiyot tanqidchilarining e‘tiborini tortadi. Mashhur ertaknavis bolalarga o‘z tengdoshiga murojaat qilganday munosabatda bo‘lib, pand-nasihat qilmas edi. Ertaklarida yaxshilik faol kurashadi, inson tabiatidagi samimiyat, chin sifatlar namoyon bo‘ladi.

Andersenning eng go‘zal, yorqin ertaklaridan biri “Suv parisi”. Suv parisi-ning insonga javobsiz sevgisi haqida yozuvchi ilgari ham yozgan edi (“Samse orolidan kelgan suv parisi”). Bu ertakda Andersen insonning go‘zal ruhiy olamini nafaqat hayajonli syujet orqali, balki qahramonning ruhiy olamini chuqur ochib beruvchi psixologizm orqali tasvirlaydi.

Angliya romantizm adabiyoti

XVIII asr oxirlaridan 1830-yillargacha bo‘lgan davrni o‘z ichiga oladi. Ilk romantik ijodkor Uilyam Bleyk (1757 – 1827-yy.) sanaladi. Angliya romantizmi-ning birinchi davri “Ko‘l maktabi” shoirlari U.Vordsvort, S.T.Kolridj va R.Sauti nomlari bilan bog‘liqdir. Ular shahar muhitidan yiroqda Kezik ko‘li yaqinida istiqomat qilganlari bois “leykistlar” yoki “ko‘l maktabi” vakillari deb ataladi. Bu davr adabiyotida tabiat manzaralari, fantastika, oddiy kishilar hayoti asosiy o‘rin egallaydi. She‘r va poemalari bilan adabiyotga kirib kelgan, 1810-yillardan keyin “tarixiy romanlar otasi” sifatida nom qozongan V.Skott faoliyatining boshlanishi ham shu davrga to‘g‘ri keladi. Ikkinchi davr Bayron va Shellining ijodga kirib kelishi bilan belgilanadi. Jamiyatda shakllangan tartiblarni qabul qila olmaslik, olamni satirik bo‘yoqlarda tasvirlash, siyosiy lirikaning shakllanishi shu davrga xos xususiyatlar edi.

Angliya romantizmida “Darbadar melmot” falsafiy romanining muallifi Charlz Metyurin (1870 – 1824-yy.) ijodi ham muhim o‘rin tutadi.

Jorj Gordon Noel Bayron (1788 – 1824-yy.) 1788-yil 22-yanvarda Londonda tug‘ildi. U ingliz romantizmida otashin va hassos shoir sifatida tanildi. Uning

otasi Angliya aristokratiyasining kambag'allashib qolgan tabaqasiga, onasi esa shotlandiyalik boy dvoryan oilasiga mansub edi. Otasi 1791-yilda Fransiya vafot etdi. Bayronning bolaligi Shotlandiyada – onasi yonida o'tdi. O'n yoshga to'lganida lordlik unvonini meros qilib oldi. Bo'lg'usi shoir dunyoqarashining shakllanishida Shotlandiya tabiati katta rol o'ynadi.

Bayron jahon tarixining, Angliya hayotining shiddatli davrida yashab, ijod qildi. U fransuz burjua inqilobi va xalq harakatining guvohi bo'ldi. Bu inqilobning maqsadi sanoat to'ntarishiga, Angliya ijtimoiy hayotini o'zgartirishga qaratilgan edi.

Bayron bolaligidan siyosat bilan qiziqdi. U maktabda o'qib yurgan paytlaridanoq notiqlik san'ati bilan tanishdi. Shu bilan birga o'qigan kitoblarining asosiy qismini tarixiy asarlar tashkil etar edi. Bayron Volter, Russo, Lokk, Gibbon asarlarini ham sevib o'qidi.

1807-yilning yozida nashr etilgan birinchi she'riy to'plami "Farog'at damlari"da yoshlik orzu-xayollari, ishq-u muhabbat, hayotning quvonch-u tashvishlari haqidagi she'rlardan iborat edi.

Bayron 1809 – 1811-yillarda chet el sayohatiga chiqadi. Bu sayohat yosh shoirning hayot voqeligini keng, atroflicha tushunishida katta yordam beradi. U sayohati davomida Napaleon intervensiyasiga qarshi qaqshatqich zarba bergan ispan partizanlari harakatining, Gretsiyadagi milliy ozodlik qo'zg'olonining guvohi bo'ladi. U hatto Villington qo'mondonligidagi Britaniya armiyasida Napaleon qo'shinlariga qarshi kurashda qatnashadi. Maltada – O'rta dengiz harbiy bazasidagi harakatlarini ko'rib, Buyuk Britaniya reaksion hukumatining tashqi siyosatini qoralaydi. Bayron bu davrda turk, yangi grek, alban va italyan tillarini hamda xalq og'zaki ijodini o'rganadi. 1816-yilda esa arman tilini o'rganishga kirishadi.

Bayron sayohatlarining mevasi sifatida 1812-yilda "Chayld Gorold" dostoni yaratiladi. Bu asar Bayron shuhratini Angliya va uning tashqarisiga yoydi. Bu asarning ilk qo'shiqlarida Bayron she'riyatidagi demokratik ruhiyat ko'zga tashlanadi.

Bayron o'z ona yurtiga qaytganida Angliyada ishchilarning norozilik to'liqlari ko'tarilgan, ozodlik harakatlari kuchaygan edi. Ammo reaksiya bu harakatlarni ayovsizlik bilan bostirib tashlaydi. 1799 – 1800-yillarda ishchilar harakatiga qarshi qonunlar qabul qilinishi natijasida bu harakat 25 yil davomida yashirin faoliyat olib borishga majbur bo'ladi.

Bayron Lordlar palatalarida bir necha marotaba nutq so'zlashadi. U o'z nutqlarida ludditlar harakati deb nom olgan ishchilar harakatini yoqlab chiqadi.

Bayronning 1814 – 1815-yillar davomida "Yahudiy ohanglari" she'riy to'plami nashr etildi. Ma'lumki, Bayron bolaligidan "Injil"ni yaxshi bilgan. Bu she'riy turkumida shoir Injil obrazlariga murojaat qiladi.

Bayron sharq adabiyotining chinakam muxlisi bo'lgan. Firdavsiy, Shayx Sa'diy, Xo'ja Hofiz singari so'z san'atkorlarining asarlari bilan yaqindan tanishgan. Bu "Sharq dostonlari" turkumining paydo bo'lishiga turtki bo'lgan. Mazkur turkumga "Gyaur" (1813-y.), "Abidos kelinchagi" (1813-y.), "Korsar" (1814-y.), "Lara" (1814-y.), "Korinf qamali", "Parizod" (1816-y.) kabi dostonlar kiradi.

Bayronning parlamentdagi dadil chiqishlari hamda siyosiy qarashlari uchun reaksion-romantizm vakillari o'ch olish rejasini tuzadilar. Ular hatto Bayronning o'z xotini bilan bo'lib o'tgan oilaviy mojarolaridan o'z maqsadlari yo'lida foydalanmoqchi bo'ladilar. Bayronga qarshi har qanday kuchlarni ishga solib, matbuotda Bayron sha'niga dog' tushadigan bo'hton axborotlar tarqatishadi. Shoir vatanini tark etishga majbur bo'ladi va 1816-yil 26-aprelda Angliyadan chiqib ketadi.

Bayron 1816-yil Shvetsariyada ruhiy tushkunlik davrini o'tkazadi. Bir tomondan Vatan sog'inchi, xalq ozodlik harakatidan ajralib qolishi, ikkinchi tomondan oilaviy muammolar shoirni "Mening qalbim qayg'uga tutqun bo'lsa ham, ammo qayg'uning quli emas" degan misralar yozishga undaydi. Shu yili xalq qahramoni Bonivar jasoratiga bag'ishlangan "Shilon tutquni" dostonini yozadi. Asar yolg'iz isyonkor shaxs qiyofasini aks ettirishga bag'ishlangan edi. Bu doston Bayronning Shilon qal'asiga borganidagi taassurotlari asosida yozilgan edi. Shilon qal'asi Jeneva ko'lida joylashgan bo'lib, bu yerda 1530–1535-yillarda respublikachi, Shvetsariyaning mustaqilligi uchun tolmas kurashchi Fransua Bonivar qamoqda saqlangan. U gersog Savatskiy buyrug'i bilan qamoqqa olingan edi.

Shoir 1817 – 1823-yillarda Italiyada yashadi. Bu davrda yaratilgan "Tasso shikoyati" (1817-yy.), "Mazepa" (1818-yy.) dostonlari, "Manfred" (1817-yy.), "Kain" (1821-yy.) dramalarida kishilarni adolatsizlikka qarshi kurashga chaqiradi. Bu asarlarda "Olam va Odam muammosi" markaziy masala sifatida qo'yilgan va yuksak badiiyat bilan hal qilingan²⁷.

Bayron "Manfred" (1817-yy.) dostonida isyonkor shaxs obrazini aks ettirishni maqsad qilib qo'yadi. Manfred obrazi orqali yakkalanib qolgan shaxs iztiroblari va fojiasini aks ettiradi. Manfred jamiyat aqidalaridan yuqori turuvchi, o'ziga xos qarashlarga ega bo'lgan, jamiyat va hayot qonunlariga qarshi turgan shaxs. Mutelik unga yot narsa.

Italiyada Bayron ijodi gullab yashnadi. Bu davrda Italiyada karabanariylar rahbarligidagi xalq ozodlik harakati Avstriya bosqinchilariga qarshi avj olgan edi. U ko'p o'tmay Italiya inqilobiy harakatining ishtirokchisiga aylandi. Boloniya, Rim, Venetsiya politsiyasi u va uning do'stlarini doimo nazorat ostida

²⁷ Ochilov E. Otashnafas shoir // Bayron. Ushalmagan orzular. – T.: "O'zbekiston". – B.4

saqladi. Bayronning tarixiy tragediyasi “Marks Falpero” Neapolda yozildi. Bu yerda 1820-yilning revolyutsiyasi g'alaba qozongan edi.

1821-yilda yozilgan “Kain” dramasida ham shoir “Injil” mavzusiga murojaat qildi. Drama mifologik obrazlarni aks etgan bo'lsa-da unda oddiy inson, uning hayotiy kechinmalari, huquqlari haqida fikr yuritiladi.

Romantizmdan realizmga o'tishga ko'prik bo'la olgan “Don Juan” she'riy romanini ijodkor 1819 – 1824-yillar davomida Italiyada yozdi. Bayron ijodining yuksak cho'qqisi bo'lgan “Don Juan” romani Ovrupa ijtimoiy hayotining satirik ensiklopediyasi bo'lib xizmat qildi. Asar yakunlanmagan.

Bayron 1924-yili Gretsiyaning qamaldagi Missolungi shahrida kurash maydonida halok bo'ldi. U o'z avlodlari xilxonasi Nyustedda dafn etildi.

Bayronning ijodiy faoliyati isyonkorlik ruhi bilan sug'orilgan. U inson shaxsiy kechinmalarini katta she'riy qudrat bilan ochib bergan ijodkordir.

Bayronning isyonkor, o'z mohiyati bilan to'lg'in ijtimoiy-siyosiy she'riyati ingliz jamiyatining reaksiyon doiralarga qarshi qaratilgan edi. Butun reaksiyon matbuot Bayronga qarshi ig'volar yog'dirdi.

*O'liklar sharpasi bo'ronlar oshib,
Qulog'imga xuddi nidoday kelar.
Qahramonlar ruhi yurar adashib,
Ona yurt ko'ksiga shamolday yelar.*

U umrini oxirigacha sobit kurashchi sifatida ijod qildi. Uni doimo ozodlik uchun kurash maydonlari o'ziga tortdi. 1823-yilning iyunida Bayron “Gerkules” kemasini o'z mablag'i hisobiga qurollantirdi. U Gretsiya milliy-ozodlik kurashining ilhomchilaridan biriga aylandi. Grek qo'zg'olonchilarini birlashtirishda fidokorona ishlar olib bordi. Zamondoshlari uning harbiy qo'mondon sifatidagi yuksak iqtidori haqida ham so'zlaydilar.

Bayronning eng yaxshi asarlari bugun ham katta kuchga egadir. V.Belinskiy ta'biri bilan aytganda, XIX asr Promiteyining ijodiyoti ozodlik va haqiqat jarchisi sifatida butun insoniyat uchun qadrlidir.

Bayron muhabbat mavzusiga bag'ishlangan she'rlarida ham davrning muhim siyosiy, ijtimoiy-falsafiy fikrlari o'z aksini topadi:

*Yo'qol, ey, jimjimador adabiy inja so'zlar,
Tarqal yolg'on-u yashiq, g'iybatlarning to'dasi.
Nurin sohib maftunkor nafis-u shahlo ko'zlar,
Sarxush etadi meni sevgining ilk bo'sasi.
Xayol tasavvurga asir qofiyabozlar,
Yetar chuchmal tuyg'ular va ohanglar chashmasi.*

*Sovuq sonetlaringiz – bachkana ehtiroslar,
Sizga tanishmas jonbaxsh sevgining ilk bo'sasi.*

“Sevgining ilk bo'sasi” she'ridan olingan ushbu parchada lirik qahramon jamiyatning illatlarini tanqid ostiga oladi. Bachkana ehtiroslardan xoli bo'lgan porloq tuyg'ular jarchisiga aylanadi. Yoki

“Bosh suyakdan qilingan kosadagi yozuv” she'ridagi ushbu satrlar inson umrining o'tkinchiligi haqidagi falsafiy fikrlarni ifodalashga intiladi.

*Qo'rqma: men oddiy suyakman, xolos,
So'ngan qalbimni eslab, qilma xumori.
Endi bu kosadan chiqolmas paqqos
U tirik boshlarning shum kirdikori.
Men senday yashadim, sevdim va ichdim,
Endi-chi, jonsizman, to'ldirib may quy!
Mastlik jinniliging ranjitmas, kechdim,
Qurtlar chaynagandan shu menga ma'qul.*

Xullas, Bayron she'riyati mavzu jihatdan g'oyat rang-barang. Unda mavjud tartiblarga qarshi isyonkorlik ruhi kuchli bo'lib, davrning shiddatkor voqeligini o'zida mujassamlashtiradi.

O'zidan keyingi jahon adabiyotiga kuchli ta'sir ko'rsatgan Bayron o'zbek xalqi orasida ham mashhur. Uning qator she'r va dostonlari Hamid Olimjon, Shukrullo, Jumaniyoz Jabborov, Muhammad Ali, Maqsud Shayxzoda, Rauf Parfi, Abdulla Sher, Sulaymon Rahmon tomonidan o'zbek tiliga o'girilgan.

Valter Skott (1771 – 1832-yy.) tarixiy romanlar otasi sifatida Ovrupa romantizm adabiyotida o'chmas iz qoldirgan. Shotlandiyada tug'ilib voyaga yetgan bo'lajak yozuvchi Makfersonning “Ossian qo'shiqlari” ta'sirida xalqning qadimiy rivoyat va balladalarini to'plash va qayta ishlash bilan shug'ullangan. Keyinchalik o'zi ham balladalar yoza boshlagan. 1805-yilda nashr etilgan “So'nggi menestrel qo'shig'i” liro-epik dostoni uning nomini mashhur qildi.

XVI – XVII asr Shotlandiya tarixiga oid mazkur asardan so'ng “Marmion” (1808-y.), “Ko'l parisi” (1810-y.) dostonlari paydo bo'ldi. “Ko'l parisi”da Shotlandiya tabiati manzaralari mahorat bilan tasvirlanadi. Ana shu asar taassurotida Shotlandiyaning go'zal manzaralarini tomosha qilish uchun keladigan sayyohlar soni keskin oshadi. Bundan keyingi dostonlari u qadar shuhrat qozonmaydi. Chunki bu davrda ingliz she'riyatiga noyob iste'dod – Bayron kirib kelgan edi.

1814-yili adabiyot san'atida birinchi tarixiy roman "Ueverli" paydo bo'ldi. Nashrdan so'ng katta qiziqishga sabab bo'lgan asar muallifi 1827-yilgacha kitobxonlar uchun noma'lum (roman "Ueverli muallifi" degan taxallus bilan chop etilgan edi) bo'lib qoladi.

V.Skott tarixiy jarayonlarni emas, kitobxon uchun qiziq va dolzarb bo'lgan davr va voqealarni tasvirlashni maqsad qilib qo'yadi. Yozuvchining muhim badiiy kashfiyoti qahramon taqdiri bilan davrning o'ziga xos xususiyatlarini uyg'un holda tasvirlashdan iborat edi. Asar so'ngso'zida muallif Vatanida yo'qolib borayotgan axloqiy qadriyatlarni aks ettirish asosiy maqsadi bo'lganligini ta'kidlaydi. Shotlandiya tarixining mavzusi "Puritanlar" (1816-y.), "Rob Roy" (1818-y.) romanlarida ham davom ettirildi".

1820-yili "Ayvengo" romani paydo bo'ladi. O'z davrida katta muvaffaqiyat qozongan asar hozirgacha V.Skottning eng ko'p o'qiladigan romani hisoblanadi. Asarda Angliyaning XII asrdagi tarixiga murojaat qilingan. Romanning 1930-yilgi nashrga yozilgan kirish so'zini adabiyotda tarixiylikning mohiyati bo'yicha yozuvchining dasturi sifatida qabul qilish mumkin.

Asardagi asosiy voqealar – norman va sakslar o'rtasidagi to'qnashuvlar fonda Ravekka, Ayvengo, Robin Gud singari eng yaxshi insoniy fazilatlar sohibi bo'lgan qahramonlar tasviriga keng o'rin ajratilgan. Asarda nafaqat tarixiy-qahramonlik muhitini aks ettirish, balki muhabbat, ezgulik, sadoqat, fidoyilik singari azaliy, hech qachon eskirmaydigan insoniy fazilatlarini yoritib berish muhimdir.

San'at asari mavzusi sifatiga XVIII asr oxirida predromantik oqim vakillari murojaat etganlar. Ular, asosan, o'rta asrlar tarixiga murojaat qilganlar. Romantiklar ana shu davrni sirli va jozibador muhit sifatida ma'rifatparvarlarning "aqlga muvofiq" jamiyatiga qarshi qo'yadilar. Romantiklar V.Skottgacha tarixni mufassal yoritishga urinmaganlar, o'tmish hozirgi davr haqidagi g'oya va mulohazalarni bayon etish uchun fon vazifasini o'tagan edi. Shuning uchun ham tarixiy ziddiyatlarni tasvirlash birinchi navbatdagi vazifa sifatida ko'rilmagan. V.Skott Shekspirning tarixiy xronikalarini o'rgangan holda muallif o'tmish va hozirgi kunni bog'lovchi zanjir bo'lishi lozimligini ta'kidlaydi.

Shotland yozuvchisining tarixiy romanlari adabiyotda hodisa bo'lib qolmay, uning tarixida yangi sahifani ham ochdi. V.Skott ta'sirida XIX asrda tarixiy roman janri taraqqiy etdi. Uning ijodiy tajribasidan foydalangan izdoshlari orasida V.Gyugo, A.de Myusse singari romantizm vakillaridan tashqari F.Stendal, O.de Balzak, P.Merime, Ch.Dikens, U.Tekkerey singari realizm namoyandalari ham bor. V.Skott ijodi Rossiyada tarixiy nasrning shakllanishida (A.S.Pushkinning "Kapitan qizi", N.V.Gogolning "Taras Bulba asarlari") muhim o'rin tutgan.

Mavzu bo'yicha nazorat savollari:

1. Romantizm atamasining paydo bo'lishi.
2. Romantizmning shakllanishiga ta'sir ko'rsatgan ijtimoiy-siyosiy omillar.
3. Romantik qahramonga ta'rif bering.
4. Nemis romantizmining asosiy xususiyatlari.
5. Gofman ijodida grotesk.
6. Aka-uka Grimmlarning nemis romantizmidagi o'rni.
7. V.Gyugo – romantizm nazariyotchisi.
8. V.Gyugo ijodida ramziy obrazlar.
9. Bayron ijodida shaxs erki mavzusi.
10. Bayron ijodida Sharq mavzusi.
11. V.Skottning tarixiy roman janrining shakllanishidagi o'rni.

Adabiyotlar:

1. Азизов Қ, Қаюмов О. Чет эл адабиёти тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1982.
2. Храповицкая Г.Н., Коровин А.В. История зарубежной литературы: Западноевропейский и американский романтизм. – М.: Флинта: Наука, 2003.
3. Елизарова М. и др. История зарубежной литературы XIX века. – М.: 1972.
4. Жирмунский В.М. Байрон и Пушкин. – М.: 1978.
5. Виноградов А. “Байрон”. – М.: 1985.
6. Bayron. Saylanma, she'rlar, dostonlar. – Т.: 1974.

10-MAVZU: REALIZM VA TANQIDIY REALIZM ADABIYOTI

REJA:

1. Adabiyotda realizm tushunchasi: Tanqidiy realizm.
2. Fransuz realizm adabiyoti:
 - a) F.Stendal ijodi;
 - b) O.Balzak ijodi;
 - d) P.Merime ijodi;
 - e) G.Floberning “Bovari xonim” romanida romantizm adabiyotiga munosabat.
3. Ingliz tanqidiy realizmi:
 - a) Ch.Dikkens ijodi;
 - b) U.Tekkerey ijodi.
4. Nemis realizm adabiyoti. H.Hayne ijodi.

Tayanch so'z va iboralar: realizm: tanqidiy realizm; F.Stendal: “Qizil va qora”; Balzak: “Insoniyat komediyasi”; P.Merime: novella; G.Flober: “Bovari xonim”; Ch.Dikkens: satira; U.Tekkerey; H. Hayne.

Adabiyotda realizm tushunchasi

Borliqni, inson va uni o'rab turgan dunyoning o'ziga xos tomonlarini aks ettiruvchi uslub sifatida realizmni ilk bor toshlarga o'yilgan suratlarda, antik davr asarlarida uchratishimiz mumkin. Biz Uyg'onish davri, ma'rifatparvarlik davri realizmining o'ziga xos xususiyatlari to'g'risida gapirishimiz mumkin, biroq realizm adabiy oqim sifatida XIX asrning 30 – 40-yillariga kelibgina to'laqonli shakllanadi.

“Realizm” (lot. realis – mavjud, haqiqiy) – adabiyotshunoslikda realizm termini tor va keng ma'nolarda qo'llaniladi. Keng ma'noda realizm terminining ma'nosi badiiy asar (unda tasvirlangan badiiy voqelik) bilan real voqelik munosabatidan kelib chiqadi. Ya'ni bu holda realizm umumestetik tushuncha bo'lib, hayotni reallikka muvofiq tasvirlashni, hayot haqiqatini bildiradi. Har qanday badiiy asarda voqelik u yoki bu tarzda aks etishi, voqelikni hayotga monand tarzda aks ettirish esa qadimdan mavjudligi e'tiborga olinsa, bu ma'nodagi realizmning ildizlari juda qadim zamonlarga taqalishi tabiiydir.

Tor ma'noda realizm hayotni haqiqatda mavjud narsa-hodisalar mohiyatiga muvofiq tarzda, voqelikda mavjud faktlarini tipiklashtirish asosida yaratilgan

badiiy obrazlar orqali aks ettirishga asoslanuvchi ijodiy metod va ongli ravishda shu metodga tayangan adabiy yo'nalishni bildiradi. Ushbu metod (yo'nalish) ning maydonga chiqishi XIX asrning o'rtalariga to'g'ri keladi. Realizm metodida adabiyotning bilish funksiyasi ustuvor ahamiyat kasb etadi, realist ijodkorlar adabiyotni olam va odamni (jumladan, o'zini) idrok etishning muhim va samarali vositasi deb biladilar. Shunga ko'ra, realizm hayotni butun murakkabligi bilan keng ko'lamda aks ettirishga intiladi. XIX asrning o'rtalarida maydonga chiqqan realizm yo'nalishi sho'ro adabiyotshunosligida tanqidiy realizm deb, sho'ro adabiyotining metodi esa sotsialistik realizm deb yuritilgan. Har ikki terminning ilmiy muomalaga kirishi ham M.Gorkiy nomi bilan bog'liqdir. Bularidan birinchisini tanqidiy deb atarkan, M.Gorkiy bu davr realistik adabiyoti namunalarining aksariyati mavjud burjua tuzumdagi ijtimoiy munosabatlarni teran tahlil etishi va uning insoniylikka zid mohiyatini ochib berishi hamda g'oyaviy-badiiy inkor qilishidan kelib chiqadi"²⁸.

XIX asr realizmini uning tahlil(tadqiqot)ga moyilligini (analitizm) hisobga olib "tanqidiy" yoki "klassik" deb ataydilar. Realizm shaxs va jamiyatni doimiy harakatda, dinamik aloqalarda aks ettiradi. Buning uchun badiiy tasvirning turli shakllaridan foydalaniladi.

Realizm adabiyoti faqat o'ziga xos bo'lgan xususiyatlarga ega bo'lgan holda, boshqa adabiy sistemalar "kashfiyotlaridan" ham unumli foydalanadi, ularni to'ldiradi. Masalan, XIX asr boshlarida romantizmga xos bo'lgan tipiklashtirishning bir qancha xususiyatlarini qabul qilsa, asr oxirida naturalizm va simvolizm yutuqlaridan foydalanadi.

Shanflyori va Dyuranti boshchiligidagi bir guruh fransuz yozuvchilari "realizm" terminining paydo bo'lishiga sababchi bo'ldilar. Ular XIX asrning 50-yillarida ushbu termin bilan haqqoniy, muallif munosabatisiz, borliqni aks ettirishini atadilar.

Realistik san'at o'z tadqiqotlarida fan kashfiyotlariga, avalambor jamiyat rivoji haqidagi fanlarga tayanadi (Masalan, XIX asrning 20 – 30-yillarida Angliya va Fransiya tarix fanining rivojlanishi, buyuk ingliz iqtisodchisi Adam Smitning tannarx, jamiyatining sinfiy sutrukturasi haqidagi tadqiqotlari va b.). Realistik dunyoqarashning shakllanishida dunyoviy bilimlarda erishilgan kashfiyotlar ham katta ahamiyat kasb etdi. (XVIII asr o'rtalarida K.Linniy o'simliklar va hayvonot dunyosining birinchi klassifikatsiyasini tuzdi, J.Byufon barcha jonzoqlar umumiyligi va ularning turlari muhit almashuviga qarab o'zgarishi, J.Kyuvaning tirik organizm a'zolari orasidagi aloqa va ularning bir-biriga ta'siri haqidagi fikrlari va b.). Fransuz adibi O.de Balzak ham "Insoniyat komediyasi" so'zboshisida Kyuve va Sent-Ilerlarni tilga olib o'tadi.

²⁸ D.Quronov, Z.Mamajonov, M.Sheraliyeva. Adabiyotshunoslik lug'ati. Toshkent: Akademnashr, 2010.

Realizmning umumiy qonuniyatlarini ishlab chiqqan, milliy xususiyatlarini shakllantirgan yozuvchilar sirasiga Fransiyada F.Stendal, O.Balzak, P.Merime, G.Flober, Sh.Bodler, P.J.Beranje; Angliyada – Ch.Dickens, U.Tekkerey, E.Gaskell, Sh.Bronte, J.Eliot; Amerikada – U.Uitmen, G.Bicher-Stou, romantizm ko'proq saqlanib turgan Germaniyada esa H.Hayne va Fontanelarni kiritish mumkin.

Fransuz realizm adabiyoti

Fransuz realizmining shakllanishi mamlakatdagi muhim siyosiy voqealar bilan chambarchas bog'liq. Ayniqsa, 1830-yilning iyul oyida sodir bo'lgan inqilob, 1831 – 1834-yillardagi qo'zg'olonning ta'siri katta bo'ldi. Chunki bu tarixiy voqealar Fransiyaning siyosiy hayotidagi ulkan burilishlarga turtki bo'lib, qirol Lui Filipp monarxiyasini inqiroz holatga olib keldi.

1830 – 31-yillarda matbuotning nufuzi beqiyos darajada oshdiki, gazetalar-da professional jurnalistlardan tortib talaba, etikdo'zgacha o'z maqolalari bilan ishtirok etdilar.

Fransuz adabiyotida tanqidiy realizm F.Stendalning “Qizil va qora” va “Parma ibodatxonasi” romanlari, Balzakning “Gorio ota”, “Gobsek”, “Yevgeniya Grande” asarlari, P.Merime novellalaridagi real voqelikka tanqidiy munosabatida ifodalanadi. Fransuz adabiyotida realizmning hukmronlik davrini ikki bosqichga bo'lish mumkin: 1) Realizmning paydo bo'lishi va tan olinishi (20-yillarning oxiri va 40-yillar) Beranje, Merime, Stendal, Balzak. 2) XIX asrning 50 – 70-yillar realizmi (1848-yildan keyingi adabiyot) Stendal va Balzak realizmining merosxo'ri va E.Zolya “naturalistik realizm” maktabining o'tmishdoshi G.Flober nomi bilan bog'liq. Fransuz realizmining gullab-yashnagan davri 30 – 40-yillarga to'g'ri keladi, ayni shu yillarda yuqorida ko'rsatib o'tilgan yozuvchilar o'zlarining salmoqli asarlarini yaratdilar. Yozuvchining jamiyatdagi o'rni haqida O.Balzak “Insoniyat komediyasi”da “Fransuz jamiyati o'ziga o'zi tarixchidir. Men esa uning tarixini tasvirolovchi oddiy kotibman”, – deb yozgan edi. Ta'kidlash joizki, XIX asrning ikkinchi yarmigacha “romantizm” va “realizm” terminlari o'rtasida ajralish bo'lmagan, realistlar – romantiklar deb atalgan. Faqat Stendal va Balzakning o'limidan keyin 1857-yili Shanfleri hamda Dyurantilar maxsus deklaratsiyalarida “realizm” terminini taklif qildilar.

Fransuz realizmining tarixi Beranjening qo'shiqqa oid ijodi bilan boshlandi va bu tamoman tabiiy hamda obyektiv qonuniyatlarga asoslangan. Chunki, adabiyotning kichik janri bo'lgan qo'shiq, o'z zamonining barcha diqqatga sazovor hodisalariga o'z vaqtida va shiddatli javob qaytaradi. Realizmning shakllanish davrida u birinchilikni ijtimoiy romanga bo'shatadi. O'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan aynan shu janr, yozuvchiga voqelikni keng tasvirlash va chuqur tahlil qilish uchun katta imkoniyatlarni yaratgani uchun, Stendal va

Balzak o'zlarining asosiy ijodiy vazifasi – o'z ijodlarida Fransiyaning tirik siyomosini to'laqonli aks ettira oldilar. Bu davrda novella janrining tengsiz namoyandasi P. Merimening hikoyalari romandan keyingi o'rinni egalladi.

Adabiy taxallusi Stendal bo'lgan Anri Mari Beylning (1783 – 1842-yy.) ijodi nafaqat fransuz, balki, Ovrupa adabiyotida ham yangi davrni boshlab berdi. 1820-yillarning birinchi yarmida aynan Stendal realizmni shakllantirishga asos bo'lgan muhim qoidalarni nazariy jihatdan ishlab chiqdi va tez orada o'zining ajoyib badiiy durdonalarida hayotga tatbiq qildi. Bo'lajak adib Fransiyaning janubida joylashgan Grenobl shahrida advokat oilasida tug'ildi. Uning tarbiyasiga bobosi Anri Ganonning ta'siri samarali bo'ldi, u o'z davrining ma'lumotli kishisi bo'lib, nevarasini kitob o'qishga qiziqтира oldi. 1800-yili 17 yoshli Stendal Napoleon qo'shinlari safiga kirdi va bir qancha harbiy yurishlarda ishtirok etdi. Napoleon qulashi va Burbonlar qaytgandan so'ng, u Italiyaga ketishga majbur bo'ldi. Stendal 1799-yili Grenobl Markaziy maktabini muvaffaqiyatli tamomlagach, Parijdagi nafis san'at maktabiga o'qishga kirdi va shu yerda o'zining ilk asarlaridan biri "Selmur" komediyasini yozdi. 1800-yilning boshlarida u harbiy xizmatga kirib, Napoleon armiyasi bilan Italiyaga boradi, keyingi yili iste'foga chiqib, "Moler kabi shon-shuhratga erishish uchun" Parijga qaytadi. Asosan, poytaxtda o'tgan 1802–1805-yillar bo'lajak yozuvchi dunyoqarashining kengayishi va estetik qarashlarining shakllanishida muhim ahamiyat kasb etgan "ta'lim olish" yillari bo'ldi. Uning bu yillarda yuritgan kundaliklari, yozishmalari va dramatik tajribalari – qizg'in aqliy, ma'naviy hayotidan dalolat beradi. 1806-yili Stendal yana harbiy xizmatga qaytadi va bu safar uning xizmati sakkiz yil davom etadi. Bu yillar unga boy hayotiy tajriba to'plash imkonini bergan yangi davrni boshlab berdi. Kitoblardan olingan bilimlari real voqelikda tekshirildi va aniqlashtirildi. 1805-yildan Napoleon to'xtovsiz urushlar olib boradi va Stendal harbiy harakatlarda qatnashadi. Ayni shu shaxsiy tajriba keyinchalik "Parma ibodatxonasi" romanida tasvirlangan, Balzak va L. Tolstoylarni hayratlantirgan Vaterloo yaqinidagi jang tasviri sahnasini yaratishda qo'l keldi.

1814-yili Stendal Italiyaga ketadi va u yerda yetti yil yashaydi. 1815-yili uning ilk kitoblari "Gaydn, Motsart va Metastaziolarning tarjimai holi" (Lui-Aleksandr-Sezar Bombe taxallusi bilan), "Italiya tasviriy san'ati tarixi" (1817-y.) (M.B.A.A. taxallusi ostida), "Rim, Neapol va Florensiya" ocherklari (1817-y.) (Kavaleriya zobiti baron de Stendal taxallusi ostida) nashrdan chiqdi.

1820-yillarda u Parijga qaytib kelib, "Rossining hayoti" (1823-y.), "Rim, Neapol va Florensiya" (1826-yil, yangi nashri), "Rim bo'ylab sayr" (1829-y.) kitoblarini chiqardi, ingliz matbuotida Fransiyaning hayoti haqida ko'plab maqolalar e'lon qildi. 20-yillarning ikkinchi yarmida yozuvchining badiiy dasturiga aylangan "Rasin va Shekspir" adabiy risolasi ikki marta (1823-y.; 1825-y.) nashr ettirildi. Bunda ikki buyuk tragik shoir ijodi batafsil tahlil qilinib, san'atkor ja-

miyatni o'z ortidan ergashtira olsagina, o'z vazifasini uddalagan bo'ladi, deb xulosalanadi. Risola o'z ma'nosiga ko'ra realizm manifesti hisoblansa ham, Stendal o'zini romantik deb hisoblagan. "Romantizm – san'atning barcha tur-larida qahramonlik davri odamlarini (bizdan yiroq bo'lgan va balki butunlay bo'lmagan) tasvirlash emas, balki zamonamiz kishilarini tasvirlashdir", – deyiladi risolada.

Stendalning ilk romani "Armans" (1827-y.) bo'lib, asarda markiza de Bon-nivening kambag'al jiyani rus qizi Armans Zoilova va boy zodagonlar farzandi bo'lgan Oktav de Maliverlarning fojiaiy muhabbati haqida hikoya qilinadi.

Yozuvchi 20-yillarda "Vanina Vanini" novellasini yozadi. Bunda italyan kar-bonariylarining inqilobiy harakatlari tarixidan bir lavha berilgan. Asar qahra-moni – maxfiy tashkilotning rahbari yosh karbonar Petro Missirilli. Kunlarning birida politsiya ta'qibidan qochib, zodagon qiz Vanina Vanini xonadoniga ya-shirinadi. Ikki yosh bir-birini sevib qoladi va qiz yigitni inqilobiy faoliyatdan ajratish, uni tamomila o'ziga qaratib olish maqsadida maxfiy tashkilot a'zolarini politsiyaga ma'lum qiladi. Bundan xabar topgan Petro qizni la'natlaydi, chunki u o'z shaxsiy baxtini xalq ozodligidan ustun qo'ya olmaydi.

1830-yili adibning "Qizil va qora" romani yozildi. Romandagi qizil sifati "er-kinlik", "respublika" tushunchalarini anglatga, "qora" reaksion kuchlarni angla-tadi. Roman syujeti 1827-yil gazetada bosilgan sud xronikasidan olingan. An-tuan Berto ismli yigit o'zi o'qituvchilik qilgan xonadon bekasi Mishu xonimga suiqasd qilgan va buning uchun o'lim jazosiga hukm etilgan.

Romandagi qahramon biografiyasi zinasimon harakat sifatida tasvirlangan. Qahramon tarixi uning otasi – kambag'al duradgor xonadonidan boshlanadi. Bilimli va iqtidorli Sorelni jismoniy mehnatga unchalik uquvi yo'q. Shuning uchun unga otasi va akalari tekinox'r sifatida qarashadi. Keyingi bosqich – Verper shahri meri janob de Renal turmush o'rtog'i Luizaga muhabbati bu xo-nadonni tark etishga majbur qiladi.

Keyingi qadam – Bezanson seminariyasi. Sxolastik bilim berish usuli, har qadamda talabalarni ta'qib ostiga olish, ular ketidan josuslik qilish kabi semi-nariya tartiblari qahramonni qanoatlantirmaydi. Nihoyat, Jyulen Parijda yirik zodagon markaz de Lya Mol saroyiga kotib va kutubxonachi bo'lib ishga kira-di. Qobiliyatli yigit tez orada ko'zga tashlanib qoladi. Markizning qizi Matil-da uni sevib qolgach, qizning otasi yigitning avvalgi ish joyidan tavsifnomasini so'raydi. Renal xonim katolik ruhoniysining tazyiqi ostida Sorelga salbiy tavsif-noma yozishga majbur bo'ladi. Bundan g'azablangan Sorel Renal xonimga o'q uzadi. Keyin esa qamoq va o'lim jazosi.

Romanning ikkinchi sarlavhasi "XIX asr yilnomasi" deb nomlanadi. Agar yozuvchi "Armans" romanida oqsuyaklar jamiyatidan faqatgina bir lavha-ni ko'rsatgan bo'lsa, "Qizil va qora"da teatr maydoni bo'lib butun Fransiya,

uning asosiy ijtimoiy kuchlari xizmat qiladi: saroy amaldorlari (de La Molning dang'illama hovlisi), provinsiya dvoryanlari (de Renalning uyi), ruhoniylarning yuqori va o'rta qatlami (yepiskop Agdskiy, Bezanson diniy seminariyasining ruhoniylari, abbat Shelan), burjua vakillari (Valno), mayda tadbirkorlar (qahramonning do'sti Fuke) va dehqonlar (Sorellar xonadoni). Bu kuchlarning o'zaro aloqalarini o'rganar ekan, Stendal Fransiya ijtimoiy hayotining hayratlanarli darajada aniq manzarasini yaratadi. Stendalning shoh asari rasmiy tanqidchilik tomonidan e'tirof etilmadi. San'at olamida faqatgina uch kishi Gyote, Balzak va Pushkin asarga munosib baho berdilar.

Shundan so'ng yozuvchi Italiyaning Chivita-Vekkiya shahriga konsul etib tayinlandi va umrining oxirigacha shu yerda yashab qoldi (faqat ikki yoki uch kunga yangi g'oyalardan nafas olish uchun Rim yoki Parijga borib turdi). 30-yillarning birinchi yarmida u o'limidan keyin chop etilgan avtobiografik xarakterdagi "Xudbinning xotiralari" va "Anri Bryularning hayoti" asarlari, "Lyu-sen Leven" (ikkinchi nomi "Qizil va oq") romani ustida ishladi. 1836 – 1839-yillari u uzoq muddatli xizmat ta'tili olishga erishib, hayotini vatani Fransiyada o'tkazadi. Bu davrda uning to'rtta qissasi "Vittoriya Akkoramboni", "Gersogin-ya di Palliano", "Chenchi", "Kastrolik abbatisa" bosmadan chiqdi. Ushbu asarlarning barchasi arxivlardan topilib, badiiy ishlov berilgan eski qo'lyozmalar bo'lib, ularda Uyg'onish davrida real sodir bo'lgan qonli va fojiaiy voqealar tasvirlangan. Ular "Vanina Vanini" bilan birgalikda Stendalning mashhur "Italiyan yilnomalari" siklini tashkil qiladi.

Rim papasi Pavel III Farnezening sharmandali sevgi mojarolari haqidagi qadimgi qo'lyozmalardan birining mazmuni, Stendalning yana bir shoh asari "Parma ibodatxonasi" (1839-y.) romani uchun manba bo'lib xizmat qildi. Asar hayratda qolarli darajada qisqa muddatda – atigi 53 kunda yozilgan. Bunda muallif nihoyat Italiya mavzusini – ehtiroslar, insoniy faollik, o'z manfaatlaridan voz kechish mavzusini to'laqonli amalga oshirdi. "Parma ibodatxonasi" juda keng ekspozitsiyadan boshlanadi. Roman voqealari 1796-yilda bo'lib o'tadi va unda Bonapartning armiyasi avstriyaliklarning Lombardiyasiga olib kelgan tarixiy o'zgarishlar haqida hikoya qilinadi. Shundan keyin Italiyaning shimoliy qismidagi konsullik va Imperiya davridagi voqealar, yosh Fabritsio del Don-go ishtirok etgan Vaterloo jangigacha tasvirlanadi. Aynan shu boblar haqida E.Xemingvey: "Stendal urushni ko'rdi, va Napoleon uni yozishga o'rgatdi. U o'sha paytda ko'plarni o'qitdi, biroq boshqa hech kim o'rgana olmadi", – deb yozgan edi.

O'zining so'nggi romani "Lamel"ni tugatishga ulgurmagan Stendal 1842-yilning 22-martida apopleksiya oqibatida vafot etdi. Kunlardan birida Stendal g'amgin istehzo bilan: "Lotereyada omadim chopadi, yutuqli biletda 1935-yilda ham meni o'qishadi", deb aytgan edi. Darhaqiqat, unga yutuqli bilet nasib qil-

gan ekan, hozirda Stendal jahon adabiyotining eng ko'p o'qiladigan yozuvchilari qatoridan joy olgan.

Onore de Balzak ijodi (1799 – 1850-yy.). XIX asr Ovrupa realizm adabiyoti rivojlanishining cho'qqisi hisoblanadi. Buyuk adib 1820 – 1840-yillar Fransiya yashining adabiy tarixini yaratib, uni “Insoniyat komediyasi” deb nomladi. Roman-epopeyaning muallifi Ovrupalik deyarli barcha buyuk ijodkorlar – Rable va Shekspirdan tortib V.Skottgacha, fransuz romantiklaridan Stendalgacha o'rgandi. Faqat badiiy va ilmiy tafakkurning turli-tuman tajribasini chuqur va uzviy bog'lab o'zlashtirish natijasida Balzakning betakror dahosi shakllandi.

Onore de Balzak 1799-yilning 20-may kuni Tur shahrida tug'ilgan. Ota-onasining xohishiga ko'ra huquq fakultetini tugatadi. Ammo u yozuvchi bo'lishni orzu qilardi. Birinchi she'riy tragediyasi “Kromvel” muvaffaqiyatsiz chiqadi.

Balzak nomini yozuvchi sifatida tanitgan asar – “Shuanlar” romani (1829-y.) hisoblanadi. Shundan so'ng “Gobsek”, “Sag'ri teri tilsimi”, “Polkovnik Shaber”, “Yevgeniya Grande”, “Gorio ota” va boshqa asarlari bosilib chiqdi. Dantening “Ilohiy komediya”sidan ruhlanib, o'z asarlarini “Insoniyat komediyasi” degan umumiy nom ostiga birlashtirib, 3 qismga bo'ladi.

1. “Xulqlar haqida etyudlar”.
2. “Falsafiy etyudlar”.
3. “Tahliliy etyudlar”.

Balzakning rejasiga ko'ra birinchi qism 6 ta bo'limga (“Provinsiya hayoti sahnalari”, “Siyosiy hayot sahnalari”, “Parij hayoti sahnalari”, “Qishloq hayoti sahnalari”, “Shaxsiy hayot sahnalari”, “Gorio ota”, “Gobsek”, “Polkovnik Shaber” va b.) birlashtirilib, 111 asardan iborat bo'lishi kerak edi – aslida 72 tasi yozilgan.

Ikkinchi qism (bo'limlarga bo'linmaydi) tarkibiga 27 ta roman kiritilishi kerak bo'lgan bo'lsa, shulardan 22 tasi yozilgan.

Uchinchi qismga 5 ta asar kiritilishi kerak edi, shulardan 2 tasi (“Nikoh fiziologiyasi”, “Oilaviy hayot noxushliklari”) yozilgan. Jami rejadagi 143 ta asardan 96 tasi yozilgan bo'lib, ularda 2 mingdan ortiq personaj qatnashadi.

Birinchi qism barcha tabaqalarning hayoti va axloqi haqida tasavvurni gavalantirishi, ikkinchi qismga muallif dunyoqarashi va estetik qarashlarini ochib bergan asarlar kiritilishi kerak edi. Ular orasida “Sag'ri teri tilsimi” (1831-y.) romani alohida e'tiborga loyiq. Muallif insonning hayotiy nuqtai nazarini belgilovchi uchta asosiy sabablarni ko'rsatib o'tadi – istamoq, bajara olmoq va bilmoq. Yozuvchining ta'kidlashicha, “istamoq” va “bajara olmoq” odamni yondiradi va yemiradi, faqat “bilmoq” behuda vaqt sarflashning oldini oladi. “Gobsek” (1830-y.) qissasining bosh qahramoni millioner-sudxo'r, yangi Fransiyaning hukmdorlaridan biri Gobsek “puling qancha ko'p bo'lsa, sen shuncha qudratli bo'lasan”, degan falsafani o'zlashtirib olib, yoshligidan oltin, pul to'playdi. Pul jamiyat hayotining asosiy kuchi bo'lgan davrda u ishbilarmonlar, ministrlar,

yozuvchi-yu, san'atkorlarni o'z qo'liga qaram qilib olgan. Ana shu odamlar hayoti, taqdiri uning qo'lida, u o'z shartlarini qo'yadi. Uning na qarindosh-urug'lari va na do'stlari bor. Tilladan boshqa narsani tan olmaydigan bu chol: "Bordi-yu qirol mendan qarz bo'lganda va qarzini muddatida to'lolmaganda, men uni boshqa qarzдорlardan oldinroq sudga berardim", – deydi. Realistik asosga romantik elementlarni qo'shib yuborish yozuvchi uslubiga xos. Gobsek irodasi kuchli, favqulodda va shu bilan birga ziddiyatli shaxs "Unda ikkita maxluq yashaydi: o'taketgan ziqna va faylasuf, qabih maxluq hamda oliyjanoblik", – deydi u haqida advokat Dervil.

"Gorio ota" qissasi qahramoni haqida: "Gorio ota – ajoyib odam – oilaviy pansion – 600 frank renta – har biri 50 ming frank rentasi bo'lgan qizlari uchun bor-budini sarflaydi – itday xor bo'lib o'ladi", deb yozilgan edi yozuvchining kundaligida. Ko'rib turganimizdek, asarning xomaki rejasida faqat bit-ta qahramonning taqdiri haqida hikoya qilinishi kerak edi. Biroq asar yozishga 1834-yilning oxirlarida kirishgan Balzak Gorioning tarixini ko'plab qo'shimcha syujet chiziqlari bilan "o'raydi". Ular orasida birinchi bo'lib Parijda o'qiyotgan talaba Ejen Rastinyakning syujet chizig'i paydo bo'ladi. Aynan u Gorio otaning hayoti va so'nggi kunlari haqida so'zlab beradi.

1833-yili Balzak ijodida yangi bosqichni boshlab bergan "Yevgeniya Grande" romani nashrdan chiqdi. Asar voqealari poytaxtdan olisda joylashgan Somyur shahrida bo'lib o'tadi. Roman personajlari o'z kundalik tashvishlari, maydachuyda mojarolar, g'iybatlarga o'ralashib qolgan, pul ketidan quvgan, o'z huzur-halovatini o'ylaydigan somyurlik kishilar. Nafs balosi ularning hayotiga singib ketgan. Shahardagi ikki taniqli oila vakillari – Kryusho va Grassenlar, boybadavlat Grandening qizi Yevgeniyani o'zlariga kelin qilib olish uchun raqobatlashadi. Asarning bosh qahramoni Yevgeniyaning otasi Feliks Grande ko'p jihatlar bilan Gobsekka yaqin turadi. U ham Gobsek kabi favqulodda, "nodir shaxs". Lekin uning nodirligi Somyur aholisi doirasi bilan chegaralanadi, ya'ni Grande ulardan aqlliyoq, ayyorroq, chaqqonroq, ustomonroq bo'lgani uchun omad ham unga doimiy hamroh. Biroq uning aqli pragmatizmga asoslangan, amaliyotchilik bilan cheklangan, unga Gobsekning keng va chuqur falsafiy mushohadasi, olam, hayot va odam haqida fikr yuritganda zakovat yetishmaydi. Agar Gobsekda boylikka sajda qilish falsafiy konsepsiya darajasiga ko'tarilgan bo'lsa, Grande pulni pul bo'lgani uchun yaxshi ko'radi. Boylik orttirishga o'chlik Feliks Grandeda mavjud bo'lgan insoniy his tuyg'ularni ham o'ldiradi va aynitadi. U hatto akasining o'limiga mutlaqo befarq qaraydi.

Yetim qolgan jiyanining taqdiriga achinmaydi va ortiqcha sig'indidan tezroq qutulish uchun Hindistonga jo'natib yuboradi. Bu qurumsoq xotini va qizining shifokorga berishi kerak bo'lgan pulni ham qizg'anadi. U bemor, o'lim to'shagida yotgan xotiniga munosabatini faqat qizi uning qonuniy merosxo'ri

bo'lishini bilgandan keyingina o'zgartiradi. Grande, kelajakda to'plangan boyliklarining saqlovchisi bo'lishi kerak bo'lgan, qizigagina mehribonlik ko'rsatadi. U o'limidan oldin qiziga: "Oltinlarni ehtiyot qilib saqla, asra! Sen u dunyoda menga javob berasan", – deydi. Feliks Grandening boylikka ruju qo'yishining kasriga oila a'zolari qoladi: xotini bevaqt vafot etadi, qizi o'z sevgilisiga turmushga chiqolmay baxtsiz bo'ladi, Hindistonga jo'natib yuborilgan jiyani Sharl Grande katta boylik to'plab, ochko'z va shafqatsiz korchalonga aylanadi.

"Insoniyat komediyasi" muallifining kuchli organizmi nihoyatda mashaqqatli ijodga dosh bera olmadi. Balzak tom ma'noda mehnatda yonib kul bo'ldi, ellik yoshida vafot etdi. Biroq undan "Insoniyat komediyasi"dek buyuk asar meros bo'lib qoldi.

Prosper Merime (1803 – 1870-yy.) – fransuz tanqidiy realizmining yorqin namoyandalaridan biri bo'lib, uning ijodi romantizm harakati bilan hamohang rivojlandi. Bo'lajak yozuvchi Parij shahrida, badavlat oilada tavallud topdi. Litseyi tugatgach, Parij universitetining huquqshunoslik fakultetiga o'qishga kirdi.

Yosh Merimening qiziqish doirasi va estetik qarashlari erta shakllandi. U yoshligidan katta qiziqish bilan Shekspir va Bayron asarlarini aslyatda o'qidi. Stendal ijodi yosh Merime dunyoqarashining shakllanishiga katta ta'sir ko'rsatdi. O'n olti yoshida do'sti Jak Lui Amper (buyuk fizik olimning o'g'li) bilan hamkorlikda ingliz romantizmdan oldingi davr vakili D.Makfersonning "Ossianning qo'shig'i" asarini tarjima qildi. Prosper Merimening birinchi nashr qilingan asari – "Klara Gusel teatri" (1825-y.) to'plami bo'lib, u san'atning yangi tamoyillarini joriy qilib, klassitsizm qonun-qoidalariga qarshi qaratilgan. U adabiyotga dramaturg sifatida kirib keldi va klassitsizm san'atining tayan-chi bo'lgan teatrga daxl qildi. "Klara Gusel teatri" – yozuvchi erkin ijod qilishi, turg'un bo'lib qolgan qoidalarga rioya qilmasligi mumkinligini isbotlab berdi

P.Merimega dramaturgiyaning yangi turini yaratishda Uyg'onish davri ispan teatri yordam berdi. "Ispanlar Daniyada" pyesasining muqaddimasida personajlardan biri sifatida tasvirlangan Klara Gusel klassitsizmga istehzoli tavsif berib: "Pyesa haqida fikr yuritganda, ba'zilar suiqasd uyushtirish uchun, ba'zilar qotilning qo'lida halok bo'lish uchun, yana birlari kimningdir murdasi yonida o'z joniga qasd qilish uchun voqealar bir kunda sodir bo'lyaptimi, barcha ishtirokchilar bitta joyda paydo bo'lyaptimi, ularni bilish juda ham muhim emas", – deydi. Shuning uchun to'plamga kiritilgan pyesalarda hech qanday birliklarga rioya qilinmagan, ularda na besh aktli kompozitsiyalar va na iyerarxiyaga rioya qilinadi. Pyesalarning erkin kompozitsion qurilishi klassitsizm dramalaridagi izchillikni buzdi; pyesalar she'rda emas, nasrda yozildi; personajlar mavhum abstrakt nasihatgo'ylik bilan shug'ullanmay, tom ma'noda harakatda bo'ldilar; komediyalarning syujeti taqdir o'yini bilan emas, balki in-

soniy his-tuyg'ular, ular taqdirларining to'qnashuvi bilan belgilandi. 1827-yili chop etilgan "Gyuzla, yoki Dalmatsiya, Bosniya, Xorvatiya va Gersegovina da yozib olingan illiriy qo'shiqlari to'plami"da slavyan xalqlari hayoti haqqoniy yoritib berilgan. Bu kitob muallifdan qunt bilan ishlashni, filologiya, tarix va etnografiyaga oid bilimlarni talab qildi. To'plamga kiritilgan prozaik qo'shiqlar katta shuhrat qozondi. Ularning muallifi slavyan xalqlari ekaniga, Mitskevich va Pushkinlar ham ishonishdi (aslida qo'shiqlarni Merimening o'zi yozgan edi).

Tarix sinovlaridan mardonavor o'tgan xalq mavzusiga yozuvchi "Jakeriya" (1828-y.) dramatik solnomasida ham murojaat qildi. Drama syujetiga 1358-yilgi dehqonlar qo'zg'oloni asos bo'ldi. Drama shunday qurilganki, unda bir vaqtning o'zida klassitsizm qoidalari bilan bahs-munozarani ham payqash mumkin (hodisalar joyi ko'p marta o'zgartiriladi: chuqur jarlik, gotika zali, qishloq maydoni, o'rmon chetidagi yo'llar, isyonchilarning ichkari hovlisi va h.k. va zamon va harakat birligining yo'qligi, shuningdek, zodagonlar oilasidan bo'lgan ideal qahramonning bo'lmasligi).

Dramada romantik pyesalarda bo'lgani kabi o'zining ichki va tashqi erki uchun kurashuvchi ideal qahramon yo'q. Uni na dehqonlar va na oqsuyaklar orasidan topib bo'ladi. Merimening dehqonlari – ijtimoiy munosabatlarda o'z o'rnini anglashga qodir bo'lmagan johil odamlar. Albatta, ular orasida ham jasur va oliyanob odamlar topiladi, masalan, o'z singlisining o'limi uchun qasd olgan Reno, feodal Apremon garovga olgan begunoh odamlarni jazolamasligi uchun ixtiyoriy ravishda taslim bo'ladi.

Merime "Karl IX saltanatining yilnomasi" (1829-y.) romanida yana bir bor fransuz milliy tarixidagi muhim davrga murojaat qiladi. Yozuvchi o'zining asosiy vazifasi o'tmish davr kishilarining xususiy hayotini ko'rsatish, "bu davrning xulq-atvori, urf-odatlarini haqqoniy, ishonarli qilib tasvirlashda", deb hisoblaydi. Uning fikricha, Varfolomey tunida sodir etilgan dahshatli fojining il-dizlarini, avvalo, diniy mutaassiblik ruhida tarbiyalangan parijliklarning aql yo'nalishidan qidirish kerak. Muallifning ushbu konsepsiyasi asar personajlarini realistik tasvirlash, tarixiy manbani tanlash, romanning kompozitsion qurilishini belgilaydi.

O'z novellalarida Merime murakkab vazifani hal qiladi: birgina voqea orqali butun xalqning tarixini, o'zga davrlarni ko'rsatish. Uning "Mateo Falkone" (1829-y.) hikoyasi novellestik mahoratning shoh asari hisoblanadi. Novellaning markaziy voqeasi – sotqinlik qilgan o'g'ilning ota tomonidan o'ldirilishi. Fortunatoga otasi tomonidan chiqarilgan hukm, Mateoning oila sha'ni haqidagi tasavvurining bo'rttirib ko'rsatilishi emas. Novellaning boshqa qahramonlari ham axloq qoidalari shunday tushunishadi. Hattoki, qattiq qayg'uga tushgan Fortunatoning onasi Juzeppe ham erining haqligini tan oladi. Hikoyaning prozaik ohangi, korsikaliklarning urf-odatlari, irodali va jasur qahramonning fojia-

dan oldingi hayoti – bularning hammasi o'ziga xos ma'naviy muhitni yaratadi. Korsikaliklar hayotiga bag'ishlangan "Kolomba" (1840-y.) novellasida ham o'z o'lkasi va uning odatlari bilan aloqani uzmagani odamlar uchun vendetta (Korsika orolida qonga qon bilan o'ch olish) bo'lishi muqarrar va tabiiy tuyuladi.

Sevish va nafratlanishni biluvchi, kuchli va irodali (Kolomba, Mateo Falkone) qahramonlar Merimega yaqin. U ularning shafqatsizligi, nodonligi, tiyiqsizligi, sho'rtumshuqligini ko'rsatishi mumkin, biroq qoralamaydi. O'zlarini madaniyatdan bahramand bo'lganmiz, deb hisoblaydigan qahramonlar esa, aksincha, jozibasini yo'qotganday. "Tamango" (1829-y.) novellasida ikki dunyo, ikki qahramon – qora tanli jangchi Tamango va kapitan Ledu qarama-qarshi qo'yiladi. Mohiyatan har ikkisi ham bir xil vazifa – "qora daraxtni" sotish bilan shug'ullanadi, biroq ularning obrazlari struktura jihatdan bir-biriga mos kelmaydi. Tamango o'z qabiladoshlariga nisbatan shafqatsizlarcha munosabatda bo'lsa-da, ular orasida qadimdan shakllangan urf-odatga mos keladi. Leduning xuddi shunday faoliyati esa axloq-odob doirasida "yuz chandon ortiqroq darajada jinoyatkorona", chunki uning shafqatsizligi zamirida faqatgina moddiy manfaat yotadi. Kapitan Ledu haqida gapirganda, Merimening sokin hikoya qilish ohangida achchiq kinoya seziladi. Axir aynan kapitan qoratanlilar uchun birinchi bo'lib qo'lkishan va zanjirlarning yangi sistemasini qo'llaydi, u palubalar orasidagi xonalarni faqatgina bir maqsadda – qullarni ko'proq joylashtirish uchun qayta jihozlaydi. Ledu boshqargan kemandagi romantik nomlanishi ("Umid"), uning insonparvarlik haqidagi balandparvoz safsatasi uning portret chizgilariga yakun yasaydi. Ovrupa madaniyati "shak-shubhasiz ustunlikka" erishdi, chunki u qoratanlilarga bo'yinbog' taqishni o'rganib oldi, deb qayd qiladi Merime. Zodagonlarning ma'naviy qashshoq hayotiga bag'ishlangan novellalar orasida "Qo'shaloq xato" (1833-y.) va "Arsena Giyo" (1844-y.) alohida ajralib turadi. So'nggi novellada zodagon ayolga buzuq ayolni qarama-qarshi qo'yishga jur'at qiladi va Arsenaning ma'naviy afzalligini ko'rsatadi.

1830-yilgi inqilobdan keyin Merimening badiiy ijodga bo'lgan qiziqishi bir-muncha so'nadi. Bu davrda u asosan tarix, arxeologiya, san'atshunoslikka oid asarlar yaratadi. 1848-yil inqilobidan keyin esa deyarli hech narsa yozmaydi. O'limidan bir yil oldingina uning "Lokis" novellasi chop etildi.

Yangi davr realizmining xususiyatlari atoqli yozuvchi Gyustav Floberning (1821 – 1880-yy.) ijodida to'la namoyon bo'ldi – u XIX asr birinchi yarmidagi romantizm zaminida ulg'aygan Balzak davri realizmi bilan XIX asrning ikkinchi yarmidagi E.Zolya va uning maktabi vakillari tomonidan taqdim etilgan naturalizm davrini bog'lab turuvchi bo'g'in hisoblanadi. G.Flober 1821-yilning 12-dekabrida Ruan shahrida, shifokor oilasida tug'ildi. 1840-yili u huquqshunoslikni o'rganish uchun Parijga keladi. Otasining o'limidan keyin Ruan yaqinidagi oilaga tegishli yer-mulkka kelib, umrining oxirigacha shu yerda yashadi. Parij-

ga kelganda T.Gote, Gi de Mopassan, E.Gonkur, E.Zolya, I.S.Turgenevlar bilan uchrashib turdi, sayohat qilib Ispaniya, Italiya, Korsika oroli, Gretsiya, Misr, Kichik Osiyo, Jazoir va Tunisda bo'ldi. O'zining yoshlik yillarini eslar ekan, u "Meni ikki narsa – adabiyotni sevishim va burjuaga nafratim qo'llab turdi", – deb yozgan edi.

Floberning ilk asarlari jami uch jildidan (1835 – 1849-yy.) iborat bo'lib, uning ijodi "eski romantik maktab" yo'lida boshlanganidan dalolat beradi. ("Biz to'la ma'noda bema'ni, ajoyib romantiklar edik", – deb yozgan edi u keyinchalik J.Sandga). Yozuvchining birinchi asarlari "Margarita Burgundskayaning o'limi", "Florensiyadagi vabo", "Taxtga ikki da'vogar" tarixiy novellalari, "Tentakning xotiralari" va "Noyabr" qissalari lirik romantizm yo'nalishida yozilgan edi.

1849-yilning sentyabrida Flober "Avliyo Antoniyning vasvasasi" romanini yozib tugatdi. Asarni o'qib chiqqan do'stlari uni yoqib yuborishni va yarim fantastik qahramonlar emas, kundalik hayot haqida, shoshilmasdan, har bir epizodni maromiga yetkazib, har bir jumlaning ma'nodorligi va aniqligiga e'tibor berib, asar yozishni maslahat berdilar. 1850-yili Misr safaridan qaytib kelgan yozuvchi, jahon adabiyotining durdona asariga aylangan "Bovari xonim" romani ustida ish boshladi. Besh yil davomida yozilgan roman 1856-yili "Ruve de Paris" ("Parij jurnali")da bosib chiqarildi. Hukumat asarni axloqsizlikda aybladi, lekin sud noshir va yozuvchini oqlab hukm chiqardi. Aksincha, romanning axloq (xulq) haqida ekanligini asar kompozitsiyasi ham tasdiqlaydi. Asar Sharl Bovari haqidagi hikoyadan boshlanib, aptekachi Ome haqidagi hikoya bilan tugaydi. Emma esa faqat 2-bobdan paydo bo'ladi. Uning o'limidan so'ng yana 3 bob davom etadi.

Yozuvchi o'z oldida juda murakkab vazifani: jamiyat illatlarini aniq va shu bilan birga sodda qilib tasvirlashni maqsad qilib qo'yadi. Shuning uchun u shu davrgacha tarkib topgan roman kompozitsiyasidan foydalanmaydi. Flober ekspozitsiyaga katta o'rin berdi – 260 bet, asosiy voqealarga – 120 –160 bet, Emmaning o'limi va Sharl iztiroblariga 60 bet – shunday qilib "tasvir" qismi 320 bet, ya'ni voqealar tasviridan 2 barobar ko'p.

Romanda oddiy va jo'n voqea tasvirlangan. Kollejni tamomlagan Sharl Bovari, onasining qarori bilan tibbiyot fakultetida o'qiydi. O'qishni tugatgach, u Normandiyaning Tost shaharchasida vrachlik qila boshlaydi. Bir muncha muddatdan keyin onasining sa'y-harakatlari bilan badavlat, qirq yoshlardan o'tib qolgan beva ayolga uylanadi. Kunlarning birida Sharl mahalliy fermerni davolash uchun uning uyiga boradi va Ruoning qizi Emma bilan tanishib qoladi.

Xotini vafot etgach, Emmalarning uyiga tez-tez borib turadi va uning qo'lini so'rashga jazm qiladi. Qizning otasi roziligini beradi va dabdaba bilan qizini uzatadi. Yoshligidan ko'plab romantik asarlarni o'qigan, romantik orzularga berilgan qiz boshqalardan ajralib turmaydigan oddiy qishloq doktoriga turmushga

chiqadi va farzandli bo'lad. Biroq yoshlar birga yashay boshlagandan keyin tez orada Emma Sharlni sevmasligini tushunib yetadi. Sharl esa, aksincha, Emma bilan yashayotganidan baxtiyor edi. Yashayotgan hayotidan qoniqmagan ayol, ikkita erkak bilan don olishib yuradi, keyin esa qarzga botib, turmush o'rtog'i uni shuncha yillardan buyon sidqidildan, sadoqat bilan sevishini xayoliga ham keltirmay, o'z joniga qasd qiladi. Bu oddiygina voqea yozuvchining yuksak iqtidori tufayli ayol qalbini chuqur psixologik tadqiq qilishga aylandi. Shu sababli roman kitob holida chop etilgandan keyin, Flober XIX asrning buyuk realist yozuvchisi sifatida e'tirof etila boshlandi.

Maktublarining birida Flober roman qahramoni haqida: "U ma'lum darajada ma'naviy aynigan, poeziya haqida buzuq tasavvurga ega, his-tuyg'ulari buzilgan ayol", – deb yozadi. Emmaning tabiati "romantik tarbiya" oqibatida buzilgan edi. Qiz monastirda romantik romanlarni haddan ziyod berilib muto-laa qilganidan o'sha qoliplardan chiqolmay qoladi. U kitoblarda faqat ishq-muhabbat haqida yozilgan bo'lardi: o'ynashlar, ma'shuqalar, jazmani ko'p xotinlar, kimsasiz ayvonlarda o'zidan ketib qoladigan juvonlar, yurak dard-hasratlari, qasamyodlar, o'pichlar, oy yorug'i tushib turgan yengil qayiqchalardagi sarguzashtlar, chakalakzorlardagi bulbul navolari, sher kabi botir, qo'zichoqdek beozor, beqiyos saxovatli, bekam-ko'st kiyingan, ko'zlari daryo-daryo yoshlarga to'lib toshgan qahramonlar.

Ko'plab tanqidchilar qahramonning hayotdagi prototipi kim ekanligiga qiziqishib savol berganlarida, adib: "Agar Bovari xonim bo'lsa, u menman", – deb javob bergan. Garchi roman syujeti oddiy bo'lsa ham, uning haqiqiy qiymati – detallarda va ularni mohirlik bilan tasvirlashda. Flober asarlarini ideal darajaga ko'tarishga, har bir so'zni o'z o'rnida qo'llashga intilgan yozuvchi sifatida tanildi. "Flober o'z asarlarini mukammal darajaga olib chiqishga urinardi. Bu intilish yozuvchini adoyi tamom qilib, ishini to'xtatib turuvchi, haqiqiy hastalikka aylangan holat edi", deydi E.Zolya.

Tanqidchilar Floberni "uslubning fanati" deb atar edilar. Ijodkorning eng iflos, qabih mavzularga ham murojaat qilish huquqini qattiq turib himoya qilgan Flober: "Poeziya, go'ng uyumini ham quyoshday tovlanishga majbur qiladi", deydi. Aynan shu "Bovari xonim"da ro'y beradi.

Gyustav Flober 1880-yilning 8-mayida insultdan vafot etdi.

Ingliz tanqidiy realizmi

XIX asrning 20 – 30-yillarida Bayron va Shelli, Kits va Skottlar olamdan o'tdilar. Romantizm bor imkoniyatlarini sarf qilib bo'lib, yangi nomlar paydo bo'lmadi. Ingliz adabiyoti rivojlanishida roman janri strukturasining yangi xususiyatlar bilan boyishi, ingliz tanqidiy realizmining gullab-yashnagan davri

XIX asr 30 – 40-yillarga to‘g‘ri keladi. Bu davrda zabardast realist yozuvchilar (Dikkens, Tekkerey, opa-singil Brontelar, E.Gaskell va chartist shoirlari Jons va Lintonlar) ijod qiladi.

Ch.Dikkensning “Dombi va o‘g‘li”, Tekkereyning “Shuhratparastlik bozori”, Sh.Brontening “Jeyn Eyr”, E.Gaskellning “Meri Barton” kabi romanlari ana shu davr adabiyotining eng sara asarlaridan hisoblanadi.

XIX asr ingliz realizm adabiyotini uch davrga ajratish mumkin: birinchi davr – 30-yillar; ikkinchi davr 40-yoki “och qirqinchi yillar”; uchinchi 50 – 60-yillar.

30-yillarda adabiyotga yosh Dikkens va Tekkereylar kirib keldilar. “Oliver Tvist” va “Ketrin” romanlari bu yozuvchilarning nyugeyt romanlariga o‘ziga xos javoblari edi. 40-yillar ingliz adabiyoti rivojlanishida yangi, ikkinchi davrni boshlab berdi. Bu yillarda chartistlar harakati keng quloch yozdi, ular ishchilar hayotining, ayol mehnatkashlarning ayanchli ahvolini ko‘rsatdilar, xalqning muhtojligini, mamlakatda islohotlar o‘tkazishni talab qildilar.

Dizraeli, Kingsli, Bulver-Litton, Dikkens va Tekkerey, opa-singil Brontening ijtimoiy romanlarida asrning g‘oyalari ham, ijtimoiy harakatning ahvoli ham, davrning ma‘naviy tamoyillari ham o‘z ifodasini topdi. Ingliz romanchilarining bu ajoyib pleyadasi o‘z asarlarida nafaqat real holatni, balki jamiyatdagi qarama-qarshiliklarni ham ko‘rsatib berdilar va uning kamchiliklarini (snobizm, ortiqcha xudbinlik, shuhratparastlik) ochib tashladilar, shu bilan bir qatorda oliyanob gumanistik ideallarni ham ilgari surdilar. Ular o‘z ijodlari bilan ifoda vositalari majmuini, hikoya qilishning realistik tizimini ramziylik va metafora, teatr elementlari, parodiyalar, satira, pantomimalar bilan boyitdilar.

Charlz Dikkens (1812 – 1870-yy.) Angliya janubida dengiz xizmatchisi oilasida tug‘ildi. Yoshligida boshidan juda katta qiyinchiliklarni o‘tkazdi, yaxshi bilim ola olmadi. O‘zining mashaqqatlarga to‘la yoshligini keyinchalik yozgan “Devid Kopperfild” va “Mitti Dorrit” romanlarida hikoya qilib bergan.

Dikkensning dunyoqarashi va estetik qarashlari XIX asrning 30-yillarda shakllandi. U chartistlar harakati tarafdori bo‘lmasa-da, ijodida ishchilar sinfi va ezilgan xalq holatiga achinish kayfiyatini kuzatish mumkin.

Charlz Dikkens jahon adabiyotiga yumor va satiraning ajoyib ustasi sifatida kirgan.

Uning ijodini 4 ta davrga bo‘lish mumkin:

1883 – 41-yillarda – asosan yumoristik asarlarini yaratdi: “Biz ocherklari” “Pikvik” klubining maktublari”, “Oliver Tvist”; “Dombi va o‘g‘li”, “Martin Uezlvit”;

1849 – 59-yillar – hajviy asarlar yaratdi: “Devid Kopperfild”, “Sovuq uy”, “Mudhish zamonlar”, “Mitti Dorrit”;

1860 – 70-yillar Dikkens qarashlarida umidsizlik kayfiyati ustunlik qilgan. “Ikki shahar haqida qissa”, “Katta umidlar”, “Bizning umumiy do‘stimiz”.

Birinchi chop etilgan asari “Biz ocherklari” (1836-y.) hikoya va ocherklar to‘plamida muxbir bo‘lib ishlagan davridagi asarlari jamlangan. Ularda London va uning aholisi hayotining turli jihatlarini ochib berilgan.

1836 – 37-yillarda yozilgan birinchi romani “Pikvik klubining maktublari” asari chop etilgach, yozuvchi juda mashhur bo‘lib ketadi.

40-yillar ijodining eng yaxshi asari “Dombi va o‘g‘li” (1848-y.) romani bo‘lib, asar markazida yirik kapitalist savdogar Dombi turadi. U o‘z korxonasining boyishi, rivojlanishidan bo‘lak hech narsani tan olmaydi. O‘g‘li tug‘ilganda farzand ko‘rgani uchun emas, balki korxona ishlarini davom ettiruvchi merosxo‘r tug‘ilganidan quvonadi. O‘g‘li 6 yoshda vafot etadi. Birinchi xotini o‘lgach, u Edit ismli ayolga uylanadi. Dombining odamlar bilan aloqasi savdo-sotiq munosabatlarini eslatadi (o‘ziga xotin sotib oladi. Editga uyni bezab turuvchi buyum sifatida qaraydi). Edit ish boshqaruvchi Karker bilan korxona pullarini o‘g‘irlab qochadi. Shundan so‘ng u qizi Florensini ham uyidan haydab chiqaradi. Qiz kambag‘al yigit Uolterga turmushga chiqadi. Bularning barchasi Dombi oilasining inqirozga yuz tutishiga olib keladi. Asar oxirida Dombi o‘zgarib, kuyovi, qizi bilan gaplashadigan, nabirasi Polni sevuvchi kishi sifatida tasvirlangan.

Charlz Dikkensning asarlari ingliz jamiyatining barcha tabaqalarida birdek sevib o‘qilgani bejiz emas. Chunki yozuvchi barchaga yaxshi tanish bo‘lgan narsalar: maishiy turmush, janjalkash xotinlar, qimorbozlar va qarzdorlar, yosh bolalarga zulm qiluvchilar, o‘z to‘rlariga go‘l erkaklarni ilashtiruvchi ayyor va uddaburon tul xotinlar haqida yozdi.

50-yillarda Dikkensning ta‘lim sohasi va kambag‘allarga yordam berish tizimidagi islohotlar bilan bog‘liq ijtimoiy qarashlari shakllandi. Do‘stlariga yollagan maktublarida u kambag‘allar uchun yakshanba maktablari ochishga erishmoqchiligi haqida yozdi, ularni ochilishini o‘zi nazorat qildi va Bulver-Litton bilan birgalikda yosh yozuvchilarga yordam berdi. Bu davrda u o‘zining eng yaxshi, o‘ziga xos trilogiyani tashkil qilgan – “Sovuq uy”, “Mudhish zamonlar”, “Mitti Dorrit” ijtimoiy romanlarini chop ettirdi.

Dikkens tirikligidayoq shuhrat cho‘qqisiga ko‘tarildi. Yozuvchi Engus Uilson u haqida: “Dikkensning abadiy merosi – romanlarining hayotbaxsh va betakror dunyosi bo‘lib, u Dostoyevskiy va Dode, Gissing va Shou, Prust va Kafka kabi bir-biriga o‘xshamas yozuvchilarga ilhom baxsh etgan”, – degan edi.

Charlz Dikkensning qahramonlari na fabulaga va na muallifning niyat-maqsadlariga bo‘ysunadi, o‘zlarining mustaqil hayoti bilan yashaydi. Ular tarixan aniq – davrning milliy va o‘ziga xos xususiyatlari aks etgan. Shu bilan birga ular mangu yosh, mangu yangi, umuminsoniy, barcha tomondan birdek qabul qilingan.

Uilyam Meykpis Tekkerey (1811 – 1863-yy.) ingliz tanqidiy realizmining yirik vakillaridan biri. Garchi u Dikkinsga zamondosh bo‘lib, u kabi iqtidorli bo‘lsa ham, taqdiri uning taqdiridan farq qiladi. Yozuvchi sifatida Tekkerey Dikkins bilan yonma-yon tursa-da, mashhurlikda undan ancha ortda qolgan. Keyinchalik oliy hakam – vaqt uni Tolstoy, Filding, Shekspir kabi buyuk yozuvchilar qatoriga qo‘shib qo‘ydi.

Tekkerey Hindistonning Kalkutta shahrida tug‘ildi. 6 yoshida onasining o‘limidan so‘ng oilasi bilan Angliyaga qaytib keladi. Bu yerda u mahalliy maktabda bilim olib, 2 yil Kembrij universitetida o‘qiydi.

Tekkerey ijodida uch davrni ajratib ko‘rsatish mumkin: birinchi davr – 30-yillarning oxiri – 40-yillarning boshi; ikkinchisi – 40-yillar o‘rtalari va uchinchi davr – 1848-yildan keyingi ijodi.

Adabiy faoliyatini 1840-yili jurnalist sifatida boshladi. Uning o‘tkir ocherk, parodiya va karikaturalari “Panch” hajviy jurnalida bosildi. 30-yillardayoq Tekkereyning dunyoqarashi, siyosiy qarashlari shakllandi. Yozuvchining falsafiy-estetik qarashlarida sirtini yaltiratishga berilib ketishlik, ortiqcha mubolag‘a, soxta ko‘tarinkilik va haqiqatni buzib ko‘rsatishga murosasizlik birinchi o‘rinda turadi.

Shubhasiz, dunyoni o‘tkir va kuzatuvchanlik bilan his qiluvchi san’atkor – Tekkerey yozuvchiga yordam beradi, ya’ni unga tasvirlanayotgan voqelikning muhitiga kirishga, eng muhimini ko‘rishga, o‘z qahramonlariga mustaqil bo‘lishda yordam beradi.

Yosh Tekkerey qarashlarining shakllanishida, u muntazam ravishda roman-navis yozuvchilarga bag‘ishlangan ocherklarini (“Mashhur mualliflarning romanlari”) chop ettirgan “Frezere megezin” bilan hamkorligi muhim ahamiyat kasb etdi. Bu Bulver va Dizraeli romanlariga o‘ziga xos parodiyalar edi. Ijodining birinchi davrida Tekkerey tomonidan uning ijtimoiy-siyosiy, falsafiy va estetik qarashlari aks etgan badiiy asarlar yaratildi. Bular “Katerina” (1839-y.) romani, “Oliyjanob notavon” (1840-y.) qissasi va “Barri Lindonning erishgan mavqeyi” parodiya (1844-y.) asarlaridir.

U ijodining ikkinchi va uchinchi davrlarida ko‘plab hajviy hikoya, qissalar va bir necha roman yozdi. “Snoblar kitobi” (1847-y.), “Shuhratparastlik g‘ulg‘ulasi” (1848-y.), “Pendonis” (1850-y.), “Nyukomlar” (1855-y.) shular jumlasidandir.

Tekkerey ijodida satira va ijtimoiy mavzular asosiy o‘rinni egallaydi. Bu borada u Dikkinsdan bir oz farq qiladi. Dikkins, ijodkorning vazifasi ijtimoiy hayotning faqatgina salbiy tomonlarini ochib tashlashdan iborat bo‘lib qolmasligi kerak, u o‘quvchiga o‘sha illatlar bilan qanday kurashish yo‘llarini ham ko‘rsatib berish kerak, – deb hisoblaydi. Tekkerey uchun muhimi – hech qanday pardozlarsiz hayotiy haqiqatni ochib tashlash. Uning

realistik estetikasi asosini “Haqiqat har doim ham yoqimli bo‘lavermaydi, lekin haqiqat barcha narsadan afzal”, “Insonni tabiiy holda tasvirlamoq kerak” kabi tezislar tashkil etadi. Bu tezislar uning eng yaxshi asarlari uchun asos bo‘ladi.

“Shuhratparastlik g‘ulg‘ulasi” romanida Angliyaning XIX asr 10 – 20-yillaridagi hayoti keng tasvirlanadi. Asardagi voqealar Angliya poytaxti London atroflaridan Belgiya, Fransiya, Germaniya, Italiya davlatlariga ham ko‘chadi. Qahramonlar esa turli tabaqa vakillari (zodagonlar, parlament a‘zolari, chinovniklar, harbiylar, o‘qituvchilar va boshqalar) bo‘lib, bu davr ingliz jamiyati ramziy ma’noda “shuhratparastlik yarmarkasi” deb atalgan. Ular “g‘ulg‘ula” (yarmarka) qonunlari asosida yashadi. Bunda insonning qadr-qimmatini pulning miqdori bilan o‘lchanadi. Tekkerey o‘z zamonasidagi Angliyani ham shunday yarmarkaga o‘xshatadi. Asarga hatto qo‘g‘irchoq obrazi ham kiritilgan.

Bu muhitda yozuvchi asarda asosiy o‘rinni egallovchi bosh qahramon topishga qiynaladi. Asarga “qahramonsiz roman” sarlavhasi qo‘yilgan.

Tekkerey asarining bunday nomlanishiga XVII asr Angliya yozuvchisi Jon Benyaning “Ziyoratchining yo‘li” (1678) asari turtki bo‘ldi. Uning ushbu allegorik-falsafiy asarida bir sayyohning Shuhratparastlik (London) shahriga kelishi hikoya qilinadi. Bu shaharda payshanba kunlari barcha-barcha (uy, yer, mansab, mamlakatlar, bola-chaqa, ota-ona, hayot, oltin...) narsalar sotiluvchi yarmarka bo‘ladi.

Romanda ikkita syujet chizig‘i bo‘lib, birinchisi Emiliya Sedli taqdiri bilan bog‘liq bo‘lsa, ikkinchisida Bekki Sharpning hayoti aks ettiriladi. Ularning hayotlari ba‘zi-ba‘zida kesishib turadi. Voqealar avvalida Emiliya ijobiy qahramon sifatida namoyon bo‘ladi. U xushmuomala, rahmdil, yetim qolib oila mehriga mushtoq bo‘lgan dugonasiga g‘amxo‘rliklar ko‘rsatadi. Biroq o‘z ota-onasini unutib yuborganligi, Emiliyani “moviy qahramon” sifatidagi nomiga dog‘ tushiradi. U hattoki erining o‘limidan keyin ham Dobbinning oliyjanob harakatlariga e‘tibor qilmaydi.

Bekki – Emiliyaning aksi. U ilk ko‘rinishdayoq o‘zining vahshiyona, o‘tkir changali, izzattalabligi, ayyorona o‘tkir aqli bilan hayron qoldiradi. U dilbar va xushmuomala, lekin uning ko‘zlari va maftunkor tabassumi tajribasiz, g‘o‘r odamni aldashi mumkin.

Garchi Tekkerey ingliz adabiyoti tarixida “Shuhratparastlik g‘ulg‘ulasi” va “Snoblar kitobi”, “Genri Esmondning sarguzashtlari” va “Nyukomlar” kabi asarlar muallifi sifatida nom qoldirgan bo‘lsa-da, uning boshqa asarlari ham diqqatga sazovor, chunki ularsiz yozuvchi ijodiga to‘laqonli baho berish mushkul.

Nemis tanqidiy realizm adabiyotining o'ziga xosligi

XIX asrning 30 – 40-yillarida Germaniyada ijtimoiy-siyosiy yuksalish boshlandi. Mamlakat 18 ta feodal davlatga bo'linishiga qaramay, mashinasozlik sanoati va qishloq xo'jaligi jadal suratlar bilan rivojlandi. San'atda, jumladan, adabiyotda ham XIX asrning boshlarida yetakchilik qilgan romantizm o'rnini realizm egallay boshladi (Hayne, Byuxner, Veert, Gerveg, Feyligrat).

30-yillarda "Yosh Germaniya" (Gutskov, Vinbarg, Laube, Kyune, Mundt) harakati shakllandi va ular tashkiliy birlashmagan bo'lsa-da, "Yosh Germaniya"chilarni estetik qarashlari, mavjud tuzumga salbiy munosabatlari birlashtirib turar edi.

H.Hayne (1797 – 1856-yy.) ijodi. Buyuk nemis shoiri va mutafakkiri Hayne Dyusseldorf shahrida, yahudiy savdogar oilasida dunyoga keldi. Shahardagi litseyini tugatgach, 1819-yildan Bonn, Gettingen va Berlin universitetlarida o'qidi. Huquqshunoslik diplomini olgan bo'lsa-da, bu sohada ishlamadi. Shoirning ilk she'ri Gamburg shahridagi jurnalda chop etildi.

1827-yili Haynening ko'p yillik mehnati samarasi bo'lgan "Qo'shiqlar kito-bi" lirik she'rlar to'plami nashrdan chiqdi. To'plam: "Yoshlik iztiroblari", "Lirik intermetss", "Vatanga qaytish" hamda ikki qismli "Shimoliy dengiz" deb nomlangan besh qismdan iborat asarlarni o'z ichiga oladi.

"Yoshlik iztiroblari"da shoir ma'shuqasining bevafoigidan chuqur iztirobda qolgan yosh yigit obrazi orqali nemis yoshlarining tipik vakilini tasvirlaydi.

*Ular meni qiynaydi rosa,
Qon qolmadi rangi-ro'yimda,
Ba'zilari sevgandan bo'lsa,
Ba'zilari dushmanligidan.*

*Ular og'u qo'shdi oshimga,
Ular qo'shdi suvga ham zahar,
Ba'zisi do'st, keldi qoshimga,
Ba'zilari dushmandan battar.*

*Lekin o'sha dilbarki-dilbar,
Sitamidan hanuz dil nolon,
Yomonlik ham qilmadi menga,
Ham sevmadi meni hech qachon.*

1830-yili shoirning ikkinchi yirik asari "Yo'l lavhalari" ocherklar to'plami bo-sib chiqarildi. Bu to'plam muallifning g'oyaviy-siyosiy jihatdan yetilib borayot-

ganini ko'rsatdi. "Yo'l lavhalari" Germaniyaning Ovrupa davlatlariga nisbatan hali ham qoloq, tarqoq ekanini ta'kidladi.

Shoir Germaniya bo'ylab qilgan sayohatini ocherklar shaklida yozib, feodal tartiblarni keskin tanqid ostiga oladi. To'plamda xalq afsonalari, mubolag'a va romantik bo'yoqlardan keng foydalaniladi, Garsning go'zal manzarasi, nemis zaminining o'ziga xos milliy rang-barangligi katta mahorat bilan chizib beriladi.

1830-yili Fransiyada bo'lib o'tgan iyul inqilobidan keyin Hayne Parijga keladi va umrining yigirma besh yilini (1831 – 1856-yy.) shu yerda o'tkazadi. 1833-yili uning "Romantik maktab" kitobi nashrdan chiqdi. Asar adabiyot muammolari va estetik qarashlarga bag'ishlangan bo'lib, Hayne nemis romantizmi manbalari, uning nazariyasi va amaliy qo'llanishi masalalarini tahlil qiladi. Muallifning fikricha, romantiklar o'rta asr adabiyoti an'alarini davom ettirdilar. XVIII va XIX asrlar nemis adabiyotini sharhlar ekan, u Shiller va Lessing ijodini yuqori baholadi, chunki Shiller o'z asarlari bilan faol kurashga chorlagan bo'lsa, Lessing buyuk g'oyalarni madh etdi, "fikrlar Bastiliyasini vayron qilib, erk qasrini qurishda ishtirok etdi".

Haynening 1839 – 44-yillarda yozilgan she'rlari "Zamonaviy she'rlar" (1844-y.) to'plamiga jamlandi. "Qo'shiqlar kitobi"dagi lirik ohanglar ushbu to'plamda jangovarlik ruhi bilan almashdi. Shoir o'zining "qasoskor qo'rg'oshinlarini" dushmanlarining "qappaygan razil qorinlariga" qaratdi, xalqni mavjud tuzumga qarshi murosasiz kurashga chaqirdi ("Tashlandiq bola", "Doktrina", "To'xta!"). "Tashlandiq bola" she'rida u prusslarning Gogensollern sulolasi vakilini haromzoda, pastkash, vahshiy deb ataydi:

*Gazandaning nomin aytish shart emas, –
U ablahni g'arq qil, yo o'tda yoq, gunoh bo'lmas!*

Tashlandiq Gogensollern umumlashma obraz bo'lib, unda nemis qirollarining barcha qusurlari o'z aksini topgan.

To'plamga kiritilgan "Teskari dunyo" she'rida shoir ironiya (kinoya)dan ustalik bilan foydalanib, xalq dushmanlarini fosh etadi:

*Oshpazlarni buzoqchalar pishirar,
Ayollarni govmishlar sog'ar;
Ilm-u-fan, ziyo uchun, ey voh,
Nasroniy ukkilar janggohga borar.*

Haynening satirik she'rlari o'zining aniq yo'naltirilganligi bilan ajralib turadi. "Xitoy bog'dixon", "Yangi Aleksandr", "Siyosiy shoir", "Tungi qorovulga"

she'rlarida nemis knyazlari, liberallari tanqid qilinadi. Masalan, Xitoy imperatori obrazida zamondoshlari pruss qiroli Fridrix Vilgelm Gogensollern IVni osongina tanidilar:

*Isyonkor ruh yo'qoldi butkul.
Hamma majbur qichqirar bardam:
"Bizga nechuk konstitutsiya?
Bizga kaltak, kerakdir kaltak".*

1844-yili Haynening "Germaniya. Qish ertagi" poemasi yaratildi. Shoirning o'zi uni "Siyosiy-romantik" janrda yozilgan deb aytgan. Asarda Germaniyaning 1848 – 1849-yillar arafasidagi vaziyati tasvirlanadi. Shoir ijodining yuqori cho'qqisi bo'lgan bu doston Vatan ozodligi, kelajagi haqida yozilgan. "Germaniya. Qish ertagi" chuqur umumlashmalar dostoni. Asarning mohiyati ikki majoziy obraz orqali ochib berilgan: birinchisi – "Jirkanch qush" pruss burguti eski jamiyat ramzi bo'lsa, ikkinchisi – shoirning doimiy hamrohi bo'lgan "bolta ko'targan odam" ya'ni xalq ramzi. Asar chinakam xalqchilik ruhida yozilgan. Xalq afsonalari, tarixiy voqealar tavsifi birin-ketin almashib turadi. Shoir Vatani sarhadlariga qadam qo'yar ekan, o'z ona tilini eshitib ko'zlaridan o't chaqnaydi, xursandchilikdan yuragi to'lib-toshadi.

Doston alohida yo'l manzaralari tasvirlangan boblardan iborat bo'lsa ham, g'oyaviy-badiiy jihatdan butun asar. Barcha fragmentlar asosiy qahramon – sayyoh-shoirning lirik kechinmalari va tanqidiy mushohadalari bilan birlashtirilgan. Asarda lirika, epos va publitsistika uzviy bog'langan, unda uchraydigan ko'plab tabiat manzaralari tasviri ijtimoiy-siyosiy ma'noga ega.

H.Hayne uzoq davom etgan kasallikdan keyin 1856-yili Parijda vafot etdi. Hayne she'riyatining bir qismi o'zbek tiliga o'girilgan. Oybek, Mirtemir, Shukrullo, Xayriddin Saloh, Abdulla Sher kabi shoirlarimiz o'zbek kitobxonlarini buyuk nemis shoiri lirikasidan bahramand qilganlar.

Mavzu bo'yicha nazorat savollari:

1. Adabiyotda realizm metodining mazmun va mohiyati.
2. Realizm va tanqidiy realizm tushunchalarini sharhlab bering.
3. Fransuz tanqidiy realizm adabiyotining G'arb adabiyotidagi o'rni.
4. Stendalning "Qizil va qora" romanida romantizm va realizm an'alarining uyg'unligi.
5. Balzakning "Insoniyat komediyasi" kompozitsiyasi va mohiyati.
6. Ingliz tanqidiy realizmining o'ziga xosliklari.
7. H.Hayne ijodida realizm an'alari.

Adabiyotlar:

1. Азизов Қ., Қаюмов О. Чет эл адабиёти тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1982.
2. Храповицкая Г.Н. “Реализм в зарубежной литературе” (Франция, Англия, Германия, Норвегия, США). – М., “Академия”. 2006.
3. История французский литературы. – М.: 1951. Т.2
4. Немис адабиёти тарихи. Ўқув қўлланма. – Фарғона: 2004.
5. Холбеков М. “Оноре де Бальзак ва “Инсоният комедияси” // Jahon adabiyoti 2009. №1
6. Оноре де Бальзак. “Гобсек”, “Сағри тери тилсими”. – Т.: Адабиёт ва санъат 1981.
7. Оноре де Бальзак “Горио ота”. – Т.: Адабиёт ва санъат. 1968.
8. Стендаль. “Қизил ва қора”. 1830 йил хроникаси. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979.
9. Стендаль. “Парма ибодатхонаси”. – Т.: Медицина, 1990.

11-MAVZU: XIX ASR OXIRI VA XX ASR OVRUPA ADABIYOTI

REJA:

1. Geografiyasi, muammolari va o'ziga xosligi:
 - a) Adabiyotda yangi ijtimoiy muammolilarning paydo bo'lishi;
 - b) O.Kont va I.Tenning pozitivizm falsafasi.
 - d) E.Zolya va aka-uka Gonkurlar naturalizmi:
 - e) Dekadentlik adabiyoti. Impressionizm. Simvolizm va uning vakillari;
 - f) B.Shou ijtimoiy dramalari.
2. Modernizm. Modernizm tarixi va taraqqiyot bosqichlari, yo'nalishlari:
 - a) M.Prust. Vaqt haqidagi doston;
 - b) Modernizm va Kafka ijodi;
 - d) J.P.Sartr va ekzistensializm.
3. A.Kamyu va absurd falsafasi.
4. A.de Sent-Ekzyuperining "Kichkina shahzoda" asari.

Tayanch so'z va iboralar: O.Kont, I.Ten: pozitivizm falsafasi; E.Zolya: aka-uka Gonkurlar, dekadent, naturalizm, impressionizm, simvolizm, ijtimoiy drama, modernizm, F.Kafka, J.P.Sartr: ekzistensializm; A.Kamyu: absurd falsafasi; Sent-Ekzyuperi.

XIX asr oxiri XX asr boshlarida bir qancha G'arbiy Ovrupa mamlakatlari va Amerika Qo'shma Shtatlari yangi iqtisodiy, siyosiy o'zgarishlarni boshidan o'tkazdi. Monopolistik birlashmalar paydo bo'la boshladi. Angliya, Fransiya, Germaniya va AQSh davlatlari Afrika, Osiyo va Tinch okeani havzasida bosqinchilik urush siyosatini olib bordi. Moliyaviy kapital salmog'i ortib bordi. Yetakchi kapitalistik davlatlar o'rtasidagi raqobat va ziddiyatlar oxir-oqibat Birinchi jahon urushiga olib keldi. Shu bilan birga bu davr sinfiy ziddiyatlarning kuchayishi, ishchilar harakatining jonlanishi, kasaba uyushmalarni tashkil etishga bo'lgan harakatlar bilan xarakterlanadi. XX asr boshlaridagi adabiy jarayonlar ham murakkab sharoitda rivojlandi. Ko'plab G'arb mamlakatlari adabiyotida XIX asr oxiri – XX asr boshlarida tanqidiy realizm asosiy yo'nalishlardan biri edi. Ushbu yo'nalish taraqqiyoti mamlakatlarning o'ziga xos rivojlanish yo'li, milliy xususiyatlari bilan belgilanadi. Fransiya, Angliya kabi mamlakatlarda tanqidiy realizm XIX asr adabiyotidagi klassik realizm an'alarini davom ettirgan

bo'lsa, bir qator mamlakatlar, jumladan, AQSh va Lotin Amerikasi adabiyotida u romantizm negizida shakllandi. Realist yozuvchilar ijodida ijtimoiy tengsizlik, mavjud tuzumni tanqid qilish va ziyolilarning jamiyatdagi o'rni masalalari asosiy o'ringa ko'tarildi. Ular o'ziga xos tasvir usullaridan unumli foydalandilar. Masalan, Haynrix Mann ijodida hajv-grotesk kuchli bo'lsa, Marten dyu Gar, Tomas Mann asarlarida chuqur psixologik tasvir, Bernard Shou va Anatol Fransda esa kinoya, piching bo'rtib turadi. Tanqidiy realistlar ijtimoiy-psixologik roman, ijtimoiy-psixologik drama, ilmiy-fantastik, ijtimoiy-utopik, tarixiy roman, drama janrlarida barakali ijod qildilar.

Realistik adabiyot o'zida yangi, murakkab unsurlarni mujassamlashtirdi. Siyosiy g'oyalar T.Drayzer, E.Sinkler, B.Brext asarlari ijobiy qahramonlarining qiyofasi va badiiy tuzilmasiga o'z ta'sirini o'tkazgan bo'lsa, D.Dos Passos ijodida shakli o'zgartirishga qaratilgan intilishlarning natijalari namoyon bo'ldi. G.Xauptman asarlarida simbolizm, neoromantizm va realizm unsurlari uyg'unlashib ketgan bo'lsa, S.Sveyg, L.Feyxtvangerlarga Z.Freyd falsafasi katta ta'sir ko'rsatdi. Ko'plab ijodkorlar ichki monologlardan keng foydalana boshlagan bo'lsa, ba'zilar bir asarda turli vaqt qatlamlarini mujassamlashtirdilar, ong oqimini qo'lladilar.

She'riyatda poetik lug'atni yangilash borasida izlanishlar davom ettirildi, psixologizm yanada chuqurlashtirildi, she'rga nasr unsurlarini olib kirish jarayoni namoyon bo'ldi. XIX asrning 60 – 70-yillarida Fransiyada paydo bo'lgan naturalizm (“natura” lot. – tabiat) asr oxiri va XX asrning boshlaridagi adabiy jarayonga o'z ta'sirini o'tkazdi. Naturalizm negizida Ogyust Kont, Ippolit Ten, Gerbert Spenserning pozitivizm (pozitivizm falsafasida: hamma haqiqiy, pozitiv bilimlar aniq fanlarning mahsulidir, falsafa esa bunday bilimlarni bera olmaydi, shuning uchun uning keragi yo'q, degan g'oyaga asoslangan subyektiv idealistik oqim) falsafasi va estetikasi yotadi. Kont pozitivizm falsafasi yordamida fan yutuqlarini o'rganishga, uni hamma narsadan yuqori qo'yishga intilgan va faktlarga suyangan holda ijodkor oldida turgan asosiy masala faqat voqealarni qayd etishdan iborat, deb ko'rsatgan. Uning “ijtimoiy hodisa insoniy hodisa sifatida fiziologik hodisa qatoriga qo'shilishi kerak” degan tezisi, fiziologik omilni ustun qilib qo'yadi. Ippolit Tenning “irq, muhit va vaqt” tezisi ham Kont ta'limotiga asoslangan. Kont pozitivizmi zamonning tarixiy, badiiy-estetik qarashlariga, ayniqsa, naturalizm adabiyotiga katta ta'sir ko'rsatdi. Fransiyada aka-uka Edmon (1822 – 1896-yy.) va Jyul Gonkur-lar (1830 – 1870-yy.), E.Zolya, K.Gyuisman singari vakillari bo'lgan ushbu adabiy yo'nalish keyinchalik Germaniya, Angliya, AQShda keng tarqaldi. Zolya-ning fikricha, yozuvchi kuzatuvchi, ya'ni tajribachidir. San'atkor asosiy diqqat e'tiborini turmush qanday bo'lsa, uni o'sha holatda berishga, ya'ni olim sifatida dalillarni o'rganish va ularni tasvirlashga, ayniqsa, inson xulq-atvorini

patologiya bilan bog'liq holda tadqiq etishga qaratishi kerak. Gonkurlarning "Jermini Lyaserte", "Aka-uka Zemganno", Zolyaning "Tuzoq", "Hamal" romanlarida naturalizm estetikasi o'z amaliy ifodasini topdi.

Naturalistlar tabiat qonuniyatlarini insonlar jamiyatiga tatbiq etib, insonlar va boshqa tirik organizmlar o'rtasida hech qanday farq yo'q, degan g'oyani ilgari surdilar. Hayotda hamma yashash uchun kurash olib boradi, shunday ekan, hayvonlar o'rtasidagi tabiiy tanlash qonuniyatiga insonlar ham bo'ysunadilar. Naturalistlar insonning shakllanishida muhit va irsiyatning ta'siri katta deb bilib, inson hayot oqimiga qarshi turishga ojiz, degan xulosaga keladilar. Pozitivistlar adabiyot, san'at, ijtimoiy fanlar, matematika, fizika, kimyo, biologiya kabi aniq fanlardan farqlanmaydi, shuning uchun ularni o'rganishda bir xil mezonlardan, ya'ni ilmiy uslub, tajribalardan foydalanish zarur, degan fikrda bo'lganlar. Emil Zolya (1840 – 1902-yy.) adabiyotda naturalizm nazariyasini ishlab chiqdi ("Eksperimental roman", 1879-y.).

Neoromantizm vakillari jamiyat qonun-qoidalarini, uning rivojlanish yo'llarini rad etdilar. Bu yo'nalish, asosan, Angliya va Germaniyada tarqaldi. Angliyada Stivenson, Konrad, Xaggard, Konon-Doyl, Chesterton va Germaniyadan Gofmanstal, Gaupzman, Gazekklever singari adiblar ushbu yo'nalishning yirik namoyondalari sanaladi. Neoromantiklar zamonaviy jamiyat qadriyatlarini rad etar ekan, o'z o'quvchilarini uzoq o'tmishga yoki sivilizatsiya ta'siridan yiroq ekzotik o'lkalarga (Afrika, Osiyo, Janubiy Amerika) olib boradilar. Ularning favqulodda kuchli, romantik qahramonlarini yorqin, bo'yoqlarga boy, g'aroyib sayohatlar bilan to'la dunyoda faoliyat ko'rsatadi. Masalan, neoromantizmning yirik vakili, shotland yozuvchisi Robert Luis Stivenson (1850 – 1894-yy.)ning "Xazinalar oroli" (1883-y.) romanida kapitan Flint tomonidan kimsasiz orolga yashirilgan xazinani qidirish bilan bog'liq sarguzashtlar hikoya qilinadi. Asarda Jim Xokins va do'stlarining jasurlik, topqirlik, oliyjanoblik, sadoqat singari xislatlari Joy Silver boshchiligidagi qaroqchilar to'dasi ustidan g'alaba qozonishida muhim rol o'ynaydi.

XIX asr so'nggi choragida bo'y ko'rsatgan yana bir adabiy oqim estetizm bo'lib, uning yorqin namoyandasi ingliz yozuvchisi Oskar Uayld (1854 – 1900-yy.) sanaladi. Mazkur oqimning paydo bo'lishida taniqli faylasuf, antik va uyg'onish davrlari san'ati bilimdoni J.Ryoskin hamda adabiy tanqidchi Uolter Peyterning ta'siri katta bo'lgan. Estetizm tarafdorlari barcha narsadan go'zallikni yuqori qo'yadilar. O.Uayldning "Yolg'onning qulashi" (1889-y.) es-sida san'at hayotdan ustun turishi, ijodkor real hayotga emas, aksincha hayot san'atga taqlid qilishi lozimligini "San'at san'at uchun" tamoyili asosida targ'ib etib san'atning tarbiyaviy ahamiyatini inkor etadi. 1891-yilda yaratilgan "Dorian Greyning portreti" romanida san'at va san'atkor mavzusi o'ziga xos tarzda

talqin etiladi. XIX asr ikkinchi yarmida “yangi drama” asoschisi, drama janri islohotchisi norvegiyalik Hyenrik Ibsen (1828 – 1906-yy.) pyesalarida (“Brand”, “Per Gyunt”, “Qo‘g‘irchoq uyi”) romantizm va realizm an‘analari sintezini kuza-tish mumkin. Muallif doimo ramzlarga murojaat qiladi. Har bir pyesa g‘oyalar haqidagi bahslardan tashkil topgan bo‘lib, intellektual dramaning klassik na-munalari hisoblanadi. H.Ibsen ijodi XIX asr oxiri va XX asr G‘arb dramaturgiya-siga salmoqli ta’sir o‘tkazdi.

XX asr adabiyoti taraqqiyotiga ma’lum ma’noda ta’sir ko‘rsatgan yo‘nalishlar sirasiga dekadentlik adabiyoti ham kiradi. Dekadentlik XIX asrning 80-yillarida Fransiyada jamiyatdagi ziddiyatlar kuchayib borayotgan bir sharoitda paydo bo‘ldi. Shaxsiyatparastlik, umidsizlik, sirli voqealar, oxiratga murojaat etish, bu adabiyotning asosiy belgilari sanaladi. Romantik shoir Teofil Gote dekadans (frans. *decadence* – tushkunlik) iborasini birinchi bo‘lib qo‘llagan. Keyinchalik dekadentlik atamasi san’at va adabiyotdagi barcha xasta hodisalarni ifodalov-chi so‘z bo‘lib qoldi. Turli adabiy oqimlarga mansub bo‘lgan parnaschi, simvo-list, XX asr boshlaridagi modernistlar, hatto naturalistlar ham dekadentlar deb atala boshlandi.

XIX asrning 50-yillarida Fransiyada maydonga kelgan “Parnas” (Qadim-gi Yunonistonda muzalar, ya’ni san’at, adabiyot va fan ilohalari yashagan tog‘) guruhi (Lekont de Lil, Teodor de Banvil, JozeMaria Eredia) “sof san’at” g‘oyasini targ‘ib qildilar. Ularning fikricha, san’at davlat homiyligidan ozod bo‘lishi lozim. San’at maqsadsiz bo‘lib, undan faqatgina real muhit tashvish-laridan uzoqlashtiruvchi ovunchoq sifatida foydalanish mumkin. Parnaschi-lar shaklga katta ahamiyat berdilar, shakl asar go‘zalligini yuzaga keltiradi. Teodor de Banvil qofiyaga she’rni bezaydigan “oltin mix” deb baho beradi. Uning fikricha, san’at go‘yoki bekorchilik mahsulidir. Narsa yoki buyum foy-dali bo‘lib qolganda o‘z go‘zalligini yo‘qotadi. Tasviriy san’at, haykaltaroshlik, musiqa hech narsaga xizmat qilmaydi, parnaschilarning asosiy estetik tamoy-illari ana shundan iborat.

Nemis faylasuflari Artur Shopengauer va Fridrix Nitsshe g‘oyalari deka-dentlik adabiyotining falsafiy negizini tashkil etadi.

Impressionizm (fr. *Impression* – taassurot) – san’atda rassomning, san’atkorning o‘z subyektiv mushohadasi, his-tuyg‘u va taassurotlarini aks ettirishga qaratilgan oqim bo‘lib, 1860 – 1870-yillarda bir guruh rassomlar: K.Mone, E.Mane, E.Dega, K.Pisarro, O.Renuar, A.Sisleylar ijodida namoyon bo‘ldi. Adabiyotdagi impressionizm – bu musiqiylik, ishoralar, yarim pardalar, qalqib turgan kayfiyatlar, mubham imo-ishoralar, noaniq sharpalar poetikasi-dir. Taniqli rus shoiri V.Bryusov, impressionizmga o‘ziga xos “hayot yaratish” sodir bo‘ladi va bu maktabda har bir so‘zning o‘zi ham, so‘z birikmasida kel-ganda ham – muayyan taassurot qoldiradi, deb yozgan edi.

Ba'zan simvolizm va impressionizm stilistikasini ajratish qiyin. Ular bir-biri bilan botiniy bog'liq, ba'zida esa ularni ajratib bo'lmaydi. V.Gyugo Stefan Mallarmeni impressionist shoir deb atagan. Impressionizmning xususiyatlarini simvolist shoirlar A.Rembo va P.Verlen, E.Zolya va ayniqsa, G. De Mopassan asarlarida uchratish mumkin. Impressionistik uslub A.Fransning tanqidiy maqolalari uchun xos, bu an'analar keyinroq A.Chexov, I.Bunin, S.Kreyn, Sh.Anderson, E.Xemingueylarning kichik prozasida kuzatiladi.

Simvolizm adabiy yo'nalish sifatida XIX asrning 70 – 80-yillarida Fransiya shakllandi. Keyinchalik Belgiya, Germaniya, Avstriya, Rossiya singari mamlakatlarda ham simvolizm maktablari paydo bo'ldi. Simvolizm atamasining paydo bo'lishi narsa-hodisalarni konkret nomlanishiga qaratilgan shartli ravishdagi ishorani anglatuvchi simvol (ramz) so'zi bilan belgilanadi.

Simvolistlar ramzni umumlashtirgan realistik yoki romantik ma'noda emas, balki yozuvchining atrof-olamga bo'lgan subyektiv munosabatining talqini sifatida tushunadilar. Bu yo'nalishning Fransiya P.Verlen, A.Rembo, S.Mallarme, Belgiya M.Meterlink va E.Verxarn, Germaniya Hauptman, Avstriya Rilke va Gofmanstal singari vakillari bor. Simvolizm negizida Shopenhauer, Nitsshe va Bergsonning idealistik falsafasi yotadi. Simvolistlarning tutgan yo'li parnaschilarning g'oyaviy nuqtai nazaridan kam farqlanadi. Ularda ham dekadentlarga xos kayfiyat – yolg'izlik, umidsizlik, g'am-g'ussa, mavhum obrazlar hukmdor. Simvolistlar ifoda qilib bo'lmaydigan narsalarni musiqiy ramzlar yordamida ko'rsatishga intildilar. Ular narsa, hodisa haqida hikoya qilmaydilar, balki imo-ishora bilan cheklanadilar. Simvolistlar she'rning musiqaviy bo'lishiga katta e'tibor qaratishib, bu borada birmuncha yutuqlarga erishdilar. Masalan, shoir Pol Verlen "Kuzgi qo'shiq" she'rida mazmunni ochishga emas, balki tovushlarning bir-biriga ohangdosh bo'lib kelishiga erishgan. Uning "Poeziya san'ati" she'ri esa simvolistlarning adabiy dasturiga aylandi.

B.Shou ijtimoiy dramalari. Bernard Shou (1856 – 1950-yy.) Angliya ijtimoiy dramasi otasidir. U Angliya dramaturgiyasi an'alarini, Ibsen va Chexov teatri tajribalarini davom ettirgan holda XX asr dramaturgiyasida yangi sahifani ochib berdi.

B.Shou Irlandiya poytaxti Dublinda kichik xizmatchi oilasida dunyoga keldi. 1876-yildan Londonga keldi. Hayot Shou uchun maktab vazifasini o'tadi. U tinmay mutolaa qilish bilan o'z bilimni kengaytirdi va 70-yillarning oxiri hamda 80-yillarda bir nechta romanlarni yozdi. Ijtimoiy mavzudagi ushbu asarlar badiiy jihatdan nomukammalligi vajidan shuhrat qozonmadi ("Nomatlub nikoh", "Artistlar muhabbati", "Keshel Bayronning kasbi" va boshqalar) Shouga dramatik asarlari katta shuhrat keltirdi. U Ibsen dramaturgiyasining asosiy mohiyatini targ'ib qildi. Shouning Ibsen ijodi bo'yicha o'qigan ma'ruzalari

asosida “Ibsenizmning kvint-essensiyasi” (1891-y.) asari dunyoga keldi. Ushbu kitob Shou ijodining dasturiga aylandi. “Ibsenizmning kvint-essensiyasi har qanday formuladan voz kechishdir”, – deydi dramaturg. Ibsen faqat biznigina ko‘rsatib qolmaydi, u bizni, o‘zimizning holatlarimizda namoyon etadi. Uning sahna qahramonlaridagi holat bizda ham ro‘y beradi. Buning natijasida, Shou pyesalari Shekspir asarlaridan ko‘ra ko‘proq ta‘sir ko‘rsatadi.

Shouning ingliz teatriga kiritgan novatorligi uning yangi tipdagi pyesa-intellektual drama yaratishi bilan xarakterlanadi. Bu tipdagi dramada intriga va jiddiy syujet emas, balki keskin munozara asosiy rol o‘ynaydi.

Shouning dramatik faoliyati 1891-yilda Londonda rejissyor Tomas Greyn tomonidan tomoshabinlarni zamonaviy dramaturgiya bilan tanishtirish maqsadida tashkil etilgan “Mustaqil teatr” bilan bog‘liq. Ushbu teatrdan Ibsen, Che-xov, Gorkiy singari dramaturglarning mashhur asarlari sahnalashtirildi. B.Shou yaratgan dastlabki pyesalar “Yoqimsiz pyesalar” nomi bilan ataluvchi turkumni tashkil etadi. Bunga “Bevaning hujralari” (1892-y.), “Sansolarlik” (1893-y.), “Uorren xonimning kasbi” (1893 – 94-yy.) pyesalari kiradi. Ularda katta boylikka ega, tinch hayot kechiruvchi, sirdan ancha insofli va salobatli ko‘rinso ham, aslida boylik to‘plashga hirs qo‘ygan, insoniy his-tuyg‘ulardan mahrum kishilarning tipik obrazlari namoyon bo‘ladi.

“Uorren xonimning kasbi” pyesasida kambag‘al kishilarning fojiali hayotini an‘anaviy boylikka hirs qo‘ygan mulkdorlarning ishlarida ochiq ko‘rsatiladi. Uorren sobiq fohisha bo‘lib, ushbu “kasb” orqali anchagina boyigan ayol. U Ovrupaning katta shaharlari – Berlin, Bryussel, Budapeshtda xotin-qizlar saqlanadigan bir qancha maxsus uylarni boshqaradi. Uorren xonim o‘z opalarining qismatini o‘ziga ravo ko‘rmaydi. Opalarining biri 12 soatlab ishlab, oxir-oqibat, salomatligi yomonlashib hayotdan ko‘z yumgan bo‘lsa, ikkinchisi ham kichik chinovnikka turmushga chiqqanligiga qaramay, muhtojlikda yashab vafot etgan edi.

“Yoqimsiz pyesalar”da Shouning sahna asarini o‘qishga mo‘ljallangan pyesaga aylantirish tendensiyasi ko‘zga tashlana boshlaydi. Asarga nafaqat holatni ko‘rsatuvchi, balki qahramonlarga xarakteristika beruvchi katta-katta remarkalar kiritiladi. Shou pyesalarining ikkinchi turkumi “Yoqimtoy pyesalar” bo‘lib, unga “Qurol va inson” (1894-y.), “Kandida” (1895-y.), “Taqdir bandasi” (1898-y.) komediyalari kiradi. Bu asarlarda satirik tasvir uslubi o‘zgaradi. “Yoqimsiz pyesalar”da muallif ijtimoiy tuzumning jirkanch tomonlarini ochiq-oydin tasvirlagan va birinchi navbatda ijtimoiy muammolarga murojaat etgan bo‘lsa, “Yoqimtoy pyesalar”da asosiy e‘tiborni axloqiy masalalarga qaratadi.

“Qurol va inson” pyesasida urush haqidagi soxta qarashlar, romantik xayollar, shovinistlarning targ‘ibotlari ta‘sirida inglizlarda tug‘ilgan urushqoqlik kayfiyatlari tanqid qilinadi.

1897 – 1899-yillarda 3 ta pyesadan iborat “Puritanbop pyesalar” yaratildi.

1914 – 1918-yillari Shou ijodida qarama-qarshiliklar, izlanishlar davri bo‘ldi. Bu yillarda u Fabian ta‘limoti, idealistik falsafasining “hayotiy qudrat” konsepsiyasi tarafdori bo‘ldi. (“Inson va komil inson” pyesasi, 1903-y.) 1912-yilda yaratilgan “Pigmalion” komediyasida B.Shou demokratik qarashlari o‘z ifodasini topdi.

Birinchi jahon urushi davrida yaratilgan eng yetuk asar “Yuraklarni tilka-pora etguvchi xonadon” pyesasi bo‘lib, u 1919-yilda nashr etildi. Asarda urush arafasidagi Angliya hayotining keng manzarasi aks ettirildi. Ijtimoiy tanqid pyesada Angliya ziyolilari vakillari bo‘lgan qahramonlar ruhiy olamini chuqur tahlil qilish bilan uyg‘unlashib ketgan. Sobiq, dengizchi Shotoverning kema shaklida qurilgan uyi Angliya jamiyatining ramzi sifatida tasvirlangan bo‘lib, bu uy bo‘lishi mumkin bo‘lgan xavf-xatarni kutayotgan yo‘lovchilarni yodga soladi.

Pyesada aniq syujet chizig‘i ko‘zga tashlanmaydi. Muallifni asosan qahramonlarning kayfiyati, atrof-olamni qanday qabul qilishlari qiziqtiradi. Ularda aniq bir maqsad, harakat va, eng asosiysi, idealning o‘zi yo‘q. Shuning uchun asar finali ham ramziy xarakterga ega: urush boshlandi, dushman samolyotlari bomba tashlamoqda, kapitan Shotover xonadonining a‘zolari uchuvchilarni jalb qilish maqsadida barcha xonalardagi chiroqlarni yoqib qo‘yishadi. Ellining “Bu uyga o‘t qo‘ying!” – degan xitobi qalblari majruh kishilar bilan to‘la xonadonlarda istiqomat qiluvchi barcha insonlarga tegishlidir.

20 – 30-yillarda yaratilgan asarlar orasida “Avliyo Janna” (1923-y.), “Olma ortilgan arava” (1929-y.), “Achchiq, lekin haqiqat” (1932-y.) pyesalari alohida o‘rin tutadi. B.Shou mumtoz teatr an‘analarini boyitgan novator sifatida adabiyot tarixidan joy oldi.

Modernizm. XX asr boshlarida simvolizm o‘rnida futurizm, ekspressionizm, imajinizm, dadaizm, kubizm, abstraksionizm, syurrealizm singari oqimlar faoliyat ko‘rsatdi. Ular modernistik yoki avangard oqimlar deb atala boshlandi. Yangi asrning 20-yillarigacha avangard adabiy maktab va oqimlarining shakllanish davri bo‘ldi. Bular qatoriga futurizm, imajizm, dadaizm, syurrealizm va boshqa oqimlar kiradi. Adabiyotshunoslikda modernizm atamasi turlicha talqin etiladi. Ba’zi adabiyotshunoslar modernizm va dekadansga bir xil hodisa, deb ta’rif beradilar. Boshqa tadqiqotchilarning qarashlariga ko‘ra modernizm dekadansga nisbatan ancha keyingi adabiy hodisadir. Modernizmining dekadans bilan umumiy tomonlari bo‘lishiga qaramay, u dekadansdan keyin paydo bo‘lgan va undan ko‘p jihatdan farq qiluvchi yo‘nalishdir. Yana bir ta’rifga ko‘ra yangi davrdagi barcha avangard oqimlarni modernizm deb atash mumkin. Shunday qilib, modernizm dekadansdan keyin paydo bo‘lgan, biroq o‘ziga xos jihatlarga ega bo‘lgan jarayon. Modernistlar ko‘p tomonlari

bilan dekadentlarga hamfikir ekanligini inkor etib bo'lmaydi. Idealistik falsafaga tayanish, shaxsiyatparastlikni ulug'lash va boshqa jihatlar ularni bir-biriga yaqinlashtirsa-da, modernchilar o'zlarini dekadent deb atamaydilar. Aksincha, ular dekadentlik va simvolizmga qarshi kurashayotganini e'tirof etganlar. Simvolizm she'riyatiga xos bo'lgan mavhumlik, poetikadagi tashbeh va ishora modernistlarni qanoatlantirmaydi. Ular butunlay yangi, zamonaviy, avangard san'atni yaratayotganliklarini qayd etadilar. Shuning uchun ham "modernizm", "avangardizm" atamalari "dekadans" atamasi singari vaqt o'tishi bilan keng ma'noda qo'llanilib, estetika, tasviriy san'at, musiqa va me'morchilik sohalariga tatbiq etila boshlandi.

Bir qancha modernchilar Anri Bergson (1859 – 1941-yy.) falsafasiga tayanadilar. Faylasuf o'zining "Materiya va xotira" (1896-y.), "Ijodiy evolyutsiya" (1907-y.) asarlarida intuitizm falsafasining asosiy tamoyillarini belgilab berdi. Unga ko'ra intuitiv anglash his-tuyg'ularning, mantiqiy fikrlashning ishtirokisiz ro'y beradi. Intuitsiyani borliqdagi barcha narsani yaratgan o'ziga xos kuch – "hayotiy intilish" boshqaradi. Vaqt obyektiv borliq sifatida mavjud emas, vaqtni faqatgina subyektiv qabul qilish mavjud. Bergsonning fikricha, san'at intuitiv anglashdir. Intellekt negizida intuitsiya yotadi. Yana boshqa bir guruh modernistlarga Zigmund Freyd (1856 – 1939-yy.) ta'limotining ta'siri katta bo'ldi.

Ekspressionizm (fr.expression – ifodalash, ma'nodor qilib aniq ifodalash). Birinchi jahon urushidan sal avval Ovrupa mamlakatlarida kuzatilgan inqiroz natijasida kelib chiqqan oqim bo'lib, ular san'atkorning vazifasi tashqi dunyo haqidagi subyektiv-indualistik kayfiyatlarni aniq, ta'sirli ifodalashdan iborat deb hisoblaganlar.

Ekspressionist ijodkorlarning asarlarida ijtimoiy-tanqidiy jo'shqinlik yetakchilik qilgan, ular millionlab oilalarning boshiga azob-uqubatlar keltirgan jahon urushi, ijtimoiy adolatsizlik, shaxs erkinligini bo'g'ilishini tanqid qildilar.

Futurizm (lot. futurum – kelajak) – yetakchi avangard oqimlardan biri bo'lib, Italiya va Rossiyada rivojlandi. Uning tamoyillarini italiyalik yozuvchi F.Marinetti (1876 – 1944-yy.) shaxsiyatparastlik, isyon ruhi bilan sug'orilgan "Futurizm manifesti"da (1909-y.) asosladi. Uning tezislari orasida quyidagilar ham bor edi: "Kurashsiz go'zallik yo'q. Tajovuzkorliksiz durdona yo'q"; "Biz muzeylar, kutubxonalarni vayron qilmoqchi bo'lgan nasihatgo'ylik, feminizm (ayollarning teng huquqli bo'lishi uchun kurashish) va boshqa tubanliklarga qarshi kurashmoqchimiz".

Marinetti texnika yangiliklari, mashinalar, motorlar kabi urbanistik sivilizatsiyaning ajralmas qismlarini kuylovchi "kelajakning dinamik adabiyoti" kelganini e'lon qildi. U o'zining bir qator manifestlarida (1909 – 1915-yy.) futuristik stilistikaga oid asosiy talabni ishlab chiqdi, bu: an'anaviy sintaksisni tubdan

o'zgartirish va deyarli to'liq otlardan iborat bo'lgan, fe'l va sifatlardan esa juda kam foydalanuvchi o'ziga xos "telegraf tilidan" foydalanish.

"Qisqacha aytilsa, futurizm namoyandalari jamiyatdagi taraqqiyot tendensiyalaridan kelib chiqqan holda, uning ertasini, ertangi inson va insoniy munosabatlarni o'zlaricha tasavvur qiladilar va shunga mos adabiyotni yaratish da'vosi bilan maydonga chiqadilar. Ya'ni futurizm asrlar davomida shakllangan an'anaviy madaniyatga ilmiy-texnik taraqqiyot va urbanizatsiyalashuv davri madaniyatini qarshi qo'yadi. Kelajak haqidagi tasavvur esa mazkur jarayonlar bilan bog'liq holda kishilar dunyoqarashi, axloqi, turmush tarzi va shu kabilar-da yuz berayotgan o'zgarishlarni mutlaqlashtirish asosida amalga oshiradi"²⁹.

Rossiyada futurizm deyarli mustaqil shakllandi va V.Xlebnikov, D.Burlyuk, V.Kamenskiy, A.Kruchenix va V.Mayakovskiy ijodida namoyon bo'ldi.

Imajizm. 1910-yillarda ingliz-amerika adabiyotida paydo bo'lgan imajizm (ing. Image – obraz, qiyofa) oqimi 1917-yilga kelib o'z faoliyatini tugatdi. AQSh-da imajizm "poetik renessans" davrida (1912 – 1925-yy.) qisqa muddat gullab-yashnadi. Imajistlar estetikasi T.E.Xyumning (1883 – 1917-yy.) tanqidiy maqolalari va E.Paundning (1885 – 1972-yy.) she'riy tajribasiga asoslandi. Imajistlar tasvirda lirik subyektivlik va ruhiy kechinmalardan ozod bo'lgan aniqlikni va "xom obrazning sof" bo'lishini talab qildilar. Ular bir necha she'riy antologiyalar chop ettirdilar hamda yangi vazn va shakllarning, erkin tematika, qisqalik va aniqlik tarafdorlari edi. Yirik inglizzabon shoir, ulkan iqtidor sohibi Ezra Paund imajinizmning ilk davrida ularga yo'l boshchilik qildi. 1910 – 1920-yillarda Rossiyada imajizmga yaqin bo'lgan imajinizm oqimi shakllandi. Bu oqimning eng yirik namoyondalari S.Yesenin, V.Shershenovich, A.Mariengoflar san'atni siyosiy lashtirishga qarshi chiqdilar.

Ekspressionizm badiiy-g'oyaviy oqim bo'lib, u madaniyatning turli sohalarida (adabiyot, tasviriy san'at, teatr, musiqa, haykaltaroshlik) namoyon bo'ldi. U yo'nalish sifatida Birinchi jahon urushi arafasida paydo bo'lib, 20-yillarning o'rtalarida adabiyot sahnasidan tushdi. Bu yo'nalishning ko'zga ko'ringan va-killari sifatida I.Bexer, V.Volf, L.Rubiner, G.Kayzer, V.Gazenklever, E.Toller, L.Franklarni ko'rsatish mumkin. Insoniy qadriyatlarni himoya qilib chiqqan ekspressionistlar militarizm va ulug' millatchilik g'oyasiga qarshi chiqdilar.

Dadaizm (fr. dada – yog'ochdan ishlangan o'yinchoq ot, ko'chma ma'noda bolalarga xos betartib nutq) – Birinchi jahon urushi davrida Syurix (Shveytsariya)da paydo bo'lib, 1920-yillar boshida tarqab ketgan nigilistik xarakterdagi oqim. O'z safiga T.Tsara (rumin), R.Gyulzenbek (nemis), A.Breton, L.Aragon, P.Elyuar (fransuzlar) singari ijodkorlarni birlashtirgan guruh a'zolari alogizmga tayangan holda so'zlarni ma'lum tartibda qo'llash hisobiga real borliq-

²⁹ D.Quronov, Z.Mamajonov, M.Sheralieva. Adabiyotshunoslik lug'ati. – T.: "Akademnashr". 2010. – B.347.

qa o'xshamaydigan o'ziga xos dunyoni yaratishga harakat qildilar. "Dadaizm mohiyat e'tibori bilan urushga, jahon urushi keltirib chiqargan muhitga qarshi isyon edi. Ularning isyoni mavjud tartibotlarni inkor qilish, ularni ma'nisiz (absurd) deb hisoblashda, anarxizmni bunday sharoitda eng maqbul mavqe deb bilishda namoyon bo'ladi. Shulardan kelib chiqib, dadaizmning san'at va adabiyotdagi isyonkorlik mavqeyi belgilangan: ular badiiy ijodda irratsionalizm tarafdori bo'lganlar, adabiy-badiiy an'analarga nisbatan nigilistik antiestetizm mavqeyini egallaganlar"³⁰.

XX asrning 20-yillarida Fransuz she'riyatida syurrealizm (o'ta realizm) deb ataluvchi oqim vujudga keldi. Sobiq dadaistlar A.Breton, L.Aragon, P.Elyuar ushbu guruh tashkilotchilaridan edilar. O'z faoliyatida A.Bergson va Z.Freyd falsafasiga tayangan ushbu oqim vakillari real borliqdan yuqoriga ko'tarilishni targ'ib qildilar. Syurrealistlar o'z she'rlarida inson ongidagi o'y-fikrlar va tasavvurlar oqimini aks ettirishga urindilar va bu borada birmuncha natijalarga erishdilar. 30-yillarga kelib syurrealizm inqirozga yuz tutdi. L.Aragon, P.Elyuar singari iqtidorli yozuvchilar ushbu oqim bilan aloqani uzdilar.

Marsel Prust (1873 – 1922-yy.). XX asr fransuz adabiyotining asosiy namoyondalari haqida so'z ketsa, M.Prust nomi birinchilardan bo'lib tilga olinadi. U jahon adabiyotiga modernistik psixologik roman janrining asoschisi sifatida kirgan va XX asr dunyo adabiy jarayoniga sezilarli ta'sir ko'rsatgan ijodkordir.

M.Prustning bosh asari – "Boy berilgan vaqtni qidirib" 1913 – 1927-yillarda chop etilgan. Roman 7 ta kitobdan (fransuzcha nashrda 15 jild) iborat bo'lib, so'nggi kitob – "Qaytarib olingan vaqt" yozuvchi vafotidan keyin chop etilgan. Ushbu asargacha M.Prustning novellalardan tashkil topgan "Ovunchlar va kunlar" to'plami nashr etilgan edi. Davosiz dardga chalinib, hayoti asta-sekin tugab borayotganini sezgan ijodkor, tashqi olamdan uzilgan holda kun kechira boshlaydi. Kunduzi dam olib, tunda u o'zining romanlari bilan mashg'ul bo'lar edi. "Boy berilgan vaqtni qidirib" 1906-yilning kuzidan e'tiboran Parijda yozila boshlandi va 1912-yilga kelib asarning dastlabki qoralama nusxasi tayyor bo'ldi. Shundan so'ng 1922-yilgacha – yozuvchi vafotigacha matn ustida ishlash, qayta ko'chirish ishlari bir zum ham to'xtatilmadi.

1918-yilda romanning ikkinchi kitobi "Qizlarning balog'at davri" nashr etilgandan so'ng, M.Prust yozuvchi sifatida shuhrat qozondi. Ko'plab modernchilarning tom ma'nodagi "otasi"ga aylandi.

"Boy berilgan vaqt"da tashqi dunyo aniq reallikdan xoli tarzda tasvirlangan. Asarda tilga olingan mulkdor va zodagonlar hayoti real ko'rinishlarda emas, balki bosh qahramon Marsel Svan tafakkuri va xotirasidagi ko'rinishlar, tasavvurlar tarzida ifodalanadi. Doimiy harakatdagi tashqi olam ba'zi jihat-

³⁰ D.Quronov, Z.Mamajonov, M.Sheralieva. Adabiyotshunoslik lug'ati. – T.: "Akademnashr". 2010. – B.87.

lari bilan avtobiografik ko‘rinishga ega bo‘lgan bosh qahramonning “ong oqimi”da namoyon bo‘ladi. Voqealarning bunday tasvirlanishi asar kompozitsiyasi va uslubiga ham o‘z ta’sirini o‘tkazadi. Romanda tilga olingan voqealar vaqti aniq tartibda emasligi, bosh qahramonning o‘tmishga murojaat etishi, goh ilgari ketishi asarning qabul qilinishini birmuncha murakkablashtiradi. Assotsiatsiyalar oqimi voqealarni uzviy birin-ketinlikda qayd etishga xalaqit qiladi. Muallif ataylab shunday tasvir uslubini tanlaydi, chunki u fikrlar tizimiga bo‘ysunadi, inson fikri esa tabiiy ravishda doimo o‘z yo‘nalishini o‘zgartirib turadi.

M.Prust asarida aniq sana haqida to‘xtalmasa ham, undagi voqealar yarim asrdan ziyodroq muddatni, ya’ni 1840-yildan to 1915-yilgacha bo‘lgan davrni o‘z ichiga olganligini taxmin qilishimiz mumkin. Romanda tilga olingan ish-tirokchilar 200 dan ortiq bo‘lib, asarning ingliz tilidagi nusxasi 4000 sahifadan iborat yoki bir yarim millionga yaqin so‘zdan tashkil topgan. Adib asarida “kashf etilgan” jamiyat, taxminan XX asrning boshlariga to‘g‘ri keladi.

Romanda syujet deyarli yo‘q, chunki muallif hayot mazmunini voqealarda, deb bilmaydi. Yozuvchi inson hayotidagi muhim voqealarga, masalan, Svanning uylanishi, o‘limi yoki Jilbertaning turmushga chiqishi va boshqalarga yo‘l-yo‘lakay to‘xtaladi. Kitobxon uchun o‘ta muhim bo‘lib hisoblangan hodisa-qarashlar, imo-ishoralar birinchi planga olib chiqilgan. Asarda o‘tmishni xotirlash ongli tarzda ro‘y bermaydi. Bo‘lib o‘tgan voqea va holatlarni qahramonga his-tuyg‘ular eslatadi. Ong esa ikkinchi darajali vazifani o‘taydi. Xususan, pechenye ta’mi qahramon (Svan)ga bolalik yillarini yodga soladi. “Uzoq o‘tmishdan hech narsa qolmagan taqdirda ham, juda nozik, lekin yashovchan, uzoq saqlanuvchi, ma’lum hid va ta’mlar ko‘p vaqtgacha o‘zi haqida eslatib turadi” – deydi Prust.

Demak, Prust uchun his qilish va kechinmalar real voqealardan ko‘ra muhimdir. Bu holat A.Bergson ta’limotiga xos bo‘lib, unga ko‘ra insonlar va narsalarning haqiqiy mazmuni ular haqidagi taassurot orqali paydo bo‘ladi. Ushbu tamoyil impressionizm asosini tashkil etadi. “Boy berilgan vaqtни qidirib” romani ushbu g‘oyaning badiiy ifodasi sanaladi.

Marsel Prustning badiiy uslubi ham o‘ziga xos bo‘lib, yozuvchi ma’lum bir vaziyat, holatni tadqiq etishni o‘zining bosh vazifasi deb biladi. U go‘yoki ruhiy holatlarni sekinlashtirib tasvirga tushirganday taassurot uyg‘otadi (masalan, Odettaning tashqi portreti, muhabbat tuyg‘usi tahlili va boshqalar). Yozuvchining xulosasiga ko‘ra narsa, hodisa va hislarni batafsil tahlil qilinganda, ular bizning tasavvurlarimizdan ko‘ra boshqacha, ba’zan butunlay qarama-qarshi bo‘lib chiqadi.

Xullas, real borliq Prustning fikricha, boy berilgan muhlatdir. Haqiqiy hayot tushda, shirin orzu-istaklarda va xayolot olamidagina mujassamlashgan.

Fransuz va boshqa G'arb adiblari Marsel Prust ijodiga yuksak baho berganlar. Andre Morua: "Boy berilgan vaqtni qidirib" faqat san'at yordamida qaytarish mumkin bo'lgan vaqt haqidagi doston", – deb atagan.

Jeyms Joys (1882 – 1941-yy.) haqli ravishda Prust va Kafka singari XX asr modernistik adabiyotining "ota"laridan biridir. Akademik D.S.Lixachev u haqda: "... Joys adabiy hodisa, endi u takrorlanmaydi, u mutlaqo benazir", – degan fikrni aytgan bo'lsa, buyuk psixolog olim Karl Yung: "Jeyms uslubining sira aql bovar qilmas ko'pqiyofaligi, odamga gipnozday ta'sir ko'rsatadi... Kitobxon o'quvchi og'zini ochgancha qoladi", – deydi. Taniqli adabiyotshunos, Joys asarlari tarjimoni I.G'afurov: "Joysni o'qish kishiga cheksiz bir maroq bag'ishlaydi. Joysni mutolaa qilishga kirishgan kitobxon ahdida qattiq turib, kitobni oxirigacha o'qishi kerak", – deb yozadi³¹.

Joys Irlandiya poytaxti Dublinda dunyoga keldi. Iuzit kollejarida ta'lim olgan Joys 1899-yili Dublin universitetiga o'qishga kiradi va tillar hamda falsafa bilan shug'ullanadi. Bo'lajak yozuvchining yoshlik yillari Irlandiyaning o'z mustaqilligi uchun kurashishi yillariga to'g'ri keladi. Mamlakatdagi milliy ozodlik harakati "Irlandiya uyg'onishi" nomini oldi. Joys voqealarga befarq bo'lmasa-da, ushbu harakatning ishtirokchisi bo'lishdan o'zini tiydi. Universitetni tamomlagach, Irlandiyani tark etib, Shveytsariyada, 1920 – 1939-yillarda esa Fransiya yashab, ingliz tilidan dars berib kun kechirdi. Ko'p yillar ko'z kasalligidan shikoyat qilib yurgan yozuvchi hayotining so'nggi yillari umuman ko'rmay qoldi va 1941-yili Syurixda vafot etdi.

Adabiyotga XIX asr oxiri XX asr boshlarida kirib kelgan Joys realistik an'analardan voz kechdi va o'z iste'dodini an'anaviy romanlardan o'zgacha, hech bir badiiy asarga o'xshamaydigan asar yaratishga sarfladi. Bunday asar Joys nomini dunyoga tanitgan "Uliss" romani (1922-y.) edi. Ushbu roman Joysning ko'p yillik izlanishlari, yoshlik yillaridagi maqolalari, hikoyalari va "Musavvirning yoshlikdagi shamoyili" (1914-y.) deb ataluvchi romanini yaratish orqali shakllangan qarashlari hamda ijodiy tamoyillarining mevasidir.

Joys ijodining dastlabki davri 1899 – 1914-yillarni o'z ichiga oladi. Bu davrda uning bir qancha badiiy-tanqidiy maqolalari, xususan, "Drama va hayot" (1900-y.), "Ibsen yangi dramasi" (1901-y.), "Oskar Uayld", "Sulaymon shoiri" (1909-y.), "Bernard Shouning sensor bilan kurashi" (1909-y.) va boshqalar yozildi. Bundan tashqari, "Kamer musiqasi" she'riy to'plami, "Dublinliklar" hikoyalar to'plami (1903 – 1905-yillarda yozilib, 1914-yilda chop etilgan), "Musavvirning yoshlikdagi shamoyili" (1904 – 1914-yillarda yozilib, 1916-yilda nashr etilgan) romani ham mana shu davrda yozilgan.

31 Лихачёв Д. Слово к читателю. // Иностранная литература. 1988. № 1.

Joys yoshligidan teatrga muhabbat qo'ydi. Ibsen va Gaupman dramalaridan tashqari Nitsshe va Shopengauer falsafasi, simvolizm estetikasi (P.Verlen va M.Meterlinkdan tarjimalar qilgan) va Angliyadagi estetizm harakatining ta'siri uning maqolalari hamda badiiy asarlari yo'nalishini belgilab berdi.

"Drama va hayot" maqolasini yozuvchining badiiy manifesti deyish mumkin. Bunda dramaga "san'atning oliy shakli", deb baho beriladi. Joys haqiqiy ijodkorning vazifasiga hayotiy inson xarakterlarini yaratish kirmasligi haqida yozadi. Shuning uchun ham u Shekspir asarlariga haqiqiy drama emas, balki "dialogdan tuzilgan adabiyot", deb baho beradi. Joys ko'proq simvolizm va shartlilikka asoslangan M.Meterlink pyesalarini yoqlab chiqadi. Uning fikricha, haqiqiy san'at asosiy qonuniyatlarni, ularning asl mohiyatini ochiq-oydin, qattiq tartibda ko'rsatishi kerak. Ushbu qonuniyatlarning kimlar orqali namoyish etilishi ikkinchi o'rindagi masaladir. Individual ko'rinishlar, ya'ni ma'lum shaxs bilan bog'liq bo'lgan va muhit hamda davr ta'sirida shakllangan jihatlar haqiqiy ijodkor e'tibori uchun loyiq emas.

Jeyms Bernard Shouga "tug'ma va'zxon" – deb baho berib, uning pyesalarini "dialoglardan iborat romanga yaqin bo'lgan yangi dramatik shakl" – deb ataydi. U dramani janr nuqtai nazaridan tahlil qilmaydi. Chunki janridan qat'iy nazar, har qanday asar ham "tuyg'ular aloqalarining asosiy qonuniyatlarini" yetkazib bergan taqdirda dramaga, ya'ni san'atning oliy formasiga aylanishi mumkin.

Joys ijodining birinchi davridagi so'nggi asari – "Musavvirning yoshlikdagi shamoyili" romani bo'lib, u avtobiografik xarakterga ega. Asarda Stiven Dedalus ismli ijodkor tafakkurining shakllanish jarayoni haqida so'z boradi. Asar qahramoni go'zallik yaratish ishtiyoqida o'z vatanini ham tark etadi. U ijodkor hayotining mazmuni mufassal estetik shakllarni yaratishda, asosiy vazifasi esa o'z xayolotlarini aks ettirishda deb biladi. Joys ijodining keyingi davrida "Uliss" va tugallanmagan "Finnegan ta'ziyasi" romanlarini yaratdi.

XX asrning eng mashhur asari, "ong oqimi" uslubi birinchi marta tugal ko'rinishda qo'llanilgan "Uliss" 1914 – 1921-yillarda yozilgan bo'lib, romandan parchalar 1918 – 1920-yillarda AQShda "Litl rivyu" jurnalida chop etildi. Asar 700 sahifani, 260 ming so'zni tashkil etadi, lug'at boyligi 30 ming so'zdan iborat.

"Uliss" zamonaviy "Odisseya" sifatida o'ylangan bo'lib, uning bosh mavzusini jahongashtalik, darbadarlik tashkil qiladi. Homerning dostoni Joys asariga nomini, tashqi tuzilmasini taqdim etadi. Bosh qahramonlar va ba'zi ikkinchi darajali qahramonlar ham Homer qahramonlariga "egizak": Blum – Odissey, Stiven – Telemax, Molli – Penelopa, Mayls Krou – Eol, Gerti – Nivsikaya, Bella Koen – Sirseya. Biroq Joys qahramonning harakatlarini emas, "tafakkur oqimi"ni qog'ozga tushiradi. "Uliss"da va umuman Joys nasrida an'anaviy syujet, kompozitsion qurilishlar, xronologik mutanosiblik asosida hikoya qilinuvchi voqea-hodisalar silsilasi, an'anaviy tasvir usullarini uchratmaymiz. Aksin-

cha, uning nasri o'ta murakkab bo'lib, bu yuksak iqtidor sohibining fikrlash tarzi, tafakkuri mevasidir.

"Uliss"dagi voqealar aniq – 1904-yilning 16-iyun payshanba – Blumsdey – Blum kunida sodir bo'ladi. Bu kun "Ivning telegraf" gazetasi reklama bo'limi xodimi Leopold Blumning bir kuni tarzida qayta jonlantiriladi. Roman markazida uch asosiy qahramonning – Leopold Blum, uning xotini qovoqxona qo'shiqchisi Merion, an'anaviy tarix muallimi Stiven Dedalusning bir kunlik hayoti, xususan, ertalab soat sakkizdan tungi uchgacha kechgan tashqi va ichki hayoti tasvirlanadi. Ularning ma'lum paytdagi holati, mashg'uloti, uchrashuvlari tafsilotlari katta ahamiyat kasb etmaydi, yozuvchi diqqat markazida har birining ong oqimi, ichki monolog va dialoglari turadi.

Joys "Uliss"da umuman insonlar hayotini aks ettirishni maqsad qilib olgan. Shuning uchun asar qahramonlari aniq shaxslar bo'lsa-da, muallif ularga universallik, umumiylik baxsh etadi. Lekin nima uchun Joys aynan 1904-yilning 16-iyunini asarga asos qilib oldi, degan savol tug'iladi. Tadqiqotchi Richard Keynning ta'kidlashicha, shu kuni Joys bo'lajak qallig'i Nora Barnaklga ko'ngil qo'ygan edi. Onasining o'limi bilan bog'liq xotiralar va qayg'u-iztiroblarga ma'lum ma'noda shu muhabbat malham bo'lgan.

Roman 18 epizoddan tashkil topgan. Mazkur epizodlar romanda uch qismga bo'lingan bo'lib, yozuvchi dastlabki 1–3-epizodlarni "Telemaxnoma", 4 – 5-epizodlarni "Odissey" va 16 – 18-epizodlarni "NOSTOS" deb atagan.

Joys o'z asarini Homerning dostoni asosiga qurgan bo'lsa-da, ushbu ikki asar o'rtasida faqat ramziy o'xshashlikkina mavjud. Joys kitobxon ko'z o'ngida olam va inson haqidagi o'z tasavvurlari modelini yaratgan ijodkor sifatida gavdalanadi. Yozuvchi inson tabiatiga xos azaliylikni ochmoqchi bo'ladi. Inson tabiatining o'zgarmasligi Joysga Blum, Dedalus, Merionni Homer dostoni va qadimgi Rim afsonalari bilan taqqoslash imkonini beradi.

"Uliss"ning qurilishi mozaikani eslatadi. Joys g'oyat sinchkovlik bilan fakt to'plab, tabiiy aniqlik bilan yon daftarini to'ldirib borgan edi. Romanning har bir epizodi ko'plab parchalar yig'indisidir. Yozuvchi kino san'atiga xos montaj vositasidan unumli foydalangan. Irland yozuvchisi qahramonlarning ichki monologlarini aniqlik bilan ifodalay oladi. Bunda u fikrning uzilishi va birvarakayiga turli fikrlar oqimi rivojlanishi usullaridan samarali foydalanadi. Masalan, Blum do'kon vitrinasi oldidan o'tayotib ipakdan to'qilgan mato – poplin Angliyaga gugenotlar tomonidan olib kelinganini eslaydi. Shu bilan birga uning ichki monologida parallel ravishda ikki mavzu – Meyerberning "Gugenotlar" operasidagi xor va poplin haqidagi o'ylari o'tadi: "Tarara. Ajoyib xor. Tara. Yomg'ir suvida yuvish. Meyerber. Tara bom. Bom-bom".

Umuman, Joys butun hayotini "Uliss"ni o'qishga, o'rganishga, anglashga sarf etadigan fidoyi o'quvchini orzu qilgan. Chunki asar murakkab, mavhum va

shu bilan birga jozibador hamda sirli. Akademik D.S.Lixachevning iborasi bilan aytganda, “Joysning maktabi bo‘lmasligi mumkin, biroq uning butun dunyo madaniyati va adabiyotida tutgan mavqeyi beqiyos”³².

Modernizm va Kafka ijodi (1883 – 1924-y.). F.Kafka XX asr jahon adabiyoti rivojlanishiga ulkan hissa qo‘shgan yozuvchilardan biri hisoblanadi. Vafot etganiga 90 yildan ko‘proq vaqt o‘tgan bo‘lishiga qaramay, uning asarlari yuzasidan olib borilayotgan bahslar hali-hanuz tugagani yo‘q. Ba‘zilar uning asarlarini so‘zsiz qabul qilsalar, boshqalar ana shunday qat’iyat bilan rad qiladilar. Ba‘zilar uni otashin insonparvar deb e‘lon qilgan bo‘lsalar, boshqalar buning aksi ekanini isbot qilmoqchi bo‘ladilar. Uning ijodini ekspressionizm, syurrealizm, naturalizm estetikasi bilan bog‘lashga harakat qiladilar. Millati yahudiy, yashash joyi Praga, tili va madaniyati nemischa bo‘lgan Kafkaning tarjimai holi voqealarga boy emas. O‘rtahol yahudiy oilasida tug‘ilgan Frans nemis gimnaziyasini tamomlagach, 1901 – 1905-yillarda san‘at tarixi va germanistika bo‘yicha ma‘ruzalar tingladi. 1906 – 1907-yillarda Praga advokatlik idorasida ish o‘rgandi. Huquqshunoslik bo‘yicha doktorlik darajasiga ega bo‘lishiga qaramay, katta mansablarga erisha olmadi. 1917-yili sil bilan kasallangach, tanaffuslar bilan 1922-yilgacha ishladi. 1923-yili Berlinga keldi va o‘zining qolgan umrini adabiyotga bag‘ishlashga qaror qildi. Yozuvchi 1924-yilning 3-iyunida Praga yaqinidagi Kirling sihatgohida vafot etdi. F.Kafka 1915-yildayoq adabiyot sohasidagi mukofotga sazovor bo‘lganligiga qaramay, mashhurlik unga o‘limidan keyin keldi.

Kafka o‘z asarlarini chop ettirishga qiyinchilik bilan rozilik bergan. Shu sababli, hayotligida uning faqat quyidagi asarlari nashrdan chiqqan, xolos: 1905-yili “Bir kurash bayoni” novellasidan ikkita parcha, 1908-yili asarlaridan sakizta parcha, 1913-yilda birinchi hikoyalar to‘plami va “Amerika” romanining birinchi bobi, 1916-yilda “Hukm” va “Evrilish” novellalari, 1917-yili “Qishloq vrachi” to‘plami va “Axloq tuzatish koloniyasida” novellasi. Kafkaning tugallanmagan 3 romani “Jarayon” (1925-y.), “Qasr” (1926-y.), “Amerika” (1927-y.) o‘limidan keyin chop etildi. Hozirgi paytga kelib yozuvchining adabiy merosi 10 jildni tashkil etadi.

Yozuvchi “Amerika” romani ustida 1911 – 1916-yillarda ishladi. Asarda otanasi tomonidan o‘n olti yoshida Amerikaga jo‘natib yuborilgan Karl Rossman haqida hikoya qilinadi. O‘ta kamtar, sodda, ishonuvchan, oqko‘ngil, hamma-ga doimo yordam berishga tayyor Karl hayotda ko‘p qiyinchiliklarga uchraydi. Kemada suzib ketayotganidayoq u loqaydlik va adolatsizlikka duch keladi. Amerikaga kelgach, yigitcha birmuncha muddat taqdirning siyloviga sazovor bo‘lganday bo‘ladi. Ikki oyga yaqin u qandaydir badavlat amakisining uyida ya-

³² Лихачёв Д.С. Слово к читателю. // Иностранная литература. 1988. № 1.

shaydi, lekin amakisi hech qanday sababsiz Karlni ko'chaga haydab yuboradi. Ko'chada u ikki daydi – Delyamarsh va Robinson bilan tanishadi, ular bilan birgalikda mamlakatni kezib chiqadi.

“Oksidental” mehmonxonasining katta oshpazi Karlning ishga joylashishga yordam beradi, unga har tomonlama homiylik qiladi. Mast bo'lib kelgan Robinsonga achinib, unga yordam qo'lini cho'zgan qahramon 2–3 daqiqaga postini tashlab ketadi. Buning uchun Karl oberkelner, oberporte tomonidan qattiq so'roqqa tutiladi. Hatto yigitchaga har doim iltifot ko'rsatib kelgan oshpaz ayol ham uni jinoyatchi deb hisoblaydi. Bu qanchalik kulgili, mantiqsiz bo'lsa-da, u ishdan haydaladi. Ko'chada Karl yana Delyamarshning “tuzog'iga” tushadi. Roman qahramonning ochlik, turli xotiralanishlariga to'la hayotining tugashi bilan uzilib qolgan (Roman qahramoni qandaydir sirli Oklaxoma teatriga ishga qabul qilinadi. Ishga qabul qilinayotganlar “tanlov komissiyasi” tomonidan juda qattiq tekshiriladi, lekin oxir-oqibat hamma ishga qabul qilinadi). Nemis tadqiqotchisi K.Xerasdorfning fikricha, roman bosh qahramon o'limi bilan yakunlanishi kerak edi. Aksincha, Kafkaning yaqin do'sti, yozuvchi Maks Brod esa asar “happy end” bilan, ya'ni Karl Oklaxomada ota-onasini uchratib baxtli, sokin hayotga qaytishi bilan o'z nihoyasiga yetishi kerak edi, degan fikrni ilgari surgan. Ushbu romanda inson unga begona va dushman bo'lgan dunyoga qarama-qarshi qo'yilgan (Bunday holat Kafkaning deyarli barcha asarlariga xosdir). Yozuvchining fikricha, Karl shaxs sifatida hurmatga sazovor inson. Boshqa vaziyatda u hayot uchun bo'lgan kurashda g'alaba qozonishi, o'z hayotini orzu qilganidek qurishi mumkin edi. U har qanday “pollunder” va “delyamarsh”lardan ijobiyroq, lekin afsuski, ulardan kuchsiz. Shuning uchun Karl jinoyatchi sifatida emas, balki taqdir qurboni sifatida halok bo'lishi kerak. Yozuvchiga: “Karlning prototipi bo'lganmi?” – degan savol berilganda, u quyidagicha javob qaytargan: “Men odamlarni chizmayman. Bular obrazlar, faqat obrazlar”.

“Jarayon” (1925-y.). Yirik bank xodimi Yozef K. kunlarning birida qandaydir maxfiy sud vakillari tomonidan hibsga olinadi. Ushbu sud (u chordoqda joylashgan) norasmiy bo'lsa-da, juda qudratlidir (u barcha uylarning chordog'ida mavjud). Tekshiruv-surishtiruv ishlari maxfiy olib boriladi va ayblov xulosalari ovoza qilinmaydi. Sudlanuvchi esa hukm ijrosi amalga oshirilishiga qadar ozodlikda qoladi. Bu sud uchun aybsizlarning o'zi yo'q, ertami-kechmi sudlanuvchi ustidan, albatta, hukm chiqariladi.

Hech qanday gunohi yo'qligiga ishongan Yozef K. bu o'ta yumshoq, deyarli his qilib bo'lmaydigan zo'ravonlikka qarshilik ko'rsatmoqchi bo'lib, avval advokatga murojaat qiladi, so'ngra o'ziga yaqin ayollardan yordam so'raydi, sud rassomi Titorelli huzuriga boradi. Ta'qibdan qutulishning eng oddiy yo'lini rad etadi (amakisining qishlog'ida yashirinish). Va nihoyat Yozef K. o'zini hech narsa ro'y bermaganday tutishi, ya'ni so'roqqa bormasligi mumkin edi. Chunki u

bilan suhbatlashgan ruhoniy (sud hay'atining a'zosi) sudga undan hech narsa kerak emasligi, sud u o'zi kelganida qabul qilishi, ketmoqchi bo'lganda esa, qo'yib yuborishini uqtiradi. Lekin Yozef K. taqdirdan yashirinmaydi. Aksincha, u taqdirga qarshi chiqadi va borgan sari uning to'rlarida ko'proq o'ralashib qolaveradi.

Uning sud bilan bo'lgan bunday munosabatiga tayanib ba'zi adabiyotshunoslar, aslida hech qanday sud jarayoni bo'lmagan, hamma narsa qahramonning xayolida, ongida bo'lgan, degan xulosaga keladilar. Masalan, amerikalik tadqiqotchi Ingeborg Xenelning yozishicha, "Kafkada insonning o'zi barcha azob-uqubatlarning bosh aybdoridir. Inson o'zini o'zi oqlash uchun faqat o'ziga ko'rinadigan olamni yaratadi".

Roman davomida qahramon ikki xil hayot kechiradi: birida u ta'qib qilina-yotgan, quvilayotgan "oddiy" odam bo'lsa, ikkinchisida har qanday hodisa-yu noxushliklardan himoya qilingan yirik amaldor. Hibsga olingandan so'ng Yozef K. frau Grubaxga: "bankda men bilan bunday voqea ro'y bermas edi", deydi, chunki bankda u doimo hushyor, sergak turadi. Demak, qahramonning o'zi unga shaxs sifatida dushman bo'lgan dunyoning bir bo'lagidir. Aynan shu dunyoga aloqadorlik Yozef K.ni o'zini ko'z o'ngida "gunohkor" ko'rsatadi. Aynan shu "gunohkorlik" tuyg'usi uni sudga borishga majbur qiladi, shuning uchun u suddan keta olmaydi. Shu sababdan uni qatl qilgani olib ketishayotganda hech kimni yordamga chaqirmaydi, hech qanday qarshilik ko'rsatmaydi.

Yozef K. shaxs sifatida o'zidagi "amaldor" ustidan hukm chiqaradi, shu bilan birgalikda amaldor Yozef K.ga "quyib qo'ygandek" o'xshash amaldorlar uni shaxs sifatida o'ldiradilar. Asar qahramoni hibsga olinganidan bir yil o'tgach qatl qilinadi, chunki u adolatsiz qonunlarga bo'ysunishni xohlamaydi, "bo'riday uvullash"dan bosh tortadi. Shunga qaramay o'zligini saqlab qolgan Yozef K. dunyoga emas, birinchi navbatda o'z-o'ziga boqadi, o'zi orqali dunyoga nazar tashlaydi. "Jarayon"ning dunyosi subyektiv bo'yoq berilgan dunyo bo'lib, o'z iztiroblari, kuchsizligi va gunohkorlik hissi orqali ko'rsatilgan dunyodir.

F.Kafkaning eng mashhur asarlaridan hisoblangan "Evrilish" hikoyasi 1912-yilning kuzida yozilib, 1915-yilning oktyabrida Leypsigda chop etildi. Asar qahramoni badavlat bo'lmagan xonadon farzandi bo'lib, otasi besh yil avval singanidan keyin tijorat ishlari bilan shug'ullana boshlagan. Keyinchalik otasi ishni tashlagan. Onasi – xasta, singlisi Greta esa yosh bo'lganligi sababli oilani boqish Gregorning zimmasiga tushadi. Voqea Pragada, 1912-yilda sodir bo'ladi. Doimo safarlarda bo'lgan Gregor navbatdagi xizmat safari oldidan uyda tunab qoladi. Ertalab uyg'ongach, u qandaydir bahaybat, jirkanch qo'ng'izga aylanib qolganini anglaydi. Hali inson aqlini yo'qotmagan Gregor-qo'ng'iz kech qolayotganini, narsalarini tezroq yig'ishtirib stansiyaga yetib borish haqida o'ylaydi. Uyidagilar allaqachon bir necha bor eshikni ta-

qillatishga ulgurdilar. Gapirishi tobora qiyinlashib borayotgan Gregor ularga javob ham qaytaradi. Juda katta qiyinchilik bilan eshikni ochishni ham uddalaydi. Eshik ochilgach, oila a'zolari ham, qahramon ishlaydigan firma vakili ham dahshatga tushadilar.

Oradan bir qancha vaqt o'tsa ham Gregor asl holiga qaytmaydi. U qo'ng'izga aylangach undan faqatgina singlisi xabar olar, shunda ham ovqat qoldiqlarini tashlab, tezroq chiqib ketishga harakat qilar, qo'ng'izdan jirkanayotganini yashirmas edi. Bu narsa Gregorga ruhiy azob beradi, chunki unda hali inson yuragi saqlanib qolgan edi. Qattiq lat yegan qo'ng'iz bir necha oydan keyin o'ladi. Oila a'zolari uni keraksiz narsani tashlaganday tashqariga chiqarib tashlaydilar. Shu kuni oilaga yana tinch va osuda hayot qaytib keladi. Qo'ng'iz qiyofasidagi inson – Gregor vafot etdi, odam qiyofasidagi qo'ng'izlar esa yashashda davom etadilar.

Kafka ijodini tadqiq etgan olimlarning aksariyat qismi uning uslubiga xos bo'lgan tasvirning realistik usuli bilan markaziy voqealarning mutlaqo haqiqatdan yiroqligini ta'kidlaydilar. Darhaqiqat, fantastik, ishonish qiyin bo'lgan voqealar haqida bunchalik ehtirossiz va sokin ohangda yozgan adibni topish amri mahol.

“Evrilish” hikoyasining qahramoni Gregor Zamzaning qo'ng'izga aylanishi ana shunday ohangda yozilgan. Qahramon, u bilan birgalikda muallifning o'zi ham qahr-g'azab, tushkunlikka tushish u yoqda tursin hatto ajablanmaydilar. Dunyo ostin-ustun bo'lgani yo'q: xona xonaligicha turibdi; mato namunalari stol ustida yotibdi; devorda osilgan arzonigina narxga olingan rasm ham o'z joyida. Aynan mana shunday osuda, lekin shafqatsiz uslub Kafkaga xosdir.

F.Kafkaning o'limidan keyin Maks Brod tomonidan chop ettirilgan romanlari, novella va hikoyalari, xatlari va deyarli tayyor ko'plab badiiy matnlar mavjud bo'lgan kundaliklari chop ettirilgach, yozuvchining butun ijodini yaxlit bir matn sifatida qabul qilish kerakligiga amin bo'lamiz.

Bu ma'noda uning ilk yirik asari “Bir kurash bayoni” (1903 – 1904-yillarda yozilib, muallif tomonidan nashr ettirilmagan) namuna bo'lib xizmat qiladi, chunki unda Kafka hayoti davomida yozganlari ixcham, siqiq holda berilgan. Adib yaxlit matndan bir nechta parchalarni ajratib olib, mustaqil asar sifatida turli turkumlar tarkibida chop ettiradi. Quyida keltirilgan “Bir kurash bayoni”ga kiritilgan “Daraxtlar” hikoyati (pritcha) ana shunday parchaga yorqin misol bo'ladi:

“Illo, biz qishda kesilgan daraxtlar misolimiz. Go'yo ular qorga shunchaki sirpanib tushgan-u, yengilgina turtib yuborilsa, ular o'rnidan qo'zg'aladigandek. Yo'q, ularni qo'zg'atib bo'lmaydi, ular muzlab yerga mahkam yopishib qolgan. Biroq, taassufki, bu shunday tuyuladi, xolos” (S.Xo'jayev tarjimai).

Asar boshlanishi go'yo undan oldin qandaydir mulohazalar aytilgan-u, endi undagi fikr davom ettirilayotganday tasavvur uyg'otadi: "Illo, biz qishda kesilgan daraxtlar misolimiz". "Biz – daraxtlar" hikoyatga xos bo'lgan istioradir. Biroq obraz shu darajada mavhumki, agar paydo bo'ladigan so'niq, tushkunlik kayfiyati e'tiborga olinmasa ("qishda", "kesilgan"), fikr hech qanday mazmun kasb etmaydi.

Bu yo'nalish ikkinchi jumlada topilganday bo'ladi: "Go'yo ular qor-ga shunchaki sirpanib tushgan-u, yengilgina turtib yuborilsa, ular o'rnidan qo'zg'aladigandek". Aniq-ravshan ko'rinib turibdiki, iboraning o'zida uning mantiqiy davomi mavjud: agar tuyulsa, demak, uni qo'zg'atib bo'lmaydi. Nima uchun? Eng oddiy taxmin: "Yo'q, ularni qo'zg'atib bo'lmaydi, ular muzlab yerga mahkam yopishib qolgan". Agar birinchi va ikkinchi iboralar bir-biriga mantiqan bog'langan bo'lsa, ikkinchi va uchinchi iboralar bir-biriga sabab-oqibat aloqasi bilan uzviy bog'lanadi.

Shu sababli uchinchi ibora kiritilgandek: "Yo'q, ularni qo'zg'atib bo'lmaydi, ular muzlab yerga mahkam yopishib qolgan". Uning o'z qonuniy joyida paydo bo'lishi muayyan istiorani tahlil qilishdan ko'ra kengroq fikrni talab etadi: hech qachon narsalarning tashqi ko'rinishiga qarab baho berish kerak emas, ularning mohiyati, sababini aniqlash kerak. XIX asr realistlari ana shunday fikrlar, pozitivistlar esa bunda falsafaning mohiyatini ko'rardilar. Aslida gap daraxtlar haqida emas, biz haqimizda.

Kafka to'rtinchi iborani qo'shadi: "Biroq, taassufki, bu shunday tuyuladi, xolos" va unda biz adibning jahon madaniyatiga qo'shgan hissasini, ya'ni yangicha tafakkurni ko'ramiz. Yozuvchi barcha tomonidan qabul qilingan tafakkur qoidalariga zid qarash – paradoks yaratadi. Agar Oskar Uayld yoki Bernard Shou paradokslarini qiyinchilik bilan bo'lsa-da "mag'izini chaqish" mumkin bo'lsa, Kafkada umuman boshqacha paradoksni ko'ramiz. Ehtimol unga Tertullianning quyidagi mashhur fikri namuna bo'lib xizmat qilgandir: "Iso Masih chormixga tortildi – uyat emas, illo, bu uyatsizlik. Va Iso Masih o'ldi – bu butunlay aniq, shubhasiz, illo, bu safsata, tuturiqsizlik. Dafn qilingan bo'lsa-da, u tirildi – bu rost, illo, mumkin emas".

Kafkada buyuk fransuz modernist yozuvchisi Marsel Prustdan farqli o'laroq, alohida ajratib olingan jumla matnning kichik bir zarrasi emas. Oldingi uch jumboqli jumlasiz to'rtinchi jumboqli jumlaning tushunib bo'lmaydi – bu adib uchun xos jihatdir.

Frans Kafkaning ijodi, shaxsi, dunyoqarashi XX asrda eng ko'p bahslarga, tortishuvlarga sabab bo'lishidan qat'iy nazar adabiyotda o'zining munosib o'rniga ega bo'ldi.

Jan-Pol Sartr (1905 – 1980-yy.) va ekzistensializm. XX asr fransuz adabiyoti-ning taniqli namoyandasi, faylasuf va yozuvchi, ekzistensiyachilik ta'limotining

asoschisi Jan-Pol Sartr 1905-yil 21-iyun kuni Parijda tug'ildi. La-Roshel va Parijdagi litseylarda o'qib, keyinchalik oliy maktabni tamomlagach, Gavr, Lion, Parij litseylarida falsafadan dars berdi. 1933 – 1934-yillarda Germaniyada chet el va nemis ekzistensiyachilik nazariyasini, Edmund Gusserl fenomenologiyasi va Xaydegger ontologiyasini chuqur o'rgandi. Sartrning ilk falsafiy asarlari “Tasavvur” va “Hayajonlar nazariyasiga chizgilar” 1936 – 1940-yillarda yozdi. Aynan shu davrda uning birinchi adabiy asarlari “Behuzurlik” (1938-y.) va “Devor”(1939-y.) ham bosmadan chiqdi.

Sartr 1943 – 1949-yillarda yozilgan “Ozodlikning yo'llari”, “Pashshalar” (1943-y.), “Yopiq eshik ortida” (1945-y.), “Ko'milmagan mayyitlar” (1946-y.), “Iflos qo'llar” (1946-y.), “Iblis va Xudo” (1951-y.), “Nekrasov” (1956-y.) kabi badiiy asarlarida, “Bodler” (1947-y.), “Avliyo Jene” (1952-y.) asarlarida esa tanqidiy fikrlarini bayon qildi. “Holatlar” (1947 – 1956-yy.) asarida uning ijtimoiy-siyosiy, adabiy-tanqidiy fikrlari o'z ifodasini topgan.

“Ekzistensiyachilik, bu – hayotbaxshilik, harakat haqidagi ta'limotdir”, – deb yozadi Sartr. Ekzistensializm – bu kun ko'rish falsafasi. Kun ko'rishning asosi – kechinma. Shaxs o'zining borliq – olamdagi mavjudligini kechinmalari orqali idrok etadi. Shunga ko'ra shaxsning ongi doim boshqa bir narsalarga qaratilgan. Boshqa narsalar hamisha uni o'ziga tortib mashg'ul qilib turadi, kechinmalarni uyg'otadi, qo'zg'atadi, ularga yo'nalish beradi.

“Behuzurlik” romani ekzistensiyachilik g'oyasini bilish uchun o'ziga xos darslik vazifasini bajarishi mumkin. Asar kundalik shaklida yozilgan bo'lsa-da, o'ziga xos turi: u individum (har bir mustaqil tirik organizm)ning kundaligi emas, individ (shaxs)ning kundaligi. “Sizga kundalikni o'qish jarayonida ham, uni tugatgandan keyin ham muallifi haqida hech narsa ma'lum bo'lmaydi. Bu shaxsning kundaligi emas, zotning kundaligi”, – deb yozgan edi Antuan Arkan-ten. Odam daf'atan, hech bir sababsiz atrofidagi olamga va jumladan, o'ziga ham o'zgacha qaray boshlaydi. U hamma qatori odatiy hayot kechiradi va to'satdan olam parchalanib ketayotgani, odat bo'lib qolgan narsalar noodatiy bo'la boshlayotganini his qilayotganini sezib qoladi. Tushunib olish maqsadida kundalik yozishni boshlashga qaror qiladi. U o'z fikrlarini yozib borar ekan, qo'qqisdan bu dunyodagi barcha narsalar, jumladan, uning o'zi ham shunchaki yashayotganini, tasodifan ekanini anglaydi. Juda chiroyli manzara: quyosh nurlari tushib turgan oppoq devor, did bilan kiyingan yigit va qiz peshvoz yurib kelmoqda, hamma ularning uchrashishi va bir-biridan bo'sa olishlarini kutmoqda, biroq ular... to'xtamay o'tib ketadilar. Bu uning xayolida yaratilgan manzara. (Sartrning turmush o'rtog'i adiba Simona Dyubuaning “Dilbar odam” (yoki “Go'zal manzaralar”) romanining qahramoni dekoratsiya ishlovchi rassom, dizayner, u ba'zi alohida predmetlardan yaxlit surat yasash ustida ishlaydi. Ayol vitrinalar yonidan o'tib borar ekan, qo'lqoplarni ko'rib qolib, sotib olmoqchi bo'ladi, so-

tib olgach, uyiga kelganida qo‘lqopni tomosha qilib, nima sababdan sotib olganini tushunmaydi. Biroq u o‘z kasbining ustasi, shuning uchun qo‘lqop, go‘zal manzarani yaratish uchun kerakli va yetishmayotgan detal ekanini anglaydi). Sartrda ham shunga o‘xshash vaziyat yuzaga keladi. Unga olamning manzarasi bo‘lmasligi ma‘lum bo‘ladi. Uning o‘rnida xaos (turli elementlarning tartibsiz joylashishi) mavjud bo‘lib, odam uning oldida yalang‘och va sarpoychang, u qabul qilishi yoki rad etishi mumkin. Asar qahramoni Rokanten tanlash payti kelganda, oldinga qadam tashlaydi va erkinlikni his qiladi. U “daraxt” deb ataluvchi predmetni, predmet turi ma‘nosida emas, balki qandaydir noyob narsa ma‘nosida ko‘radi. Qahramon qandaydir nodir narsani ko‘rgandek, bu po‘stloqni, uning g‘adir-budurliklarini, har bir yaproqni, bu novdalarni, bu il-dizlarni ko‘radi, u o‘zini shu daraxt deb sezadi, bu betakror, ajoyib daraxtning hayotini his qiladi. Muallifning fikricha mana shu holat reallikdir.

Rokanten o‘zining yozuvchilik, tadqiqotchilikka iqtidori borligini his qiladi. U o‘z ichki dunyosi va u orqali tashqi olam narsa-hodisalarini to‘xtovsiz kuzatadi, ular ustida o‘y suradi. U mushohada odami. Ko‘zi tushgan narsalarga uzoq tikiladi. Tikilib turganida goho kutilmaganda bir qo‘rqinch paydo bo‘ladi. Ba‘zan kuzatayotgan narsalari unda intihosiz nafrat qo‘zg‘atadi. Nafrati behuzurlikka aylanadi. Lekin uning mushohadalari o‘tkir va juda nafis. U o‘zida fikr paydo bo‘lishini shunday kuzatadi: “Fikrlarim so‘z libosiga burkanmaydi, ko‘pincha ular tuman parchalariga aylanadi, g‘alati, noayon shakllarga kiradi, biri uzra boshqasi qalashadi va men ularni o‘sha zahoti unutam...”

Sartrning “Behuzurlik” romani ekzistensializm falsafasi mohiyatini o‘zida to‘la mujassam etgan asaridir.

Yozuvchining “Pashshalar”, “Yopiq eshik ortida” pyesalari hamda “Hayot va o‘lim” falsafiy asari Ikkinchi jahon urushi yillari yozildi.

“Pashshalar” pyesasida odamlar uchun dunyoda obyektiv ma‘naviyat mavjud emas va ular o‘zlariga ma‘qul bo‘lgan tanlovni qabul qilishga haqlidirlar, degan g‘oya yotadi. Antik davr syujeti asosida yozilgan pyesa qahramoni Orest Zevs oldida otasiga xiyonat qilgan o‘z onasini o‘ldirgani uchun kechirim so‘rashdan bosh tortadi. Fransiya fashistlar Germaniyasi tomonidan istilo qilingan bir davrda asarda ozodlik va erkinlikka ehtirosli chaqiriq bor edi.

“Yopiq eshik ortida” pyesasi do‘xaxga loyiq topilgan uch personajning suhbatidan iborat bo‘lib, ekzistensializm iborasi bilan aytilganda, mavjudlik mohiyatdan oldinda, insonning xarakteri muayyan harakatlarni bajarganda shakllanadi, hal qiluvchi daqiqada qahramon cho‘chisa, u mohiyatan qo‘rqoq bo‘ladi. Sartrning fikricha, ko‘pgina odamlar o‘zlarini atrofdagilar qanday baholasalar, shunday deb qabul qiladilar.

“Hayot va o‘lim” falsafiy asarida Sartr, “ong o‘z-o‘zidan bo‘lmaydi, tashqi olamni, atrofimizdagi narsalarni anglash bor”, – degan fikrni ilgari suradi.

Odamlar o'z qilmishlari uchun o'zlarining oldida javob beradilar, umuman, kishilar buning uchun hisob beradilarmi, bermaydilarmi, har qanday harakat qandaydir qiymat kasb etadi, deydi muallif³³.

Sartarning estetikasi ko'proq amaliy xarakterga ega: u butun ijodining uzviy qismini tashkil qilib, falsafiy va badiiy ijodga bog'lanadi. Uning estetikasida muayyan tizimning o'zi yo'q, biroq asosiy estetik g'oya va tamoyillarni ko'rish mumkin. U o'zining "Adabiyot nima?" risolasida zamonaviy jamiyatdagi san'atkor va adabiyotning mavqeyi haqida fikr yuritib, yozuvchilarni so'zlardan foydalanuvchi odam, u anglatadi, isbotlaydi, ishontiradi, ishora qiladi desa, shoirlarni so'zdan foydalanishni inkor qiluvchi odamlar, ular uchun so'zlar tabiiy narsalar deydi. "Nasr reallik bilan, she'riyat tasavvur bilan bog'liq. Nasrda ijod ong'li ixtiyor, mas'uliyat va muallifning axloqi bilan shartlanadi, she'riyatda esa ijod – muallifning anglab yetmagan dunyosi, anglab yetmagan tajribasi mahsuli: "Nosir o'z suratini chizgan bir paytda, – deydi Sartr, – she'riyat inson haqida afsona yaratadi"³⁴.

Sartarning faoliyatida adabiy ijod va san'atga katta o'rin ajratilgan. Yozuvchi hamma ijodkorlar kabi, umuman, barcha narsa haqida so'zlashi kerak, shuningdek, subyektiv va obyektiv dunyo haqida ham. Inson hayotidagi hech qanday muammo uning uchun qorong'i yoki begona bo'lishi mumkin emas. Insoniyat hamda inson dunyosiga tegishli hamma narsa yozuvchi va ijodkorning ijodiy qarashlari sohasiga tegishlidir.

Faylasufning tushunchasida nasr bu – muhim ramz, nishonalarni yaratadigan idrok quroli kabi semantik tildir. She'riyat – assemantik til. U tasvir va kuy kabi hissiy hamda tuyg'un, jo'shqin narsalarning xususiyatlari va ma'nosini ochib beradi³⁵.

1964-yili "erkinlik ruhi bilan sug'orilgan va mohiyatni izlagan g'oyalarga boy, davrimizga ulkan ta'sir ko'rsatgan ijodi uchun" Sartrga xalqaro Nobel mukofoti berildi, biroq u mukofotdan voz kechib, o'z qarorini mukofotning shuhrati uning siyosiy faoliyatiga to'sqinlik qilishi mumkinligi bilan izohladi. Jan-Pol Sartr 1980-yili Parijda vafot etdi.

Alber Kamyu (1913 – 1960-yy.) va absurd falsafasi. Atoqli adib, publitsist va faylasuf bo'lgan Alber Kamyu hayoti va ijodiga qiziqish doimo yuqori bo'lgan.

A.Kamyu 1913-yilning 7-noyabrida Jazoirning uncha katta bo'lmagan Mondovi shaharchasida, qishloq xo'jaligi ishchisi oilasida dunyoga keldi. Otasi Lyusen Kamyu Birinchi jahon urushida halok bo'lgan. 1924-yili Belkurdagi boshlang'ich maktabni tugatgan Alber litseyga o'qishga kiradi. Lit-

³³ Ermatov H. Nobel mukofoti sovrindorlari. – T.: G'.G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2011-y.

³⁴ Долгов К. Эстетика Жан-Поля Сартра. – М.: "Знание", 1990.

³⁵ А. Шер. Жан-Поль Сартр ва бадий иждо эстетикаси // Жаҳон адабиёти. 2014 й. №4. – Б. 189–193.

seyini tugatgach, mahalliy universitetning falsafa-tarix fakultetiga o'qishga kiradi.

U 1935-yilda tashkil etilgan ko'chma Mehnat teatrini tashkil etilishiga boshqosh bo'ldi. Bu yerda Kamyuning aktyorlik va rejissyorlik iqtidori namoyon bo'ldi. 30-yillarning oxirlarida "Ekip" teatr truppasi bilan butun Jazoirni kezib chiqadi. U sahnada rollar ijro etish bilan birga badiiy ijod bilan shug'ullanishni ham davom ettirdi. "Jazoir Respublikasi" gazetasida muxbir va muharrir vazifalarida ham ishladi, bir necha esse, onasi, buvisi va bobosi haqidagi xotiralardan tarkib topgan ilk kitobi "Ichki tomon va qiyofa" bosilib chiqdi, "Kaligula" pyesasining dastlabki chizgilari, ilk nasriy to'plamlar paydo bo'ldi, "Saodatli o'lim" romani yozildi, lekin nashrga berilmadi. Bu davrda "Sizif haqida asotir" falsafiy essesi ustida ish boshlandi. 1938-yilda ikkinchi kitobi – "Nikoh" bosmadan chiqqach, 1940-yildan Parijda yashay boshladi. O'sha yilning yozida "G'aroyib urush" Fransiyaning mag'lubiyati bilan tugagach, Kamyu Lionga va u yerdan Jazoirga keladi. Bir qancha muddat o'qituvchilik bilan shug'ullanadi. 1942-yili Kamyu Fransiya qaytadi. Qarshilik harakatining "Komba" deb ataluvchi guruhiga a'zo bo'ladi. 1944-yilda "Anglashilmovchilik", 1945-yilda esa "Kaligula" asarlari sahnalashtirildi.

Urush yillarida yaratilgan asarlaridan ikkitasi – "Begona" va "Sizif haqida asotir" yozuvchiga katta shuhrat keltirdi. 1947-yilda nashr etilgan "Vabo" romani muallif nomini yanada mashhur qildi. 50-yillarning o'rtalari va oxirida Kamyu yana teatrga qaytib, o'zining hamda boshqa mualliflar (Dostoyevskiy, Folkner)ning asarlarini sahnalashtirdi. 1951-yilda nashr etilgan "Isyonkor odam" pamfleti Kamyuning bu turdagi so'nggi yirik asari edi. 1957-yili Nobel mukofoti berilishi bilan qilingan ma'ruzasi mashhur bo'ldi. O'zining bunday yuksak mukofotga loyiq deb topilganini bilgan 44 yoshli adib: "...Men sarosimaga tushdim, ichimda bir hayajon uyg'ondi. O'zimni tinchlantirish uchun menga bunchalik saxiylik qilgan qismat bilan hisob-kitob qilishga to'g'ri keldi. Va men o'z xizmatlarim bilangina unga loyiqman, deb hisoblay olmaganimdan, butun hayotim davomida turli vaziyatlarda madad bergan bir narsaga tayandim. Bu – san'at va yozuvchining roli haqidagi tasavvurim edi...", – degan edi.

1960-yilning 4-yanvarida Rojdestvo bayramini o'tkazib Parijga qaytayotgan Kamyu o'z mashinasida avtohalokatga uchrab halok bo'ladi. U bu davrda "Birinchi odam" romani ustida ishlayotgan edi. Asar yozuvchining o'limidan o'ttiz to'rt yil keyin chop etildi va katta shuhrat qozondiki, adabiyotshunoslar Kamyuning hayotligida e'lon qilingan bironta asari bu qadar mashhur bo'lmaganini e'tirof etishdi.

Kamyu falsafiy qarashlarining tadriji tarixiy sharoit bilan bog'liqdir. Muallifning o'zi ham asarlarining ikki turkumga bo'linishi haqida gapiradi. Dastlabki

– absurd mavzusiga “Sizif haqida asotir” essesi, “Begona” qissasi va “Kaligula” pyesasi kiradi. Isyon mavzusiga esa “Isyonkor odam” essesi va “Vabo” romanini kiritish mumkin.

A.Kamyuning “Sizif haqida asotir” asarida absurd tushunchasi ekzistensializmning asosiy tamoyili ekanligi tadqiq etilgan. Adib inson hayotining be-ma’ni ekanligini Sizifning afsonaviy obrazi orqali gavdalantiradi. Makkorligi uchun narigi dunyoda abadiy jazoga hukm etilgan Sizif ulkan xarsangtoshni tog‘ cho‘qqisiga olib chiqdim, degan chog‘da tosh pastga qulaydi va bu harakat to‘xtovsiz takrorlana beradi. Inson bunday absurdga chiday olmay “isyon” ko‘taradi. Ana shundan beri vaqti-vaqti bilan “isyonlar” ko‘tarilib, ulardan inson o‘zining Sizifga xos ahvolidan qutulish uchun stixiyali ravishda najot izlaydi. Yoki borliqning absurd mohiyati insonni hayotdagi xatti-harakatini belgilash, ya’ni absurdga bo‘yin egish yoki u bilan kelishmay yashashni taqozo etadi.

“Begona” qissasining qahramoni Merso taqdirdan ro‘shnolik ko‘rmaydi. U ishdan haydalmaydi, boshliqdan dashnom eshitmaydi, hamkasblari bilan sen-menga bormagan. Lekin jamiyat o‘ziga o‘xshamagani, hamma rioya qilib kel-gan axloq normalariga uyg‘un harakat qilmagani uchun Mersoni begona deb biladi. U ikkita arabni affekt holatida otib o‘ldirgani uchun emas, balki onasi-ning o‘limi kuni yig‘lamagani, shu kuni eski tanishi – Mari degan qiz bilan birga bo‘lgani uchun sud qilinayotgandek ko‘rinadi. Sudda uning qalbi jinoyatchi deb topiladi va jazo og‘ir ko‘rinish oladi – o‘lim.

“Begona”da umrning bebaqoligi, har qanday inson qismatining omonatli-gi haqidagi badiiy haqiqat mavjud. Mana shu “fazilati” uchun ham ba’zilar uni yoqtirmaydi”³⁶.

Mersoning ziddiyatli qalbini tushunish uchun unga barcha liboslarni ye-chib, inson o‘laroq yaqinlashish kerak. Savol tug‘iladi: madaniy, axloqiy va diniy qadriyatlarsiz inson insonmi? Insonga yaqinlashar ekanmiz, qadriyatlarni bosh mezon qilib olamiz, ularga suyanamiz. Mana shu ma’noda Merso hech qanday qadriyatga orqa qilmaydi. Libos kiymaydi.

Birinchi turkumga kirgan “Begona” qissasidagi bosh qahramon tabiati va ruhiyatining tasviri nafaqat fransuz adabiyoti, balki jahon adabiyotidagi ko‘plab asarlardan butunlay farq qiladi. Yozuvchi bir qarashda bemehr, lo-qayd va odam o‘ldirgan jinoyatchi yigit Mersoni qoralash yo‘lini tutmaydi. Aksincha, uni inson sifatida kashf etish, tushunish va anglab yetishga harakat qiladi.

Biz ko‘pincha badiiy qahramon tahlilida asosiy mezon qilib olganimiz singari Mersoni muhit, jamiyat, siyosat bilan bog‘liq bo‘lgan ijtimoiy hodi-

³⁶ Ermatov H. Nobel mukofoti sovrindorlari. – T.: G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2011-y.

sa sifatida qabul qilishimiz mumkin emas. U doimo haqiqatdan qochib, ikki-yuzlamachilik asosida yashashga asoslangan insonlar jamiyati uchun begona. Kamyuning o'zi ta'kidlaganidek, "uni atrofdagilar o'yiniga qo'shilmagani uchun jazolashadi... U yolg'on gapirishdan bosh tortadi... jamiyat esa bundan o'zini xavf ostida qolganday sezadi"³⁷. Bema'ni, absurd dunyoda yashashga mahkum insonni ilohiy xususiyatlar sohibi bo'lgan g'aroyib mavjudot sifatida tushunib yetishga intilish ekzistensializm adabiyoti vakillarining asosiy vazifalaridan biri edi.

A.Kamyuning o'zi "faylasuf bo'lishni istasang, romanlar yozish kerak" degan fikrni qayd etadi. Shundan bo'lsa kerak, uning uchun badiiy asarlar va ulardagi qahramonlar falsafiy qarashlarni bayon etishda muhim vosita sanalgan. Masalan, "Vabo" romanining asosiy qahramonlari muallif shaxsining ba'zi qirralarini namoyon etishi barobarida Kamyu falsafiy dunyoqarashini ham aks ettiradi. "Sizif haqida asotir"dagi absurd olam muhitida keyinchalik "Begona", "Anglashilmovchilik", "Kaligula" singari qissa va pyesalarning qahramonlari ham yashaydilar.

"Vabo" romani Kamyu Qarshilik harakatiga a'zo bo'lgan va "Komba" gazetasiga muharrirlik qilgan paytida yozila boshlagan va 1947-yilda chop etilgan. Asar ustida ishlayotib adib kundaligiga shunday deb yozadi: "Vabo" yordamida biz zaharlangan atmosfera va ayriliqdan qattiq azob chekkanligimizni aytmoqchimiz. Shu bilan birga men bu izohni borliqqa bir butun qilib kengaytirmoqchiman". Vabo nafaqat kasallik – yovuz kuch, ayovsiz qamchi va nafaqat urush, shuningdek, jamiyat va gunohsiz bolalarning o'limidir. Vabo moslashuvchan bo'lib, uning mikroblari hamma joyga in quradi. Har bir ehtiyotsiz qadamlarni poylab turadi. Vabo falokat – sukunatda jim turadi, ba'zan esa portlab ketadi, lekin hech qachon yo'qolib ketmaydi. Shunday kun keladiki, u odamlarni g'am-anduhga ko'mib, shahardagi barcha kalamushlarni uyg'otib, ularni osoyishta shaharning ko'chalarini o'pirib tashlashga jo'natadi.

Kamyuning asaridagi voqealar ham xuddi shu tarzda boshlanadi. Doktor Rie yashaydigan Oran shahriga o'lat epidemiyasi tarqaydi. Shahardan chiqish va unga kirish taqiqlab qo'yiladi. Shahar ahli, uning mehmonlari bunday ayriliqdan tushkunlikka tushib umidsiz ahvolda qolishadi. Shahar qabristonlari son-sanoqsiz qurbonlarga to'lib toshadi. Aholi ehtiyotkorlikdan tinkasi qurib bir-birlariga shubha bilan nigoh tashlaydilar. Butun shahar aholisi kelajakka umidsizlik bilan qaray boshlaydi. Asar qahramoni doktor Riening aytishicha: "Vaboni tushunish – bu uni qabul qilish degani emas. Uni tushunish uchun telba yoki ko'r, sodda qilib aytganda, ahmoq bo'lish kerak. Ming afsuski, vabo bilan kelishishga to'g'ri keladi".

³⁷ Великовский С. Проклятые вопросы Камю. Камю А. Избранное. – М.: Правда, 1990.

Umuman, asarda insonning yolg'izligi haqidagi fikr oldinga suriladi. Inson atrof-muhitga qarama-qarshi qo'yiladi, lekin u tashqi muhit doirasidan chiqib keta olmaydi, dunyoni anglab yetishda ojizlik qiladi.

Kamyu o'zining har bir asarida inson va uning hayotdagi o'rni, o'limning haq ekanligi, hayotning mazmuni haqida fikr yuritadi va ana shu savollarga javob izlaydi. Amerikalik tadqiqotchi Syuzan Zontag: "Kamyuning asarlarida asosiy o'rin bosh qahramonlar hayotiga emas, balki gunohkorlik va begunohlik masalalariga bag'ishlangan. Uning ijodi yuksak san'ati yoki chuqur ma'nosi bilangina emas, balki mutlaqo boshqa tomondan, ya'ni axloqiy go'zalligi bilan ham ajralib turadi"³⁸, – deya ta'rif beradi.

Alber Kamyuning merosi XX asr adabiyotining takrorlanmas sahifalaridan sanaladi.

Yana bir fransuz gumanist adibi Antuan de Sent-Ekzyuperi (1900 – 1944-y.) Malro, Sartr, Kamyu singari fransuz adabiyotida o'ziga xos o'ringa va ovozga ega bo'lgan ijodkorlar sirasiga kiradi.

Sent-Ekzyuperi 1900-yilning 29-iyunida Lion shahrida ildizi qadimiy, vaqt o'tib qashshoqlashib qolgan zodagonlar oilasida dunyoga keldi. Ekzyuperi 12 yoshga to'lganda birinchi bor havoga ko'tarilgan: o'sha paytdagi mashhur fransuz uchuvchisi Gabriel Salez uni Ambore shaharchasi yaqinidagi aerodromdan birga olib osmonga uchadi. Parvoz ishqida mana shu lahzadan boshlab yosh Antuanning hayotdagi asosiy, bir umrlik maqsadi bo'lib qoldi.

Aviatsiya Sent-Ekzyuperi uchun birinchi navbatda dunyoni o'rganish, uni kashf etish, insondagi nodir fazilatlarni tarbiyalovchi, odamlar va mamlakatlar o'rtasidagi hamkorlikka, birodarlikka yo'l ochuvchi vosita edi. U o'zini hech qachon professional yozuvchi, deb hisoblamagan edi. "Yozishdan aval yashash kerak" – bu so'zlar Sent-Ekzyuperining bir umrlik shioriga aylandi. U chetdan turib kuzatishdan, voqelikdan uzoq mulohazalar chiqarishdan ko'ra, sodir bo'layotgan voqealarning faol ishtirokchisi bo'lishni ma'qul ko'radi. Ispaniyada fuqarolar urushi boshlanishi bilan "Pari suar" gazetasining muxbiri sifatida bu mamlakatga jo'naydi.

Sent-Ekzyuperining ijodiy merosi "Janubiy pochtachi" (1928-y.), "Tungi uchish" (1931-y.), "Bashar sayyorasi" (1939-y.), "Harbiy uchuvchi" (1942-y.) "Kichkina shahzoda" (1942-y.) asarlari va tugallanmagan "Qal'a" falsafiy romanidan iborat.

1930-yilda Buenos-Ayresda yozilgan "Tungi uchish" asari 1931-yili Fransiyadagi Gollemar nashriyotida chop etildi va o'sha yiliyoq, "Femina" adabiy mukofoti bilan taqdirlandi. Adabiyotshunoslar ushbu romanni, "ular yashayotgan jamiyatdagi xudbinlikka qarshi yozilgan burchning go'zalligi va ulug'vorligi

³⁸ Ermatov H. Nobel mukofoti sovrindorlari. – T.: G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2011-y.

haqida hikoya qiluvchi asar”, – deb baholadilar. “Harbiy uchuvchi” asari esa o‘z shakli bilan bir kunlik voqealar haqidagi reportajni eslatadi.

Yozuvchi nemislar qurshovida bo‘lgan Arras shahri tomon uchayotgan fransuz razvedkachi samolyotining parvozi haqida hikoya qiladi. “Bashar sayyorasi”da ta’kidlangan insonlar birdamligi g‘oyasi bu asarda yana ham ke-ngayadi. Asar Ekzyuperining Ispaniya voqealariga bag‘ishlab yozgan gaze-ta ocherklarini yodga soladi. “Harbiy uchuvchi”da yozuvchi qarashlari, o‘y-fikrlari abstrakt xarakterda bayon etilgani, uni Fransiyada nemis harbiy sen-zurasini chalg‘itib bosilib chiqishida muhim rol o‘ynaydi. Asar o‘quvchini asta sekin chulg‘ab oluvchi tashvish va qayg‘u ruhi bilan yo‘g‘rilgan. Shundan bo‘lsa, kerak, adabiyotshunos M.Vaksmaxer “Harbiy uchuvchi”ni insonlarni qo‘lga ki-ritilmagan baxtiga yozilgan elegiya deb ataydi. Yozuvchi asarda inson ma’naviy hayotining oydin yo‘llari va boshi berk ko‘chalari haqida falsafa yurgizadi. XVIII asr ma’rifatchilik falsafasi bilan bog‘liq bo‘lgan insonparvarlik g‘oyalari Ekzyuperi uchun juda ham qadrli bo‘lib, bu ideallar toptalmoqda edi. Eng achinarlisi inson unutildi, kamsitildi va tahqirlandi. Shuning uchun yozuvchi insonlarni so‘zdan amaliy ishga o‘tishga undaydi. Yozuvchining fikricha bu-ning faqat bitta yo‘li bor, u ham bo‘lsa – faoliyat ko‘rsatish.

Sent-Ekzyuperi ijodidagi muhim asarlardan biri “Kichkina shahzoda” fal-safiy ertagi 1942-yilda yozuvchi Nyu-Yorkda yashagan paytida yozildi. Ushbu asar janr va kompozitsiya bo‘yicha avvalgilardan farq qiladi. Dunyoning yuzlab tillariga tarjima qilingan ushbu asar fransuz yozuvchisining eng mashhur asari sifatida tan olingan.

Sent-Ekzyuperi o‘z qahramoniga 5 – 6 yoshdagi bola ruhiyatiga xos xusu-siyatlarni ato etgan. Asar davomida bolalik dunyosi kattalar dunyosiga qarama-qarshi qo‘yiladi. Kattalarning romantika va go‘zallikni his qilish kabi hislardan yiroq ekanligi bolani hayratga soladi. Bolalar olami tasavvurlarga boy, katta-larnikiga nisbatan fantaziyasi kuchli. Bu kattalarning shahzoda chizgan ras-mini “shlyapa” deb ataganlarida yaqqol ko‘rinadi. Aslida esa suratda filni yutib yuborgan ilon chizilgan bo‘ladi. Bola hatto kattalar ko‘ra olmaydigan quticha ichidagi qo‘zichoqni ham ko‘ra oladi. Umuman shahzoda hali kattalar qada-mi yetmagan soflik sayyorasining sohibidir. Bosh qahramon ismsiz – Kichkina shahzoda deb atalishi ham shundan.

Sent-Ekzyuperi asardagi Baobab obrazi orqali insoniyatga xavf solayotgan fashizmni va inson ma’naviy barkamolligining asosiy “kushanda”si hisoblan-gan loqaydlikni tasvirlagan: “Bizda shunday bir qoida bor, – dedi Kichkina shahzoda keyinchalik menga. – Ertalab uyqudan turib yuz-qo‘lingni yuv-gach, uyoq-buyoqni yig‘ishtirgandan so‘ng darhol sayyorangni tozalashga kirishmog‘ing lozim. Baobablarni har kuni, qanday qilmay yo‘q qilib turish kerak. Ammo ularni gul ko‘chatidan ajrata bilish kerak: ikkalasining niholi

bir-biriga judayam o'xshaydi. Bu haddan tashqari zerikarli ish, lekin sirayam qiyin emas”.

Sent-Ekzyuperi ertak va rivoyatlarning an'anaviy qahramonlarini noan'anaviy va favqulodda holatlarda tasvirlaydi. Masalan, birinchi sayyorada yashovchi qirolning boshqa qirollardan farqi shundaki, u yolg'iz (sayyorasidagi yagona kalamushni hisobga olmaganda) yashaydi. Juda ham kichkina sayyora-da umr kechiruvchi bu qirol faqat “Oqilona farmoyishlar berish” bilan chegaralanadi. Yozuvchi ertakda abstrakt romantik obrazlarni oddiy maishiy obrazlar bilan qo'shib yuboradi. Tulkining ovchi va tovuqlar haqidagi mulohazalari fikrimizning dalili bo'la oladi. “Kichkina shahzoda”da asotir va marosimlarga borib taqaluvchi qadimiy sehrli ertak semantikasi qayta jonlantirilgan: shahzoda sayyorama-sayyora kezib, bir qancha sinovlardan o'tganday bo'ladi va oxir-oqibat yerda u haqida yangi bilimlarga ega bo'ladi.

Yerda bolaga birinchi to'qnash kelgan jon zod – ilon. Bu jon zod bolaga odamlar tomon yo'l ko'rsatadi va o'z zahri bilan uni yana o'z sayyorasiga qaytishiga yordam berishini va'da qiladi. Ilon bolaga insonlar haqidagi achchiq haqiqatni ochadi.

“ – Odamlar qayerda, odamlar? – deb tag'in so'radi nihoyat Kichkina shahzoda. – Sahroda, har qalay, o'zingni yolg'iz sezarkansan kishi... – Odamlar orasida ham o'zingni yolg'iz sezaverasan, – deb qo'ydi ilon”.

Sent-Ekzyuperi ijodining asosiy fazilati – insondagi mehr va iroda qudratiga bo'lgan ishonchni uyg'otib, kitobxon qalbini yoritadi. Ijodkor insonlarni doimo yagona maqsad yo'lida – insoniylikni saqlab qolish uchun birlashishga chaqirdi. Yozuvchi yaratgan qahramonlar irodali, fidoiy, ezgulik yo'lida halok bo'lishga tayyor insonlar. Uning fikricha inson bo'lish – bu mas'uliyatli bo'lish deganidir. U butun ijodi davomida ana shu g'oyani ilgari surdi.

Mavzu bo'yicha nazorat savollari:

1. San'at va adabiyotning asosiy vazifasi.
2. XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlarning san'at va adabiyotga ta'siri.
3. Badiiy adabiyotda an'anaviy realizm va novatorlik.
4. Naturalizmning falsafiy asoslari haqida ma'lumot bering.
5. E.Zolya va aka-uka Gonkurlar naturalizmi.
6. Dekadentlik adabiyotining ijtimoiy asoslari va o'ziga xosliklari.
7. Simvolizm va uning vakillari.
8. Badiiy ijodda modernizm tushunchasi.
10. Modernizm yo'nalishlarining (ekspressionizm, dadaizm, kubizm, futurizm, abstraksionizm, syurrealizm) o'ziga xosliklari.
11. M.Prust ijodida “ong oqimi” masalasi.

12. J.Joysning “Uliss” romani – jahon adabiy hodisasi sifatida.
13. Modernizmning Kafka ijodida namoyon bo‘lishi.
14. Ekzistensializmning ijtimoiy-falsafiy asoslari.
15. Kamyu ijodida absurd falsafasi badiiy talqini.
16. Sent-Ekzyuperi ijodining asosiy fazilati.

Adabiyotlar:

1. Азизов Қ, Қаямов О. Чет эл адабиёти тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1982.
2. История французской литературы. – М.: 1951. Т.2
3. Храповицкая Г.Н. Реализм в зарубежной литературе (Франция, Англия, Германия, Норвегия, США). – М.: “Академия”. 2006.
4. Б.А.Гиленсон. История зарубежной литературы конца XIX – начала XX века. – М.: Академия, 2008.
5. Қосимов А., Хўжаев С. XX аср чет эл адабиёти. Ўқув қўлланма. – Фарғона: 2004.
6. Хўжаев С. Немис адабиёти тарихи.. О‘қув қўлланма. Ўқув қўлланма. – Фарғона: 20047.
7. Қурунов Д., Мамажонов З., Шералиева М. – Адабиётшунослик луғати. – Т.: Akademnashr, 2010
- Долгов К. Эстетика Жан-Поля Сартра. – М.: Знание, 1990.
8. Анвар Шер. Жан-Поль Сартр ва бадий ижод эстетикаси // Jahon adabiyoti. 2014, №4.
9. Эрматов Х. Нобель мукофоти совриндорлари. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011.
10. Жойс Ж. Улисс саргузаштлари. – Т.: Ўзбекистон. 2013.

12-MAVZU: XX ASR AQSH VA LOTIN AMERIKASI ADABIYOTI

REJA:

1. AQSh adabiyoti:
 - a) T.Drayzer ijodi;
 - b) Folkner ijodi;
 - d) E. Xeminguey ijodi;
 - e) R.Ellison, J.Selinjer, U.Stayron ijodi.
2. Lotin Amerikasi adabiyoti:
 - a) X.L.Borxes ijodi;
 - b) Pablo Neruda ijodi;
 - d) X.Kortasar ijodi;
 - e) G.Markes ijodi;
 - f) P.Koelo ijodi.

Tayanch soʻz va iboralar: T.Drayzer: “Amerika fojeasi”; Folkner; E.Xeminguey: “yoʻqotilgan avlod”, “Chol va dengiz”, J.Selinjer, R.Ellison, U.Stayron, X.L.Borxes, Pablo Neruda, X.Kortasar, G.Markes: “Yolgʻizlikning yuz yili”, “maftunkor realizm”, P.Koelo: “Alkimyogar”.

AQSh adabiyoti

XX asr Gʻarb adabiyoti ikki asosiy bosqichni bosib oʻtdi. Birinchi bosqich imperializmning soʻnggi davrlariga mos keladi. Bu asrning birinchi yarmi, aniqrogʻi 1945-yilgacha boʻlgan davri boʻlib, ilm-fanning rivojlanishi natijasida madaniyatning yangi shakllari – radio va kinematografiya paydo boʻldi. Ikkinchi bosqich – 1945-yildan keyingi davr boʻlib, burjua jamiyatida chuqur qayta qurilishlar sodir boʻldi: radikal demokratiyaning zamonaviy tizimlari paydo boʻldi, “isteʼmolchilar jamiyati” shakllandi, jahon iqtisodiyotida globallashish jarayonlari jadallashdi.

XX asrda adabiy jarayon ham tezlashdi, koʻplab yangi yoʻnalishlar paydo boʻldi, dabdabali murojaatnomalar qabul qilindi, yangi maktablar paydo boʻldi.

XX asr Amerika adabiyoti boy, rang-barang, shu bilan birga, ziddiyatli va murakkabdir. Dunyodagi eng yosh adabiyotlardan biri boʻlgan AQSh adabiyotining tarixi 400 yildan oshmaydi. Ushbu holat bu adabiyotni oʻziga xos tarzda rivojlanishiga taʼsirini oʻtkazdi. Ovrupa adabiyotiga nisbatan XIX asrda ancha

ortda qolish va XX asrda jadal sur'atda rivojlanish, romantizm maktabining kech rivoj topishi va realizmning jadal rivojlanishi Amerika adabiyotigagina xos xususiyatlardir.

XX asrning birinchi yarmida AQSh adabiyotida katta umumlashmalarga intilish kuchaydi, buni T.Drayzerning "Amerika fojiasi" romani misolida kuza-tish mumkin. Tanqidiy realizm yo'nalishida G.Spenser falsafiy qarashlarining ta'siri sezilarli ekanligi ko'zga tashlandi. Spenser evolyutsionizmining ta'siri T.Drayzerning "Istak trilogiyasi" va J.Londonning bir qancha asarlarida o'z ak-sini topdi.

AQSh adabiyotida novella janri XIX asrdagi mavqeyini yo'qotdi. Uning o'rnini realistik roman egalladi. Shu bilan birga, bir qator yozuvchilar faqat novella janrida ijod qildi. Shunday yozuvchilardan biri O.Genri (Uilyam Sidni Porter) edi. U Amerika adabiyotida "happy end"ning asoschisi bo'ldi va novella janrining yangi yo'nalishini belgilab berdi.

1900-yili T.Drayzerning "Baxtiqaro Kerri" romani nashrdan chiqdi. Yo-zuvchining bu yillarda yaratilgan boshqa romanlari kabi ushbu asar ham naturalizm ta'sirida edi. "Yo'qotilgan avlod" yozuvchilari (E.Xeminguey, F.S.Fitsjerald, G.Stayn, J.Steynbek) yaqin bo'lgan naturalizm bilan bir vaqt-da Amerikaga Ovrupa modernizmi ham kirib keldi, bu yo'nalishning vakil-lari qatoriga Tomas Eliotni kiritish mumkin. U Birinchi jahon urushi davrida adabiyotda yangi she'riy yo'nalishni ochdi. Shoirning 1917-yilda chop etilgan "Alfred Prufrokning sevgi qo'shig'i" to'plami modernizmning manifesti sifa-tida e'tirof etildi.

Yigirmanchi yillardan boshlab hikoya tanqidchilar tomonidan Amerika ada-biyotiga xos janr sifatida qabul qilina boshlandi, uning rivojlanishida jurnallar-ning ahamiyati beqiyos bo'ldi.

XX asrda o'nta amerikalik yozuvchi adabiyot sohasidagi Nobel mukofoti-ga sazovor bo'ldi. 1918-yildan boshlab Nyu-Yorkda adabiyot yo'nalishidagi eng nufuzli mukofot – Pulitser mukofoti yozuvchilarga taqdim qilina boshlandi.

Bolalar adabiyoti rivojlanishda davom etdi. Bolalar adabiyotining klassi-gi L.Frenk Baumning asarlari butun dunyoda nashr ettirildi. Detektiv janrida ijod qilgan adiblardan Deshil Xammet, Reymond Chandler, Jeyms Keynlar-ning asarlari mashhur bo'ldi. 1949-yilda Nobel mukofotiga sazovor bo'lgan U.Folkner XX asrning birinchi yarmida ijod qilgan AQShning eng yirik yozuv-chilaridan biri sanaladi.

50-yillar adabiyotida Jerom Selinjerning "Javdardagi tik jarlik ustida" roma-ni alohida o'ringa ega. 1951-yili chop etilgan bu asar, ayniqsa, yoshlar o'rtasida mashhur bo'ldi. Kitoblarda ilgari taqiqlangan mavzular ko'tarib chiqila bosh-landi (taniqli shoira Elizabet Bishop, yozuvchi Trumen Kapote). 50-yillar AQSh dramaturgiyasida Artur Miller va Tennessi Uilyamlarning pyesalari ajralib

turgan bo'lsa, 60-yillarda Edvard Olbining pyesalari ("Zooparkdagi hodisa", "Bessi Smitning o'limi", "Kim Virjiniya Vulfdan qo'rqadi?", "Barchasi bog'da") teatr sahnalaridan tushmadi.

Amerika adabiyotidagi rang-baranglik bir yo'nalishni ikkinchi yo'nalish tomonidan to'liq siqib chiqarishga yo'l qo'ymaydi, 50 – 60-yillarda barakali ijod qilgan Jek Keruak, Lourens Ferlingetti, Gregori Korso, Allen Ginzberglar o'rnini, postmodernizm vakillari (masalan, Pol Olster, Tomas Pinchon) egalladilar. Keyingi yillarda postmodernchi adib Don Delilloning asarlari mashhur bo'ldi.

AQShda ilmiy fantastika (bu yo'nalishning birinchi to'liqini vakillari Edgar Rays, Berrouz, Myurrey Leynster, Edmond Gamilton, Genri Katter asarlarida asosan kosmosga yetib borgan ilk sayyohlarning sarguzashtlari haqida hikoya qilingan), asr o'rtalariga kelib murakkabroq fantastika ustunlik qila boshladi. Amerikalik fantast-yozuvchilar Rey Bredberi, Robert Xaylayn, Frenk Xerbert, Ayzek Azimov, Andre Norton, Klifford Saymak, Robert Shekilarning nomi butun dunyoga ma'lum. XX asrning ikkinchi yarmidan esa fentezi adabiyoti keng rivojlandi. Amerika fentezisining gullab-yashnashi 1930-yillarda Robert Govardning ijodi bilan boshlandi. XX asrning ikkinchi yarmida bu janr Rodjer Jelyazni, Pol Uilyam Anderson, Ursula Le Guin kabi yozuvchilar tomonidan rivojlantirildi. Fentezi yo'nalishining XXI asrdagi eng taniqli vakili Jorj R.R.Martin bo'lib, u xayolida yaratgan o'rta asrlar haqidagi "Taxtlar o'yini" kvazirealistik tarixiy romanining muallifi.

XX asrning so'nggi choragi – jahon adabiyoti tarixida yetarli darajada murakkab davr: bir tomondan ko'plab yozuvchilar bizning zamondoshlarimiz bo'lib, adabiy oqim "guruchni kurmakdan" ajratgani yo'q, qaysi asarlar adabiyotning oltin fondiga kiradi, qay birlari "o'tkinchi" bo'lib, tez orada unutilib ketadi, buni endi vaqt ko'rsatadi.

Teodor Drayzer (1871 – 1945-yy.). Drayzer ijodi – XX asrning birinchi yarmi Amerika adabiyot va tanqidiy realizmning cho'qqisidir. Drayzer AQSh hayotidagi fojiaiviylikni ko'rsata olgan yirik san'atkordir.

Amerikaning mashhur yozuvchisi Folkner: "Rus adabiyoti Gogolning "Shinelidan" chiqqani kabi, biz Drayzerning romanlaridan chiqqanmiz", – deb aytgan edi.

Drayzer Indiana shtatidagi kichik bir joyda kambag'al ishchi oilasida tug'ildi. Qashshoqlik yoshlikdan bo'lg'usi yozuvchini mehnat qilishga majbur etdi. U ish qidirib Chikagoga boradi, restoranda idish-tovoq yuvadi, tovar stansiyasida nazoratchi bo'lib ishlaydi, kir yuvish ustaxonasida mexaniklik qiladi. 1883-yilda Drayzer Indiana universitetiga kirib, bir yil o'qidi. O'qish vaqtida buyuk rus adibi Lev Tolstoy ijodi bilan tanishadi. Uning asarlari yosh Drayzerga katta ta'sir ko'rsatadi.

Bilimga tashna Drayzer o'sha vaqtda keng tarqalgan Gerbert Spenser falsafasini qiziqib o'rgandi. Spenser "xalqning og'ir ahvoliga hukumat ham, jamiyat ham aybdor emas. Bunga hayotning biologik qonunlari aybdor", degan g'oyani ilgari suradi. Uning qarashlari Drayzerni ijtimoiy voqealarni biologik qonunlar asosida tasvirlashga, turmushni noto'g'ri talqin etishga olib boradi.

Drayzer muxbir bo'lib Chikago, Nyu-York kabi shaharlarda ishlay boshlaydi. Xalqning og'ir ahvoli bilan tanishadi. Lekin Spenser qarashlarining asossizligini tushunib yetmaydi. Dastlabki hikoyalaridagi umidsizlik kayfiyatlari, turmushni to'g'ri anglamaslik oqibatida kelib chiqadi.

Drayzer XIX asrning 90-yillarida Nyu-Yorkda yashab, turli jurnallarda muharrirlik qiladi, maqola va ocherklar yozadi. Xalqning ahvoli bilan yaqindan tanishishi uning kelajakdagi ijodiga ko'plab ma'lumotlar to'plashiga xizmat qildi. Adibning ijodi 1900-yildan boshlandi, shu yili uning birinchi romani "Baxtiqaro Kerri" bosmadan chiqdi va juda qattiq tanqidga uchradi. Faqat 1911-yilda Drayzerning ikkinchi romani "Jenni Gerxard", shundan so'ng ketma-ket "Moliyachi", "Titan", "Daho" romanlari yuzaga keladi. Birinchi jahon urushidan so'ng, 20-yillar o'rtasida ikki jildli "Amerika fojiasi" nashrdan chiqqach, adib yirik tanqidiy realist sifatida butun dunyoga taniladi.

Drayzer ijodining birinchi davrida (1900 – 1917-yy.) yirik realistik asarlar yoziladi. Spenser falsafasiga berilishi esa ijodkorda ziddiyatli fikrlar va yanglish xulosalar tug'ilishiga sabab bo'ladi.

"Baxtiqaro Kerri" (1900-y.) romanining asosiy g'oyasi Amerikada barcha uchun barobar imkoniyatlar mavjud degan soxta tasavvurni fosh etish. Qahramon kambag'al fermer qizi Karolina Miberni, uni oilada erkalab "jajji Kerri" deb atashadi. Kerri esli-hushli bo'lsa ham, lekin hayotiy tajribasi yo'q, yoshlik orzulari bilan yashovchi bir qiz edi. Xudbinlik tabiatiga xos sifat, u bilimga emas, balki dunyoviy ne'matlarga intiladi. Kerrining orzu-istaklari kapitalistik illatlar avj olgan shaharda amalga oshishi qiyin edi. U sarson-sargardonlikda haftalab ish axtaradi. Poyabzal fabrikasidan oddiy ish topib, og'ir sharoitda ishlay boshlaydi va oradan ko'p vaqt o'tmay kasal bo'lib qoladi. Betobligi sabab ishga chiqolmaydi va ishdan bo'shatiladi. Shahardagi opasining uyida yashashga imkoniyat topa olmay, qishloqdagi uyiga qaytishni istamaydi va boshqalarga "beg'araz" yordam ko'rsata boshlaydi. Dastlab Kerri savdo firmasining xizmatchisi, olifta yigit Charlz Druenning yaxshi kiyinishi va chiroyli gaplariga uchadi. So'ngra bu "oshiq"ning o'rnini mayxona boshqaruvchisi, puldor va oilali Gerstvod egallaydi. Kerri Drueni tashlab, Gerstvod bilan Nyu-Yorkka qochib ketadi. Gersvod asta-sekin bor boyligidan ajralib, ishsiz qoladi. Pulsiz va ishsiz qolgan odam xudbin ayolga ortiqchalik qiladi. Kerri Gersvodni tashlab ketadi. Qashshoqlikning eng tuban darajasiga tushib ketgan Gersvod oxir-oqi-

bat o'lib qutuladi. Kerri esa teatrdagi ishlab, muvaffaqiyat va moddiy boylikka erishadi. Ammo insoniylik sifatlarini yoqotadi. Yozuvchi Kerrining muvaffaqiyatga erishishini tasodifiy hol, Amerikada dollarning halokatli ta'siri natijasi, deb ko'rsatadi.

"Baxtiqaro Kerri" romanida kapitalistik jamiyatda yashayotgan xalqning og'ir turmush sharoiti ochiq oydin aks ettirilgan. Buni biz Kerrining yuztubandan ketishi evaziga ko'tarilishida, burjua Gerstvud oilasidagi munofiqlikda, boy kvartal Brodveydagi dabdabali hayot orqali, ishsizlik natijasida ko'chaga chiqarib tashlangan son-sanoqsiz insonlarning och-yalang'och tentirab yurishlarida ko'ramiz.

"Jenni Gerxardt" (1911-y.) romanida ham kambag'al oiladan chiqqan qizning burjua jamiyatidagi fojiasi ko'rsatilgan. Asarning g'oyaviy yo'nalishi oddiy qizning axloqiy pokizaligi, uning buzilgan burjua axloqiga qarshi qo'yilishida namoyon bo'ladi. Romanning asosiy syujet yo'li ishchi qizi Jennining fojiasi, u bilan millionerning o'g'li Lester Keyn o'rtasidagi sevgi tarixi bilan bog'liq. Kambag'al qiz Jenni va boy yigit Keyn o'rtasidagi muhabbat o'sha jamiyat urf-odatlarida hamda ijtimoiy adolatsizliklar sabab yoshlarning oila qurishiga to'g'anoq bo'ladi.

Drayzer oddiy qizning odobi, vafodorligi, qalbining musaffoligini ko'rsatish orqali xalqning kuch-qudratiga ishonchini ifodalaydi. Jenni o'zining eng yaqin kishilari – ota-onasi, qizi Vesta va sevgan insoni Lesterdan ajraladi. Lekin bunday og'ir yo'qotishlar uni umidsizlikka tushirmaydi. U yetim bolalarni asrab oladi va bundan keyingi hayotini ularning tarbiyasiga bag'ishlaydi.

Drayzerning "Amerika fojiasi" (1925-y.) asari Birinchi jahon urushidan so'ng yozilgan monumental ikki tomli romandir. Asarning bosh qahramoni burjua-meshchan oilasidan chiqqan bola Klayd Grifitsdir. Klayd burjua jamiyatiga xos yuzsizlik, boylik orttirish yo'lida har qanday vositalardan foydalanish kabi chirkin illatlarni o'zlashtira boradi. U tushgan mashina bir qizni bosib ketgach, makonini o'zgartirib, boy amakisi yashaydigan shaharga ko'chib o'tadi. Klayd amakisining fabrikasida ishlay boshlaydi va bu yerda qishloqdan kelib, xizmat qilayotgan kambag'al qiz Roberta Olden bilan tanishadi. Qizni yoqtirib unga uylanmoqchi bo'ladi, lekin boylikka, mavqega erishish maqsadida u badavlat oiladan bo'lgan Sondra Finchlini tanlaydi. Klaydning aybi bilan Roberta halok bo'lgach, sud jarayonida fojiali voqeaning siri ochiladi. Klayd o'lim jazosiga mahkum qilinadi.

Romanda Klayd Grifitsda uyg'ongan xudbinlik Amerika burjua jamiyati va uning zo'ravonlikka asoslangan vahshiy qonun-qoidalarining oqibati ekani ko'rsatiladi. Undagi individualistik xirs Roberta Olden, shuningdek, Sondra Finchliga bo'lgan munosabatda ham namoyon bo'ladi. Sondra yosh va chiroyli qiz, lekin Klaydni uning go'zalligi emas, balki boyligi qiziqtiradi. Burjua dunyo-

sining axloqi, boylikka sigʻinish kishining tabiiy his-tuygʻularini barbod etadi. Bu narsa oddiy amerikalik yigit Klayd shaxsiyatida ochiq koʻrinadi.

Amerikacha orzu mehnat qilishga undovchi omil emas, qotillikka yetaklovchi omilga aylanadi. Romanda Drayzer uch bora vaziyatni takrorlaydi:

1. Klaydning oʻzi.

2. (Klayd tomonidan oʻldirilgan) Roberta – fabrika xoʻjayinining jiyani boʻlgan Klayd orqali yuqoriga koʻtarilmoqchi boʻladi. Bunda yozuvchi vaziyatni soddalashtirishga harakat qilmaydi: Klayd Sondrani sevadi, bu muhabbat zamirida qurilgan oila orqali davlatga yetishmoqchi boʻladi, xuddi Roberta singari.

3. Prokuror Meyson. U yuqoriga koʻtarilish qay darajada murakkab ekani ni biladi. Meyson ayblovdchiga sud hukmi bilan jazo qoʻllanilishidan manfaatdor, chunki bunga erishsa, shtat prokurorligiga nomzodini qoʻyishi mumkin. Meyson Klaydning hal qiluvchi zarbani bermaganligini, bevosita jinoiy harakat qilmaganini bilsa-da, yordamchisiga dalillarni qalbakilashtirishiga xalaqit qilmaydi.

Klayd obrazi Drayzer ilgari yaratgan Kerri, Kauervud va Vitli obrazlariga oʻxshamaydi. Ular kabi favqulodda kuchga ega boʻlgan shaxslardan ham emas, u oddiy amerikalik inson. Voqealar tasvirida ham oʻzgarish bor. Bundan avvalgi asarlarida ijtimoiy omillar bilan birga, biologik omillar maʼlum darajada oʻrin egallagan edi. Bu romanda esa ijtimoiy voqealarning mohiyati toʻgʻri talqin etiladi va real koʻrsatiladi.

“Amerika fojiasi” voqelikning keng qamrab olinishi, koʻtarilgan gʻoya va tanqidiy fikrning chuqurligi, badiiy mahoratning yuksakligi bilan jahon adabiyotining eng yaxshi realistik asarlari qatoridan joy oladi.

Yozuvchining “Istak trilogiyasi” Amerika adabiyotida tanqidiy realizmning eng yaxshi namunasidir. Kaupervard Balzak yaratgan pulga oʻch, yuzsiz, oltin asosiga qurilgan dunyoning bosqinchilikdan iborat xarakterini aks etgan tipik obrazni eslatadi.

Uilyam Folkner (1897 – 1962-yy.). XX asr AQSh adabiyotining yirik namoyandalaridan biri. U “Nurafshon avgust”, “Shovqin va qahr”, “Shahar”, “Qoʻrgʻon”, “Qishloq”, “Ayiqlik”, “Xoku turobni bulgʻovchi”, “Sahro”, “Oʻlim toʻshagida”, “Sartoris”, “Avessalom, Avessalom”, “Rohibaga marsiya”, “Hikoyalar majmuasi” singari jahonga mashhur asarlar muallifi.

“Rivoyat” va “Oʻgʻrilar” romanlari “Pulitzer” mukofoti bilan taqdirlangan. 1950-yilda uning asarlari Nobel mukofotiga sazovor boʻldi. Folkner dunyoning oʻziga xos, betakror, eng keskin uslubli adiblaridan biri. U inson fojialarini eng yuksak gumanizm nuqtai nazaridan yoritadi. XIX – XX asr Amerika hayoti, tarixi realliklarini, tang vaziyatlarni haqqoniy, qiziqarli tasvirlaydi. Oʻziga xos “tang” uslubda yozadi. Uning barcha asarlari, ularning voqealari, qahramonlari oʻzaro chambarchas bogʻlanib ketadi. Va yaxlit sanʼat di-

yorı gavdalanadi. Realizm, naturalizm, modernizm uning asarlarida yorqin, ta'sirchan adabiy-badiiy hodisa kabi hayratga soladi. Agar Xemingueyning tashqi ko'rinishi, fe'l-atvori, adabiyotdagi uslubi modaga kirgan bo'lsa, Folkner Amerika va jahon adabiyotiga real chuqur ta'sir ko'rsatdi. Xeminguey jahon urushlari (Birinci va Ikkinchi), turli mamlakat va odamlar haqida yozgan bo'lsa, Folkner o'zining aksariyat asarlarida AQShning Missisipi shtatining Yoknapatof okrugi haqida yozdi.

Umuman olganda, mazkur okrug AQShning agrar hududi bo'lib, bu yerda sanoat, ishlab chiqarish munosabatlari yetarli darajada rivojlanmagan, irqiy munosabatlarda muammolar yetarli darajada. Tabiiy rivojlanish to'xtatilganda, hatto odamlar xotirasida ham ko'p narsalar yo'q bo'lib ketadi, tarix afsonaga aylanadi.

Bu afsona hozirga qadar yashab keladi. Adabiyot u bilan chambarchas bog'liq. Bu afsona janubliklarga o'z ma'naviy mustaqilligini saqlab qolishga yordam beradi. AQShda hozir regional adabiyot deyarli yo'q, garchi Gottornni Yangi Angliyasiz, Mark Tvenni esa Yovvoyi G'arbsiz tasavvur qilish qiyin bo'lsa ham. Shuningdek, janubiy romanchilik maktabi haqida ham gapiriladi. Bu janubliklar yo'qolib ketmaganliklaridan dalolat beradi. Folkner bu afsonaning mohiyatini juda aniq, yorqin bo'yoqlarda aks ettiradi.

Adibning 1924-yili nashr ettirilgan "Marmar favn" she'riy to'plami muvaffaqiyat keltirmadi. 1925-yili u taniqli yozuvchi Shervud Anderson bilan tanishdi, aynan u Folknerga she'riyat bilan emas, nasr bilan shug'ullanishni, o'zi yaxshi bilgan Janub va janubliklar haqida yozishni maslahat beradi. 1926-yili uning "Askar mukofoti" romani chop ettirildi. Adib urushdan qaytib kelib, tinch hayotga moslasha olmagan, jismoniy va ruhiy majruh kishilarning fojiasini tasvirlaydi. 1927-yili "Moskitlar", 1929-yili esa "Sartoris", "Shovqin va qahr" romanlari e'lon qilindi. Shundan keyin Folkner o'zini to'liq adabiyotga bag'ishlashga qaror qildi. Zo'ravonlik va qotillikka bag'ishlangan "Ibodatxona" (1931-y.) romani katta shov-shuvga sabab bo'ldi.

30-yillarda Folkner gotika uslubida "O'lim to'shagida", "Sartoris", "Avessalom, Avessalom" romanlarini yozdi. 1942-yili yozuvchi o'zining eng mashhur qissalaridan biri "Ayiqlik"ni chop ettirdi. 1948-yilda "Xoku turobni bulg'ovchi" deb nomlangan rasizm muammosi bilan bog'liq muhim ijtimoiy roman yozdi. 40 - 50-yillarda yozuvchining Janublik zodagonlarning fojiali taqdiriga bag'ishlangan "Shahar", "Qo'rg'on", "Qishloq" romanlaridan iborat eng yaxshi trilogiyasi nashrdan chiqdi. 1949-yili Folkner zamonaviy roman janrini rivojlantirishdagi xizmatlari uchun Nobel mukofotiga sazovor bo'ldi.

I.G'ofurov "Uosh", "Emili uchun atirgullar", "Qora musiqa", "To'zonli sentyabr", "O't qo'yuvchi", "Qorong'i tushganda", "Alvon yaproqlar", "Karkasson" hikoyalarini o'zbek tiliga tarjima qilgan.

Ernest Xeminguey (1899 – 1961-yy.). XX asr tengdoshi bo'lgan Ernest Xeminguey davrning asosiy voqealariga guvoh bo'ldi. U o'z davri va o'zi bilgan odamlar haqida yozdi, yozganda ham haqqoniy, aniq, hayron qolarli darajada lo'nda, sodda va teran yozdi. Uning mahorati ham aynan shunda edi. Hayotlik paytidayoq u Amerika klassigi sifatida tan olingan edi.

“Yozuvchining vazifasi o'zgarmasdir, – deydi Xeminguey. – Uning o'zi o'zgarishi mumkin, biroq vazifasi muqimligicha qoladi. Ya'ni, haqqoniy yozish kerak va haqiqatni anglagach, uni shunday bayon qilish kerakki, u o'quvchining ongiga o'z tajribasining ajralmas qismi sifatida singsin”³⁹.

Ernest Xeminguey Ouk-Park shahrida shifokor oilasida tug'iladi. U maktabni bitirgandan so'ng, kichik bir gazetada ishlaydi. Ovrupaga boradi: avval Fransiya, keyin Italiya joylashgan Amerika sanitar qismlarida turib, Birinchi jahon urushida qatnashadi. Urushdan so'ng u Amerika gazetalarining muxbiri sifatida o'z mamlakatiga qaytib, Florida sohillarida istiqomat qiladi.

Xeminguey Ispaniya respublikachilarining fashist fitnachilariga qarshi olib borgan kurashlarida faol qatnashgan va bu haqida ko'p asarlar yozgan, Ikkinchi jahon urushi yillarida aviatsiya qismlarida muxbir bo'lib ishlagan. Ittifoqchilar armiyasining Fransiya bostirib kirishlarida ishtirok etgan.

Xeminguey ijodining boshlanishi Birinchi jahon urushidan keyingi yillarga to'g'ri keladi. “Bizning zamonda” (1925-y.) kitobiga kirgan hikoyalarida yozuvchi, birinchidan, asarning lirik qahramoni Nik Adamsning yoshligi, o'smirlik yillari, sevgisi va oilasi haqida hikoya qilsa, ikkinchidan, tinch hayot haqidagi xayollarga qonli urush voqealarini qarama-qarshi qo'yadi. Individualistik xarakterda bo'lsa ham, asarda urushga qarshi qahramonning noroziligi bayon etiladi.

Imperializm keltirib chiqargan bosqinchilik urushlarini nafratlashga bag'ishlangan “Alvido, qurol!” (1929-y.) romani yozuvchi ijodida muhim bosqichni tashkil etadi. Asarda Birinchi jahon urushi yillarida Avstriya frontida ro'y bergan voqealar hikoya qilinadi. Sanitar xizmati leytenanti amerikalik Genri urushning butun dahshatlari – ocharchilik, ifloslik, o'zaro qon to'kish va son-sanoqsiz begunoh kishilarning o'lib ketayotganligini ko'rib, urush haqidagi fikrlarining puch xayoldan iborat ekanini biladi va umidsizlikka beriladi. Italian soldat, ofitserlari bilan samimiy suhbat va aloqalar uni milliy xudbinlik va mag'rurlikdan xoli qiladi. Shuning uchun leytenant Genri urushdan yuz o'girib, qurolini tashlab, betaraf mamlakat – Shveysariyaga o'tib ketadi. Yozuvchi urush qabohatlariga shaxsiy hayotni qarshi qo'yadi. Genri Ketrin Berkliga bo'lgan muhabbati bilan urush dahshatlaridan, dunyo mashaqqatlaridan qutulishga intiladi. Lekin u na shaxsiy hayotda va na mu-

³⁹ Хемингуэй Э. Писатель и война: Речь на 2 Конгрессе американских писателей // Писатели США о литературе: В 2-х т. – М., 1982. – С. 90.

habbatda baxt topadi. Ketrin tugʻruqxonada oʻlganidan soʻng Genri butunlay umidsizlikka tushib qoladi. “Alvido, qurol!” romanida Birinchi jahon urushi va umuman urush qoralanadi. Biroq unda bayon etilgan norozilik shaxsiy yoʻsindadir.

“Bu kitobning muallifi, – deb yozadi Xeminguey asar boshida, – ongli suratda shu fikrga keldiki, urushlarda jang qilayotgan odamlar dunyodagi eng ajoyib odamlardir, frontning qizgʻin janglar olib borayotgan qismlariga kirib borganing sari bunday ajoyib kishilarga koʻproq duch kela boshlaysan. Lekin urushni boshlaganlar, uning oloviga yana olov tashlab turganlar, iqtisodiy raqobatdan, foyda undirishdan boshqa narsani oʻylamaydigan toʻngʻizlardir... Men urush olovini yoqqanlar... otib tashlanmogʻi zarur, deb hisoblayman”.

Xemingueyning 30-yillarning oʻrtalarigacha boʻlgan asarlarida u, tashqi dunyoga munosabatida ziddiyatli va individualist ijodkorligicha qoladi. Oʻsha yillari ocherk shaklida yozgan “Tushdan keyingi oʻlim” (1932-y.) kitobida oʻlim mavzusi yana ham ochiq koʻrinadi. Asarda buqalar jangi va unga bogʻliq qoidalar batafsil beriladi. Buqalarni oʻldiruvchi matadorlar yoki matadorlarni halok etuvchi buqalar, otlarning yorilib ketgan qornidan otilib chiqayotgan qonlar fojia ustiga fojia va, ayniqsa, jarohatlangan odamning oʻlimi oldidan kechirgan azoblari umidsizlik ruhida tasvirlanadi.

“Afrikaning yashil tepaliklari”da (1935-y.) ham yuqoridagi kitobiga xos boʻlgan oʻlim masalasi koʻtariladi. Agar “Tushdan keyingi oʻlim” matador bilan buqa oʻrtasidagi olishuvda ikkalasidan birini halok etishi bilan tugasa, bunda ovchi haqida gapiriladi va, albatta, voqea ovchining gʻalabasi hamda hayvonning oʻlimi bilan yakunlanadi.

Yolgʻizlik, umidsizlik yozuvchining boshqa hikoyalarida ham aks etadi. Masalan, “Toza va yorugʻ joyda” (1936-y.) kitobi qahramoni kecha va qorongʻilikdan vahimaga tushadi, uning uchun yagona makon toza va yorugʻ mayxona boʻlib qoladi. 30-yillarning oʻrtalarida Xeminguey ijtimoiy voqealarga murojaat qiladi. Shu davrga xos romani “Hayot yoki mamot” (1937-y.) qahramoni Garri Morgan oʻz oilasini boqish yoʻlida tinmay ishlaydi. U yashashga boʻlgan tabiiy ehtiyojini qondirish maqsadida burjua jamiyatining vahshiylikka asoslangan qonunlariga tayanib oʻzini ham ayamaydi, boshqalarga ham shafqat qilmaydi. Hatto odam oʻldirishgacha borib yetadi. U faqat oʻzining shaxsiy kuchiga ishonadi. Kuba anarxistlari bilan toʻqnash kelgan va jarohatlangan Garri Morgan oʻlimi oldidan, “yolgʻiz odam hech narsa qila olmaydi”, – degan fikrga keladi. Qahramonning fojiali halokati yozuvchidagi individualistik qarashlarning samarasizligini koʻrsatadi.

“Daryoning narigi tomonidagi daraxtlar soyasida” (1950-y.) asarida ijtimoiy hayotdan chetda turuvchi yakka qahramon paydo boʻladi. Bu ikki urushda qatnashgan amerikalik polkovnik Richard Kentuellidir. Asar qahramoniga xos nar-

sa shuki, u hamma vaqt o'lim xayoli bilan yashaydi, bu esa qissaning g'amgin ruhini ko'rsatadi.

Xeminguey so'nggi "Chol va dengiz" (1952-y.) qissasi uchun Nobel mukofotini olgan. Asar qahramoni kubalik qari Santyago baliq oviga chiqqaniga ancha kunlar bo'lsa ham, lekin ishi yurishmaydi. Uning yelkaniga "ko'p yamoq tushgan" qayiqqa qanday qilib ham baliq ilinsin. Santyago kekxa bo'lsa ham, lekin o'zi tetik. Shuning uchun yozuvchi bu odam "taslim bo'lmaydi" deb uqtiradi.

Chol to'riga katta baliq tushganida cheksiz quvonadi. "Baliq, – deb chaqirdi u sekingina, – o'lsam, o'lamanki, sendan ajralmayman". Chol butun kuch g'ayratini ishga solib, baliq bilan olishadi va uni yengadi. Uning: "Odamzodni yanchib tashlash mumkin, lekin uni bo'ysundirish mumkin emas", degan so'zlari inson qudratiga yozuvchining cheksiz ishonchini ko'rsatadi.

Santyago uchun umidsizlik gunohdir. Kitobxon ko'zi o'ngida mag'lubiyatni bilmaydigan, irodali inson timsolida namoyon bo'ladi. Santyago shu jihatdan yozuvchining oldingi asarlari qahramonlaridan farq qiladi. Uni qirg'oqda kutib olgan bola navbatdagi baliq ovida chol bilan birga borishni va undan ko'p narsa o'rganish zarurligini aytadiki, bu – Santyagoning yolg'iz emasligiga ishoradir. Xemingueyning har qanday hikoyasini tahlil qilish – murakkab vazifa. Hatto juda nozik did bilan yondashilganda ham asarning yaxlitligini, emotsional ta'sirini buzib yuborish mumkin. Bu ma'noda Xeminguey asarlariga A.Qahhor hikoyalari yaqin turadi. Ularning asarlarida muallif ohangi (intonatsiya) va tagma'no muhim. Hikoyalarda qahramonlarning kayfiyati va his-tuyg'ularidagi nozik o'zgarishlar ifodalanadi. Ular haqida to'g'ridan-to'g'ri aytilmaydi, voqealar bayoni yo'q, yozuvchi ular haqida hikoya qilmaydi, u qahramon hayotining qaysidir bir lahzasini tasvirlaydi, go'yo muhim bo'lmagan detallarini eslatadi, ammo bularning barchasidan olam va vaqt obrazini barpo qiladi.

Matnda to'g'ridan-to'g'ri ifodalanmagan, biroq detallar va replikalardan, ohangdan, bayon qilishning muomalasidan tushunarli bo'ladigan tagma'no muhim ahamiyatga ega. Xeminguey badiiy usulining bu o'ziga xos ko'rinishi "aysberg prinsipi" nomini olgan. Barcha narsalar haqida qisqa, aniq, lo'nda aytiladi, biroq tagma'noning tubida ko'p narsalar yashiringan: azob-uqubat, umidsizlik, ishonch, befarqlik.

"Yomg'irda qolgan mushuk" hikoyasi ixcham bo'lib, atigi uch sahifadan iborat. Hikoyada tashqi hodisalarning kamligi diqqatni tortadi. Ko'rinib turibdiki, gap ularda emas, balki qahramonlarning kayfiyatidagi harakat va o'zgarishlarda, nozik ruhiy tafovutlarni ifodalashda. Bayonning siqirligi, tavsifning lo'ndaligi oxirgi chegaraga yetkazilgan. Hikoyada ekspozitsiya, tugun, kulminatsiya va yechim mavjud. Asarning har bir tarkibiy qismi uchun atigi ikki-uch ibora ishlatilgan. "Otelda amerikaliklardan faqatgina ikki kishi bor edi. Ular o'z xonalariga ko'tarilayotganda zinapoyada uchraganlarning hech birini

tanimas edilar”. Hikoya mana shu ikki ibora bilan boshlanadi. Ular vatanidan yiroqda boʻlgan insonning yolgʻizligini his qilgan, turmush oʻrtogʻi bilan ajralish arafasida boʻlgan, oʻz uyining taftini sogʻingan ayol haqidagi hikoyaning ekspozitsiyasi boʻlib xizmat qiladi. Hikoyaning ikki asosiy qahramoni oʻrtasidagi begonlashuvlik ortib boradi.

Tugun ham loʻnda va qisqa: “Amerikalik ayol deraza oldida turib bogʻni kuzatardi. Xonalari derazalarining shundoqqina ostida, yomgʻir suvlari tomchilab turgan yashil skameyka ostida bir mushuk yashirinib olgandi.

– Men pastga tushib miyovxonni olib kelaman, – dedi amerikalik ayol. Mushukni samarasiz qidirishlardan keyin, vestibulda ketayotib va unga taʼzim qilgan mehmonxona xoʻjayinini chetlab oʻtib, ayol “ichida nimadir beixtiyor yumaloqlanib junjikib ketgandek boʻldi”. Mana shu qisqa ibora – hikoyaning kulminatsiyasi. Bundan keyingilari ilgari jilovlanib kelingan his-tuygʻularning qoʻqqisdan yuzaga chiqqan oqimidir. Ayol oʻz orzulari haqida uni tinglamayotgan va tinglashni ham istamayotgan, uning gapini bor yoʻgʻi ikki marta luqma tashlab, noaniq gʻoʻldirab, jim boʻlib kitob oʻqish haqidagi maslahat bilan boʻlgan odamga gapiradi. Jorjga berilgan oxirgi savol javobsiz qoladi: “Agar uzun soch mumkin boʻlmasa, hech boʻlmaganda vaqtni koʻngilli oʻtkazish uchun mushuk mumkindir?” – “Jorj eshitmasdi. U kitob oʻqiyotgandi”.

Hikoyaning yechimi – xonada “katta olachipor mushukni” bagʻriga bosgan oqsochning paydo boʻlishi va uning “Buni padrone sinyoraga berib yubordi” degan soʻzlari.

Hikoyada anʼanaviy portret chizgilari yoʻq. Ayolning tashqi koʻrinishi haqida erining bir necha gapidan (“Sen bugun juda chiroylisan”, – va boshini koʻtarib uning “oʻgʻil bolalarnikiga oʻxshash sochlari kalta qir qilgan gardanini koʻrdi”) tasavvur qilish mumkin, xolos. Boshqa hech narsa deyilmagan. Hatto ismi ham berilmagan. U shunchaki amerikalik ayol.

“Yomgʻirda qolgan mushuk” sarlavhasi poetikasida katta maʼno yotadi. Xonadon tafti va shinamligining ramzi boʻlgan mushuk yomgʻirda qoladi. Ayolning mushukka va oʻziga rahmi keladi.

Xemingueyning birinchi kitobiga kirgan boshqa hikoyalari kabi “Yomgʻirda qolgan mushuk” ham urushni koʻrgan, uning asoratlarini his qilib turgan insonlarga bagʻishlangan. Yozuvchi, adabiy tanqidchi, adabiyotshunos Ralf Uoldo Ellison (1914 – 1994-yy.) oʻzining yagona yakuniga yetkazilgan “Koʻrinmas odam” (1952-y.) romani bilan nom qozondi. Boʻljak yozuvchi AQShning Oklahomaxoma shtatidagi Oklaxoma-Siti shahrida tugʻildi.

1933-yili u Alabamadagi Taksigi universitetiga oʻqishga kirdi. Bu yerda u modernistik adabiyot bilan jiddiy qiziqib qoldi. Oʻqishni tugatish uchun mablagʻ yetishmaganligi bois uch yildan keyin oʻqishni tashlab, Nyu-York shahriga keladi. Bu yerda u rassom Romare Birden va yozuvchi Richard Rayt bilan tani-

shadi. Rayt unga o'z kuchini yozuvchilikda sinab ko'rishni maslahat beradi va tez orada Ellison o'zining birinchi hikoyasi "Hymie's Bull"ni chop ettiradi. 1937 – 1944-yillarda u muntazam ravishda Nyu-York jurnallarida hikoya va tanqidiy maqolalari bilan ishtirok etadi. 49-yillarning oxirlaridan Ellison "Ko'rinmas odam" romani ustida ishlay boshladi.

Roman XX asrning 40-yillarida Nyu-York shahrida istiqomat qiluvchi, ismsiz afroamerikalikning nomidan yozilgan bo'lib, tabulangan mavzularga ham to'xtalib o'tadi. Asar katta muvaffaqiyat qozondi hamda muallifga nufuzli Milliy kitob mukofoti topshirildi.

1955 – 1958-yillarda Ellison Ovrupada bo'lib, bir necha muddat Rimda yashadi. Keyin u Qo'shma shtatlarga qaytib, Bard shahridagi kollejda Amerika va rus adabiyotidan dars bera boshladi. 1964-yildan Rutger va Yel universitetlarida ishladi. 1964-yili uning "Ta'qib qil va harakat qil" (Shadow And Act), esselar to'plami chop etildi. Bu yillarda Ellison tugatishga ulgurmagan "19-iyun" (June-teeth) romani ustida ishladi. Uning yozishicha, roman qo'lyozmasining asosiy qismi yozuvchining Massachusetts shtati Pleynfiled shahridagi uyida 1967-yili sodir bo'lgan yong'in paytida nobud bo'lgan.

1985-yili yozuvchining o'n yettita essedan iborat "Hududga ketayotib" (Going to the Territory) to'plami nashr ettirildi. To'plamga mashhur yozuvchi Uilyam Folkner va yirik afroamerikalik ijodkor Richard Raytlar ijodi, shuningdek, afroamerikaliklarning AQSh madaniyatiga qo'shgan hissasi tadqiq qilingan esselar ham kiritilgan. 1970-yili Ellison Fransiyaning san'at va adabiyot Ordeni bilan taqdirlandi va Nyu-York universiteti o'qituvchilarining tarkibiga doimiy a'zo qilib tayinlandi.

Ellison 1994-yilning 16-aprelida vafot etdi. O'limidan keyin uning chop etilmagan qo'lyozmalari topildi. 1996-yili "Uyga uchib ketayotib va boshqa hikoyalar" (Flying Home: And Other Stories) kitobi, 1999-yili esa adibning professor Jon F.Kallaxan tahriri ostida 368 sahifadan iborat tugallanmagan "19-iyun" (June-teeth) romani nashrdan chiqarildi.

Amerikalik yozuvchi Jerom Devid Selinjerning (1919 – 2010-yy.) asarlari 1940-yillarning ikkinchi yarmi va 50-yillarda "The New Yorker" jurnalida nashr etila boshlandi. Selinjer 1919-yilning 1-yanvarida Nyu-Yorkda yahudiy oilasida tavallud topdi. U 1936-yili Velli-Forj shahridagi harbiy bilim yurtini tamomladi. 1937-yili Jerom Nyu-York universitetida ma'ruzalar tingladi. 1939-yilda Kolumbiya universitetiga o'qishga kirdi va "Stori" jurnalining muharriri U.Bernettning qisqa hikoyalar haqidagi ma'ruzalarini tingladi.

Selinjer Manxettenda ulg'aydi va maktabda o'qib yurgan yillari hikoyalar yoza boshladi. Uning ilk asari "Yoshlar" hikoyasi Ikkinchi jahon urushidan oldin, 1940-yili "Stori" jurnalida chop etildi. 1941-yildan "The New Yorker" jurnali bilan hamkorlik qila boshladi va bir nechta hikoyalarini chop ettirdi. Urush

boshlanganda ko'ngilli bo'lib frontga ketdi. 1944-yili serjant Selinjer Normandiya, Ardena va Xyurtgendagi janglarda qatnashdi. Urushda u harbiy muxbir Ernest Xeminguey bilan uchrashdi. Frontda tutgan kundaligiga: "Men kerakli vaqtda kerakli joyda ekanligimni his qilmoqdaman, chunki bu yerda butun insoniyatning kelajagi uchun jang ketmoqda", – deb yozib qo'ygan edi.

1948-yilda yozilgan "Bananka balig'i yaxshi ovlanmoqda" hikoyasi uning birinchi jiddiy muvaffaqiyati bo'ldi.

1940-yillarning ikkinchi yarmida Selinjer Amerika novellistikasining eng mohir muallifi sifatida nom qozondi. Birinchi hikoyasi chop etilgandan o'n bir yil o'tgach, 1951-yilning 16-iyulida yozuvchining "Javdardagi tik jarlik ustida" romani bosmadan chiqdi va juda katta muvaffaqiyat qozondi, tanqidchilarning e'tiboriga tushdi. Yuqori sinf o'quvchilari va talaba yoshlarning bir necha avlodi asar qahramoni, voyaga yetayotgan Xolden Kolfildning bolalikdagi orzu-umidlari, tasavvurlari birin-ketin yo'qolib borishini achinib, xayrixohlik bilan kuzatib bordi. Qisqa muddatda kitob 60 million nusxada sotildi va hozirgi vaqtda ham har yili 250 000 nusxada sotilmoqda.

Selinjer asarlarining aksariyat qahramonlari o'n yetti yoshgacha bo'lgan o'smir yoshlar. Biroq uni bolalar yozuvchisi deyish to'g'ri emas. Selinjer o'z asarlarida (birinchi navbatda "Javdardagi tik jarlik ustida" romani) o'smir-qahramonlarning ularni o'rab turgan "kattalarning" qabih va shafqatsiz dunyosiga qarama-qarshiligi mavzusini ko'tarib chiqadi. Yozuvchi adabiyot vositalari yordamida intuitiv ravishda 1980–90-yillarda fransuz faylasuflari Jan-Lyuk Nansi va F.Laku-Labartlar "inkor qiluvchi, rad etuvchi" deb atagan subyektning obrazini yaratdi.

1965-yildan keyin yozuvchi o'z asarlarini chop ettirmay qo'ydi va uzlatda yashay boshladi. O'zining so'nggi intervyusini 1980-yili berdi. Hayotining so'nggi yillarida u tashqi olam bilan aloqani uzib, deyarli hech kim bilan muloqot qilmadi. Selinjer 2010-yilning 27-yanvarida 91 yoshda vafot etdi.

Amerika yozuvchisi Uilyam Stayron (1925 – 2006-yy.) adabiyot sohasidagi ko'plab mukofotlar, jumladan, Pulitser mukofoti (1968-y.) sohibi, nosir, dramaturg, essenavis. Virginiya shtatida tug'ilgan Uilyam, Shimoliy Karolina shtatidagi Davidson kollejini tamomladi va Ikkinchi jahon urushi so'ngida harbiy xizmatda bo'ldi. Urushdan keyin Dyuk universitetida o'qib, 1947-yili ingliz tili bo'yicha bakalavr darajasini oldi.

Stayronning ilk romani "Zulmatga ket" 1951-yilda nashr etildi, unda o'z joni-ga qasd qilgan yosh ayol taqdiri, otasining tilidan bayon qilinadi. Asar tanqidchilar tomonidan ijobiy baholandi.

1967-yili nashrdan chiqqan "Nat Tyornerning iqrori" romani o'tkir bahsmunozara, tortishuvlarga sabab bo'ldi, yozuvchiga Pulitser mukofotini taqdim etdi. Asar qayta-qayta nashr qilindi, dunyoning yigirmadan ortiq tillariga tarji-

ma qilindi. Roman asosida 1831-yilgi baptist-targ'ibotchi Nat Tyorner boshchiligidagi qora tanli qullarning isyoniga asoslangan tarixiy voqealar yotadi. Tyornerning o'limidan oldin istig'for keltirishi 50 ga yaqin oq tanli erkaklar, ayollar va bolalarning o'limiga sabab bo'lgan. Romanning bosh qahramoni diniy muataassib odam sifatida tasvirlanadi. 18 yoshli oq tanli go'zal qiz Margaretni sevib qolgan Tyornerni shahvoniy his-tuyg'ular ta'qib qiladi. Qizni o'ldirgan ruhoniy vijdon azobida qiynaladi, o'zining to'g'ri yo'l tutganiga shubhalana boshlaydi.

Kitob chiqqandan keyin qora tanli yozuvchilar muallifni tanqid qilib, razsizmda aybladilar.

Stayronning keyingi yirik romani "Sofining tanlovi" (1979-y.) ham shovshuvlarga sabab bo'ldi. Ayniqsa, yahudiylar turlicha munosabat bildirdilar. Asarda natsizm azoblarini Osvensim konslagerida boshidan o'tkazgan polshalik Sofi va yahudiy yigit Natanning sevgi fojiasi tasvirlanadi. Natan o'z sevgilisini tirik qolgani uchun ayblaydi. 1983-yili roman asosida badiiy film yaratilib, bosh rol ijrochisi "Oskar" mukofotiga sazovor bo'ldi.

Yozuvchining o'n yil davomida yozilgan so'nggi romani "Jangchining yo'li" o'limidan keyin 2010-yili nashrdan chiqdi. Stayron 2006-yilning 1-noyabrida 81 yoshida vafot etdi.

Lotin Amerikasi adabiyoti

XX asrning ikkinchi yarmi jahon adabiyotiga yevrosentrik madaniyat tamoyillari va me'yorlaridan voz kechish xos bo'ldi. Bu davrda o'quvchilar e'tibori aksariyat hollarda "eski" – Ovrupa adabiyotiga emas, balki "yangi" adabiyotlarga qaratildi. XX asr adabiyotini gvatemalalik M.A. Asturias, A.Karpanter, argentinalik X.L.Borxes, X.Kortasar, braziliyalik J.Amadu, meksikalik K.Fuentes, kolumbiyalik G.G.Markes, chililik P.Neruda nomlarisiz tassavvur etib bo'lmaydi.

XX asr Lotin Amerikasi adabiyoti ham o'ziga xos tarzda rivojlandi. 20 – 40-yillar adabiyotida realizm an'analari keng ommalashdi. Kolumbiyalik X.E.Riveraning "Girdob" (1925-y.), ekvadorlik X.Ikasaning "Uasipungo" (1934-y.), venesuelalik R.Galegosaning "Donya Barbara" (1929-y.) romanlari mashhur bo'lib ketdi. 20-yillari iste'dodli chililik shoira Gabriela Mistral nomi adabiyot olamiga kirib keldi. O'z she'rlarida dehqon va hunarmandlar, to'quvchi va o'rmonchilarni kuylagan shoira 1945-yili adabiyot sohasidagi Nobel mukofotiga sazovor bo'ldi.

Lotin Amerikasi adabiyoti doimo rivojlanish, izlanish yo'lidan bordi. U ma'lum bir davrda Ovrupa adabiyoti an'analari ta'siridan ham bebahra qolmadi. Lekin Lotin Amerikasi adabiyoti namoyondalari asarlarida milliy ruh, folklor manbalari, har bir ijodkorning individual uslubiga xos ravishda qayta

ishlangan, sayqallangan ertak, afsona unsurlari keng o'rin egallay boshladi. Bu yerda Lotin Amerikasi adabiyotiga katta ta'sir o'tkazgan ikki muhim manba – qachonlardir Afrikadan qul qilib olib kelingan qora tanlilarning adabiy merosi (kubalik N.Gilen, braziliyalik Jorji Amadu, puerto-rikalik Manuel del Kabaral ijodida yorqin namoyon bo'lgan) hamda hindularning qadim milliy an'analari (X.E.Riveraning "Girdob" romanida, O.Kirogi, A.Varela asarlarida) haqida bilish lozim bo'ladi.

Argentina, Chili, Braziliya singari mamlakatlarda yirik shaharlarning paydo bo'lishi, sanoatning rivojlanishi natijasida ushbu mamlakatlar adabiyotida urbanistik elementlar muhim rol o'ynay boshladi. Lotin Amerikasidagi sinfiy, milliy-ozodlik kurashi ushbu qit'a adabiyotini 20 –40-yillardan boshlab ijtimoiy xarakter kasb etishini belgilab berdi.

Ikkinchi jahon urushidan keyingi davrda janubiy amerikaliklarda bashariyat taqdiri, dunyo madaniyati uchun mas'ullik hissi yanada yuqori darajaga ko'tarildi. Ushbu vaziyat san'at va madaniyatda ham o'z aksini topdi. 50 – 90-yillar Lotin Amerikasi nasri Asturias, Kartenter, Rulfo, Fuentes, Argades, Varges Losa, Garsiya Markes, Kortasar, Paolo Koelo nomlari bilan uzviy bog'liqdir. Ko'p yillar davomida hukm surgan naturalistik nasrga xos unsurlar – mahalliy muammolardan chetga chiqmaslik, etnografizm, faktografiya, bayonchilik va publitsistikaga moyillikdan voz kechish birdaniga ro'y bermadi, albatta. Asta-sekin Lotin Amerikasi adiblarining ijodiy yutuqlari haqida Ovrupa, AQSh adabiyotshunoslari o'z fikrlarini bildirib boshladilar. 1967-yili adabiyot sohasidagi ulkan yutuqlari uchun Migel Anxel Asturias (1899 – 1974-y.) Gvatemala adabiyotini dunyo miqyosiga olib chiqdi. Uning Lotin Amerikasi nasrida yangi davrni boshlab bergan "Janob Prezident" romani ko'p yillar ilgari yozila boshlangan bo'lsa-da, faqat 1946-yili nashr etildi. Hech qanday ismsiz janob Prezident nafaqat Gvatemalaning sobiq diktatori, balki Lotin Amerikasi diktatorlarining ramziy obrazi sanaladi.

Yana bir taniqli adib Alexo Karpanter (1904 – 1980-y.) romanlaridagi voqealar turli tarixiy davrlarda nafaqat Lotin Amerikasi, balki Ovrupada ham bo'lib o'tadi. Kubalik adibning "Yo'qotilgan izlar", "Ma'rifatparvarlik asri", "Barokko konserti" singari asarlarida faqat Karpanterga xos o'zgacha uslub yorqin namoyon bo'ladi (epitet, aniqlovchi, mufassal tasvirlarga boy bo'lgan murakkab gap qurilmalaridan keng foydalanish). Asturias va Karpanter XX asr ikkinchi yarmi Lotin Amerikasi adabiyotidagi o'ziga xos oqim – "maftunkor realizm"ning darg'alaridan hisoblanadi. "Maftunkor realizm" uchun boy mifologik meros, o'ziga xos tabiiyligini saqlab qolgan tabiat manzaralari tasvir obyekti bo'lib xizmat qiladi. Shu o'rinda har ikki adib ham hayotining ma'lum bir qismini Ovrupada o'tkazgani, u yerdagi turli adabiy yo'nalishlar, xususan syurrealizm ta'siridan bebahra qolmaganini ham ta'kidlash lozim bo'ladi.

Lotin Amerikasi adabiyotida oltmishinchi yillarda sodir bo'lgan kuchli "portlash"ning (uning tub mohiyati tanqidchilar tomonidan turlicha baholanmoqda) aks-sadosi dunyodagi deyarli barcha adabiyotlarda o'z aksini topdi.

Umuman, XX asr oxiri XXI asr boshlariga kelib Lotin Amerikasi adabiyoti betakrorligi va o'ziga xosligi bilan jahon adabiy jarayonining muhim bir bo'lagiga aylandi.

Argentalik buyuk yozuvchi X.L.Borxes (1899 – 1986-yy.) hayotlik chog'idayoq ko'plab adabiy mukofotlar, faxriy unvonlarga (Servantes va "Formentor" mukofotlari sovrindori, Britaniya imperiyasining "Buyuk xizmatlari uchun" va Ispaniyaning "Dono Alfons xochi" ordenlari sohibi, Italiya respublikasi Kommendatori, "Adabiyot va san'at sohasidagi xizmatlari uchun" Faxriy legioni Komandori, Sorbonna, Oksford va Kolumbiya universitetlari "gonoris kauza" doktori) sazovor bo'lgan.

Borxes Buenos-Ayres shahrida huquqshunos oilasida dunyoga keldi. Psixologiya professori bo'lgan otasi o'g'lida yoshligidan inglizabon adabiyotga mehr uyg'ota oldi. Borxes 8 yoshida O.Uayldning "Baxtli shahzoda" asarini ingliz tilidan ispanchaga o'girdi.

1914-yili betob otasi iste'foga chiqib, Borxeslar oilasi Shveytsariyaga ko'chib o'tgandan so'ng bo'lajak yozuvchi Jeneva litseyida ta'lim oldi. Bu yerda u Vergiliydan boshlab Kafka asarlarigacha o'qib chiqdi, nemis ekspressionistlari ta'sirida ilk she'rlarini yozdi.

1919-yili yozuvchi oilasi bilan Ispaniyaga ko'chib o'tdi. 20-yillarda Borxes modernistlarning "Gretsiya", "Kosmopolis", "Ultra" jurnallarida she'rlarini chop ettirdi, neobarokko shoirlari guruhi bilan yaqinlashdi. Ushbu guruh a'zolari metaforani asosiy element sifatida qabul qilib, she'riyatning bosh maqsadi deb e'lon qilgan edilar. Ultrachilarning metaforalari deyarli vizual (ilg'ab bo'lmas) xarakterga ega bo'lib, Borxesning 1921-yilda Argentinaga qaytib kelib chop ettirgan ilk she'riy to'plamlarida o'zining yorqin ifodasini topdi. ("Buenos-Ayresga ehtiros" (1923-y.), "Ro'paradagi oy" (1925-y.), "San-Martin daftarchasi"(1929-y.).

She'riyatda o'z ovozi va o'rnini topa olmagan Borxes nasriy asarlar yoza boshlaydi. Natijada 1925-yil "Tergovlar", 1915-yili "Umid makoni" va 1928-yili "Argentaliklar tili" esselar to'plamlarini nashrdan chiqaradi. 1935-yili yozuvchining "Razillikning jahon tarixi" kitobi chop etiladi, shundan so'ng "Abadiylik tarixi" (1936-y.), "Uydirmalar" (1944-y.), "Yangi tergovlar" (1952-y.), "Broudi xabari" (1970-y.), "Qush kitobi" (1975-y.) kabi kitoblari yozildi.

Prozaga o'tgan Borxes mohiyatan shoirligicha qoldi. U ko'p marta hikoyalarining "ommaviy poetik ta'siri" va "poetik g'oyasi" haqida gapirib, asosiy e'tiborini uslubga emas, so'zga qaratganligini, uni turli kontekstlarda qo'llab, ma'nosini boyitganligini ta'kidlagan. Rasman Borxes prozasining poetikasi postmodernizmga yaqinligi qayd etiladi. Yozuvchi asarlarining matn tuzilishi-

da postmodernizm qonun-qoidalariga xos iqtiboslar, tasniflar, soʻz oʻyinlariga katta eʼtibor qaratganligini kuzatish mumkin.

Uning novellalariga fabula (voqea+zanjir)ning kuchsizligi yoki umuman yoʻqligi xos boʻlib, adib boshlangʻich asos sifatida koʻpincha favqulodda toʻqnashuv yoki nogahoniy farazni qoʻllaydi, shunda u yoki bu holat, fakt, nuqtai nazarning maʼno maydonini kengaytirish imkoniyati paydo boʻladi. Voqealar rivojini esa yechim yoki oxirgi nuqtaga olib bormaydi. Matndagi “men” – bu matn magʻzini chaqqanning “meni”dir.

Borxesning usuli, uni oʻqish strategiyasining asosiy tamoyili shundan iboratki, unga koʻra “xususiylikda umumiylikni” koʻra bilish kerak. Borxes oʻzini birinchi navbatda kitobxon deb atab, kitobxon-Borxes yozuvchi-Borxesdan qiziqarliroq ekanini taʼkidlaydi. Yozuvchi uchun har doim “umumiy makon”ni, “xilma-xillikda bir xillikni” izlash muhim edi. Uni yagona til, cheksiz kitob, universal kutubxona maʼno chegarasining obrazi sifatida oʻziga jalb qilgan. “Xususiylikda umumiylikni” anglab yetish – “sening olamingni boshqa olamga daxldorligini” koʻzda tutadi. (Borxes uchun oʻlim nuqtasi – bu hayot nuqtasidir).

Olamni anglashga intilayotgan inson uchun bu qadamdan chetlashish, uni ortib boruvchi va shaffof boʻshliq labirintiga kirib qolib, kuzatuvchiga aylanib qolishga olib kelishi mumkin. Borxesda labirint (ayrilib, tarqalib ketuvchi soʻqmoqchalar bogʻi) dunyoning turgʻun obrazi sifatida talqin etiladi. Koʻplikdagi umumiy birlikning obrazli talqini sifatida qaysidir birlamchi nuqta xizmat qilishi mumkin, xatti-harakatlarimizda yaxlitlik mavjud boʻlsagina u maʼno kasb etadi (“Alef”).

Alohida zavq-shavq bilan antologiyalar tuzgan Borxes doʻstlari bilan hamkorlikda quyidagilarni chop ettirdi: “Fantastik adabiyot antologiyasi” (1940-y.), “German adabiyoti antologiyasi” (1951-y.), “Qisqa va favqulodda voqealar” (1955-y.).

Ingliz tilidan tashqari nemis, fransuz, italyan, portugal, lotin, shved, qadimgi ingliz va qadimgi island tillarini bilgan Borxes, Kipling, J.Joys, Folkner, V.Flor asarlarini tarjima qildi.

XX asrning buyuk yozuvchilaridan biri boʻlgan Xorxe Luis Borxes, zamona-viy adabiy jarayonga ulkan taʼsir koʻrsatdi.

Nafaqat Chili xalqining, balki butun Janubiy Amerikaning yirik shoiri va jamoat arbobi, xalqaro Nobel mukofoti sovrindori Pablo Neruda (Naftali Rikardo Reyes) (1904 – 1973-yy.) Chili janubidagi Parral shaharchasida temir yoʻl xizmatchisi oilasida tugʻildi. U yoshligidanoq sheʼrlar mashq qila boshlagan va dastlabki sheʼrlarini 20-yillarning boshlarida nashr ettirgan. Chex shoiri Yan Neruda sheʼriyatidan ruhlangan Rikardo Pablo Neruda taxallusi bilan ijod qila boshlagan. Shoir oʻz ijodida Gʻarb sheʼriyati anʼanalaridan keng foydalandi va oʻziga xos uslub yaratdi. Shoirning oʻzi taʼkidlagandek, “Gongorasiz Ruben Da-

rio, Rembosiz Appoliner, Lamartinsiz Bodler bo'lmaganidek, ularning barchasiz Pablo Neruda bo'lmashligi mumkin edi".

1934-yildan Madridda diplomatik xizmatda bo'lgan P.Neruda ispan xalqining fashist general Franko qo'shinlariga qarshi olib borgan kurashining guvohi bo'ldi. U respublika himoyachilariga katta xayrixohlik bilan qaraydi. Chili hukumatining buyrug'i bilan 1937-yilning kuzida Ispaniyadan chiqib ketadi va "Qalbdagi Ispaniya" (1938-y.) she'riy turkumini yaratadi. Fashistlarga nafrat bilan to'lgan bu asar tez orada ko'plab tillarga tarjima qilindi.

Shoir mazkur she'rlarida Ispaniyani qonga botirgan xoinlarni g'azab bilan la'natlash barobarida og'ir ahvolga tushib qolgan Ispaniya xalqi haqida qayg'uradi, ozodlikni sevuvchi mehnatkashlarning kelajagiga ishonch bilan qaraydi ("Nafrat", "Boylar aybi bilan kambag'allashgan Ispaniya", "Haqoratlangan zamin" she'rlari).

Ikkinchi jahon urushi vaqtida P.Neruda "Stalingradga muhabbat qo'shig'i" (1942-y.) va "Stalingradga yangi muhabbat qo'shig'i" (1943-y.) dostonlarini yaratdi. Bu dostonlar nemis fashist bosqinchilariga qarshi qahramonona jang qilyotgan insonlarning madhiyasi bo'lib jaranglaydi.

Prezident Gonsalos Vidalaning xoinligini fosh etgan va politsiya ta'qibi ostida bo'lgan Pablo Nerudaning oddiy odamlarga bag'ishlab yozgan "Bashariyat qo'shig'i" (1950-y.) epopeyasida Amerikaning eng qadimgi davridan tortib to hozirgi kungacha bo'lgan tarixi aks etgan. Epopeya 15 bobdan iborat bo'lib, uning birinchi bobi ("Yer nuri")da Amerikaning tabiati – o'simliklar dunyosi, hayvonlari, qushlari, yer osti va yer usti boyliklari hamda bu yerda istiqomat qiluvchi qabilalar haqida hikoya qilinadi. "Istilochilar" deb atalgan uchinchi bobda Markaziy va Janubiy Amerikani zabt etib, xalqlarini qirib tashlagan va qul qilgan ispan fotihlari haqida gapiriladi. Epopeyaning to'rtinchi bobi – "Xaloskorlar"da chet el bosqinchilari zulmiga qarshi otlangan mahalliy xalqlarning ozodlik urushi tasvirlangan. Bunday kurashga Kuautemon (Meksika), Lautro (Chili), Tupok Amaru (Peru) boshchilik qildilar.

Epopeyaning "Qochoq" (X), "Punitaka gullari" (XI), "Qo'shiq mavjlari" (XII), "Qayg'uli vatanga yangi yil madhiyasi" (XIII), "Buyuk ummon" (XIV) kabi so'nggi boblarda shoirning turli mamlakatlardagi darbadar kezishlari, oddiy kishilar haqidagi taassurotlari aks etgan.

"Bashariyat qo'shig'i" epopeyasi "O'zim haqimda"gi (XV) bob bilan tugaydi. Bu qismdagi she'rlarda ("Uy", "Yo'ldagi do'stlar", "Sayohatchi", "Uzoq yerlarda", "Urush", "Sevgi", "Meksika", "Qaytish", "Hayot", "Men kelajakman") shoirning hayot mashaqqatlari haqidagi qarashlar ifodalanadi.

Neruda hayotining so'nggi 13 yili ijodiy kamolot yillari bo'ldi, deyish mumkin. Ushbu davr mobaynida shoir tomonidan yigirmaga yaqin she'riy to'plam yaratildi. 1967-yili XIX asr o'rtalarida Kaliforniyada "oltin vasvasasi" davrida

adolat uchun kurashgan, asli chililik bo'lgan adolatparvar qaroqchi haqida "Xoakin Muretaning yulduzi va o'limi" deb ataluvchi she'riy dramasi paydo bo'ldi. Shoirning "Chili qushlari" (1966-y.), "Osmon toshlari" (1970-y.), "Qishki bog'" (1973-y.), "Dengiz va qo'ng'iroq" (1973-y.), "Sariq yurak" singari she'riy to'plamlarida erkin she'r imkoniyatlaridan keng foydalanilgan.

Xulio Florensio Kortasar (1914 – 1984-yy.) Belgiyaning Bryussel shahrida tavallud topgan argentinalik yozuvchi. Uning yoshlik yillari Buenos-Ayres shahrida o'tdi. Maktabni tamomlagach, Xulio poytaxtdagi universitetning adabiyot va falsafa fakultetiga o'qishga kiradi, biroq mablag' yetishmaganligi sabab o'qishni tashlab, yetti yil qishloq maktabida o'qituvchilik qiladi. 1944-yili u Mendosa shahridagi universitetda ishlay boshladi. 1951-yili adabiy yo'nalishdagi stipendiyani qo'lga kiritib, Ovrupaga ketadi va uzoq yillar davomida YUNESKO tashkilotida tarjimonlik qilib, umrining oxirigacha Fransiyada yashadi.

Adabiy faoliyatini simvolist shoir sifatida boshlab, 1938-yili ilk "Hozirlik" she'riy to'plamini chop ettirdi. Butun umri davomida she'rlar yozgan bo'lsa-da, ularni nashrga bermagan. Yozuvchining birinchi "Ishg'ol qilingan uy" hikoyasi ustози Borxes tomonidan chiqariluvchi jurnalda 1946-yili chop ettirildi.

Kortasar ijodidagi alohida jihat shundaki, uning o'zi tayyorlab nashrga topshirgan hikoyalar har gal har xil holatda nashr ettirilgan. Ular har gal qayta ishlangan, boyitilgan, syujet qobig'ida turli munosabat qavatlari paydo bo'la borgan. Bu esa uning asarlari haqidagi adabiy qarashlarning, tarjimalarning uzluksiz o'zgarib borishiga olib keladi. Yillar davomida e'lon qilingan "Imtihon" (1945-yili yozilgan, 1986-yili nashr qilingan), "Yutuqlar" (1969-y.), "Klassiklar o'yini" (1963-y.), "Yig'ish uchun andaza" (1968-y.) romanlari, "Bestiariy" (1951-y.) va "O'yinning tugashi" (1956 – 1964-yy.) hikoyalar to'plamlarida o'qish va yaratish birdek davom etadi. G'oya ichida g'oya, syujet ichida syujet, obraz ichida obraz va ular yuzaga keltirayotgan matn ichida matnlar o'quvchi shuurini doimiy band qilib turadi, oxiri yo'q voqealarning yakunini o'zi yaratishga majbur qiladi. Qayta-qayta o'qish, har safar o'qilganda turlicha tushunish, tushunishning o'quvchi dunyoqarashiga mos ravishda kengayib va torayib borishi asarni o'qishdagi asosiy jarayonga aylanadi. Bir qahramonni turli qiyofada ikkilantirish, uchlantirish va ularni harakatning umumiy oqimida uchrashtirish kabi poetikaning yangi o'yinlari rebusni yechgandagi huzurni beradi, o'quvchilarda yangi adabiy ehtiyojni tug'diradi va bu ehtiyojni uning o'zi qondiradi.

"O'yinning tugashi" hikoyasida ichki qiyofaning o'yinda, niqobda tashqi olamda namoyon bo'lishi ifodalangan. Tashqi olam kasalmand qizning asl holatini yoqtirmadi va u yashashning yangi shaklida – o'yin ichida, niqobda harakatni boshladi. Simvolika, tabiiy psixologizm, oddiy syujetning tig'iz va murakkab qavatlari asarda "sehrli" kuch yashirinib yotgandek tasavvur uyg'otadi.

“Roman ochkolar bo‘yicha yutsa, hikoya nokautlar bilan g‘olib keladi”, deb hisoblagan Kortasar novella janrini yuqori cho‘qqilarga olib chiqdi va “Xronoplar va famlar” (1962-y.), “Hamma olovlar – olovdir” (1966-y.), “Bu yerda aylanib yurgan kimsa” (1977-y.), “Qandaydir Lukas” (1979-y.), “Biz Glendani shunday sevamizki...” (1980-y.), “Vaqtdan tashqarida” (1982-y.) novellalar to‘plamlarini chop ettirdi.

1967-yili XX asr ikkinchi yarmi Lotin Amerikasi adabiyotidagina emas, balki jahon adabiyotidagi eng mashhur asarlardan biri paydo bo‘ldi. Ana shu mashhur “Yolg‘izlikning yuz yili” romanining muallifi kolumbiyalik yozuvchi Gabriel Garsia Markes (1928 – 2014-yy.) edi. Gabriel Markes 1928-yili Kolumbiyaning Arakataka shaharchasida tug‘ildi. Uning bobosi iste‘fodagi polkovnik Nikolos bola hayotida o‘chmas iz qoldirdi. Bobosi va buvisi ertaklari og‘ushida katta bo‘lgan Gabriel keyinchalik ular haqida quyidagicha xotirlaydi: “Bobom va buvim jinlar bilan to‘lib ketgan eski uyda yashar edilar. Ularning har ikkisi ham irimchi bo‘lib, g‘aroyib tasavvurga ega bo‘lganlar”. Markesning bolalik kezlari uning ongiga singib ketgan shu va shunga o‘xshash xotiralar, keyinchalik, uning ijodidagi realistik tasvir bilan fantastik unsurlarni birikib ketish tamoyilini belgilab berdi. 1948-yilda Bogotada bo‘lib o‘tgan qonli voqealar Garsiya Markes huquqshunoslik fakultetida ta‘lim oluvchi universitetning yopilishiga sabab bo‘ldi. U Kartaxenda o‘qishni davom ettirmoqchi bo‘ladi. Biroq jurnalistikaga bo‘lgan qiziqish o‘qishni tugallashga imkon bermadi. Uning dastavval provinsiyada, keyinchalik poytaxtda, so‘ngra esa Rim, Parij va Karakasda muxbir sifatida faoliyat ko‘rsatishi, Markesning keyingi badiiy ijodiga ijobiy ta‘sir o‘tkazdi. Muallifning o‘zi keyinchalik tan olishicha, uning 1947 – 1948-yillarda vaqtli matbuotda e‘lon qilingan dastlabki hikoyalari, Kafka asarlari ta‘sirida yaratilgan.

Keyinchalik uning “Polkovnikka hech kim yozmaydi” (1958-y.), “Katta onaning o‘limi”(1962-y.) singari asarlari nashr yuzini ko‘rdi. Ular Markesning 1972-yili Romulo Galegos mukofotiga sazovor bo‘lgan eng mashhur asari “Yolg‘izlikning yuz yili”ning yaratilishi uchun muhim bosqich vazifasini o‘tadi. Ushbu roman XX asrgacha bo‘lgan adabiy merosning ko‘plab usullari, G‘arb-u Sharq an‘analarini o‘zida mujassam etgan. Asar yolg‘izlik – zavolga giriftor bo‘lgan bir oilaning fojiali taqdiri orqali insoniyat tarixining yuz yilida sodir bo‘lgan manzaralarni aks ettiradi.

Xose Arkadio Buendia va uning umr yo‘ldoshi Ursula Iguaran asos solgan Makondo shaharchasi nafaqat bu yerda sodir bo‘ladigan voqealarning foni, balki Ikkinchi jahon urushidan keyingi Lotin Amerikasi tarixining umumlashgan va tipik tasviridir. “Yolg‘izlikning yuz yili”da sehrli ertak, afsona, naql unsurlari obyektiv tarixiy hikoya bilan shu qadar uyg‘unlashib ketganki, ba‘zan real voqeani fantastik hodisadan ajratib olish qiyinchilik tug‘diradi, umuman, ularni ajratishning keragi ham yo‘q, go‘yo. Ushbu unsurlar asarda teng holda bo‘lib,

Rablega xos giperbola realistik lavhalar bilan birikib ketgan. Romanda yolg'izlik kishining ma'naviy jihatdan qashshoqlashuvi, atrof olamdan uzilib qolishigina emas, odamning o'ziga-o'zi begonalashuvi sifatida ham talqin qilinadi. Asarda azaliy an'analar, ona-bolalik, qarindosh-urug'chilik, og'a-inilik munosabatlari hamda muqaddas diniy aqidalarning yemirilishi oqibatida paydo bo'luvchi om-maviy loqaydlik va yolg'izlik nazarda tutilgan.

“Yolg'izlikning yuz yili”dan so'ng Markes bolalar uchun bir qancha hikoyalar to'plami hamda “Mening baxtli va taniqli bo'lmagan davrim haqida” deb ataluvchi avtobiografik reportajlar turkumini nashrdan chiqardi. 1975-yilda yozuvchining ko'pdan buyon amalga oshirishni istagan rejasi “Patriarxning kuzi” romani orqali ro'yobga chiqdi. Lotin Amerikasi xalqlari uchun dolzarb bo'lgan mavzu – diktatorlar mavzusidagi ushbu asarda yozuvchining uslub borasidagi izlanishlari ko'zga tashlanadi. Asarning tili “Yolg'izlikning yuz yili”ga nisbatan ancha murakkabdir.

Romanning qisqacha mazmuni quyidagicha: Diktator Nikonor Alvarado shu qadar cheksiz hokimiyatga ega bo'lganki, uning uchun endi boshqarishning keragi ham yo'q. U ta'rifsiz qudratga ega ekanligidan kar bo'lib qolgan. Uning sayroqi qushlar saqlanuvchi qafaslar to'la saroyida sigirlar ham bemalol yuraveradi. Diktator 16 yoshli go'zal qizga oshiq bo'lib qoladi. Ushbu muhabbat uni shu qadar umidsizlikka tushiradiki, natijada, bir tunning o'zida uch mingta siyosiy mahbusni qatl ettirishni buyuradi. Asar voqealari hikoya qilinayotgan paytda diktator 123 yoshga to'lgan edi. U necha yildan buyon hokimiyat tepasida ekanligini ham eslay olmaydi. Eshitish qobiliyati yo'q bo'lganligini ham sezmaydi, uning uchun kanareykalar sayramay qo'ygandek tuyuladi. U butunlay eshitish qobiliyatidan mahrum bo'lganda hayotidagi ulug' orzusi ro'yobga chiqadi: dengizdan 500 chaqirim uzoqda yashashiga qaramay, kecha-yu kunduz dengiz shovqinini eshita boshlaydi. Diktator bir necha marotaba qayta tirilishlardan so'ng 200 yosh atrofida vafot etadi. U yoshligida Xristofor Kolumb bilan suhbatlashgan bo'lsa, keksayganda AQSh elchilari bilan muloqotda bo'ladi; tushlik paytida favoritlaridan birini yeb qo'yadi. Muqaddam muttaham va fohisha bo'lgan onasining xotirasini abadiylashtirmoqchi, ya'ni avliyolar qatoriga qo'shmoqchi bo'ladi.

Markesning 1981-yilda yozilgan “Oshkora qotillik qissasi” qisqa, aniq va deyarli bayonnoma ruhidagi nasrning namunasi sanaladi. Qissa syujeti asosida Kolumbiyaning Sukre shaharchasida haqiqatda bo'lib o'tgan voqea yotsa-da, unda sodir etilgan qotillikka nisbatan shaharcha ahlining munosabatida insoniyatning bir-biriga nisbatan loqaydligi, e'tiborsizligi ularni katta falokatlarga giriftor etishi mumkinligi haqidagi g'oya ifodalangan.

Umuman, Gabriel Garsia Markes ijodi XX – XXI asr jahon adabiyotining yorqin sahifalaridan biri bo'lib, u adabiy jarayonga sezilarli darajada ta'sir

ko'rsatdi. Buyuk yozuvchi 2014-yilning 17-aprelida 88 yoshda Meksikada va-
fot etdi.

Zamonaviy Lotin amerikasi adabiyotining taniqli ijodkorlaridan biri brazili-
yalik yozuvchi va shoir Paolo Koelo (1947-y.) sanaladi. U Rio-de-Janeyro shah-
rida tug'ilgan. Jami yigirmadan ortiq kitoblari – romanlar, antologiyalar, hiko-
yalar to'plamlari muallifi. "Alkimyogar" romani uzoq vaqt eng ko'p o'qiladigan
kitoblari o'nligida bo'ldi. Dunyo tillarida chop etilgan asarlarining adadi 300
milliondan oshib ketgan.

Bo'lajak yozuvchi yetti yoshida Avliyo Ignatij Loyola iezuit maktabiga
o'qishga yuborildi, bu yerda u ilk marta hikoyalar yozishni boshladi. Mak-
tabni tugatgach, Rio-de-Janeyro universitetining huquqshunoslik fakultetiga
o'qishga kirdi, lekin tez orada o'qishni tashlab, jurnalistika bilan shug'ullana
boshladi.

1970-yili Meksika, Peru, Boliviya, Chili, Ovrupa mamlakatlari va Shimoliy Af-
rikaga sayohat qildi.

P.Koelonning nomini butun dunyoga mashhur qilgan, 1990-yilda nashr etil-
gan "Alkimyogar" romani hozirgacha dunyoning 120 dan ziyod mamlakatida
chop etildi (jumladan, o'zbek tilida asarning uchta tarjimai mavjud). Romanda
insonning umri mobaynida amalga oshiradigan ishlari nimalardan iborat, o'z
taqdiri yo'lidan borib, ko'nglidagi orzu-umidlarni amalga oshirish uchun nima
zarur degan falsafiy, mohiyatan esa oddiy insoniy masalalar haqida fikr yuri-
tiladi. Bosh qahramoni 16 – 17 yoshlardagi cho'pon yigit bo'lgan ushbu asarda
realizm, sarguzasht, mistika, detektiv va didaktika an'analari uyg'unlashib ket-
gan.

Hozirda P.Koelo Braziliyaning Rio-de-Janeyro va Fransiyaning Tarbe shah-
rida istiqomat qiladi.

Mavzu bo'yicha nazorat savollari:

1. XX asr AQSh adabiyotida ijod qilgan yozuvchilarni sanab o'ting.
2. Teodor Drayzer ijodida asosan qanday muammolar
ko'tarilgan?
3. "Yo'qotilgan avlod" mavzusi deganda nimani tushunasiz?
4. E.Xemingueyning "Chol va dengiz" asarining asosiy g'oyasi nimadan ibo-
rat?
5. XX asrning so'nggi choragi AQSh adabiyotida shaxs va jamiyat muammo-
lari.
6. XX asrning ikkinchi yarmida Lotin Amerikasi adabiyotida ro'y bergan
"portlash effekti"ning ijtimoiy-siyosiy asoslari.
7. Pablo Neruda she'riyatining o'ziga xosliklari.
8. Gabriel Markes ijodida "maftunkor realizm"ning namoyon bo'lishi.

Adabiyotlar:

1. Highlights of American Literature. Dean Curry, 1988 Washington USIA P.288
2. Introduction to Latin American literature. Jack Child. 1994. UPA
3. Андреева Л. История зарубежной литературы XX века. 1917 –1945 гг. – М.: Высшая школа, 1980.
4. Елизарова М., Михальская Н. Курс лекций по истории зарубежной литературе. – М.: Высшая школа, 1965.
5. История зарубежной литературы XX века. 1917–1945 гг. – М.: Просвещение, 1984.

13-MAVZU: AVSTRALIYA, OKEANIYA, AFRIKA, KANADA MAMLAKATLARI ADABIYOTI

REJA:

1. Avstraliya adabiyoti: kecha va bugun.
2. Okeaniya mamlakatlari adabiyoti manzaralari.
3. Afrika adabiyotiga chizgilar.
4. Kanada adabiyotining umumiy xarakteristikasi.

Tayanch soʻz va birikmalar: xalq ogʻzaki ijodi, janrlari, yozma adabiyot, oʻtmish adabiyoti, zamonaviy adabiyot, sintez adabiyot, qoʻshiqlar, miflar, ertaklar, afsonalar.

Avstraliya adabiyoti

Avstraliya adabiyoti, asosan, ingliz tilidagi adabiyotdir. Uni yana sintez adabiyoti ham deyishadi. Chunki taxminan XVIII asrgacha mahalliy aborigenlarning ogʻzaki adabiyoti mavjud boʻlgan. Bu vaqtdan eʼtiboran esa qitʼaga inglizlar kelishdi hamda sekin asta oʻz adabiyotlarini barpo etishdi. Qolaversa, qitʼaga boshqa xalq vakillari ham koʻchib kela boshlashdi. Natijada Avstraliya adabiyoti koʻplab xalqlar adabiyotidan tashkil topgan sintez adabiyotga aylandi. Shunga qaramay, ingliz tilidagi adabiyot yetakchi mavqega ega.

Demak, 200 yildan ortiqroq vaqt davom etib kelayotgan qitʼa adabiyotini quyidagicha davrlashtirish mumkin:

Kolonial yoki ingliz-avstraliya davri (1788 – 1880-yy.);

Milliy davr (1880 – 1920-yy.);

Zamonaviy davr (1920-yillardan hozirgacha).

Avstraliyaning dastlabki adabiy yodgorliklari deya qitʼaga kelgan kema zo-bitlari boʻlgan Ison Uayt (1756 – 1832-yy.), Uotkin Tench (1758 – 1833-yy.) va Devid Kollinzlarning (1756 – 1810-yy.) memuarlari va yoʻl qaydnomalari aytiladi. Ilk sheʼriy asarlarning mazmuni Angliyadan qochib kelgan yo surgun qilinganlarning erkin hayoti haqida boʻlib, ballada janrida yozilgan. Charlz Tompson (1806 – 1883-yy.), Charlz Ventvortlar (1790 – 1872-yy.) dastlabki lirik shoirlar hisoblanadi. Charlz Garpur (1813 – 1868-yy.) esa davrning ulugʻ shoiri sifatida tan olinadi.

Shundan keyin Avstraliya adabiyotining milliy davri boshlandi. Bunga sabab esa odamlar qit'aga o'rgandilar, uni sevdilar, o'zinikidek his qildilar. Natijada adabiyot Angliya adabiyoti ta'siridan chiqishga, o'z mavzularini o'z yo'llarida kuylashga intildilar. Adabiyotining milliy davri Jyul Fransua Archibald va Jon Xaynslar asos solgan "Byulleten" haftaligidagi chiqishlardan boshlangan. Avstraliyadagi hayot, qishloq manzaralari, do'stlik, mardlik va insonlar o'rtasidagi tenglikni kuylash Banjo taxallusli Endryu Barton Patterson (1864 – 1941-yy.), Genri Louson (1867 – 1922-yy.), Charlz Brennan va Nilson singari shoirlarni yurtga tanitdi.

Zamonaviy davr Avstraliya adabiyoti Amerika, Angliya va Irlandiya adabiyotining muayyan darajadagi ta'sirida bo'ldi. Nasr, nazm, dramaturgiya rivojlandi. Qit'a aborigenlarining hayoti va xalq og'zaki ijodiga e'tibor berildi, ular qayta baholandi. Shu bilan birga, sekin-asta Avstraliya adabiyoti o'z ovozigaga bo'lishga intildi. Yozuvchi Patrik Uayt 1973-yilda adabiyot bo'yicha Nobel mukofotiga munosib deb topildi. Kristofer Kox, Geyl Parter singari nosirlar ijodida avstraliyacha shakl va mazmun yaqqol aks etdi.

Natalya Krofts bugungi Avstraliya adabiyotida rus va ingliz tillarida ijod qiluvchi zamondosh ijodkorlar sirasiga kiradi. 1976-yilda Ukrainada tug'ilgan. Moskva davlat (Rossiya) va Oksford (Angliya) universitetlarining mumtoz filologiya fakultetini tamomlagan. Sidney (Avstraliya)da yashaydi. Yozuvchi, shoir, tarjimon. Ilg'or tafakkurli zamonaviy ijodkorlar vakili bo'lib, dunyo kezadi (60 dan ortiq mamlakatlarda yashagan), turfa xalqlar adabiyoti bilan yaqindan tanishadi, ular haqida maqolalar, suhbatlar uyushtiradi. Ijodkor 2013-yilda O'zbekistonga ham tashrif buyuradi. Yozuvchi va adabiyotshunos Ulug'bek Hamdam bilan "Bepoyon olam" nomli suhbatini "Zvezda Vostoka" jurnalida e'lon qilinadi⁴⁰. Suhbatda Avstraliya adabiyoti, uning ko'zga ko'ringan vakillari haqida so'z yuritib N. Krofts: "Ingliz tilidagi adabiyot bilan qiziquvchilar Piter Keri, Nobel sohibi Patrik Uayt, shoir Genri Louson yaxshi bilishadi, yaqinda nomi chiqqan Aravinda Adiguning "Oq yo'lbars"i menga juda manzur. Avstraliyadagi rus adabiyoti esa 1911 – 1912-yillarda, qit'aga K.Balmont, A.Usov, S.Alimovlar kelgandan boshlangan. Ulardan faqat oxirgisi bu yerda qoldi" – deydi, bundan ham Avstraliya adabiyoti ko'plab millatlarning sintez adabiyoti ekani ayon bo'ladi.

Endi kashf qilinganda, Avstraliya qit'asi Angliya jinoyatchilari surgun qilinadigan joy bo'lib xizmat qilgan. Vaqtlar o'tib esa bu yerga kelganlarning ko'pchiligi Angliyaga qaytib ketishmay, Avstraliyani o'z vatanlari deb bilishdi. Adabiyot shaklan ingliz va irland adabiyoti ta'sirida bo'lsa-da, Avstraliya qit'asi voqeligi aks ettirildi.

⁴⁰ Мир без границ. Звезда Востока. –Т.: 2013.

Okeaniya mamlakatlari adabiyoti

Katta-kichik minglab orollardan tarkib topgan Okeaniya mamlakatlari hisoblanmish Malayziya, Indoneziya va Singapurning o'ziga xos tarixi, adabiyoti mavjud. Bu davlatlarning chor tomoni och dengizlar bilan qurshalgan bo'lib, hozirgi kunda jahon e'tiborini o'ziga tortadigan darajada (asosan, Ikkinchi jahon urushidan keyin) taraqqiy topib bormoqda. Ammo o'tmishda bu mamlakatlar ko'plab urushlarni, to'qnashuvlarni, xunrezliklarni boshidan kechirgan-ki, ularning hammasi ularning tarixida, adabiyotida u yoki bu darajada aks etgan. Geografik joylashuviga ko'ra, Hindiston va Xitoyga yaqin bo'lganliklari uchun ham adabiyotda hind va xitoy xalqlarining dunyoqarashi va adabiyoti ta'sirini ko'rish mumkin.

Malayziya adabiyoti

Yozuv kirib kelishdan oldin Malayziyada hind dostonlari ta'siridagi xalq og'zaki ijodi rivoj topgan edi. XV–XVI asrlarda Okeaniya orollariga islom dinining kelishi bilan esa, bu yerlarda ham arab alifbosi asosidagi yozuv paydo bo'ldi va vaziyat o'zgardi. Taxt tepasiga kelgan har bir sulton xalq og'zaki ijodiga yo'g'rilgan o'z adabiy an'anasini yaratishga urindi. "Sultonlar sulolasi" ("Sulalatus salatin"), "Rajit Pasay tarixi" ("Hikaya Rajit Pasay") XV asrda yozilgan deb qaraladi. "Hang Tuah tarixi" ("Hikaya Hang Tuah") deb nomlangan davrining mashhur asarida sultonga sadoqatli jangchi Hang Tuah hayoti va jasratlari hikoya qilinadi. Qahramonliklari tufayli Hang Tuah ismini hozirgacha unutishmagan. Hatto zamonaviy yozuvchilar bu ismni o'z asarlarida yodga olib turishadi.

Qator qissalar, jumladan, "Abdulloh qissasi" asari (1849-y.) muallifi Munshiy Abdulloh (1796 – 1854-yy.) malay adabiyotining otasi sanaladi. XX asrda ro'y bergan olamshumul o'zgarishlar Malayziya adabiyoti janrlarini yangilab yubordi. Nazm, nasr, dramaturgiya, esse kabi janrlarda ko'p asarlar yozgan Usmon Avang zamonaviy malay adabiyotining asoschisi, deb e'tirof etiladi. Anvar Ridvan, Rahimiddin Zohiriy, Abdussamad Said, Muhammad Hoji Solih kabi ijodkorlar hozirgi malay adabiyotining ko'zga ko'ringan namoyandalaridir.

1971-yildan e'tiboran malay tilida yaratilayotgan adabiyot uch guruhga ajratilib qaraladigan bo'ldi: 1. Malayziya milliy adabiyoti. 2. Mintaqaviy adabiyot (mamlakatdagi boshqa tillardagi adabiyot), 3. Yasama adabiyot (yot tillardagi adabiyot).

XX asrda xitoy tilidagi adabiyotning mavqesi ko'tarilib, hind tildagisi bir-muncha tushdi. Ingliz tili esa Malayziyada umumiy adabiy til bo'lib qoldi.

Indoneziya adabiyoti

Indonez xalqining adabiyoti XIX asr oxiri, XX asr boshlarida vujudga kelgan, yangi adabiyot hisoblanadi. Adabiyotning ibtidosi bu yerda ham xalq ogʻzaki ijodidir. Indoneziya oʻz mustaqilligini 1945-yilda qoʻlga kiritgan. Oʻsha vaqtdan buyon indonez tilidan tashqari, xitoy, golland kabi tillarda ham badiiy asarlar yozildi hamda indonez xalqi muammolarini jahonga, oʻz navbatida, jahon adabiyotini indonezlarga tanitishda katta ahamiyat kasb etdi.

Amir Hamzah, Sitor Situmoran, Hayril Anvar kabilar indonez xalqining zabardast shoirlaridan sanaladi. 1945-yilgi inqilob xalq tarixida ulkan rol oʻynadi. Davr adabiy oqimi “45-yil avlodi” degan nom bilan tarixda qoldi. Oqimni shoir va tarjimon Hayril Anvar boshqargan. U asarlarida xalq tili shevalaridan unumli foydalangan va indonez tili mavqesini yuksaltirgan.

Indoneziya yozuvchisi Marah Ruslining (1889 – 1968-yy.) tarixiy “Sitti Nurbaya” romani (1922-y.) shoir va tarjimon Abdulhamid Pardayev tomonidan oʻzbekchaga oʻgirilgan va chop etilgan.

Singapur adabiyoti

Singapur ham ana shu mingorollarda joylashgan, jadal rivojlanib borayotgan Okeaniya mamlakatidan biri boʻlib, adabiyoti dunyodagi eng yosh adabiyotlardan hisoblanadi. Shuning uchun ham Singapur milliy adabiyoti deb atalishga munosib adabiyot hali oldinda. Siril Vong, Eng I-Shen, Elvin Pang kabilar Singapurning taniqli ijodkorlaridan. Elvin Pang Singapur adabiyoti antologiyasini tayyorlab, nashr qilgan. Antologiyalardan biri “Timasik” deb ataladi va Singapurda adabiyot ixlosmandlari orasida shuhrat qozongan. Sinnatambi Rajaratnam (1915 – 2006-yy.) yozuvchining “Yoʻlbars” hikoyasi oʻzbek tiliga tarjima qilinib, “Jahon adabiyoti” jurnalida eʼlon qilingan⁴¹.

Afrika adabiyoti

Afrika qitʼasidagi koʻplab mamlakatlarning oʻziga xos, ayni paytda, bir-biriga oʻxshash hamda nooʻxshash ogʻzaki va yozma adabiyotlari mavjud. Afrika qitʼasida joylashgan Misr mamlakati adabiyoti oʻzining qadimiyligi jihatidan shumer, xitoy, hind, yunon adabiyotlari bilan bir qatorda turadi. Zamonaviy Misr adabiyoti ham dunyo oʻquvchilari eʼtiborini oʻziga jalb qila bilgan. Uning bagʻrida Najib Mahfuzdek Nobel mukofoti sovrindorlari yetishib chiqqan. Lekin Afrikada Misrdan boshqa yana oʻnlab mamlakatlar mavjud boʻlib, quyida asosan shular haqida soʻz yuritiladi.

⁴¹ Jahon adabiyoti. –T., 2014, avgust

Ammo Afrika mamlakatlari adabiyoti Ovrupa adabiyotidan o'zining asosiy qismi og'zaki adabiyot bo'lishi bilan farqlanib turadi. Yana Ovrupa adabiyotida shakl va mazmun bir-biridan keskin ajraladi, Afrika adabiyotida esa ularni bir-biridan ajratish mahol. Ifodaning go'zalligiga shakl go'zalligi uchun emas, balki tinglovchini ko'proq jalb qilish, dialog uchun ahamiyat beriladi.

Xalq og'zaki adabiyoti

Afrikada istiqomat qilayotgan hamma xalqlarning xalq og'zaki adabiyoti mavjud. Janrlari har xil: ertak, mif, qo'shiq, topishmoq, masal va h.k. Ham nasrda, ham nazmda ifoda qilinadi. JAR, Gambi, Zimbaba, Beninda janrlar boy, Nubiy, Jibut va Janubiy Sudanda o'ziga xoslik nihoyatda kuchli. Professional aytuvchilar, qo'shiqchilar bor.

Afrika xalq og'zaki ijodining qadimiy janri bu hayvonlar haqidagi ertaklar bo'lib, aksariyat hollarda quyon, toshbaqa va o'rgimchak ayyor qahramon rolini bajaradi. Bu ertaklarning asosiy xususiyati shundan iboratki, ularda axloqiy-lashtirish yo'q. Ammo yaqin asrlarga qadar Afrika og'zaki adabiyoti namunalari yozib olinmagan. Ilk yozib olish XVII –XVIII asrlarga to'g'ri keladi. Bu paytda Afrika koloniyaga aylantirilayotgan edi, yozib olish ham kolonizatorlar tomonidan amalga oshirilgan. Og'zaki adabiyotning yirik namunalari qatoriga eposlar kiradi. Maliga oid “Silamaka va Pullori Fulba”, “Sundyata Mandingo”, Markaziy Afrikaga oid “Mvindo Nyanga haqida rivoyat”, Sudanga oid epik poetik bitiklar bor.

Yozma adabiyot

Yozma adabiyot ilk bor Afrikaning shimolida paydo bo'ldi. Qadimiy yozma adabiy yodgorliklar Misrga tegishli bo'lib, Mil.avv. 3000 yillikka borib taqaladi. Bundan tashqari, adabiy matnlar yunon, lotin va finik tillarida yaratilgan. Keyingi yozma adabiyotda arab adabiyoti ta'siri kuchli bo'lganini qayd etish kerak. Ko'plab Afrika mamlakatlarida yozma adabiyot XX asrda, ular o'z mustaqilligini e'lon qilgandan so'ng paydo bo'ldi, deyish mumkin. Misr adabiyotidan tashqari yozma adabiyot Efiopiyada IV – VII asrlar oralig'ida paydo bo'lgan Aksum podshohligi davrida yaratilgan. Yana Mali va Madagaskarda ham qadimiy adabiy matnlar bor. Sudan “Sennar xronikasi” va “Tabakat” deb nomlangan qadimiy lug'atlarga ega. XII asrda asos solingan Tombuktudagi universitet adabiyotning yirik markazi bo'lgan. Shimoliy Afrikada, xususan, Mali, Chad, Sudanda adabiyot arab-islom madaniyatining bir qismi sifatida rivojlangan. Tanzani va Madagaskarda arab yozuvi qo'llanilgan.

Zamonaviy adabiyot. Zamonaviy Afrika adabiyoti mustamlaka davrida, kontinentga Ovrupa tillari va lotin alifbosi kirib kelishi bilan shakllana boshladi. Masalan, JARda lotin alifbosi XIX asrdan beri mahalliy tillarda yaratilgan matnlarni yozishda ishlatila boshlandi. Yozuvning keng tarqalishini ta'minlagan asosiy kuch nasroniylik bo'ldi. Missionerlar Injil va boshqa muqaddas matnlarni Afrika mahalliy tillariga tarjima qila boshladi. Lekin ko'pgina mamlakatlarda o'z milliy adabiyotining paydo bo'lishi XX asrning ikkinchi yarmiga to'g'ri keladi. Hatto Reyunon orolida mahalliy tilda ilk asarlar 1990-yillarda yozildi.

Kanada adabiyoti

Kanadada ikki – ingliz va fransuz tillari davlat tili hisoblanadi. Shuning uchun ham Kanada adabiyoti ikki katta – ingliz Kanadasi va fransuz Kanadasi adabiyotiga bo'linadi. Ayni paytda, keyingi vaqtlarda xalqaro immigratsiyaning ko'payishi hisobiga adabiy rang-baranglik ham ko'zga tashlanmoqda. Shuningdek, Kanadaning tubjoy aholisining o'z adabiyoti ham bor. XVIII asrgacha Kanadada adabiyoti tubjoyga mansub hindu, inuit va eskimoslarning og'zaki ijodi, dunyo va koinotning yaralishi haqidagi afsonalari, an'anaviy folklor qo'shiqlari mavjud bo'lgan. XVI – XVII asrlar mobaynida fransuz va ingliz mustamlakachilarining Kanadaga kirib kelishi bilan Kanada adabiyoti yangi davrga qadam qo'ydi. Shu davrdan e'tiboran, asarlar fransuz va ingliz mumtoz adabiyoti an'analari ta'sirida yozila boshladi. Ya'ni shaklan Ovrupacha, mazmunan esa Kanada voqeligi ifodalangan asarlar paydo bo'ldi. Demak, Kanada adabiyoti har jihatdan, jumladan, mavzular diapazoni jihatidan ham kengayib, teranlashib bordi.

XIX asr fransuz Kanadasi nazmi taraqqiyotida Kvebek va Monreal deb atalgan romantik yo'nalishdagi she'riyat maktablari muhim rol o'ynadi. Emil Nelligan, Deni Garno, Gyustav Freshett, Fransua Kasave, Sharl Jil, Alber Lazo singari shoirlar o'z ijodlarida avvalgi taqlidchilikdan xalos bo'lib, o'z yo'llarini topishga urinishdi. "Millat shoiri" deb tan olingan Oktav Kremazi she'riy merosi fransuz Kanadasi adabiyotining yorqin sahifasi hisoblanadi. Bu shoir o'z she'rlarida shaxsiy hissiyotlarni ifoda qilishdan ham ko'ra jamiyat va millat tafakkurini uyg'otishga, inson orzu-xayollarini aks ettirishga harakat qildi. U 1862-yili "Kanada oqshomlari" nomli ilk adabiy jurnalni nashr qilib, unda davri ijodkorlarining asarlaridan parchalar berib bordi. Shunga qaramay, bu davrda nasrda voqea bo'lgulik asarlar yaratilmadi. Chunki jamiyatda hali hanuz cherkovning ta'siri kuchli bo'lib, ruhoniylar asarlar yozish va chop etishga tish tirnoqlari bilan qarshilik qilib kelishardi. A.Emmonning oddiy fransuzlar hayotidan hiko-ya qiluvchi "Mariya Shapdelen" romanini aytmaganda, tadqiqotchilar mazkur davrni "yo'qotilgan imkoniyatlar va yozilmagan kitoblar davri" deyishadi.

Ingliz Kanadasi adabiyotida ma'rifatparvarlik g'oyalari yetakchilik qiladi. Shuningdek, mustabidlikka qarshi kurash, Ontario kengliklari, inson va tabiat mavzulari baland pardalarda kuylanadi. Tomas Xambertonning "Soatsoz"i Kanada adabiyotida yaratilgan ilk mashhur va yetuk asar hisoblanadi. Adibning yana "Attashe" degan esse yo'lida yozilgan asari ham bor bo'lib, bular-da jamiyatdagi muammolar tanqid ostiga olinadi. Shuning uchun ham Tomas Xambertonni "satira otasi" deb nomlashadi. Chunonchi, adib Sem obrazi orqali ayrimlarga xos bo'lgan manmanlik, tovlamachilik, firibgarlik, oddiy odamlarga nisbatan bepisandlik kabi illatlarni ochib tashlaydi. Xambertonning "Soatsoz"i Amerika, Angliya, Fransiya, Olmoniya kabi mamlakatlarda qayta-qayta chop etiladi. Asar keyinchalik jahonning yana qator tillariga tarjima qilinadi. Opa-singil Katrina Treyll va Syuzanna Mudi hikoyalarida esa Kanadaning injiq tabiati, qahraton sovuqlarda Ovrupaliklarning hayot uchun kurashi, tubjoylik hindu-inuitlar bilan munosabatlari aks ettiriladi. Ingliz Kanadasi adabiyotining ko'zga ko'ringan yana bir vakili J. Richardsondir. Ijodkorning "Tekulis – G'arb kurashchisi" poemasi, "Vakusta", "Kanadada sakkiz yil", "Tugallanmagan 1812-yil urushi" romanlarida kanadalik hindularning amerikalik bosqinchilarga qarshi kurashlari aks ettirilgan.

XIX asrning ikkinchi yarmiga kelganda Kanada adabiyotida alohida kayfiyat paydo bo'ladi. Har ikki adabiyot – franko-kanada va anglo-kanada ijodkorlari milliylik uchun kurash, o'zlikni yagona millat sifatida anglash, go'zal Kanada tabiatini, vatanparvarlikni kuylash ustivor mavqe kasb etadi. Bu davrga kelib, ingliz Kanadasi she'riyatida Charlz Mer, Aleksandr Maklachlan, Izabella Kronunford, Bliss Karmen, Charlz Robertson kabi shoirlar alohida e'tibor qozonishadi. Archibald Lampmen Kanada tabiati kuychisi sifatida o'z davrining eng iqtidorli shoiri, deb e'tirof etiladi. Asl hinducha ismi Texaki Onveyk bo'lgan Pomena Jonson poemalari va she'rlarida qadim hindular qo'shiqlariga jo qilingan erk va ozodlik haqidagi orzu armonlar, ona tabiat manzaralari baland pardalarda kuylanadi.

XX asr Kanada adabiyotida yanada o'zgacha mavzular yuzaga keladi. Xususan, kanadalik inglizlar va kanadalik fransuzlarning ziddiyatli munosabatlari, qarama-qarshiliklari, fermerlarning, qishloq hayotining qiyinchiliklari, tabiat injiqliklari mavzulari qalamga olinadi. Xyu Maklenan, Fridrix Fillip Grov, Jak Godbu, Timoti Findley, Ryujan Dyusharm asarlarida mana shu mavzular har tomonlama keng va teran yoritib berilgan.

Adabiyotshunoslar tomonidan Robertson Devisning "Deptfor trilogiyasi" XX asr Kanada adabiyotining eng mukammal asari, deb e'tirof etiladi. TIFF (Timoti Irvin Frederik)ning "Urushlar" romani Kanada general-gubernatorining Oliy mukofotiga noil bo'lgan. Kanada yozuvchilari asarlari asosida badiiy filmlar yaratiladi. Chunonchi, Maykl Ondatjening "Angliyalik patsiyent" filmi "Oskar"

mukofoti bilan taqdirlanadi. Bularning hammasi bir bo'lib esa Kanada adabiyotining jahonga tanilishiga olib keladi.

Poeziya ham bu davrda gullab yashnadi. Margaret Etvud, Fillis Vebb, Gvedolin Mak Yuin kabi zamonaviy shoirlar o'ziga xos mavzu va uslubiy rang-baranglik bilan elga, yurtga, dunyoga tanildilar. Adabiyotda har xil tajribalar amalga oshirildi. Chunonchi, Jo Rozenblat she'r shaklida, Leonard Koen esa dunyoni badiiy estetik qabul qilish va aks ettirishda syurrealistik eksperimentlar o'tkazdi.

Bu vaqtga kelib, adabiyotning millat taqdiridagi ahamiyatiga e'tibor qaratgan Kanada hukumati bu borada qator xayrli ishlarga qo'l urdi. Jumladan, odamlarning badiiy-estetik ongini shakllantirishga yo'naltirilgan dasturlar ishlab chiqilib, jamiyatga tatbiq etildi. Masalan, hukumatning "She'riyat tarbiyasi" dasturi 7 – 12 yoshli bolalarning badiiy ijodga bo'lgan qiziqishlarini rag'batlantirishga qaratilgan bo'lib, mamlakatdagi mashhur shoirlarni boshlang'ich va o'rta maktablarga biriktirib qo'yildi. Natijada, shoirlar ustoz maqomida turib, murg'ak qalb va onglarga she'riyatning sehrli olamidan saboq berdilar. Navbatdagi bosqichda esa talabalar, hukumat idoralari va boshqa ko'plab sohalar xodimlarining adabiyotga qiziqishlarini oshirish, ularda estetik tuyg'uni tarbiyalash uchun yozuvchi va shoirlar ishtirokidagi doimiy tadbirlar o'tkazildi. Bundan tashqari, 1990-yillarda "Kanada shoirlari ligasi" tashkil etilib, adabiyotga bag'ishlangan festivallar, tanlovlar uyushtiriladi, bolalar va kattalar ijodidan namunalar saylanib, nashr qilinadi, butun mamlakat bo'ylab targ'ibot ishlari olib boriladi. Mazkur liganing muhim vazifalaridan yana biri shu ediki, u chet mamlakatlarda Kanada yozuvchilarining kitob yarmarkalarini tashkil etadi hamda dunyodagi e'tiborli adabiyot markazlariga Kanada ijodkorlarining yangi asarlari haqida axborot tarqatadi. Bunday sa'y-harakatlar o'z mevasini berdi: 2013-yilda 82 yoshli yozuvchi Elis Manro ("Zamonaviy hikoyalar ustasi") adabiyot bo'yicha Nobel mukofotiga loyiq deb topildi va bu xabar Kanada adabiyoti shuhratini jahonga yoydi.

Bugungi kunda ko'p millatli mamlakatda Kanada yozuvchilar uyushmasi, Kanada she'riyat assotsiatsiyasi, Shoirlar ligasi, Kanada mualliflar assotsiatsiyasi, Yozuvchilar bolalar uchun, Kanada san'ati konfederatsiyasi kabi tashkilotlar faoliyat yuritib, Kanada adabiyotining rivojiga xizmat qilib kelmoqda.

Mavzu bo'yicha nazorat savollari:

Nima uchun Avstraliya, Okeaniya, Afrika va Kanada kabi mamlakatlar adabiyoti o'rganilishi kerak?

Avstraliya adabiyotining umumiy manzarasi haqida tushuncha bering.

Okeaniya mamlakatlari adabiyotining o'tmishi va bugungi holi haqida so'zlang.

Afrika mamlakatlari adabiyotining Ovrupa adabiyotidan qaysi jihatlariga ko'ra ajralib turadi?

Kanada adabiyoti qaysi xalqlar adabiyotidan tashkil topgan va ularning o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?

Adabiyotlar:

1. Internet materiallari: www.vikipediya
2. "Jahon adabiyoti" jurnali, 2014-yil № 1, 2014-yil № 8.
3. Hamdam U. Ruhni uyg'otguvchi so'z. (Avstraliya yozuvchisi Natalya Krofts bilan suhbat). –T.: Turon zamin ziyo. 2017.

14-MAVZU: MODERNIZM

A) JAHON ADABIYOTIDA MODERNIZM

REJA:

Modernizm va dekadans.

Modernizmning paydo bo'lishi va tarixi.

Modernizmning o'ziga xos xususiyatlari, yo'nalishlari.

Modernizm haqida G'arb va o'zbek olimlarining qarashlari.

Modernizm namoyandalari: Joys, Kafka, Kamyu.

Tayanch so'z va iboralar: modernizm, dekadans, XX asrning yetakchi oqimi, elitar (xos) san'at, "san'at san'at uchun" g'oyasi, modernizm ildizlari, modernizm yo'nalishlari, antiroman, antidrama, modernizm va yangi o'zbek adabiyoti.

Modernizm g'oyat rang-barang va murakkab falsafiy-estetik hodisa bo'lib, u inson (jumladan, ijodkor) ijtimoiy, siyosiy, psixologik, falsafiy, badiiy-estetik tafakkur tarzidagi jiddiy o'zgarishlar negizida maydonga kelgan. Mazkur o'zgarishlarning salmog'i g'oyat zalvorli. U badiiy tafakkur shaklidagi o'zigacha mavjud bo'lgan an'anaviy qarashlarning barchasini inkor qiladi va o'z realligini ilgari suradi.

Modernizm haqida prof. D. Quronov (va boshq.) tayyorlagan lug'atda shunday deyiladi: "MODERNIZM (fr. moderne – eng yangi, zamonaviy) – XIX asr oxiri – XX asr boshlarida ommalashgan termin, san'at va adabiyotda dekadansdan keyin maydonga chiqqan norealistik oqimlarning umumiy nomi sifatida tushuniladi... Modernizm o'tgan asr oxirlaridan boshlab maydonga chiqqan, ijodiy dasturlari va ijod amaliyoti jihatidan turli-tuman adabiy maktab va yo'nalishlar (ekspressionizm, impressionizm, simvolizm, akmeizm va b.) o'ziga asos bilgan estetik tizim, ijodiy metod sifatida tushuniladi. Modernizm doirasidagi maktab va oqimlar nechog'lik turfa bo'lmasin, ularni umumlashtiruvchi qator nuqtalar mavjud. Avvalo, dunyoqarash jihatidan ular nafaqat XIX asrda ommalashgan pozitivizm, balki asrlar davomida shakllangan an'anaviy xristian dunyoqarashidan ham deyarli uzilib, F.Nitshe, Z.Freyd, A.Bergson, U.Jeyms kabi mutafakkirlar qarashlaridan oziqlanadi. Shunga mos tarzda modernizm yo'nalishidagi maktab va oqimlarning aksariyati adabiy-madaniy an'analarni ham turli darajada inkor qiladi va yangi davrga mos yangi adabiyot yaratish

da'vosini olg'a suradi... Modernizmga xos umumiy xususiyatlardan biri shuki, u obyektiv voqelikning tasviri o'rniga uning ijodkor tasavvuridagi badiiy modelini yaratishni maqsad qiladi. Ya'ni bu o'rinda voqelikni aks ettirish emas, ijodkorning o'z-o'zini ifodalashi (ekspressionizm) ustuvor ahamiyat kasb etadi. Ijodda subyektivlikning oldingi o'ringa chiqarilishi, mantiqiy bilishdan intuitiv bilishning yuqori qo'yilishi, inson ichki olamida kechuvchi tizginsiz evrilishlarga ayrica e'tibor berilishi (ong oqimi), ijodkor shaxs ijodiy taxayyuli va u aks ettirgan voqelikning betakror hodisa sifatida tushunilishi, o'z o'y-hislarini hech qanday (ma'naviy, axloqiy, siyosiy va b.) cheklovlarsiz ifodalash huquqining e'tirof etilishi ham modernizmga xos xususiyatlardandir. Ijodiy erkinlik nafaqat g'oyaviy-mazmuniy, balki shakliy izlanishlarda ham mutlaqo daxlsiz. Modernizm asrlar davomida shakllangan adabiy kanonlarni inkor qiladi va har qanday normativlikka qarshi (futurizm) turadi. Bu hol modernizmdagi badiiy obraz strukturasi, asarning subyektiv va obyektiv tashkillanishi, bayon tarzi, syujet-kompozitsion qurilishi, til xususiyatlari – xullas, adabiy asarning barcha sathlarida shakliy o'ziga xosliklarni yuzaga keltiradi"⁴².

Manbalar (masalan, "Madaniyatshunoslik" o'quv qo'llanmasi) aytadiki, modern istilohining paydo bo'lganiga 1000 (ming) yildan ko'proq vaqt bo'lgan. Modern so'zi "...ilk bor milodiy V asrda qo'llanilgan bo'lib, rasmiy maqom egalab borayotgan zamonaviy masihiylikni o'tmishdagi majusiy Rimdan ajratish uchun qo'llana boshlagan. Zotan, masihiylik oqimi Rim uchun tamomila yangilik edi, chunki Yahudiya uzoq yillar garchi Rim imperiyasi tarkibida bo'lsa ham, masihiylikka ashaddiy qarshilik qilib keldi. Ammo masihiylik majusiylikka nisbatan ilg'or, o'z davridagi progressiv oqim bo'lgani uchun barcha qarshiliklar behuda bo'lib qoldi"⁴³.

Modernizmnining asosiy darakchilari deya Dostoyevskiy ("Jinoyat va jazo", "Aka-uka Karamazovlar"), Uitmen ("Maysalar yaproqlari"), Bodler ("Yovuzlik chechaklari"), Rembo ("Dil yorishishi") va Stringberg (so'nggi pyesalari) kabi yozuvchi, shoir va dramaturglar esga olinadi. Ijodkorlarga kuchli ta'sir qilgan faylasuf va ruhshunoslardan Fridrix Nitshe, Anri Bergson, Zigmund Freyd, Uilyam Jeyms va boshqalar nomini sanash mumkin.

Sho'ro davrida modernizmga taqiq qo'yildi. Bu ishning o'ziga yarasha arzigulik sabablari bo'lsa-da (chunonchi, modernizm individualizumni yoqlaydi, axloqiy chegarani tan olmaydi, har qanday an'anani inkor qiladi, Ovrupa madaniyatini boshqa madaniyatlardan ustun qo'yadi va h.k.), oqimning dunyo tan olgan, jahon adabiyotida alohida mavqega ega vakillari borki, ularning asarlarini man qilish insonni yaxshi bilmaslik, uning badiiy tafakkur tadrijini mensimaslik bilan teng. Zero, modernizumni bilishga intilish insonni bilishga, uning boti-

⁴² Курунов Д. ва бошқ. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Академнашр, 2010.

⁴³ Йўлдош Қ., Йўлдош М. Бадий таҳлил асослари. – Тошкент: Камалак, 2016. – Б.377.

nidagi puchmoqlarga bo'ylashga, ichkaridagi ziddiyatlardan boxabar bo'lishga intilishdir, buning mahliyolik yoki g'arbparastlik bilan aslo aloqasi yo'q. Insonning san'at-u adabiyotdagi har bir hodisaning tub ildizlariga sog'lom nazar sola bilishi alaloqibat uning dunyoqarashi butunligini ta'minlabgina qolmay, ma'naviy immunitetini ham chiniqtiradi.

“Modernizm nima?” degan savolga dunyo va o'zbek olimlari ko'pdan beri javob berib kelishadi, aytish joizki, haligacha bu masala ustida bahslar yakunlangani yo'q. Zero, modernizm o'zbek olimi, professor Ozod Sharafiddinov ta'kidlab aytganidek, “jo'n hodisa” emas. O'zbek adabiyotshunosligida, ayniqsa, istiqbol yillarida modernizm atrofida qizg'in bahslar bo'ldi. Bahslarda modernizmi o'zbek mentalitetiga butunlay yot mafkura yoki, aksincha, modernizm insoniyat badiiy-tafakkur tadrijining bir bosqichi, uni o'qib-o'rganishning hech bir zarari yo'q degan turli qarashlar aytiladi. Chunonchi, filologiya fanlari doktori, professor Bahodir Sarimsoqov “Absurd ma'nisizlikdir”⁴⁴ maqolasida modernizm oqimlaridan biri – absurdni keskin tanqid ostiga oladi, uni “inqiroz”, ekzistensializm oqimini esa “subutsiz” deb ataydi. Bu qarashga javoban filologiya fanlari doktori, professor Umarali Normatov o'z nuqtai nazarini ilgari surib, absurd va ekzistensializm yo'nalishidagi asarlarga san'at hodisasi sifatida qarash kerakligi haqidagi fikrni ilgari suradi: “B. Sarimsoqovning absurd va ekzistensializmga bergan bahosi o'ta munozarali. San'at hodisasi sifatida absurd tushunchasi bu so'zning lug'aviy ma'nosidan o'zgacharoqdir. Absurd, B. Sarimsoqov da'vo qilganidek, aslo ma'nisizlik emas, balki, aksincha, teran ma'noga ega. Absurd adabiyot, san'atda adashgan, aldangan, behuda, samarasiz mehnat-faoliyatga, ma'nisiz qismatga muhtalo etilgan shaxsning fojiasini ochib berish, kutilmagan tomonlardan o'ziga xos tarzda badiiy tahlil etishdan iborat”⁴⁵. Ko'rinib turganidek, qarashlar har xil, ziddiyatli. Bahs-u munozaralar hali-hanuz davom etmoqda. Talaba-yoshlar bu bahsda qaysi fikr jo'yaliroq ekanini bilish uchun modernizm va uning yo'nalishlari mohiyatini teranroq o'rganib chiqishlari lozim bo'ladi. Demak, yana o'sha savol: modernizm nima?

Modernizm XX asr tongotarida (XIX asrning so'nggi choragida degan qarashlar ham mavjud) dastlab kayfiyat-u dunyoqarashda, so'ng tasviriy san'atda, keyinchalik adabiyotda paydo bo'lgan san'at yo'nalishi hisoblanadi. Modernizmdan burunroq maydonga kelgan deyishadi), bo'hron, inqiroz ma'nolarini anglatadi. Bu narsa burjua tuzumining ich-ichidan bo'hronga yuz tutishi bilan bog'liq. Ya'ni avval burjua jamiyatida inqiroz yuz berdi, so'ngra san'at-u adabiyotda modernistik oqim tug'ildi. Modernizmdan aniq paydo bo'lish vaqtini turlicha ko'rsatishadi. Ayniqsa, uning ijodkor badiiy tafakkuriga ta'siri

⁴⁴ ЎзАС. 2002 й. 28 июнь.

⁴⁵ Хамдам У. Янгиланиш эҳтиёжи. – Тошкент, “Фан”, 2007. Б.117-171.

ikkita jahon urushidan keyin keskin kuchayib borgan. Chunki inson nomi va sha'niga munosib kelajak qurish orzusi bilan yashayotgan odamzod jahon urushlari vaqtida million-million begunoh turdoshining yostig'i quriganini o'z ko'zlari bilan ko'radi. Natijada, u bu dunyoni tadbirlar bilan tuzatib bo'lmaydi deb butun e'tiborni botinga qaratadi. Inson real hayotda emas, balki xayolidagina baxtli bo'la oladi degan qarash modernizmning paydo bo'lishi va rivojlanishiga katta turtki bo'ldi deyiladi⁴⁶. Ispan esteti va faylasufi O.Gasset yangi san'at, ya'ni modern san'ati odamlarni ikkiga bo'lib tashladi: uni tushunadiganlar va tushunmaydiganlarga "Tushunadiganlar kamchilikni tashkil qiladi, tushunmaydiganlar esa yangi san'atni yomon ko'radi", – deydi. Uning fikricha, bu san'atning mohiyati inson e'tiborni tashqaridan olib, 180 gradusga burib, o'z ichki olamiga qaratganligidadir⁴⁷. Ilgari adabiyot tashqari (real voqelikni)ni erinmay ta'riflab chiqardi, bugun esa u qiziq bo'lmay qoldi, inson uchun uning o'z ko'ngli qiziq.

Realizm borliqni aks ettirsa, modernizm yangi reallik yarataman deydi. Chunki mavjud reallikni tuzatib bo'lmaydi deb hisoblaydi. Modernizm olamni xaos deb bildi va undan qochdi. Tashqi dunyoda go'zallik yo'q, uni botindan qidirish kerak deb o'yladi. Shu bilan birga, antroposentrik gumanizmni, ya'ni insonga muhabbatni yoqlab chiqdi. Demak, modernizm deganimiz to'qlikka sho'xlikdan atayin o'ylab topilgan ijodiy metod bo'lmay, bashariyatning uzun taraqqiyot yo'lida tarixiy-siyosiy evrilishlar natijasida inson ko'nglida paydo bo'lgan ruhiy-ma'naviy inqiroz bilan bog'liq hol – kayfiyatdir. Hol o'zgaruvchan. Binobarin, modernizmni ko'klarga ko'tarishning, unga muftalo bo'lishning ham hech bir ma'nosi yo'q. Zero, bugungi kun insoni ko'nglida ertaga tamomila o'zgacha hollar paydo bo'lishi tabiiy. Masalan, modernizmdan so'ng maydonga postmodernizm tushdi. Boz ustiga, postmodernizmning ham umri sob bo'lgani haqida dunyo olimlari jiddiy mulohaza yuritishmoqda⁴⁸. Hatto san'at-u adabiyot allaqachon "metamodernizm" (ayrimlar "astro", boshqalari "metarealizm") davriga qadam bosgan dunyoda yangi yo'l qidiraypti degan fikrlar o'rtaga tashlanmoqda. Rus olimi, akademik Yu. Borev esa insoniyat birinchi marta yo'lsiz, paradigmasiz qoldi⁴⁹ degan fikrni o'rtaga tashladi. Endi bu vaqt masalasidir. Voqelikni hamma joyda bir xil idrok etish mumkin emas. Chunki tarixiy-ijtimoiy formatsiyalar hamma joyda har xil kechadi. Davri ham, sifat darajasi ham farqlanadi. Shu ma'noda dunyoda hech bir olim modernizmni "insoniyatning doimiy va mutlaq kayfiyatidir" degan iddao bilan chiqa olmaydi. Modernizm ham tug'ildi va hamma oqimlar kabi o'z o'rnini insoniyatning navbatdagi dun-

⁴⁶ Модернизм. Сборник. – М.: Искусство, 1987.

⁴⁷ Гассет Х.О. Дегуманизация искусства. – М.: Радуга, 1991.

⁴⁸ Rossiya'dagi "Литературная газета" 2012-yilda bu haqida qator bahslar uyushtirdi – U.H.

⁴⁹ Боров Ю. Инсон ва инсоният ҳаётининг олий мақсади ва маъноси // ШЮ. 2001. №4. – Б.158 – 163.

yoqarashi-yu kayfiyatini ifodalovchi yo‘nalishga bo‘shatib ber(a)di. Ko‘rinadiki, “izm”lar jamiyatlarning o‘zgarib-almashib turuvchi kayfiyatlarining san‘at-u adabiyotga aksi ekan.

Modernizm haqida gap ketganda ta’kidlash joizki, u nafaqat adabiy hodi-sa, ayni paytda, inson faoliyatining juda ko‘p qirralarini qamrab olgan bo‘lib, rassomchilik, haykaltaroshlik, arxitektura, dizayn kabi sohalarida ham o‘zini namoyish etdi, etmoqda. Hatto modernizmning san‘atdagi ilk qadamlari tas-viriy san‘at bilan bog‘liq. Rus olimi Aleksandr Genisning “XX asrning yetakchi uslubi”⁵⁰ nomli maqolasi va ulkan ruhiyatshunos olim Karl Gustav Yungning “Pikasso”⁵¹ deb atalgan essesidan modernizm haqidagi savollarning ayrimlariga javob topish mumkin. Genis yozadi: “Tarix vaqt bilan hisoblashmaydi, biroq bizlar solnomaga nazar solmay ish yurita olmaymiz. Ortga nazar tashlar ekan-miz, modernizm tarixning qaysi pallasidan boshlanganini bilib olamiz. Lon-dondagi mashhur ikki badiiy muzey jamoasi yaqinda ana shunday muammoga duch keldi. Ular o‘z xazinalaridagi san‘at asarlarini o‘zaro taqsimlab olishlariga to‘g‘ri keldi: natijada Milliy galereyaga mumtoz tasviriy san‘at asarlari, Teyt galereyasiga esa zamonaviy ijodkorlarning asarlari nasib etdi. Bu borada 1900-yil chegara chizig‘i vazifasini o‘tadi. Bu chegara chizig‘i har qancha bahsli va shartli bo‘lmasin, nafaqat taqvimiy, balki mantiqiy haqiqatga yaqinligi bilan ham e’tiborni tortadi. Biz modernizmni o‘tgan asr bilan tengdosh hisoblab ham tarixan, ham badiiy jihatdan adolatli ish tutgan bo‘lamiz”⁵².

Modernizmning mohiyati haqida fikr yuritarkan olim modernizmgacha san‘atda vositalargina o‘zgartirib kelingani, modernizm “tadqiq qilinayotgan obyektning o‘zini tamomila yangilagani”ni ta’kidlaydi. “Nitshening “hech qan-day faktlar mavjud emas, balki ularning talqini, in’ikosigina bor” degan aqidasi-ni dastak qilib olgan modernizm muallifning tasavvuridagina mavjud voqelik-ning turli talqinlari, dunyoni turli subyektivizmlarning kurash maydoni sifatida aks ettira boshladi”, – deb yozadi yana A. Genis.

Yung esa modernistik san‘at mohiyatida ruhiy xastalikni ko‘radi. U bun-day xastalikka chalingan kishilarni ikki guruhga ajratadi: “Bular nevrotiklar va shizofreniklar. Birinchi guruhga mansub (kishilar) sintetik xarakterdagi kuch-li va yaxlit tuyg‘uga yo‘g‘rilgan suratlar chizishadi... Ikkinchi guruh, aksincha, shunday suratlar chizadiki, bu suratlar ularning mualliflariga hissiyot begona ekanini ko‘rsatib turadi. Ular har qanday holda yaxlit uyg‘un tuyg‘uni emas, balki, aksincha, qarama-qarshi kechinmalarni yoki ularning umuman yo‘qligini ifodalaydi. Bu suratlarining badiiy shaklida esa siniq chiziqlarda aks etgan ta-nazzul, inqiroz kayfiyati ustuvorlik qiladi. Bu o‘z navbatida, ijodkorning ru-

⁵⁰ XX асрнинг етакчи услуби // Жаҳон адабиёти. 2001 йил ноябрь.

⁵¹ О‘sha joyda.

⁵² Генис А. XX асрнинг етакчи услуби // Жаҳон адабиёти.

han bo'linganini, ya'ni o'zini boshqa odam deb fahmlashini bildiradi. Suratlar tomoshabiniga yoqmaydi yoki aqlga to'g'ri kelmaydi, tajovuzkor ruhdaligi va beo'xshov nosamimiyligi bilan unda qo'rqinchli taassurot qoldiradi. Pikasso ana shu ruhiy (psixologik) tipga mansub"⁵³.

Bunday qarash modernizmning kelib chiqishida ijtimoiy-psixologik faktorning dominant mohiyatiga urg'u beradi. Chindan ham, XX asrga kelib insonning turmush tarzi sivilizatsiya natijasida misli ko'rilmagan darajada o'zgardi, murakkablashdi, odamlarning o'zaro ruhiy-ma'naviy muloqotiga putur yetdi – kamaydi, natijada ruhiy muloqot ehtiyoji insonning ichiga hibs etildi. Tashqaridan kutilgan baxt, najot ikkita jahon urushi oqibatida sarobga aylandi va inson o'z ehtiyojlari bilan yolg'iz qoldi. Modernizmning ruhiy-psixologik asosi shu nuqtadan boshlanadi.

Darhaqiqat, insoniyat hayotiga modern ruhning kirib kelishi asrlar davomida shakllanib-turg'unlashib qolgan dunyoqarashni ostin-ustun qilib yubordi. Modernizm shunday mohiyatga ega ediki, u eng an'anaviy, eng mumtoz shakllar, tushunchalar bag'riga ham hech tortinmay, ikkilanmay yorib kirdi. Ularni inkor etib, o'zining yangi qadriyatlarini ilgari surdi. Modernizm bu – XX asrga kelib insoniyatning ijtimoiy-iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy, madaniy-ma'naviy sohadagi yalpi taraqqiyoti tufayli onglarda sodir bo'lgan ulkan o'zgarish – tafakkur tarzidagi yangi bosqich. U ma'lum muddat davrning umumiy, universal kayfiyati darajasiga chiqdi. U realizmga qarshi emas, balki realizm zaminida (materialida) barpo etilgan zamonaviylikning yangi qasri bo'lib dunyoga keldi, yashadi, yashamoqda.

Modernizm haqida so'z borganda uning o'zak muammolarini qamrab olgan quyidagi masalalar mazmun-mohiyatini tushunib olish lozim bo'ladi. Modernizm va mifologiya munosabatlari, modernizm yo'nalishlari: ekspressionizm, dadaizm, kubizm, futurizm, abstraksionizm, syurrealizm kabi oqimlar, elitar (xos) san'at, "san'at san'at uchun" tamoyili, Joys, Kafka, Prust, Bekket kabi g'arb yozuvchi va dramaturglarining ijodi, Sartr ekzistensializmi, Kamyu absurd falsafasi, modernizm va XX asr Sharq adabiyoti kabi masalalar mohiyatini anglash modernizm haqidagi tushunchalarimizni ancha tiniqlashtiradi. Quyida ana shu masalalarning ayrimlariga to'xtalib o'tamiz:

Elitar (xos) san'at tushunchasining mohiyati shundan iboratki, modern adabiyot hamma uchun, ayniqsa, omma uchun mo'ljallangan bo'lmay, uni tushunishga qodir oz sonli o'quvchilar darajasi hisobga olinib yaratiladi. Chunonchi, asarlari modernchilarning falsafiy poydevorlaridan biri bo'lib xizmat qilgan olmon faylasufi F. Nitshe o'zining "Zardusht tavallosi" kitobiga "Hamma uchun mo'ljallanmagan kitob" deb yozib qo'ygan edi.

⁵³ Юнг К.Г. Пикассо / Аҳмад Отабой таржимаси // Жаҳон адабиёти. 2001 йил ноябрь.

“San’at san’at uchun”. Bu ibora ilk bor 1933-yilda Fransiyada paydo bo’ldi. “San’at san’at uchun” konsepsiyasi asarning mazmuniga emas, shakliga e’tibor qaratdi, estetik jihatdan go’zal bo’lishini yoqlab chiqdi. Realizm va uning prinsiplarini inkor qildi, sof san’at g’oyasini ilohiylashtirdi. Go’zallikni reallikdan tashqarida deb bildi. XIX asr oxiriga kelib bu konsepsiya inqirozga yuz tutdi. Lekin uning estetizm prinsiplari formal maktabning rivojiga ta’sir qildi.

Ekspressionizm (fr. ifodalash). XX asr birinchi choragida nemis adabiyotida shakllanib, so’ng boshqa milliy adabiyotlarga tarqalgan adabiy yo’nalish bo’lib, u adabiyot va san’atda obyektiv voqelik emas, balki ijodkor meni ustuvor bo’lishi kerak degan g’oyani ilgari suradi. U voqelikni tasvirlash emas, ijodkor menini, qalbini ifodalash muhim deb biladi. Yo’nalish nomi ham shu yerdan kelib chiqqan. Ifodani tasvirdan, intuitsiyani mantiqdan ustun deb qaraydi.

Dadaizm (fr. “dada” – yog’ochdan ishlangan o’yinchoq ot, ko’chma ma’noda – bolalarga xos betartib nutq, ya’ni bolaning og’zidan chiqqan “da-da-da” degan, hech qanday ma’noni anglatmaydigan tovushga taqlid) – Birinchi jahon urushi vaqtida urushga qarshi isyon kayfiyatidan Ovrupada paydo bo’lgan avangardlik oqimi. Dadaizm mavjud tartibotni absurd deb bildi va hamma narsani inkor qildi. An’analarga nigilistik munosabatda bo’lib, isyonkorlikni bayroq qilib olganlar. Adabiyotda ma’nosiz so’z va tovushlarni ishlatish, tasviriy san’atda esa narsalarni ma’nosiz tarzda birga chizish kabilar bo’lgan. Haqiqiy adabiyot ijtimoiylikdan xoli bo’ladi degan aqidani ilgari surganlar. Urushdagi shafqatsizlik inson hayotini ma’nosiz qilib qo’yganligi dadaistlar dasturini ham “hech narsa” bilan “bezadi”; “Dadaistlar ilgari surgan g’oya hech narsa, hech narsa, hech narsadir, bas, qo’lga kiritiladigan natija ham hech narsa, hech narsa va hech narsadir”, – deyishdi o’z yo’nalishlari haqida. Ratsionalizm va mantiqni urushlar-u konfliktlarning sabablaridan biri deb hisoblaganlari uchun ham dadaistlar har qanday estetikani izchil ravishda buzish yo’lidan bordilar.

Antiroman (fr. antiroman) – shartli istiloh bo’lib, “yangi roman” istilohi bilan bir qatorda ishlatiladi. XX asr o’rtalaridagi fransuz modernizmi nasriga nisbatan ham qo’llaniladi. Ilk bor termin 1633-yilda Shard Sorelning “Ekstravagant Berger” romani qo’shimcha nomi sifatida ishlatilgan. 1948-yilda J.P.Sartr tomonidan qayta iste’molga kiritilgan.

Bunda roman janrining klassik elementlaridan voz kechiladi. Masalan, izchil syujetdan, qahramonlar obrazlaridagi butunlikdan. Konformizm va begonala-shuv bilan bog’liq alohida situatsiyalar tahlil etiladi. Vaqt me’yorlariga rioya qilinmaydi, tilda yangilikka e’tibor qaratiladi, chunonchi, punktuatsiya, grammatika va boshqalarda erkin harakat qilinadi. Aloqasi bo’lmagan rasmlar matnga kirib qoladi, sahifalar bo’sh tashlab ketiladi va h.k.

Antiromanga misol sifatida V.V.Nabokovning “Rangsiz olov” deb nomlangan 999 misradan iborat dostonini keltirish mumkin. Doston ko’plab adabiy allyu-

ziyalar bilan to'ldirilgan. Yoki Xulio Kortasarning "Mumtozlik o'yini" romani alohida strukturasi bilan ajralib turadi. Muallif so'zboshisida kitobda "ko'p kitob" borligi bayon qilinadi. Ya'ni kamida ikki xil o'qish kerakligi uqtiriladi. Birinchisi oddiy o'qish bo'lib, bunga romanning dastlabki ikki qismi kiradi: "U tomondan" va "Bu tomondan". Ikkinchisi maxsus o'qish hisoblanib, bunda yana qo'shimcha ravishda romanning "Narigi tomonlardan" deyilgan qismlarini o'qish tavsiya etiladi.

Antidrama. Absurd teatri. 1950-yildan, E.Ioneskoning "Taqirbosh qo'shiqchi ayol" pyesasi sahnaga qo'yilgan vaqtdan boshlangan. E.Ionesko va S. Bekket dramaturgiyasini har xil baholash bor: absurd dramasi, paradoks dramasi va antidrama. Chunki aynan shularga kelib dramaning an'anaviy ko'rinishi buzildi: janr, syujet, voqeaning psixologik rivojida tamoman boshqa o'zgarishlar sodir bo'ldi. Antidrama hayotni mantiqsiz deb biladi. Lekin ekzistensialistlar, Sartr va Kamyudan farqli o'laroq, Bekket va Ionesko falsafa va mafkurani inkor qilishadi. Ular o'z teatrlarini mavzuga qarshi, mafkuraga qarshi, reallikka qarshi deb bilishadi. Inson tushgan holatlarni bema'ni deb atashadi: masalan, "Godoni kutish"da asar personajlari Vladimir va Estrogan qandaydir Godoni kutaverishadi. Ioneskoda esa odamlar to'ng'izga aylanib qolishadi ("To'ng'izlar" asarida). Antidrama tushuntirmaydi, tahlil qilmaydi, balki tomoshabinni umidsiz va bema'ni kayfiyatga tortqilab ketadigan tarzda faqat ko'rsatadi. Dunyo ko'pdan-ko'p farazlar makoni sifatida talqin etiladi. Unga san'atni o'yinga aylantirish xos. Pyesadagi dialoglar bir-biri bilan uzviy bog'lanmagan (modernizmdan ko'ra postmodernizmga yaqin holatlar). Hech kim hech kimni eshitmaydi, hamma o'zi haqida gapiradi. Hayotda ko'p qaytariladigan, siyqasi chiqqan iboralarni qolip sifatida takrorlash orqali turmushning bir xilligiga urg'u beriladi.

Nima uchun roman va drama so'zlari oldiga "anti" affiksi qo'shilgan degan savol tug'iladi. Chunki Anri Bergson, Shopengauer, Nitshe hayotni aql bilan tushunib bo'lmaydi, uni faqat his qilish mumkin, haqiqatga his orqali yetiladi, reallikdan voz kechib, irratsionallikka e'tibor berish kerak, aql bu yo'lda faqat xalaqit beradi deb bilishgan. Shu bois ham aql bilan yaratilgan hamma janriy kanonlarni buzib tashlash kerak deb o'ylashgan. "Anti" affiksi shu sababli paydo bo'lgan. Bu falsafa Ikkinchi jahon urushidan keyin tug'ilgani uchun ham tushkun kayfiyat ufurib turadi.

Modernizmnining ko'plab oqimlari bo'lib, ularning aksari uzoq yashamagan, aksincha, jamiyat kayfiyatining u yoki bu qirrasini ifoda qilib, bir necha o'n, hatto bir necha yil yashab, so'ng o'rnini boshqa yo'nalishga bo'shatib beravergan. Shulardan syurrealizm tush va voqelik uyg'unligini, impressionizm lah-zalik taassurotni, futurizm insonning kelajak bilan bog'liq qarashlarini ifoda qilgan. Avangardizm esa modernizmdagi o'ta radikal oqimlarning (syurrealizm,

dadaizm, futurizm kabi) umumiy nomi sifatida tushuniladi. Avangardizm adabiyotning reallik bilan aloqasini inkor qiladi, an'anani tan olmaydi, butunlay yangi shakllarni yaratish g'oyasini o'rtaga tashlaydi. Avangardizm ba'zan modernizm ma'nosida ham ishlatiladi.

Modernizmning Joys, Kafka, Kamyu, Bekket, Prust, Vulf, Folkner, Eliot kabi yirik namoyandalari bor bo'lib, ijodkor sifatida ularning har biri alohida-alohida qiyofaga ega. Chunonchi, irland yozuvchisi Jeyms Joysning (1882 – 1941-yy.) “Uliss”, “Musavvirning yoshlikdagi sur'ati” kabi romanlari, qator hikoyalari mashhur. Badiiy adabiyotdagi ong oqimi degan tushuncha yozuvchining hikoya qilish uslubida ko'rinadi. Ong oqimi tushunchasi dastlab amerikalik ruhshunos Uilyam Jeymsning (1842 – 1910-yy.) “Psixologiya asoslari”⁵⁴ nomli tadqiqotida ko'tarilgan. Ong oqimi Jeyms Joysning “Uliss” nomli ko'pdan-ko'p bahs-u munozaralarga sabab bo'lgan romanida yaqqol aks etgan. Roman katta hajmga ega bo'lib, qahramonlar o'z ongi oqimiga o'zligini topshiradi: o'tmishi, buguni, ertasi, hayoti, odamlar, umuman, hamma narsa haqidagi o'y-fikrlari birin-sirin tasvirlanaveradi. Bu yerda ketma-ketlik, izchillik yo'q. Asar voqealari (aslida, so'zlab berish mumkin bo'lgan tuzukroq voqeaning o'zi yo'q) ana shu oqimdan bino bo'ladi, ularda xronologik tartib, ko'nikilgan mantiq intizomi buzilgan. Chunonchi, qahramonlardan birining xayoli 45 bet sahifani egallagan bo'lib, nuqta, vergulsiz davom etadi. Yozuvchi bu o'rinda ong oqimining naturalistik tasvirini beradi. Ya'ni qahramon xayollari modelini so'z bilan chizadi. Qisqasi, mazkur modernistik romanning mazmun-mohiyati qahramonlar ruhiy kechinmalari, o'y va xayollari tasviri orqali ochiladi.

Chexiyada tug'ilgan, yahudiy millatiga mansub, olmon tilida ijod qilgan Frans Kafka (1883 – 1924-yy.) o'zining qisqa hayoti mobaynida “Jarayon” degan roman, “Evrilish”, “Jazo koloniyasi” kabi bir qancha hikoyalar hamda “Otamga maktublar”, “Milenaga maktublar” kabi epistolyar janrdagi xatlari bilan adabiyot tarixida mustahkam o'rin egallagan. Uning badiiy asarlari dunyoni bosib kelayotgan fashizm xavfidan ramziy yo'sinda ogohlantiradi. U bu xavf qarshisida qo'rquvga tushadi. Qo'rquvni adabiyotga olib kiradi. Mavjud voqelik oldida oddiy insonning nihoyatda ojiz va haqir holini juda yorqin obrazlar yordamida tasvirilaydi. Chunonchi, “Jazo koloniyasi” hikoyasida bir zobit jazo mashinasini yaratadi. Bu mashina, aslida, qahramonni o'rab turgan muhitdir. Vaqti kelib yaratuvchisining o'zi ham shu mashinaga yem bo'ladi.

Nobel mukofoti sohibi, fransuz yozuvchisi Alber Kamyu (1913 – 1960-yy.) o'zining “Begona”, “Vabo” kabi romanlari, “Kaligula”dek dramatik asarlari, “Sizif haqida afsona”, “Isyon qilayotgan inson” singari esselari bilan mashhur. Asarlari ilgari surib, himoya qilgan g'oyalari tufayli Kamyuni “Ovrupaning vijdoni”

⁵⁴ Джеймс У. Поток сознания // Психология. – М.: Педагогика, 1991. – С.54 – 80.

deyishadi. “Begona” romani orqali Kamyu jamiyat va inson o‘rtasidagi murakkab munosabatni, ularning o‘zaro begonalashuvini aks ettiradi.

Shu o‘rinda asar tahliliga chuqurroq kirishga ehtiyoj sezamiz.

“Begona” romani tahliliga doir. “Inson o‘z fikr va o‘ylarini maksimal darajada tashqariga, jamiyatga olib chiqsa, oqibati nima bo‘ladi? Aslida, shunday, ya‘ni inson samimiy bo‘lishi kerak emasmi?” degan savol tug‘iladi. Bir Amerika kino-sida nimadir bo‘ladi-yu erkak qahramon ayollarning botinidagi orzu-istak va o‘ylarini o‘qiy boshlaydi. Natijada, u hamma ayollarga, jumladan, o‘zi ishlaydigan kattagina korxona rahbariga yoqib qoladi. Axir, qahramon ro‘parasida turgan ayolning ichidagini o‘qib, uqib, shunga yarasha harakatlar qilib turgandan keyin natijaning boshqacha bo‘lishi mumkin emas-da. Endi o‘ylab ko‘raylik, buning tamomila tersi yuz berib, kishi botinidagi o‘y-kechinmalar boshqalarga oshkor bo‘lib tursa-chi? Unda nima bo‘ladi? Masalan, ishxonaga bordingiz, eshikdagi qorovuldan tortib lift yoki koridorda uchraydigan hamkasblaringiz bilan yuzma-yuz kelarkansiz, ular haqidagi butun fikrlaringiz, o‘ylaringiz shundoq – ochiq qarta misol ularga ayon bo‘lib boraversa! Albatta, qiyomat qo‘pmaydi, uchinchi jahon urushi ham boshlanmaydi, ammo ishxonada sizga bo‘lgan munosabat keskin o‘zgarishiga shubha yo‘q. Hatto, ishingizdan mahrum bo‘lishingiz hech gap emas. Xo‘sh, nega? Chunki siz ovoz chiqarib fikr yuritdingiz. Siyratingizni sur‘atingizga aylantirdingiz...

Kamyuning mashhur “Begona”⁵⁵ qissasi qahramoni Merso ham ana shunday qilgan edi (“Begona” – xos o‘quvchi hazm qilishi mumkin bo‘lgan asar. “Xos o‘quvchilik” esa alohida bir maqomdir. Lekin istasa, ter to‘ksa, tizimli mutolaa qilsa va, albatta, tabiat badiiy zavq, uquv, fahm-u farosat degan ne‘matlardan, bag‘rikenglikdan qismagan bo‘lsa, ko‘pchilik bunday maqomga ko‘tarilishi mumkin). Biroq taqdir unga yanada qattiqroq jazo tayinladi: yo‘q, u ishdan haydalmadi, boshliqdan dashnom eshitmadi, hamkasblari bilan gap ham talashmadi. “Bor-yo‘g‘i” o‘limga hukm etildi. Samimiyati uchun to‘lanishi mumkin bo‘lgan eng “arzimas” tovon bu, to‘g‘rimi?

“Begona” oson o‘qiladigan asar emas. Chunki Mersoning dosh berish o‘ta mushkul bo‘lgan samimiyati hassos qalbli o‘quvchini muvozanatdan chiqaradi. Ayrimlar uni dahriylikda ayblashni xush ko‘rishadi. Ayniqsa, ming yillar davomida e‘tiqodni mustahkam ushlab kelgan ona Sharq farzandlari uchun Mersoning din-u e‘tiqod borasidagi qarashlari juda og‘riqli. “Boshiga tushgan barcha ko‘rgiliklari Mersoning e‘tiqodsizligi tufaylidir”, deb o‘ylaydiganlar bor. Lekin buning uchun “Mersoni ayblashga, boshiga mag‘zava ag‘darishga ma‘naviy haqqim bormi?” deb so‘raydigan kam. Axir, ishonch-u e‘tiqod masalasi har kimning o‘zi va Yaratgan o‘rtasidagi g‘oyat ichki, g‘oyat shaxsiy,

⁵⁵ Камю А. Посторонний. – М.: Правда, 1989.

g'oyat intim masaladir. Qolaversa, XX asr psixoanaliz ilmi aytadiki, ba'zida eng ashaddiy dindor ko'nglining tub-tubida tuzalmas dahriy yashirini yo-tadi. Ya'ni mutaassib zot dahriylik botqog'iga botib ketmaslik chorasini iz-lab o'zini g'oyat dindor qilib ko'rsatadi, asl holi xuruj qilganda esa jazavaga tushib, mavridi bo'lsa-bo'lmasa, tinmay Xudo haqida gapiradi deyiladi. Endi mana shu nazariyani butunlay ters o'girib ko'raylik: Mersoning oshkora dah-riyligi ostida nima bor? Umuman, odamlar dindor va dahriyga qanday ajra-tiladi, buning kriteriyalari nimalardan iborat? (Albatta, bu borada har bitta dinning muayyan shakliy talablari bor. Lekin u mazmun bilan birlashmasa, quruq shakldan foyda bo'lmaydi. Zohirni bekam-u ko'st ado etib, mazmunda nomuvofiq ishlar qilguvchilar hayotda ko'p). Yo'q, Mersodan dindor yasash kerak emas. Aslo. U qanday bo'lsa, shunday qabul qilish, tushunish kerak bo'ladi. Zero, adabiyot tushunish san'atidir.

Avvalo, shuni ta'kidlash joizki, Merso bir firma xodimi esa-da, aslida, ma'naviy-ruhiy darajasi va kayfiyatiga ko'ra murosasiz faylasufdir. Uni tushu-nish uchun masalaga, avvalo, shu nuqtai nazardan yondashmoq kerak. Merso o'zining kayfiyati va yashash tarzi bilan, o'y, xayol va amallari bilan, nazarimda, kasbi koridan qat'iy nazar, XX asr Ovrupasi ziyolisini, umuman, fikrlovchi inson ma'naviy qiyofasini yodga soladi. Mersoning zohirida aks etib turgan sovuq-qonlikka sira aldanib qolish kerak emas, meningcha. U aslida, dunyoga kelib ketish, tiriklik, inson hayoti mazmun-mohiyatini tit-pitini chiqarib o'ylaydigan kamyob odamlarning o'ziga xos obrazi. Muttasil fikrlash orqali o'zining – in-sonning chegaralarini teran anglagan, his qilgan, ayni chog'da, odamlar undan kutgan, talab qilgan turmush haqidagi jaydari falsafa-yu muomaladagi zohiriy mulozamatga ko'nmagan va ko'nikmagan, qaytaga, ularga nisbatan yuragida bitmas-tuganmas Isyon olovi bilan yashashga mahkum etilgan Jabrdiyda inson obrazidir. “Xo'sh, u nimadan iztirob chekadi?” deb so'rasangiz, aytish lozimki, insonlik qismatidan, uning, muqaddas kitobda aytilganidek, tog'lar-u farishta-lar ham bosh tortgan og'ir yukidan...

Merso haqida so'zlasharkan (yoki yozisharkan), o'zbek olimlari negadir ax-loq posboni va diniy qadriyatlarning “tolmas himoyachisi”ga aylanib qolishadi. Bunday martabaning “o'q o'tmas va qilich chopmas” choponlariga burkanib olar ekan, adabiyotshunos hech qachon yalang'ochning asl holini anglab yet-maydi. Chunki Merso – har qanday jamiyat a'zosi kiyib yuradigan, masalan, madaniy, axloqiy va diniy liboslardan xoli kishi. Shuning uchun ham Mersoning ziddiyatli qalbini tushunish uchun egnimizdagi qavat-qavat “chopon”lardan xalos bo'lishimiz kerakka o'xshaydi. Savol tug'iladi: madaniy, axloqiy va diniy qadriyatlarsiz inson insonmi? Gap bu haqida emas, gap shundaki, inson taqdi-ri, ayniqsa, uning hayot-mamot masalasi hal etilayotgan damlarda yuqoridagi qadriyatlarning birortasini mutlaq mezon qilib olmaslik kerak. Axir, barchasi-

dan murod inson emasmidi?! Ayrim qadriyatlar zamonlar o'tishi bilan tahrir-talab bo'lishi va yoxud butunlay yaroqsiz holga kelishi mumkinligini e'tibordan soqit qilib bo'lmaydi. Bas, inson qalbining tub-tubida yotgan doimiy haqiqatlarga yaqinlashar ekanmiz, erta-indin o'zgarib ketishga mahkum mezonlarga suyanmog'imiz qanchalik o'zini oqlaydi? Mana shu ma'noda Merso har qanday libosdan tozadir. U turli-tuman kiyim kiyib turlanmaydi. Uning qalbi yalang'och. Aksariyat tadqiqotchilar asar qahramonini mana shuning uchun tanqid qilishadi, hatto yomon ko'rishadi. Aslida, Merso bugun bor, ertaga esa (masalan, 500 yoki 1000 yildan keyin) o'zgarib ketishi mumkin bo'lgan urfodatlar, an'analar ortiga yashirinishni, ularni bayroq qilishni istamaydi. Natijada, u nimani o'ylasa va his qilsa, shuni gapiradi, ko'zbo'yamachilikni o'ziga – insonga ep ko'rmaydi. Biroq kutilmaganda bu dunyoda – odamlar orasida samimiy bo'lish behad tahlikali bo'lib chiqadi. Merso o'z samimiyati uchun dorga osilishga hukm etiladi. Samimiyati uchun jamiyat ichra begona deb topiladi. Shunda kishi xayoliga bir narsa keladi: xo'sh, begona kim o'zi? Nahotki, o'z vijdoni oldida buqalamundek turlanmagan Merso bo'lsa? (Nahotki, ichingdagini tashingga chiqarish boshingdan judo bo'lish darajasida xatarli ish esa?) Yoki u dili boshqa-yu, tili boshqalarmi – atrof-dagi odamlarmi, jamiyatmi?

Kamyu o'quvchini ana shunday dilemmaning chiqish mushkul bo'lgan chohiga uloqtirib yuboradi.

Xullas, jamiyat o'ziga o'xshamagani uchun, hamma rioya qilib kelgan axloq va etiket normalariga uyg'un harakatlar qilmagani uchun Mersoni begona deb biladi. Ajab, uning ikkita arabni affekt holatida otib o'ldirgani uchun emas, balki onasining o'limi kuni yig'lamagani, o'sha kunlarning birida eski tanish qizi – Mari bilan cho'milgani, u bilan birga vaqt o'tkazgani uchun sud qilinayotgandek ko'rinadi. Sudda uning qalbi jinoyatchi deb topiladi. Shuning uchun ham jazo g'oyat og'ir ko'rinish oladi: o'lim! Agar Merso tergovchi bilan bo'lgan savol-javoblarda, umuman, atrof-muhitga nisbatan bo'lgan munosabatida odamlarga o'xshagan "odam bo'lgani"da sud unga rahm-shafqat qilardi. Biroq Mersoning qo'lidan kelmaydigan bitta ish bo'lsa, u ham nosamimiylik edi. Shuning uchun ham u onasining jasadi ustiga kelib o'tiradi-yu, ichidan kelmagani uchun yig'lamaydi.

"Begona"da umrning bebaqoligi, har qanday inson qismatining omonatligi haqidagi shafqatsiz haqiqat qabariq shaklda aks ettirilgan. Yana mana shu "fazilati" uchun ba'zilar uni yoqtirmaydi. Ular hayotni bayram deb atab, unga har qancha zeb berib, jilolantirishga urinishmasin, barchasi ma'lum yergacha va hisobli vaqtgacha ekani ayon. Zero, har qanday saodatmand kishining ham taqdirini kaftingizga olib boshdan oyoq mushohada etib ko'rsangiz, hech shubhasiz, tragik mohiyatda ekani anglashiladi. U ham Mersoning qismatidan ko'p-da farq qilmaydigan darajada fojialarga to'la chiqadi. Faqat

buni qabul qilish uchun ko'pchilikka Mersoning samimiyati, Mersoning darajasi yetishmaydi. Mersoni metafiziklikda, badbinlikda, mehrsizlikda ayblash mumkin, biroq uni yolg'onda, ko'zbo'yamachilikda, firibda, nosamimiylikda ayblab bo'lmaydi. Agar u ham yer yuzini to'ldirib yurgan odamlar kabi o'zini, qilmishini oqlashga uringanda edi, jamiyat va sud unga xayrixoh ko'z bilan qarab, jazosini yengillatardi. Lekin u nosamimiy bo'lishni istamaydi. Boshiga o'lim xavf solib turganiga qaramay, to'g'risini aytadi. Nazarimda, "Begona" qissasining o'zak mohiyati shu yerda mujassam: har qanday vaziyatda ham o'z tabiatiga sodiq qolish, samimiy bo'lish, odamlarga rostini gapirish. Buyuk Navoiyning shunday bayti bor:

*Xiradmand chin so'zdin o'zgani demas,
Vale har chin ham degulik emas.*

Agar Merso mana shu baytning ikkinchi misrasiga amal qilganda edi, boshi omon qolardi. Yo'q, u birinchi misra etagini qo'ymadi, uning ortidan ergashdi, ayrilmadi, odamlarga yoqadimi-yo'qmi, oxirigacha "chin so'zdin o'zgani" demadi. Ikkinchi misrada esa Navoiy bobomiz Merso uchun xalos bo'lish yo'lini ko'rsatib qo'ygan edi. Biroq Merso istaydimi buni? Unda Merso Merso bo'larmidi? Qolaversa, badiiy adabiyotda e'tiborga molik har qanday qahramon boshqalarga o'xshamaydigan o'z qiyofasiga ega bo'ladi-ku! U mana shu qiyofasi bilan ming yilliklar yaratgan tasavvur qoliplarini parchalab yashaydi. Chunki shunday qilgandagina u o'z yuzini – "men"ligini saqlab qola oladi. Aftidan, Merso ana shunday – hech bir madaniyat, hech qaysi tafakkur tarziga to'la mos kelmaydigan adabiy qahramondir. Uni sharqlik inson qabul qilmaydi. Chunki sharqlik, avvalo, o'z diniy va dunyoviy tushunchalaridan kelib chiqib yondashadi va Merso tutumini inkor etadi. Mersoni g'arblik kishi ham tushunmaydi. Chunki G'arb jamiyatining ham o'z qonun-qoidolari mavjudki, bir odim chetga chiqqan kishi muhokama qilinadi. Lekin madaniyatlar, ularning normalari, jamiyatlardagi qonun-qoidalar degani nima ma'nolarni anglatadi o'zi? Ular turg'unmi? Abadiymi? Sharq-u G'arbda ikki xil madaniyat borligini e'tirof etganimizga ko'ra ham ular o'zgarib turishga moyilmikan? Demak, u yoki bu madaniyat deganimiz insoniyatning uzun hayot yo'li tarixidagi bekatlar, xolos. Endi birgina bekatning ob-havosi, kayfiyati va tushunchalari bilan adabiy asar, undagi obrazlar ustidan uzil-kesil hukm chiqarish haqida mulohaza yuritaylik. Mumkinmi shunday qilish? (O'sha madaniyatning umri davomida olsak, mumkin va zarurdir. Lekin umuman olganda-chi? Kattaroq vaqt miqyosida tekshirganimizda-chi? Adabiyot insonni mana shunday haqiqatlar ustida chuqur va atroflicha fikr yuritishga undaydi, aslida.) Sudni eslaymiz: undagi hakamdan tortib guvohlargacha – hamma-hamma o'z dunyoqarashidan – muayyan ma-

daniyat, ta'lim-tarbiya va an'analar quchog'ida olgan darajasidan turibgina Mersoni shafqatsiz muhokama qiladi. Hech kimning aqliga islom dini nazariyasidagi "juz'iy iroda" va "kulliy iroda" degan tushunchalar kelmaydi. Yo'q, gap iboralarda emas, balki dunyoqarashda. Iboralar mag'zi inson dunyoqarashi qatiga shimilib ketgan bo'lishi lozim. Mersoning dunyoqarashi shunday – u onasining o'limiga hech bir tadbir bilan o'zgartirib bo'lmaydigan taqdir, kulliy irodaning xohish-istagi deb qaraydi. Shunday qaragani uchun ham jasad ustida boshqalar kutgandek ayyuhannos solmaydi. Lekin shunday o'ylay olmaydigan olomon kayfiyati uni sud jarayonida ayovsiz "qamchilaydi". Ko'rinadiki, "Begona" qissasi, ayni chog'da, xoslar va omma dunyoqarashi o'rtasidagi jang ham bo'lib chiqmoqda. Shu xususiyati bilan asar o'quvchilarni ham bir necha taraflarga bo'lib tashlaydi: dunyoqarashlar bahsi davom etadi. Natijada Mersoning qismati kishini o'ylatadi: u jazoga mustahiqmi yoki afvga loyiq?

– Albatta, jazoga! – deydi ichkaridagi ovoz. Chunki u ikkita begunoh odamni he yo'q, be yo'q otib o'ldirdi (bu yerda maqtulning qaysi millatdan ekani ahamiyatsiz: u Mersoning millatdoshi – fransuz yoki buyuk tasodif tufayli o'zbek ham bo'lishi mumkin edi). Ushbu mudhish jinoyatni diniy va dunyoviy qonun-qoidalarini nari surib qo'yganda ham sira oqlab bo'lmaydi. Bunga madaniyat va inson rangining qandayligi oqlov bo'lolmaydi: qotillik qotillikdir! U tiriklik, hayot qonuniga zid! Hech qanday insonning o'ziga o'xshagan yoki o'xshamagan boshqa bir odamni o'ldirishga haqqi yo'q! Hatto atayin bir chumoli yo maysaga zarar berish ham katta jinoyat! Gap tamom – vassalom! Demak, jazo yuz foiz adolatli!

– Yo'q, – deya e'tiroz bildiradi xuddi o'sha ichkaridan yana boshqa bir ovoz (e'tibor bering, asar nafaqat odamlarni, balki har bir yakka o'quvchining o'zini ham botinan taraflarga bo'lib tashlayapti ekan!), – jazo adolatsiz! Chunki Mersoni qilgan jinoyati uchun emas, balki samimiyati uchun sud qilishdi. Jamiyat o'ziga o'xshamagani uchun uni o'limga hukm etdi. Bu esa adolatli hukm emas. Qolaversa, Merso qotillikni kuchli affekt holatida amalga oshirdi. Bu hol qanday paydo bo'ldi? Quyoshning jazirasidan. Xo'sh, bu nimaga ishora? Insonning koinot jismlari ta'sirida yurishigami? Har holda, yozuvchi shu yerga qandaydir sirni yashirganki, alohida o'ylab ko'rish taqozo etiladi. Xullas, affekt holati deb ilmda kishining o'zini o'zi idora qilolmaydigan kuchli ruhiy bosinquirashi – jazava holiga aytiladi. Sud Mersoning onasi jasadi ustida yig'lab-yig'lamaganini emas, balki ayni mana shunday holatlarini hisobga olib qotilligi uchun hukm chiqarishi lozim edi. Sud, uning ishtirokchilari Mersoni o'ziga, jamiyatga begona deb topadi. Aslida-chi? Aslida, kim kimga begona? Jamiyatning o'zidan qidirmoq kerakmasmi bu illatni? Shunday bo'lsa, "Jamiyatning har bir a'zosi o'z-o'ziga, o'z tabiiyligiga, bolaligidagi samimiyatiga begona bo'lib bormayaptimi? Asl begonalar o'z vijdoniga xilof ish tutuvchi kishilar, dili boshqa-yu tili bosh-

qalar emasmi? degan juda achchiq savollar bilan yuzma-yuz bo‘lamiz. Merso turlanmaydi, u nimani o‘ylasa va his qilsa, shuni gapiradi, ko‘zbo‘yamachilikni o‘ziga – insonga ep ko‘rmaydi. Biroq bu dunyoda – odamlar orasida samimiy bo‘lish behad tahlkali bo‘lib chiqadi. Merso o‘z samimiyati uchun dorga osilishga hukm etiladi. Samimiyati uchun jamiyat ichra begona deb topiladi.

Ko‘rinadiki, Kamyuning “Begona” qissasi o‘quvchini chinakamiga fikr yuritishga, dunyo, hayot, jamiyat va uning tartib-intizomlariga nisbatan o‘z yondashuvini qayta tahlil qilib chiqishga undaydigan asarlar sirasidan. Sudning Merso ustidan chiqargan hukmi so‘nggi hukm emas. Haqiqiy hukmni har bir o‘quvchining o‘zi – uning vijdoni beradi.

Xullas, modernizm garchi “dunyo madaniyati markazida Yevropa madaniyati (yevroposentrizm) turadi” desa-da, u bilan bog‘liq butun boshli qarashlar tizimi, bu tizim vujudga keltirgan san‘at-u adabiyot o‘rganilishi lozim. Chunki u bashariyat ming yillar mobaynida bosib o‘tib kelayotgan falsafiy, badiiy-estetik tafakkur yo‘lining bitta bosqichi sifatida o‘z o‘rni va ahamiyatiga ega.

Mavzu bo‘yicha nazorat savollari:

1. Modernizm nima? Uning mazmun-mohiyati haqida so‘zlab bering.
2. Modernizm nima uchun an‘anaviy adabiyot prinsiplarini inkor qildi?
3. Modernizm yo‘nalishlari to‘g‘risida tushuncha bering.
4. Xorijiy va o‘zbek olimlarining modernizm haqidagi qarashlariga munosabatingiz.
5. Jahon va o‘zbek adabiyotidagi ayrim modernistik asarlar haqida so‘zlab bering.
6. “Antiroman”, “antidrama” atamaları mohiyatini ochib bering.
7. Kamyuning “Begona” asarini tahlil qiling.

Asosiy adabiyotlar:

1. Модернизм. Сборник. – М.: Искусство, 1987.
2. Гассет Х.О. Дегуманизация искусства. – М.: Радуга, 1991.
3. Боров. Эстетика. – М.: Политическая литература, 1981.
4. Затонский Д.В. Модернизм и постмодернизм. – Харьков: Фолио, 2000.
5. Холбеков М. XX аср модерн адабиёти манзаралари. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2014.
6. Йўлдош Ў., Йўлдош М. Бадий таҳлил асослари. – Тошкент: Камалак, 2016.
7. Куронов Д. ва бошқ. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Академнашр, 2010.
8. Hamdamov U. Jahon adabiyoti: modernizm va postmodernizm (o‘quv qo‘llanma). – Toshkent: Akademnashr, 2020.

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. Долгов К.М. От Киркегора до Камю. – М.: Искусство, 1990.
2. Самосознание Европейской культуры XX века. Сборник. – М.: Политическая литература, 1991.
3. Фромм Э. Душа человека. – М.: Республика, 1992.
4. Ницше Ф. и др. Сумерки богов. – М.: Политическая литература, 1990.
5. Эшонқул Н. “Мендан “мен”гача. – Тошкент: Академнашр, 2014.

B) O'ZBEK ADABIYOTIDA MODERNIZM

REJA:

1. Istiqlol davri va modernizm.
2. Modernizm: kecha va bugun.
3. O'zbek modern adabiyotining o'ziga xos xususiyatlari.
4. O'zbek modern adabiyoti namoyandalari.
5. Ayrim asarlar tahliliga doir.

Tayanch so'z va iboralar: modernizm, istiqlool davri dunyoqarashiga doir, modernizmga yondashuv: kecha va bugun, o'zbek modern adabiyoti namoyandalari.

Istiqlol davri o'zbek adabiyoti yangilangan adabiyotdir. Zero, u ozod tafakkur mevasi o'laroq maydonga tusha boshladi. Ammo u yo'q yerdan paydo bo'lmadi. Cho'lpon XX asr avalida "bir xil, bir xil... ko'ngil yangilik qidiradir" deganidayoq yangilikka intilish tug'ilib bo'lgandi. Shu ma'noda muayyan an'ana, tajriba bor edi. Demak, istiqlool davri yangi o'zbek asarlarining asosiylari, albatta, an'anadan uzilgan g'uddalar emas, aksincha, o'sha silsilaning davomi o'laroq dunyoga keldi, kelmoqda. Shu bilan birga, erkin badiiy tafakkur mahsuli sifatida o'zini (olam ichra olam, ya'ni bir butun tizim o'laroq) namoyon qilayotgani kishini behad quvontiradi. Bugun yurtimiz ijodkori o'z nuqtai nazarini qadim Sharq adabiyotida bo'lgani kabi olami sug'ro – mukarram Insonga, uning qalbiga qaratgan. Hamda botindagi murakkab jarayonlarni bayonchilik yo'li bilangina emas (chunki bunday usul bor, bo'ladi va bu tabiiydir), ayni paytda, umuminsoniy va umumzamoniy mezonlarga suyangan holda Majoz vositasida ham qog'ozga tushirmoqdalar, san'atga aylantirmoqdalar.

Biroq yo'nalishlar haqida gap ketganda masalaning nazariy jihatiga oid bir gapni alohida ta'kidlab qo'yishga ehtiyoj tug'iladi. U ham bo'lsa, adabiyot, ayrim avangard oqimlar da'vo qilayotganidek, boshqotirma o'yinlardangina iborat emas. To'g'ri, unda o'yinlik xususiyati bor, lekin "o'yin" adabiyotning o'nlab sifatlaridan bittasi, xolos. Chinakam adabiyot hamisha odamlar bilan birga bo'ladi, ularning quvonch-u tashvishini tarannum etadi va shu tarzda ularga yelkadosh, taqdirdosh, dildosh bo'ladi, bo'lishi kerak. Insonga, jamiyatga eng ko'p asqatadigan adabiyot shunday adabiyotdir.

Kecha – sho'rolar zamonida adabiyotda shakl mazmun (g'oya)ga qurbon qilinayozgan edi. Modernizmga esa ko'pincha buning teskarisiga duch ke-

lamiz: shakl ketidan quvilib, mazmun boy beriladi (yoki shunchalar chuqur berkitiladiki, natijada muallifning o'zi ham asari mohiyatiga yetib borolmasligi mumkin). Aslida, har ikkovi o'rtasidagi zargarona mutanosiblik hamda buning oqibatida kelib chiqadigan buzilmas muvozanat badiiy asarning yaroqliligi va zavq ila mutolaani ta'minlaydi. Bunday asarlarga davrlar va ulardagi o'zgarishlar juda kam ta'sir qiladi. Mumtoz adabiyot namunalari u yoki bu davr chegaralarini oshib o'tib, barcha davrlarga xizmat qiladi. Shuning uchun ham u mumtoz hisoblanadi. Tafakkur erkinligi bois istiqlol davri o'zbek ijodkori ham xuddi shunday asarlar yozish imkoniyatiga ega bo'lib turibdi. Endi ijodkorning ijod maydoni ikki daryo oralig'i emas, balki ikki qutbdir. Bas, qutblar aro "ot choptirish"ga yaroqli bo'lmak lozim.

Mo'tadil iqlim, uyg'un muhit bo'lmasa, ko'chirib keltirganingiz bilan ko'chat tomir otmaydi. Shu ma'noda bugungi o'zbek adabiyotidagi yangi izlanishlarni o'tgan asrning birinchi yarmida Ovrupada tug'ilgan modernistik oqimning g'arib taqlidi deb bo'lmaydi. Bir-biriga monand ijtimoiy-tarixiy davrlar o'xshash kayfiyatli adabiyotlarni vujudga keltiradi. Chunonchi, dunyo folklorida qanchadan qancha bir-biriga mengzaydigan qahramonlar mavjud. Lekin bu ular bir-biridan ko'chirib olishgan degan ma'noga kelmaydi. Ijodiy ta'sirlanishning yonida o'sha millatlar o'tmishidagi siyosiy, ijtimoiy, madaniy va psixologik muhit o'xshashligi omilini aslo yoddan chiqarmaslik kerak. Zero, o'xshash muhitlar o'xshash adabiy qahramonlar-u ularning bir-biriga monand kayfiyatlarini dunyoga keltiradi. Demak, Ovrupaning modernistik adabiyoti Ovrupanikidir va bu adabiyot o'z davrida o'z vazifasini o'tab, asosan o'sha yerda qoldi. O'zbek adabiyotidagi yangi (modernnoma) adabiyot kayfiyatiga Ovrupa modern adabiyotining oz-moz ijodiy ta'siri (ko'proq shakliy ma'noda) bor, albatta, lekin u mohiyat-e'tibori bilan Sharq, xususan, o'zbek insoni dunyoqarashidagi ijtimoiy-psixologik o'zgarishlar negizida tug'ildi. Shunga ko'ra, yangi (modern) o'zbek adabiyoti milliy zaminda ildiz otgan bo'lib, u Ovrupa modern adabiyotidan ko'chirilgan nusxa yoki unga taqlid emas deyish mumkin. XX asr tongidan boshlangan o'zbek adabiyoti "Yangi o'zbek adabiyoti" deb nomlangan. Chunki ham nasr, ham nazmda tubdan o'zgarishlar yuz bergan, ilk dramatik asarlar vujudga kelgan va bu chinakamiga yangi hodisa, yangi adabiyot bo'lgan edi. Adabiy shakllar asosan tashqaridan – o'zga xalqlar adabiyotlaridan qabul qilingani ham haqiqat: roman, drama va yangicha she'r shakllari shular jumlasidan. XX asr adog'i va XXI asr boshi o'zbek ijodkori badiiy-estetik tafakkur tarzidagi yangilanishlar esa bir qadar boshqacha tabiatga ega. Bunda shakl va mohiyatning o'zi ichkaridan yorib chiqdi. Demak, tashqaridagi adabiyotga ergashishning hissasi o'ta salmoqli bo'lmagan. Shunga ko'ra, uni tom ma'noda o'zbek modern adabiyoti va yoxud G'arb modernizmiga taqlidan yaratilgan adabiyot deyish anchayin bahstlab bo'lib, bu boradagi izlanishlarning asosiy-

si hali oldinda. Hozir anglanib turgan haqiqat shuki, o'zbek modern adabiyoti G'arbning muayyan modernistik shakllaridan ta'sirlanib, ayni paytda, o'z hayoti ma'nolarini tushunishga, talqin qilishga urinayotgan adabiy hodisadir.

Xullas, istiqlol davrida yangilangan badiiy tafakkur Erkin A'zamning "Stupka", Xurshid Do'stmuhammadning "Qichqiriq", Nurulloh Muhammad Raufxonning "Etakdagi kulba", Nazar Eshonqulning "Bahouddinning iti", Rahimjon Rahmatning "Adashvoy", Isajon Sultonning "Suvdagi kosa", Ulug'bek Hamdamning "Bir piyola suv" kabi hikoyalarini berdi. Nomlari zikr etilgan va yana Omon Muxtor, Ahmad A'zam, Olim Otaxon, Murod Karim kabi nosirlar, Bahrom Ro'zimuhammad, Tursun Ali, Faxriyor, Aziz Said, Shermurod Subhon, Go'zal Begim singari shoirlarning izlanishlari yangi (modern) o'zbek nasri va nazmi-ning o'ziga xos namunalari hisoblanadi. Shu o'rinda modernist shoira Go'zal Begimning "Bulutlar kesishuvi" nomli to'plami haqidagi mulohazalarimiz yordamida o'zbek modern izlanishlariga biroz kengroq to'xtalamiz.

Qo'llanmaning keyingi qismlarida Tursun Ali, Bahrom Ro'zimuhammad, Faxriyor, Aziz Said kabi avangard shoirlarimizning ijodlari haqida ozmi-ko'pmi fikr yuritganimiz bois quyida boshqa modernchilarning ayrim bitiklari to'g'risida so'z yuritamiz. Faqat boshqa modernchilarga o'tishdan oldin Faxriyorning talaba-yoshlar o'rtasida mashhur bo'lib ketgan, modernistik adabiyot deganda ilk xayollariga keladigan misra – "Oy – bolta"ga qisqacha to'xtalsak. Bu misra katta bir she'rdan olingan chiroyli va kuchli ma'noga ega tashbehdir. Zero, bunday tashbehlarni klassitsizm, romantizm, realizm kabi yo'nalishlar ruhida bitilgan she'riyatdan ham istagancha topish mumkin. Sharq mumtoz poeziyasida gul – ma'shuqa, bulbul – oshiq va tikon – ag'yor deganidek, bu xil tashbehlarni zamonaviy she'riyatdan ham ko'plab keltirsa bo'ladi. Demak, modernistik she'riyat haqida gap ketganda, avvalo, butun boshli she'rni olib, chuqur tahlil qilish kerak bo'ladi. Keyin uning komponentlari tahliliga o'tish tizimlilik nuqtai nazaridan o'zini oqlaydi. Shu bois, Faxriyor yoki Bahrom Ro'zimuhammad kabi yangicha dunyoqarashga ega shoirlar ijodidagi eng xarakterli she'rlarni tanlab, ham shaklan, ham mazmunan tadqiq va tahlil qilish o'quvchini modern she'r tabiatini tushunishga, his qilishga yanada yaqinlashtiradi.

Sh.Subhon esa qisqa satrlarda voqelikni ramzlashtirishga harakat qiladi:

*Hamma shoir emas,
shoir – hamma.*

Demak, biz ko'rib-bilib yurgan odamlarning hammasi ham shoir bo'lavermaydi, lekin shoir hamma bo'la oladi. Bu nima degani? Shoir katta ketmayptimi? Yo'q, aslo. Bu yerda boshqa, kutilmagan ma'no yashiringan. Taqdir zimmasiga yuklagan vazifaga ko'ra shoir hammaning dardini, qismatini tushu-

nishga, his qilishga mahkum degan fikr bor bo'lib, u beshtagina so'zdan iborat she'riyatning mo'jaz "qasri"ga berkitilgan. Demak, haqiqiy shoir kim degan savolga o'ziga xos va eng muhimi, ijodkorning qanday bo'lishi kerakligiga mos javob berilgan. Endi manavi she'rni o'qing:

*Ketishingni kutmagan edim,
Kelishingni kutganim-kutgan.*

Ifoda juda sodda, lekin shu sodda ifoda zamirida oshiq va ma'shuqaning ziddiyatli, shu bilan birga, olovli muhabbati, nozik munosabati aks ettirilgan. Qarshilantirilgan go'zal so'z o'yinlari (tazod) mavjud: ketishing-kelishing, kutmagandim-kutgandim (kutaman). Shuning uchun ham auditoriyada she'rni o'qishingiz bilan talabalar harakatga kelishadi: qog'oz-u qalamni topib "qitir-qitir" qilib yozib olishadi.

Yana bir modern bitiklar muallifi Go'zal Begimning "Bulutlar kesishuvi" she'riy to'plamidan joy olgan she'rlarni ham yangilanib borayotgan adabiyotimizning totli mevalari deb ayta olamiz. Buni hech tortinmay, xijolat ham bo'lmay, eng muhimi, ikkilanmay aytish mumkin va joiz. Ammo har qanday yangi hodisaning qulog'idan tortib olib borib "modernizm" deb atalgan mamlakatning vatandoshi aylashga urinish kerak emas. "Modernizm" deganimiz judayam shartli bir tushuncha. Ya'ni san'at-u adabiyotdagi har qanday yangilikni insoniyatning badiiy tafakkur yo'lidagi bitta bosqichga – modernizmga tirkashni maqbul yo'l deb bo'lmaydi. Yangilanish bu – azal-abad, hayot-voqelik taqozosi. Voqelik har doim yangilanib boradi. "Izm"lar shu voqelikning turli-tuman kayfiyati, aslida.

Go'zal Begim she'riyatida obrazlar tizimidan tortib ifoda tarzi-yu eng mayda nazmiy detalgacha yangi, ohorli. "Hammayog'im yurak", deydi shoira bir she'rida. Shu she'rmi? Ha, she'r. Ikki so'zdan iborat she'r. Bo'lgandayam judayam teran ma'noga ega bo'lgan katta she'r! Xo'sh, nega? Buning uchun, avvalo, adabiyotdagi yurak degan alohida obraz mohiyatini (odam anatomiyasi fanida yurakka boshqa funksiya yuklatilgan) yodga olmoq kerak. Unga ko'ra, yurak bu – odam va olam dardini his qiluvchi inson a'zosi. Buni esladik. Endi "hammayog'im yurak" degan misraga qaytaylik, bu so'zlar nimani anglatadi? Odam va olam dardini bittagina a'zo bilan emas, balki butun borlig'im bilan tuyaman degan ma'noni emasmi? Tasavvurga erk beramiz: boshdan oyog'i yurakka do'ngan kishi juda-juda hassos zot bo'lib, u o'zining har bir hujayrasi bilan atrof-javonibga qalb qulog'ini soladi, uni eshitadi, dardini oladi. Demak, u boshqa odamlardan ko'ra yuz chandon, balki ming chandon ko'proq his qiladi. Chunki qolganlar faqat yuragi bilan his etsa, shoira butun vujudi yurakka aylanib, olamga ko'ngil ko'zini qaratadi.

Adabiyotda chinakam iste'dod egasi, baribir, o'z original so'zini aytadi, aytishi kerak. Nafaqat adabiyotda, hamma sohada shunday. Eslang, tasavvuf olamiga kirayotgan solik, avvalo, bu yo'lning sir-u sinoatlarini o'zigacha o'tganlar hayoti va amallaridan o'qib-o'rganadi. Ma'lum bir darajotga borgandan keyin esa o'qib-o'rgangan kitoblarini "daryoga uloqtiradi", ya'ni "unutadi". Shundan keyingina u o'z so'zini aytishga chog'lanadi... Kuzatishlarga ko'ra, Go'zal ham she'riyatda yurilgan yo'llardan yurmaydi, balki o'z yo'lini, o'z ohangini, o'z uslubini topishga bel bog'laydi. Albatta, Go'zal Begim o'zi tanlagan nazm maydonida tanho emas. Uning yonida yana boshqa shoirlar bor. Lekin, baribir, Go'zal she'rlarining ichki mazmunini ilg'ay bilgan omadli o'quvchi anglyadiki, u o'z qiyofasiga ega zabardast ijodkordir.

"Alla" she'rida shoira "ranglarni tebratyapman, alla, bolam, alla" deb yozadi. E'tibor bersangiz, Go'zalning butun she'riy ijodiga ishora misra bu. Chunki u yurakka aylangan butun borlig'i bilan chindan ham ranglarni tebratib kelayotgan, ularning aql olmas, idrok o'tmas mazmunini ilg'ashga urinayotgan hassos shoiradir. Hatto farzandiga alla aytarkan, boshqa millionlab onalar kabi "Katta bo'lg'in, qo'zim, alla. Mening shirin so'zim, alla", demaydi, balki: "Tongni tebratyapman, alla. Quyoshni tebratyapman, alla, Yurakni tebratyapman, alla", deydi va shu tarzda biz yuqorida aytganimiz o'z qiyofasini hatto allasi bilan ham yaratadi, yarata oladi.

Go'zal Begimning butun ijodi mazmun-mohiyatini o'nlab she'rlaridan qidirishning hojati yo'q. Chunki biz izlagan, bizning she'rparast ruhimiz ehtiyoj sezgan mazmun uning birgina misrasida jimirlab oqib yotishi mumkin. "Yana azongacha ko'zim oq yaproq", deb yozadi u bir she'rida. Go'zalgacha ko'zni daryoga, dengizga, ummonga, osmonga, yulduzga xo'p o'xshatishgan. Lekin oq yaproqqa mengzash... Bu Go'zalga, uning olamni badiiy-estetik qabul qilish uslubiga xos. Nima uchun yaproq yashil emas, oq? Bu ko'z oqiga ishora. Demak, u ochiq, bedor. Azonning, tongning oq rangiga monandligida ham bir boshqa ma'no yashirin... Shu ma'noda Go'zalning har bir muvaffaqiyatli chiqqan misrasi bir yaxshi she'rdir. Shunga ko'ra, Go'zal Begim singari shoiralarni misrama-misra o'qimoq kerak, she'rma-she'r emas. Uni she'rma-she'r o'qib uqmoqqa, zavqlanmoqqa bel bog'lagan o'quvchi "tiqilib qolishi" mumkin (Albatta, u "hazm qilish" qudratiga ega bo'lsa).

Go'zal Begim biz ko'nikkan bir butun voqelikni parchalab tashlaydi va o'sha parchalardan boshqa, yangi voqelik barpo etadi. Shunda biz ko'zlarimizni katta-katta ochib qaraymiz: bir qarasang – tanish, bir qarasang – notanish. Shu yerda o'quvchilar, Gasset aytmoqchi, ikkiga ayrilib ketadi: uni taniganlar va tanimaganlar.

Demak, mana shu tarzda yangi adabiyot ayrim o'quvchini o'ziga oshno etib, boshqalarini esa o'zidan uzoqlashtirib boradi. Hamma gap shundaki, yangi

adabiyotdan yuz o'g'irib ketayotganlar tafakkurida yalqovlik bor bo'lib, ular, odatda, ong-u qalblarini zo'riqtirishni xohlashmaydi. Ular tap-tayyor mahsulga ko'nikishgan, shuni kutishadi. Yangilanib borayotgan adabiyot esa badiiy asarga yashirilgan ma'noning yuzaga chiqishi uchun, kerak bo'lsa, o'quvchining muallif qadar ishtirok etishini talab etadi. Zero, bu adabiyot bilagigina emas, avvalo, aqli, tafakkuri, xayoloti va yuragi baquvvat o'quvchilar uchun ayni muddaodir.

Go'zal Begim she'rlarining maromini topmagan jihatlari ham yo'q emas. Chunonchi, shoira o'z badiiy ummoniga shunchalar teran sho'ng'ib ketadiki, ortidan izma-iz kelayotgan o'quvchi unga "yetolmay", yo'lini "yo'qotadi". Natijada shoiraning o'zidan boshqalarga anchagina mavhum bo'lgan satrlari qog'oz yuziga sizib chiqadi. Ehtimol, qachonlardir bunday tizmalar ham osongina tushunilib tahlil etilar, lekin bugun... Bugun shoira o'z zamondoshlari tomonidan anglanib, his qilinishni, ularning yuraklariga kirib borishni istasa, she'rlarida ularni o'z ortidan qadam-baqadam yetib kelishini ta'minlaydigan belgilarni o'rni-o'rniga qo'yib ketishi kerak bo'ladi. Ularning orasini uzaytirib yubormasin, shunda abstraksiyadan qochiladi, qisqartirib ham yubormasin, chaynab berish illatidan xalos bo'ladi (zotan, keyingisi G. Begim she'rlarida ko'zga tashlanmaydi).

Badiiy tafakkurda olamshumul evrilishlar yuz bergani va hamon ushbu jarayonning davom etayotganini keyingi qator yillar mobaynida yaratilayotgan turli janrlardagi asarlardan ham bilsa bo'ladi. Natijada san'at-u adabiyotimiz maydonlarida avvalgilarga o'xshagan-u o'xshamagan asarlar paydo bo'la boshladi. Albatta, ularning barchasini birdek durdona deb hisoblab bo'lmaydi. Ular hali vaqtning, davrlarning, shu davrlar tarbiyalab yetishtiradigan o'quvchilarning sinov-u ehtiyojlariga, yangilikka chanqoq nigohlariga bardosh berishi kerak. Durdonalik maqomi shundagina nasib etishi mumkin. Hozir gap bunda emas. Gap dunyoni badiiy-estetik qabul qilish mezonlarimizning juda tez o'zgargani va xuddi shunday shitob ila o'zgarayotganida.

Ha, yangilanayotgan badiiy tafakkur mahsullari mohiyatining ochilishi uchun o'quvchi tayyorgarligi va ishtiroki judayam zarur bo'lib borayotir. Endi o'quvchining kitobxonlik darajasi asarga ayrica bir mazmun bag'ishlaydi. Yangi san'at namunasi har bir o'quvchi bilan yuzlashganda o'zgacha tovlanadi. Ya'ni o'quvchining badiiy-estetik darajasiga qarab turlanadi u. Albatta, bu o'rinda muallif darajasi ham muhim. Har bir mazmun shu darajadan ibtido oladi, aslida. Muallif darajasi (asar olamida) parvozlar yuksakligini (pastligini ham, demak, umuman, parvozlar hadisini) belgilaydi. (Aslida, hamma davrlarda, hamma san'atlar uchun hol shunday edi, faqat yangi san'at asarlari misolida ana shu jihatlari g'oyat bo'rtib ko'rinsa boshladi. Misol uchun, ilgari badiiy asarning xususiyatlaridan biri

bo'lgan u yoki bu qirrasi bugunga kelib uning o'zak-mohiyatiga aylanmoqda va h.k.)

Bahor (Gulbahor Tavakkalova)ning "Shamol hikmati" hikoyasi ham o'zbek modern nasrining yaxshi namunasi hisoblanadi. Keyingi yillarda adabiyotimizga jiddiy qadamlar bilan bir necha ayol yozuvchilar kirib kelishdi: Bahor, Nafisa Toshtemirova, Bibi Robiya degan nomlar kichik janrdagi baquvvat asarlari orqali adabiy jamoatchilik e'tiboriga tushdi. Chunonchi, Bahorning "Ilon muhabbati", "Ibodot" kabi hikoyalari o'zining yangicha tabiati bilan o'quvchi e'tiborini tortadi. Yozuvchining "Shamol hikmati" hikoyasi ma'nosi kuchli ramzlar qatiga o'ralgan. Bunday hikoyalar professional yozuvchi tomonidan ham, kutilmaganda hali hech kim tan olib ulgurmagan noma'lum havaskor tarafidan ham yozilib qolishi mumkin. Shuningdek, chinakam adabiyot uchun ijodkor jinsi ham, ijtimoiy mavqeyi ham ahamiyat kasb etmaydi: uning qarshisida erkak-u ayol, yosh-u qari, boy-u kambag'al – barcha bir xil imtiyozga ega.

Xalqimiz dunyoni bozor deydi. Yana "otang – bozor, onang – bozor" qabilidagi ming yil yashab, bir bor aytilgan hikmatli gaplari ko'p uning. Bozorboy, Bozorbuvi, Bozurvush degan erkak-u ayol ismlari ham bor. Darhaqiqat, bozor inson hayotining hamma jabhalariga kirib borgan. Bozorsiz kishilik jamiyati taraqqiyotini tasavvur qilib bo'lmaydi. Bozor, bir so'z bilan aytganda, inson ehtiyojlarini me'yor-u tartibga solib turadigan oldi-berdi maydoni. Bu bozorning to'g'ri va o'z ma'nosidagi mazmun-mohiyatidir. Bozorga to'g'ri munosabatda bo'lingandagina u o'zining ana shu mazmunida, to'g'ri ma'nosida yuz ochadi. Lekin noto'g'ri munosabatda bo'linsa-chi? Me'yor buziladi. Insonning dunyoga kelib ketishidan maqsad-muddaosi bozordangina iborat bo'lib qoladi. Natijada bozorda yelib-yugurib yurgan jism bosimi ostida qolib, ruh ozor chekadi. Insonning ruhiy tarafi zaiflashganda esa o'z-o'zidan uning hayvoniy sifati gurullab o'sadi. Hikoya shu haqida. Peshtoqiga omonatgina "Bozor" so'zi ilingan oshyonga tashna mo'ysafid tashrif buyuradi. Lekin uni nigohlari qattiq olomon qarshi oladi. Shamol turadi va "Bozor" degan yozuvning bosh harfi uchib ketadi. (Biz hikoyaning asosan shu motivi, ya'ni shamol va harf o'yinlari zimmasiga yuklatilgan ramziy ma'no chizig'i haqida mulohaza yuritamiz.) Qarshimizga "ozor" degan yozuv chiqadi. Darvoqe, bozor ozorsiz bo'lmaydi. Bozor bani odamning insoniyligiga ozor yetkazadi. Bozor deganimiz qaysidir damlarda faqat va faqat ozordangina iborat bo'lib qoladi. Ayniqsa, musofir mo'ysafid yanglig' qidirgan narsasini topolmasa. U "Qadr" izlab yuradi hikoyada. Dam o'tmay shamol yana bir harfni uchiradi va peshtoqda "zor" degan yozuv qoladi. Hamma bozorga nimagadir zor bo'lib keladi. Mo'ysafid esa "qadr"ga. Yana bir harf uchadi va ro'paramizda "or" degan yozuv paydo bo'ladi. U nimani

anglatadi? Balkim, bozordagi insonning xorligidan, o'zining esa shu yerda xo'rlanganidan mo'ysafid qalbida paydo bo'lgan tuyg'uning nomidir bu. Keyin... keyin "o" harfi ham qulab tushadi, faqat "r" qoladi. O'zbek tilida bu harf o'z holicha hech qanday leksik ma'no anglatmaydi. Lekin inson "r" tovushini uzluksiz ravishda talaffuz qilsa, og'zidan itning irillashini yodga soladigan ovoz chiqadi. Demak, bozorga noto'g'ri munosabatda bo'linsa, odamning insoniy tarafi ojizlanib, hayvoniyligi kuchayadi. Albatta, hikoyada bunga ishora yo'q. Unda birin-ketin barcha harflarning yerga uchib tushgani haqida badiiy informatsiya beriladi, xolos. Lekin adabiyot hamma gapning ma'nosini og'zimizga chaynab solib qo'ymaydi. Bir o'quvchi sifatida badiiy asar yo'naltirgan tomonga qarab yurish va bu yo'lda tinmay mushohada yuritishga barchaning haqqi bor. Umuman, ramzlar va timsollar asosiga qurilgan adabiyot o'quvchini mana shu tarzda fikrlashga undaydi, yo'naltiradi, aslo tayyor xulosalar taqdim etmaydi, manzilgacha kuzatib qo'ymaydi. Manzilga borish ko'pincha o'quvchining o'z zakosi-yu zahmati evaziga bo'ladi. Ba'zan esa omad ham unga yordam beradi. Bugungi o'zbek modern adabiyoti o'zini shu tarzda ham namoyon qilmoqda.

Hikoyaga qaytamiz. Ertasi kuni shamol uchirgan harflar "g'alati tasodif tufayli" yerda yana bir safga tizilib qolishadi. Aslida, bu tasodif emas, balki ayni ilohiy ishora, hikmat bo'lsa ne ajab! Tizilib qolgan harflarning boshidagi "B" boshqa peshtoqdan xuddi shu tarzda uchib tushgan, shamoyili uchayotgan qushni eslatadigan harf bilan alishib qoladi. Xo'sh, uchayotgan qushni qaysi harf yodga soladi? "M" emasmi? Shu yanglig' yerda tizilgan yangi so'z "Bozor" deb emas, "Mozor" deb o'qiladi! Yozuvchi nimaga ishora qilmoqda? Bozorga noto'g'ri munosabatda bo'lib, uni tirikchilikning vositasiga emas, balki tiriklikning oliy maqsadiga aylantirish alaloqibat insonning qabriga aylanishi mumkinligiga emasmi?! Demak, ayrim kishilar o'zlarini bozorga eltib o'z qo'llari bilan ko'mib kelar, bozorni mozorga aylantirar ekan-da...

Lekin bu kabi ma'nolarni har doim ham uqa bilamizmi? Mo'ysafid qoldirib ketgan izning sirini-chi? Nega u izlaganini bozordan topolmay ketib qoldi? Qayga ketdi? U qoldirgan izlar bizni qay soriga boshlamoqchi? Bular yozuvchining hayotdan ilg'ab qolganlari. Lekin atrofimizda qanchadan qancha shu kabi hikmatlar sochilib yotgandir-u, biz ularning oldidan befarq-u loqayd o'tib ketayotgandirmiz. Nega? Chunki bozorga yengilganmiz. Inson bozorga emas, bozor insonning ichiga kirib olgan. Yozuvchi kaftdekkina hikoyasi maydonining qoq o'rtasiga kattakon nog'ora o'rnatib olib, ana shu xavf haqida bong urayotgandek tuyuladi.

O'rni kelganda shuni ham aytish kerakki, hikoyada zo'r ramz – topilma topilgani holda unda ayrim ishlanishi, pishitilishi kerak bo'lgan jihatlar ham yo'q emasdek. Bu narsa, avvalo, asar tilida, bayon va tasvirida ko'rinsa, qolaversa,

hikoya qahramonining “qadr” izlab “sarson” bo‘lganida seziladi. Chunki, nazarimizda, qadr (mehr, shafqat, insof, iymon, ezgulik va h.k.) so‘rash motivi – adabiyotimizda anchayin siyqalangan mavzu. Lekin, baribir, hikoyani tutib turgan asosiy ustun – shamol va harflar o‘yini motivi ramz darajasiga ko‘tarilib, asarga alohida qo‘r va kuch bag‘ishlagan.

Hikoyani o‘qib bo‘lgach, pul cho‘ntakka emas, qalbga kirib, unda bir umrga tanda qo‘yayotganda, bozor oldi-berdi vositasi emas, balki bani bashar-ning dunyoga kelishidan asosiy maqsad-muddaosiga aylanib borayotganda, insonning ruhiy-ma’naviy fazilatlari oyoqosti bo‘lib, hayvoniy sifatlari hakalak otayotganda hamda mana shunday – odamning insonligi sinovdan o‘tayotgan qaltis vaziyatlarning barcha-barchasida elning, qolaversa, insoniyatning chinakam yozuvchisi-yu shoiri, dramaturgi-yu qo‘shiqchisi va boshqa har qanday ziyolisining birlamchi va muqaddas burchi, avvalo, shular haqida o‘ylash, keyin esa albatta yozish, kuylash va aytish ekanligi yanada ravshanroq ayon bo‘ladi.

Aytilganlardan xulosa qilish mumkinki, modernizm o‘zbek adabiyoti uchun ham yot hodisa emas, bil’aks, u ham ko‘pdan ko‘p yo‘nalishlar kabi yurtimiz ijodkorlari badiiy tafakkur tarziga o‘z ta’sirini ko‘rsatib kelayotgan adabiy oqimlardan biridir.

Mavzu bo‘yicha nazorat savollari:

1. O‘zbek modern adabiyoti haqida nimalarni bilasiz?
2. Modern adabiyoti Sharq, jumladan, o‘zbek adabiyotiga yot hodisami?
3. Modernizm va ramz munosabatlari haqida so‘zlab bering.
4. O‘zbek modern shoirlaridan kimlarni bilasiz, ularning qaysi asarlari bor?
5. Xorijiy va o‘zbek olimlarining modernizm haqidagi qarashlariga munosabatingiz.
6. Jahon va o‘zbek adabiyotidagi ayrim modernistik asarlarni tahlil qiling.
7. Modernizm va istiqlol davri o‘zbek adabiyoti haqida so‘zlang.

Asosiy adabiyotlar:

1. Модернизм. Сборник. – М.: Искусство, 1987.
2. Гассет Х.О. Дегуманизация искусства. – М.: Радуга, 1991.
3. Боров. Эстетика. – М.: Политическая литература, 1981.
4. Затонский Д.В. Модернизм и постмодернизм. – Харьков: Фолио, 2000.
5. Холбеков М. XX аср модерн адабиёти манзаралари. – Тошкент: Мумтоз сўз. 2014.
6. Йўлдош Ў., Йўлдош М. Бадий таҳлил асослари. – Тошкент: Камалак, 2016.

7. Қуронов Д. ва бошқ. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Академ-нашр, 2010.
8. Норматов У., Ҳамдам У. Дунёни янгича кўриш эҳтиёжи. Сухбат // Жаҳон адабиёти. 2001.
9. Қуронов Д. Адабиёт назарияси асослари. – Тошкент, 2018.
10. Халлиева Г. Қиёсий адабиётшунослик. – Тошкент: Академнашр, 2020.
11. Эшонқул Н. “Мендан “мен”гача”. – Тошкент: Академнашр. 2014.
12. Hamdamov U. Jahon adabiyoti: modernizm va postmodernizm (o‘quv qo‘llanma). – Toshkent: Akademnashr, 2020

15-MAVZU: POSTMODERNIZM

REJA:

1. Postmodernizm va uning paydo bo'lish omillari.
2. Postmodern adabiyotning mazmun-mohiyati, namoyandalari.
3. Universal gumanizm (jami tirik mavjudotga teng qarash).
4. Ikkiyoqlama kodlashtirish tamoyili (xos va avom adabiyoti o'rtasidagi chegaraning olib tashlanishi).
5. Janrlar mutatsiyasi, ijodda individ rolini inkor qilish, "muallif o'limi" konsepsiyasi, intertekstuallik.
6. U. Ekoning "Atirgul ismi" romani – postmodernizmning manifesti.
7. Postmodernizm va bugungi o'zbek adabiyoti manzarasi.

Tayanch so'z va iboralar: postmodernizmga oid tushunchalar, murakkab va ziddiyatli oqim, ommaviy didsizlashuv, dizaynlashuv, universal gumanizm, ikkiyoqlama kodlashtirish, intertekstual o'yin, janrlar mutatsiyasi, "muallif o'limi", logosentrizm, an'anaviy qadriyatlar, o'zbek adabiyotida postmodernizm.

XX asr va XXI asr avvali shiddatli o'zgarishlar davri bo'lib, bu asrlarda inson va jamiyat kayfiyati bot-bot turlandi, turlanmoqda. Natijada badiiy adabiyot uchun uslub, oqim va yo'nalishlar xilma-xilligi oddiy holga, romantiklikdan ko'ra realistik ruh badiiy adabiyotning yetakchi kayfiyatiga aylandi. Jamiyat va inson hayotiga bo'lgan e'tibor, badiiylikdan ko'ra g'oyaviylikka urg'u berish (publitsistik ruhning ortishi), qahramon psixologiyasiga kirish, uning faol hayotiy pozitsiyasini aniqlash ko'pchilik zamonaviy asarlarga xos bo'lib bordi. Ushbu zamonaviy yo'nalish ilmda postmodernizm nomini oldi. Postmodern nasrning asosiy prinsiplari italyan Umberto Eko (1932 – 2016-yy.), Italo Kalvino (1923 – 1985-yy.), amerikalik Jon Bart (1930-y), olmon Patrik Zyuskand (1949-y.), chex Milana Kundera (1925-y.) va serb Milorad Pavich (1929 – 2009-yy.) asarlarida ko'rinadi.

Postmodernizm modernizmdan keyin kelgan bo'lib ("post" – keyin), o'ta murakkab va serqirra adabiy oqimdir. Adabiy oqim deyilsa-da, postmodernizm xuddi modernizm kabi inson dunyoqarashiga ta'sir qilgan, keng tarmoqli va g'oyat ziddiyatli ulkan hodisadir. U haqidagi qarashlar ham tugallanmagan. Chunki hodisaning o'zi davom etmoqda. Qayerdaki xaos bor ekan, u yerda postmodernizm ham bor deb qaraladi.

O'zbek adabiyotshunosi, professor D. Quronovning (va boshq.) "Adabiyotshunoslik lug'ati" kitobida postmodernizm haqida quyidagicha ta'rif beriladi: "POSTMODERNIZM (fr. postmodernisme – modernizmdan keyingi) – o'tgan asrning ikkinchi yarmidan adabiyot va san'atda, umuman, ijtimoiy-gumanitar sohalarida kuzatila boshlangan oqim, ijodiy metod. Fransuz poststrukturalizmi-ning dekonstruktsiya (J. Derrida), postfreydizmning "shizoanaliz" va "ongsizlik tili" (Lakan, J. Delyoz, F. Gattari) ta'limotlari hamda semiotikadagi kinoyaviylik konsepsiyasi (U. Eko) postmodernizmning falsafiy asosini tashkil qiladi. Postmodernizmning yuzaga kelish vaqti, o'ziga xosligi masalasida turlicha fikrlar mavjud. Ayrim mutaxassislar postmodernizm 40-yillarda J. Joysning "Finne-gan ma'rakasi" (1939-y.) asari bilan boshlangan desa, boshqalari o'tgan asrning o'rtalarini, yana bir xillari 70 – 80-yillarini ko'rsatadilar. Holbuki, postmodernizm termini ancha avval paydo bo'lgan: ilk bor postmodernizm Vinnitsning "Ovrupa madaniyati inqirozi" (1917-y.) asarida ishlatilgan bo'lsa, Toynbining "Tarixni o'rganish" (1947-y.) asarida termin kulturologik ma'noda, jahon madaniyatida yevroposentrizmning barham topishi ma'nosida qo'llanadi. Adabiyotshunoslikda ham postmodernizm termini XX asrning 20-yillaridanoq ishlatilgan bo'lib, u adabiy jarayondagi modernizmga aks ta'sir hodisalarini, 60 – 70-yillar amerika adabiy tanqidchiligida esa ultramodernistik ijodiy tajribalarni anglatgan..."⁵⁶.

Postmodernizmni modernizmning davomi sifatida ham, undan alohida, hatto uning inkori, aksi sifatida talqin qilishlar ham ilmda bor. Bu ikki oqim mazmun-mohiyatini, ularning bir-biridan ajratib turuvchi xususiyatlarini yaxshiroq tasavvur qilish uchun quyidagi jadvalga⁵⁷ nazar tashlaymiz:

Modernizm	Postmodernizm
Yangi adabiyot va san'atni yaratish da'vosi, an'analarni inkor qilish;	An'analarni o'ziga singdirish va ularga kinoyaviy munosabatda bo'lish;
Olamni kaos deb bilish, undan qochish;	Xaos deb bilingan olamni qabul qilish, uni o'yin tariqasida o'zlashtirish;
Go'zallikni reallikdan, tashqaridan izlash;	Go'zallikni reallikdan izlash;
Antroposentrik gumanizm: insonga muhabbat;	Universal gumanizm, uning obyekti jami tirik mavjudot, tabiat, koinot – butun OLAM;
Madaniyatda yevroposentrizm, Ovrupa xalqlari madaniyatini umum-bashariy madaniyat asosi deb bilish;	Sharq, Lotin Amerikasi, Afrika, Okeaniya xalqlari madaniyatiga kuchli qiziqish, barcha madaniyatlarni qimmat jihatidan teng bilish;

⁵⁶ Адабиётшунослик лугати. – Тошкент: Академнашр, 2010. – Б.227.

⁵⁷ Ўша манба. – Б.228 – 229.

Elitar san'at;	Elitar va ommaviy san'at orasida chegaraning yo'qolishi, asarda elita va ommaga mo'ljallangan qatlamlar mavjud bo'lishi – ikkiyoqlama kodlashtirish;
Semantika, mazmun muhim;	Ritorika, mazmunni yetkazish shakli muhim;
Janrlar, ular orasida aniq chegaralar mavjud;	Janrlar mutatsiyasi;
Ijodiy jarayonning natijasi – tugal asar muhim;	Ijodiy jarayonning o'zi muhim;
Ijodni individual hodisa deb bilish, ijodkor faolligini va uning mazmunni shakllantiruvchi markaz ekanini e'tirof etish;	Ijodda individ rolini inkor qilish, "muallif o'limi" konsepsiyasi.

Yuqoridagi jadvaldan ko'rinib turibdiki, postmodernizmning modernizmdan anchagina farqlari mavjud bo'lib, ularni bir hodisa ostida birlashtirish masala mohiyatini chalkashtirib yuborishga olib keladi. Chunki keyingi ikki asrda insoniyat shu qadar azim evrilishlarni boshidan kechirdi va kechiryaptiki, natijada dunyoqarashda, dunyoni badiiy, estetik va falsafiy idrok etishda misli ko'rilmagan sur'at va ko'lamlarga duch kelinmoqda. Chunonchi, postmodernizmni maydonga chiqargan ko'pdan ko'p omillarning bir nechtasiga e'tibor beramiz:

1. Dunyo madaniyatlarining qorishuvi. Bunga elektron axborot vositalarida ro'y bergan tezkorlik, masalan, televideniye va internetni asosiy sabablardan biri sifatida ko'rsatish mumkin. Natijada turfa xil madaniyatlar ilgari hech qachon ko'rilmagan, kuzatilmagan darajada bir-biriga ta'sir qildi, bir-biriga qorishdi. Turmushdagi bu hol (eklektiklik) san'at va adabiyotga ham ko'chib o'tdi. Turli san'atlar o'zaro bir-biriga "aralashdi".

2. Ommaviy didsizlashuv. Bunga sabab qilib olimlar badiiy asar qimmati uning qancha ko'p foyda keltirganligi bilan o'lchanishini ko'rsatishadi. Natijada badiiy asarga san'at asari deb emas, balki tovar o'laroq qaraldi va shunday "ishlab chiqara" boshlandi. Uslublar, janrlar qorishdi, mutatsiyaga uchradi. Chinkam san'at asari bilan ommaviy asar o'rtasidagi chegara buzildi. San'at asari dizaynlashdi, ya'ni faqat uning tashqi bezagiga e'tibor kuchaydi. U sotiladigan tovarga aylantirildi. Bularning hammasi bir bo'lib ommaviy didsizlashuvga yo'l ochdi.

3. Dunyo holining doimiy o'zgarib turishini falsafiy, badiiy-estetik idrok qilish natijasida umidsizlik, ertangi kunga ishonchning yo'qolishi kuzatildi va h.k.

Bu va boshqa ko'plab sabablar postmodernizmning paydo bo'lishiga omil bo'lib xizmat qilgan.

Realistik san'at olamni tushunish va tushuntirishga uringan metarivoyatlar yaratgan bo'lsa, postmodernizm ularni bekor sanaydi, o'rniga butun olam haqida emas, balki uning parchalari haqida tasavvur beradigan kichik hikoyatlar yaratadi. Chunki faqat parchalargagina ishonish mumkin deb biladi. Mutaxassislarning fikricha, ayni shu jihatlar postmodernizmni modernizmdan ajratib turuvchi asosiy farqdir. Chunki modernizm ham xuddi realizm kabi dunyoni yaxlit ko'radi, voqelikni badiiy idrok etish mumkin emas deb bilsa-da, uning yaxlit, butun modelini yaratishga urinadi. Postmodernizm esa voqelikni parcha-parcha holda ko'radi va ifodalaydi. Postmodernizm uchun ijodning, asarining o'zi jarayon, maqsaddir. Uningcha, badiiy asar tashqaridagi olamni tushuntirib berishga qodir emas, shuning uchun ijod jarayonining o'zi qadriyat. Zero, dunyoni anglab bo'lmaydi, uning o'zi ma'ni (logos)dan xoli deb biladi. Postmodernizm an'anaviy madaniyat negizidagi logosentrizmni inkor qiladi. Bas, shunday ekan, dunyo haqida u yoki bu ma'noga suyangan konseptsiyani ilgari surayotgan muallifning o'zi ham qadrini yo'qotadi. Chunki, postmodernizmga ko'ra, muallifni qadrli qilayotgan logos (ma'ni) o'z ahamiyatini yo'qotgan. Modomiki, dunyoni ma'no yordamida tushuntirib bo'lmas ekan, uni tushuntirmoqchi bo'lgan muallifning ham o'rni bo'lmaydi. "Muallif o'limi" konsepsiyasi shunday vujudga kelgan. Dunyoni uzuq-yuluq rivoyatlarga tushuntirishi mumkin deydi postmodernizm. Darhaqiqat, XVIII asrdan e'tiboran insonning dunyoni o'zgartiruvchilik roli sekin-asta pasayib kelishi va nihoyat, yo'qolishi adabiyotdagi subyekt rolining tushib ketishiga olib keldi. Bu esa "muallif o'limi"ni paydo qildi. Natijada adabiyotga yakka shaxsning maqsadli yo'naltirilgan yaratuvchilik faoliyati deb emas, balki negizida kollektiv ijod mahsuli bo'lgan "intertekstual o'yin" deb qarala boshlandi. Avvaliga (XX asr avvalida) Nitshe: "Xudo o'ldi", – deb jar solgan edi, XX asr ikkinchi yarmida "muallif o'limi" e'lon qilindi. Inson ham matndan, koddan iborat, uning butun umri davomida aytgan har bir fikri, so'zi, xatti-harakati – kod. Hammasini u ajdodlardan meros qilib olgan. Uning o'ziga tegishli hech narsa yo'q. Insoniyat madaniyati ham butun boshli bir intermatn. Inson tomonidan yozilayotgan har qanday asar ham ana shu intermatndan olinadi (intertekstuallik) va bu matn ijodkorning kodlangan subyekti, xolos. Demak, muallif ham yo'q, u o'lgan (Fuko va Bart tadqiqotlariga qarang) deyishdi.

Postmodernizmning bir qancha o'ziga xos tushunchalari borki, ularning mag'zini chaqib olish ushbu murakkab adabiy oqim mohiyatini bir qadar tiniqroq anglashga yordam beradi.

1. Muallif o'limi. Faqat matn bor, muallif esa asarda "o'lgan", chunki u yozgan matn uning o'ziniki emas, umummatndan olingan nusxalar, kodlardir de-

gan qarashni bildiradi. Fransuz adabiyotshunosi R. Bart muallif istilohi o'rniga skriptorni kiritadi. Skriptor hisobsiz lug'at boyligidan matn yasaydi. Asarni esa muallif emas, o'quvchi yaratadi. "Qanday qilib?" degan savolga asarga o'z mazmunini yuklab deya javob beradi. Shuning uchun ham postmodernizm o'quvchi darajasini muhim hisoblaydi. O'quvchi qancha o'qimishli bo'lsa, asarga yashirilgan "madaniy kod"larni shuncha ko'p topadi deydi.

2. Intertekstuallik (lot. inter – aro, textum – to'qima, mato, matn) – har qanday matn o'zidan oldingi matndan olingan matn ma'nosini bildiradi. Ya'ni har qanday matn qo'shtirnoqsiz iqtibos. Chunki har qanday matn o'zigacha yaratilgan matndan kelib chiqadi, unda boshqa matnlarning izlari bor degan qarashni ilgari suradi.

3. Simulyakr – asl san'at o'rniga kelgan soxta estetik asarlar. Simulyakrlar ("simulo" lotincha so'z bo'lib, yo'q narsani bor o'laroq ko'rsatish ma'nosida keladi) nusxalardir. Yo'q reallikni bor qilib ifodalash, mabodo reallik bo'lsa ham, u nomigagina "ishtirok etadi". Ular baland va past didlar o'rtasidagi chegaralarni yuvib tashlashga xizmat qiladi.

4. Dekonstruksiya – mavjud butunlikni buzish va parchalardan yangini yaratish.

5. Ramziylik – dunyodagi hamma narsaning majoziy ma'nosi bor deb qarash.

6. Artefakt – kutilmagan joyda, xuddi tasodif kabi yaratilib qoladigan badiiy asar.

7. Interaktivlik – ijodkor va o'quvchi sherikligi asosida badiiy asarning yuzaga kelishi.

8. Universalizm – hamma narsaning qorishib, ommaviylashib ketishi.

9. Gedonistik vosita, ya'ni san'at asariga o'quvchiga lazzat beruvchi matoh deb qaralishi.

Mushohada qilinsa, postmodern yo'nalishi go'yo bugungi ilg'or o'lkalar kayfiyatini o'zida ko'proq aks ettirayotgandek. Lekin ilg'or jamiyatlarda boshqa qarashlar ham aytilmoqda: postmodern davri o'z o'rnini metamodernizm, metarealizm, astro kabi yangi davrlarga bo'shatib bermoqda deyilmoqda. Metamodernizm va metarealizm modernizm va realizmning murakkablashib, tarmoqlashishidir. "Astro" esa yunoncha so'z bo'lib, yulduz demakdir. Astro nomiya – koinotni, undagi osmon jismlarini o'rganadigan fan. Darhaqiqat, keyingi vaqtlarda inson dunyoqarashi va tafakkuri koinotni anglash bilan birga kechmoqda. Koinot har doim o'rganilgan, ammo bugun zamonaviy dunyoning imkonlari negizida koinot bag'riga yanada teran kirib borish, uni tadqiq etish kuchaygani bor gap. Lekin "astro davri" degan ilmiy atama jahon adabiyotshunosligida yo'q. Shunday tushuncha bor, xolos. Tushuncha ifodalayotgan kayfiyat erta-indin boshqacha atama bilan atalishi ham mumkin. Bunga "bo'lishi mumkin, ehtimol" sifatida qarash kerak. Rus akademigi Yu. Borevning hozirgi

kunda yangi paradigmaning yo'qligi, uni na Sharq va na G'arb taklif qila olmayotgani haqida urgan bongini hamisha yodda tutmoq lozim. 2019-yilning dekabrda Xitoyning Uxan shahrida boshlanib, 2020-yilda jahon pandemiyasiga aylangan koronavirus (COVID-19) – qora o'lat bilan bog'liq kelajak haqidagi mushohadalar dunyoning ertangi ravishida jiddiy o'zgarishlarni paydo qilishi kutilmoqda. Odatda, jahon miqyosida yuz beradigan mana shunday falokatlardan keyin yangi fikr, yangi qarashlar tug'iladi. Shu qonuniyatdan kelib chiqsak, ajab emaski, kutilayotgan paradigmaning dastlabki eskizlari yaqin kelajakda chizilsa. Bunga ham bir ehtimol sifatida qarash lozim.

Badiiy tafakkurda olamshumul evrilishlar yuz bergani va hamon ushbu jarayonning davom etayotganini keyingi qator yillar mobaynida yaratilayotgan turli janrlardagi asarlardan ham bilsa bo'ladi. Natijada san'at-u adabiyotimiz maydonlarida avvalgilarga o'xshagan-o'xshamagan asarlar paydo bo'la boshladi. Albatta, ularning barchasini birdek durdona deb hisoblab bo'lmaydi. Ular hali vaqtning, davrlarning, shu davrlar tarbiyalab yetishtiradigan o'quvchilarning sinov-u ehtiyojlariga javob berishi kerak. Durdonalik maqomi shundagina nasib etishi mumkin. Hozir gap bunda emas. Gap dunyoni badiiy-estetik qabul qilish mezonlarining juda tez o'zgargani va xuddi shunday shitob ila o'zgarayotganligida. Davr adabiyotini tushunish, his qilish uchun e'tiborni mana shu sur'at mazmun-mohiyatiga qaratish kerak.

Yangilanayotgan badiiy tafakkur mahsuli, ba'zan go'yo hamma narsa yoki hech narsadek taassurot qoldiradi o'quvchida. Chunki unda go'yo hamma narsa bor, ammo aniq hech nima yo'q. Ha, yangi san'at o'zini shunday tutadi, shunday tutmoqda ham. Yangi san'at bugunga kelib mohiyatni shunday ifoda qilmoqqa kirishdiki, bir qarashda uning badiiy didi an'anaviy yo'llarda shakllangan o'quvchi bilan sirayam ishi yo'qdek tuyuladi. "Mana, men shundayman, xohla qabul qil, xohla yo'q", deyayotgandek bo'ladi. Ko'rinadiki, yangilanayotgan badiiy tafakkur mahsullari mohiyatining ochilishi uchun o'quvchi tayyorgarligi va ishtiroki zarur bo'lib bormoqda. Endi o'quvchining kitobxonlik darajasi asarga ayricha bir mazmun bag'ishlashi haqida so'z yuritilmoqda. Ilgari yozuvchi asar mazmunini hijjalab o'quvchiga tushuntirib berardi. Endi unday emas. Endi o'quvchining o'zi harakat qilishi, she'r yoki roman "mag'zini chaqish"da ishtirok etishi talab qilinmoqda. Shuning uchun ham nazariy manbalarda mutolaaga ijodiy jarayonning bir qismi sifatida qaralmoqda. Zero, yangi san'at namunasi har bir o'quvchi bilan yuzlashganda o'zgacha tovlanadi. Ya'ni asar o'quvchining badiiy-estetik darajasiga qarab turlanadi. Albatta, bu o'rinda modernizm uchun muallif darajasi muhim bo'lsa, postmodernizm uchun muallif yo'q. Matn egasi – skriptor. O'quvchi o'z darajasidan kelib chiqib asar ma'nosini o'zicha uqadi.

Modern va postmodern adabiyot namunalari ayni paytda, dunyoni ramziy tafakkur qilish hosilasidir. Ularni "ishoralar asari" desa ham bo'ladi. (O'rni

kelganda qayd etish joiz: bir-biriga unchalik bog'lanmagan ma'nilarga ishora qilib o'tish san'ati adabiyotda birmuncha yengil yo'lni paydo qilishi mumkin. Chunki yangi san'at, modernizm, postmodernizm niqobi ortiga berkinayotganlarning talay bir qismi, aslida, mutlaqo iste'dodsiz odamlar ekanligiga hayot va adabiyot sahnalarida tez-tez duch kelinmoqda. Gap shundaki, ular o'z bitiklarini "yangicha san'at namunasi" deya taqdim etishga o'rganib borishmoqda. Qizig'i, modernizmdan farqli o'laroq, postmodernizm aynan shu jihatni qo'llab-quvvatlaydi. Faqat tanlab olingan alohida iste'dod egasi hisoblanmish ijodkorlarga emas, balki barcha insonlar san'at asari yaratishi mumkin deb biladi.) U aniq bir narsa aytmaydi, buni maqsad ham qilmaydi, aksincha, faqat ishora qiladi. O'quvchi ana shu ishora qilingan tomonga boradi, ya'ni tafakkur "elchilari"ni yuboradi. "Elchilar" muloqotidan so'ng anglashilgan (ko'pincha payqalgan, sezilgan, fahmlangan...) "narsa", agar u chindan bor bo'lsa, o'quvchi botinida akslanadi. Mana shu aksning salmog'i asar mazmun-qiyofasini belgilaydi.

Aslida, har qanday badiiy asar o'ziga xos yo'l hisoblanadi. Ya'ni yo'l (voqelik) dan yo'l (asar)ga kelinyapti. Harakatlanuvchi kuch modernizmga ko'ra – muallif, postmodernizmga ko'ra – skriptor. (So'ngra teskari akt, ya'ni asar (yo'l)dan voqelik (yo'l)ka yurish boshlanadi. Bunda harakatlanuvchi personal – o'quvchi.) Asarni o'qigan o'quvchi go'yo shu yo'ldan (muallif yoki skriptor yo'lidan) yurishga taklif etiladi. Bu o'rinda gid – muallif yoki skriptor. U o'quvchiga atrofni tomosha qildiradi. Ammo vaqt tig'iz bo'lgani bois (butun insoniyat bosib o'tgan yo'l bilan yakka inson bosib o'tgan yo'l o'rtasida zamoniy va makoniy tafovut bor. Go'yo ummon va tomchi o'rtasidagi hajm farqi yanglig', bas, tomchi (muallif, skriptor) yana bir tomchiga (o'quvchiga) ummon (bashar ahli) haqida, uning uzun yo'li haqida nimalarnidir uqtirarkan, ana shu tafovut taqozosiga ko'ra ham majoziy fikrlashga mahkum. Uning boshqa iloji yo'q. Chunki ramz – kalavalangan mushtdek ip. Uni yechib cho'zganingiz sari yer sharini quchoqlab oladigan imkonlari ochiladi. Yo'qsa, u sirini o'z ichiga qamab, bir musht, nari borsa, bitta koptokdek bo'lib yotaveradi...) hamma narsani batafsil tushuntirib berishning imkoni ham, bunga alohida istak ham yo'q. Umuman olganda, ku-zatishlar shuni ko'rsatayotirki, "eniga va bo'yiga kengayib" turlanayotgan, axborotga ko'milib borayotgan dunyo mazmun-mohiyatini qamrab olish tobora qiyinlashayotganini hisobga olsak, bundan buyon inson badiiy tafakkur tarzida ishoraviy, ya'ni ramziy san'at o'rni yanada ortishiga shubha yo'q. Chunki ramz va tashbehda shunday bir ichki qudrat borki, ana o'sha behudud olamning hadsiz-hisobsiz tovlanishlarini o'z bag'riga sig'dira oladi. Boshqacha aytganda, ramziy san'at Alovuddinining sehrli chirog'iga o'xshaydi, kerakli kalit-duosini topib o'qisangiz, bas, qarshingizda qo'lingizga dunyolarni olib berishga qodir Jin paydo bo'ladi. Shu ma'noda azaldan san'atning ajralmas qismi bo'lgan

ramziylik modernizmga ham, hatto postmodernizmga ham o'z ahamiyatini yo'qotmadi. Juda ko'p qadriyatlar, ayniqsa, postmodernizmga inkor qilindi, lekin adabiyotning dunyoni ramziy-majoziy qabul qilish xususiyati yashab qoldi, yashab kelmoqda. Bunday ramziylik goho kimgadir, nimagadir, qandaydir ma'noga ishora tarzida o'zini namoyon qiladi. Ishora esa, o'z navbatida, sirni, sirlilikni keltirib chiqaradi. Mana shu yerda o'quvchi, Gasset aytmoqchi, naq ikkiga bo'linadi: tushunganlar va tushunmaganlarga. Mavlono Rumiy qarashicha, sirdan xabardor bo'lgan kishi indallosidanoq gapning mohiyatini darhol anglaydi, g'ofillar esa yo'q. Bu hol u yoki bu darajada modernizmga ham, postmodernizmga ham xos xususiyatdir.

Umuman, jiddiy ijodkorlar voqelikni ramzlar vositasida modellashtirishga ko'proq harakat qilayotganini qayd etish joiz. Ayni damda, e'tibor bermoq kerakki, badiiyat olamida chinakam ramziy asar bilan "boshqotirma", ya'ni "krossvord" adabiyot o'rtasida yer bilan osmoncha farq bor. Ammo xuddi muhabbat va nafrat (daholik va telbalik) kabi bir-birlariga juda-juda yaqin joylashganidan (bor-yo'g'i bir qadam), hatto soha mutaxassislari ham ularni gohida chalkashtirib yurishadi. Oqibatda, bor-yo'g'i o'rtamiyona "boshqotirma" bir asarni bebaho durdona deya taqdim etishgacha borib yetiladi yoki aksincha. Bu xusus, ayniqsa, postmodernizmga xos.

Postmodern adabiyot o'z mazmun-kayfiyatiga ko'ra ko'pincha quramalar-dan iborat bo'ladi. Shuning uchun ham uni o'qigan kishi ma'nolarning tariqdek sohib yuborilganini ko'radi. Yaxlitlik, butunlikni topmaydi. Bu – tabiiy hol. Zero, ko'z bilan ko'rsa, qo'l bilan ushlasa bo'ladigan butunlikka da'vo qilmaydi postmodern adabiyot. Chunki voqelikning o'zida butunlik yo'q deb hisoblaydi u.

Postmodernizm falsafasi o'tgan asrning 80-yillarida shakllangan. U jamiyatda yuz bergan o'zgarishlarni aks ettirib, dunyoni qabul qilish va his etishda paradigma maqomini oldi. Hozirda dunyoning mana shunday holini to'la-to'kis o'zida mujassamlagan paradigmaning yo'qligi haqidagi qarashlar postmodernizm ham qaysidir ma'noda o'z energiyasini sarf qilib bo'layozganidan dalolatdir. Ammo dunyoda xaos kayfiyati hukm surmoqda. Ma'lumki, postmodernizm xaosdan oziqlanadi, uni ifoda qiladi. Dunyo ertasining noaniqligi, insonning global o'zgarishlar va texnogen bo'hronlar ichida qolib esankirashi, oxirzamon (apokalipsis)ni kutish, ayni paytda, kommunikativ texnologiyaning jadal rivojlanishi, kompyuter va internetning paydo bo'lishi, dunyo hamjamiyatining madaniy tolerantligi (bag'rikengligi)ning oldinga qarab ketishi postmodernizm kayfiyati hali davom etishini ko'rsatadi. Fransuz faylasufi Jak Derrida⁵⁸ postmodernizm davrini "Oxirzamon kelmasdan burungi (dunyoning) mutlaq ostin-ustun bo'lishi" deb ataydi. Xuddi shunga uyg'un fikrni ukrainalik olim Dmitriy

⁵⁸ Jak Derrida. Internet materiallari.

Zatonskiy ham aytgan: “Postmodern davr termoyadroviy oxirzamon (olim buni termoyadro urushi tufayli sodir bo‘ladigan oxirzamon deb ataydi – U.H) so‘dir bo‘lmagandan keyin boshlandi. Biz dunyoning tubiga nazar soldik, ammo hayotda yashab qoldik. Albatta, buning uchun E’tiqod, Umid, Muhabbat bilan to‘lov to‘ladik”⁵⁹. Mana, nima uchun postmodernizmga noaniqlik, parchalanish, “men”ning, kanonlarning yo‘qolishi, noturg‘unlik xosdir. Shuning uchun ham postmodernchilar “abadiy qadriyatlar”dan voz kechdi. Doimo qalqib, tur-lanib turgan olamda kimgadir yoki nimagadir suyanib bo‘lmaydi deyishdi ular. Bu esa postmodernizmga oid juda muhim jihat hisoblanadi.

Postmodernchilar hatto badiiy asar tushunchasini matn tushunchasi bilan almashtirishdi. “Matnlar dialogi” ma’nosini beruvchi intertekstuallik tushun-chasi keng istifoda etiladi. Bunda reallik va san’at o‘rtasidagi chegara buziladi. Hech qanday individual asar yo‘q. Har qanday asar jamoaviydir. Chunki asar umummadaniyat negizida paydo bo‘ladi deyishadi. Fransuz yozuvchisi Jak Rive qalamiga mansub “A.lik xonimlar” romani 408 muallif asaridan olingan 750 iqtibosdan iborat. Tasavvur qiling, qo‘lingizda bir roman turibdi. Kitob muqo-vasida muallif va asar nomi yozilgan. Lekin ichini varaqlar ekansiz, u yerda birorta gap muallif tomonidan bitilmagan, hammasi boshqalardan keltirilgan uzintilardir. “Buning nimasi seniki?” deb savol berilsa, “Bu fikrlarni men yoqti-rib tanladim va bir muqova ostida jamladim, shuning uchun iqtiboslar romani menga tegishli”, deb javob beradi.

Postmodernchilar haqiqat, xarakter kabi tushunchalardan voz kechishadi. Chunki haqiqatning mavjudligini inkor qilishadi, hech qanday hodisa bir xil tarzda ifoda qilinishi mumkin emas, uning cheksiz talqinlari bor (Nitsheni es-lang), xarakter ham inson shakllanishining muayyan shartlari mahsulidir deb bilishadi.

Postmodernizm odamlarning begonalashuvini keltirib chiqargan postin-dustrial jamiyatda paydo bo‘ladi. Begonalashgan inson illyuzion dunyoda ya-shaydi, o‘ziniki va yotnikini farqlay olmay qoladi, begona til, begona madani-yatni o‘ziniki kabi qabul qiladi va ularga suyangan holda o‘z olamini yaratadi.

Postmodern matnda hamma narsa shartli, unda kinoya va parodiya us-tun mavqeda turadi. Bu oqimning mumtoz namoyandalaridan Umberto Eko: “Postmodernizm modernizmga javobdir: modomiki, o‘tmishni yo‘q qi-lib bo‘lmas, o‘tmishni yo‘q qilish soqovlikka olib kelar ekan, demak, soddadillikni yig‘ishtirib qo‘ygan ko‘yi uni kinoya bilan qayta ko‘rib chiqish kerak”, – deydi. Yozuvchining postmodernizmning mumtoz asari deb tan olingan “Atirgul ismi” (1980-y.) romani bosh qahramonlarining ismlari Konan Doyl asarlari qahramonlarining ismlarini yodga soladi. Bu falsafiy-detektiv roman

⁵⁹ Затонский Д.В. Модернизм и постмодернизм. – Харьков: Фолио, 2000.

bo'lib, voqealar o'rta asrlar monastirida ro'y beradi. Bosh qahramon Vilgelm Baskervilskiy qo'lyozmalarni o'qib, kimga, nimaga oidligini aniqlashtirish bilan shug'ullanadi. Asar nomidagi "Atirgul ismi" so'z birikmasi shunchalar ko'p ramziy ma'nolarga to'lib ketganki, natijada asl ma'nosini yo'qotib ham qo'yan. Yozuvchi romanni lotincha iqtibos bilan yakunlaydi. Unda "atirgul so'ldi, lekin atirgul so'zi (ismi) hali-hamon yashayapti" deyilgan. Roman ikki qatlamdan iborat bo'lib, birinchi qatlam oddiy o'quvchiga, ikkinchi qatlam esa xos o'quvchiga mo'ljallangan (ikki tomonlama kodlanganlik). Oddiy o'quvchi asarni detektiv o'laroq qabul qiladi va qiziqib o'qiydi. Xos o'quvchi esa roman qatlariga yashirilgan ramzlarni kashf qilib badiiy zavq tuyadi. Binobarin, "Atirgul ismi" tarixiy va detektiv romanning, adabiy va madaniy assotsiatsiyaning hamda falsafiy masal va mistifikatsiyaning qorishishidan paydo bo'lgan g'oyat murakkab asardir. Bunday yo'l tutish postmodernizm asarlarida xos va avom saviyali o'quvchi o'rtasidagi chegarani buzib tashlashga qaratilgan. Natijada elitar va ommaviy san'at o'zaro yaqinlashadi.

Postmodern yozuvchilar, jumladan, R.Bax, P.Zyuskind, P.Koelo, X.Murakami kabi ijodkorlar zamonaviy tamaddunning eng og'riqli masalalariga e'tibor qaratishdi. Olmon adabiyotining zabardast namoyandasi Patrik Zyuskind "Ifor" (1985-y.) romanida bir shaxs siymosida ham daho, ham yovuz maxluq jo bo'lgan attor (bu yerda atir ixtirochi, asli atir-upa sotuvchi) hayotidan hikoya qiladi. Asarning yuza qismi o'ta qiziqarli detektiv ruhida bo'lsa-da, uning tagma'nosi o'quvchini jiddiy mushohadaga undaydi: romanda hid obraz darajasiga ko'tarilgan. Bu obrazning ortida butun boshli zamonaviy dunyoning ma'naviy hayoti yashirilgan. O'sha daho, ayni paytda, yovuz maxluq – qahramon tomonidan ixtiro qilingan atir hidiga odamlar ixtiyoriy ravishda bandi bo'ladi. Atirga yetishish, uni hidlash uchun hamma narsaga, hatto hayvon qiyofasiga kirib ketishga tayyor olomonning ma'naviy dunyosi ayovsiz fosh etiladi. Ayni shu xususiyat roman "tarixiy detektiv", "psixologik drama" va yoki "qiziqarli afsona" degan yorliqlar qolipini parchalab tashlaganini bildiradi.

Amerikalik yozuvchi Richard Bax "Oqcharloq Jonatan Lingviston" (1970-y.) asarida qahramonlar qushlar obrazida tasvirlanadi. Parvoz yozuvchi asarlarida falsafiy ramz ma'nosida kelib, bu bilan u insonlarni o'zlarini erkin tutishga, o'z qiyofasini ehtiyot qilishga, dunyoning shafqatsizligi va adolatsizligiga qarshi turishga undaydi.

Braziliyalik yozuvchi Paulo Koeloning "Alkimyogar" asari ham postmodern adabiyotning yorqin namunasi hisoblanadi. U roman-masal holiga keltirilgan asar bo'lib, "Agar sen biron nimani chin dildan istasang, butun koinot o'sha orzuingga yetishishingga ko'makdosh bo'ladi" kabi aforizm darajasidagi fikrlarga bo'ysundirilgan. Shu bilan birga, hikmatlar asar bo'ylab xuddi yo'l ko'rsatuvchi

ishoralardek sochib yuborilganki, ular o'ta shiddatkor, o'zgaruvchan, shafqatsiz zamonaviy dunyo kengliklarida sarosimada qolgan o'quvchi uchun ayni muddaodir. Garchi mutaxassislar Koelo asarlarini, jumladan, "Alkimyogar"ni postmodernizmga mansub etsalar-da, ko'pgina jihatlarini (masalan, umidning, yorug'likning mavjudligi)ga ko'ra roman oqim taqozo etgan qoidalarga to'liq mos tushmaydi. Balki roman mag'zida Sharq ruhining, jumladan, Rumi asarlari ruhining leytmotiv o'laroq mavjud ekanligi masala mohiyatini izohlab beradi. Xullas, bunday hol chiqarilgan xulosalarni qayta ko'rib chiqishga ehtiyoj tug'diradi.

Zamonaviy yapon yozuvchisi Xaruki Murakamini (mashhur romanlari "Norverg o'rmoni", "Kafka plyajda", "Dens, dens, dens", "Shamol qo'shig'ini tingla" va h.k.) vatanida "g'arb kishisi" deb bilishadi. Sababi, yozuvchi o'z ijodi bilan yaponlarning asrlar mobaynida shakllangan an'anaviy hamda zamonaviy qadriyatlarini buzib kelmoqda. Chunonchi, tabiat bilan uyg'un yashash, muhit shart-sharoitlarini qabul qilish, mansab pog'onalaridan ko'tarilishga qaratilgan va shunga o'xshash boshqa qarashlar uning asarlarida inkor etilmoqda. Murakami o'z vataniga, undagi qadriyatlarga Ovrupalikning ko'zi bilan qaramoqchi bo'ladi. Uning qahramonlari tizim ichida bir murvat bo'lishga moslashmagan. Chora - o'z olamiga, g'ayrushuuriga sho'ng'ib, odamlarga xizmat qilish. Uning ham asarlarida postmodernizm qoliplariga tushmaydigan qirralar mavjud. Chunonchi, Murakami ezgulikning kuchiga ishonuvchi romantikdir.

Yana jahon adabiyotida Italo Kalvino, Milan Kundera, Milorad Pavich kabi postmodern oqimining yirik vakillari borki, ularning asarlari ham qaysi bir jihatlarini bilan bugungi zamon nafasini o'zida yorqin aks ettiradi, fikrlashga, muhohaza yuritishga chorlaydi.

Bundan tashqari, fantastika janridan o'zining ayrim jihatlariga ko'ra farqlanib turuvchi fentezi janrida ham qorishiq zamon ruhini aks ettiruvchi talay asarlar bitildi. Ularning eng mashhurlaridan biri Joann Rouling qalamiga mansub "Garri Potter" sikl romanlaridir. Bu asar ham o'zining ko'pgina xususiyatlariga ko'ra postmodern yo'nalishiga yaqin turadi.

Xulosa shuki, postmodernizm jahon adabiyoti XX asr oxiri va XXI asr boshlarida o'zining eng gullagan davrini boshidan kechirdi, kechirmoqda. Shu bilan birga, uchinchi ming yillik adabiyotining tug'ilishiga o'ziga xos zamin tayyorladi. Zamonaviy jahon adabiyoti g'oyat xilma-xil, qorishiq va murakkab hodisalardan iborat bo'lib, u haqdagi, uning kelajagi borasidagi bahs-u munozaralar hali davom etadi.

O'zbek adabiyotida postmodern izlanishlar, ayniqsa, nasrda yaqqolroq bo'y ko'rsatyapti. O.Muxtor, X.Do'stmuhammad, N.Eshonqul, R.Rahmat, I.Sulton, M.Karim, Sh.Ahmedov, U.Hamdami kabi yozuvchilar ijodida postmo-

dernizmning turli ko'rinishlari uchraydi. Chunonchi, X.Do'stmuhammadning "Jimitxonaga yo'l" hikoyasi D.Butsatining "Yettinchi qavat" hikoyasiga nazira yo'lida yozilib, g'arb hikoyasida aks etgan g'arbona qarash o'zbek yozuvchisi asarida sharqona ruhda qayta ishlanadi. O. Muxtorning qator romanlaridagi tushkunlik, porakandalik, tushuniksizlik postmodern kayfiyatni aks ettiradi. X.Do'stmuhammad, N.Eshonqul va I.Sulton ijodidagi qator asarlarda ("Donishmand Sizif", "Shamolni tutib bo'lmaydi", "Go'ro'g'li", "Og'riq muolajasi", "Boqiy darbadar") jahon adabiyotidagi birmuncha mashhur asarlar syujeti, syujet chiziqlari yoki g'oyasi olinib, badiiy jihatdan qayta ishlanadiki, bu hol ham postmodern adabiyot dasturiga mosdir.

Hozirgi o'zbek she'riyati ham o'zining ko'pgina, xususan, shakliy-mazmuniy mundarijasiga ko'ra o'zgardi. Shu bilan birga, ta'kidlash o'rinliki, bugungi she'riyat kechagi she'riyatdan uzilib qolgan alohida hodisa ham emas. Ular o'rtasida vorisiylik, uzviylik hamon davom etmoqda. Bugungi o'zbek she'riyati kechagi o'zbek she'riyatining eng yaxshi an'alarini davom ettirgan holda jahon adabiyoti buloqlaridan ham suv ichyapti. Kecha dunyoga "sotsrealizm" tuynugi orqali qaragan bo'lsa, bugun uning tafakkuri erkin. Ayni mana shu tafakkur erkinligi hozirgi zamon o'zbek poeziyasini – yangilangan o'zbek she'riyatini vujudga keltirayotgan bosh omildir. Shunga ko'ra, har tomonlama boy she'riyatimizga nazar tashlab, uning bag'rida barcha yashovchan tamoyillarning izini ko'rish mumkin: realizm, modernizm va postmodernizm kabi adabiy oqimlarning turfa yo'llarida yaratilayotgan bugungi o'zbek she'riyati shoir tafakkurining yagona mafkuraviy iskanjadan xoli ekanligidan, boshqacha aytganda, chinakam erkinligidan dalolat. Yana shoirning qaysi yo'nalishda qalam tebratishi emas, qanday iste'dod bilan yozayotganligi hamda azaliy muhoraba – ezgulik va yovuzlik jangida oldingisining yonida tura bilishining muhimligi tobora ko'proq ayon bo'lib bormoqda.

Bugun o'zbek she'riyati ifoda usuliga ko'ra taxminan quyidagicha ko'rinishga ega: 1. An'anaviy. 2. Xalqona. 3. Aruz. 4. Modern. 5. Sinkretik. Ammo dunyoqarashda asosan ikki kuchning musobaqasini kuzatish mumkin. U ham bo'lsa an'anaviy va modern (shu jumladan, postmodern) yo'nalishlar o'rtasidagi "musobaqa". Bunday "musobaqa" hamisha bo'lgan, bor va bundan keyin ham davom etadi. Yaqui tariximizda u "an'ana va novatorlik" deb atalgan.

2012-yil fevral oylaridan e'tiboran Rossiyaning "Литературная газета"sida postmodernizm haqida qizg'in bahs boshlanib, yil davomida har xil qarashlar o'rtaga tashlandi. Unda bir xil olimlar "postmodernizm Rossiyada o'z o'rnini topmadi" deyishsa, boshqa birlari "yo'q, hali bunday deyishga juda erta, jamiyatda xaos bor ekan, postmodern bor bo'laveradi" degan fikrni ilgari surishdi. Xuddi shunga o'xshash munozara o'zbek adabiyoti ilmi maydonida ham yuz berib turibdi. Bir tomon "modernizm degan unsur nafaqat o'zbek adabiyoti-

ga, umuman, Sharq adabiyotiga, Sharqning tafakkur tarziga yot, u Ovrupadan sun'iy ravishda keltirilgan usul" desa, boshqa tomon "u jamiyatning yashash tarzi, kayfiyati" demoqda. Mayli, bahs-munozara o'z yo'liga, ammo she'riyatning o'zgarib-yangilanib borayotgani – fakt. Bundan ko'z yumib bo'lmaydi. Keyingi 20 – 25 yil mobaynida jamiyatda yuz bergan o'zgarishlar zamonaviy o'zbek she'riyati qiyofasini belgilab berayotgani bor gap. "Haqiqiy adabiyot, chinakam she'r bu – yuksak san'at" degan shior ostida ijod qiluvchilar bir tomonda, ikkinchi yoqda esa omma kayfiyatini ask ettirayotgan qalamkashlar "lashkari" saf tortdi.

Postmodernizm – dunyoni tushunish va tushuntirishning bir yo'li. San'at yo'li, adabiyot yo'li, dunyoni anglash, his qilish yo'li. Lekin u oxirgi yo'l degani emas. Insonlar, jamiyatlar bor ekan, ularning kayfiyatlari, dunyoqarashlari, orzu-intilishlari-yu ehtiyojlari ham bir joyda to'xtab qolmaydi. Bas, inson doimo yangi yo'l qidiradi. U hayot ekan, izlanish ham hamisha barhayotdir.

Mavzu bo'yicha nazorat savollari:

1. Postmodernizmning paydo bo'lishi va mazmun-mohiyati haqida gapiring.
2. Nima uchun postmodernizm murakkab oqim hisoblanadi?
3. Postmodernizmnı modernizmdan ajratib turuvchi asosiy xususiyatlar nimalardan iborat?
4. Ommaviy madaniyat, ommaviy didsizlashuvning postmodernizmga qanday aloqasi bor?
5. Postmodernizmning asosiy tushunchalari haqida so'zlang.
6. Postmodernizm namunalaridan tahlil qilib bering.
7. Postmodernizm va istiqloл davri o'zbek adabiyoti haqida gapiring.

Adabiyotlar:

1. Затонский Д.В. Модернизм и постмодернизм. – Харьков: Фолио, 2000.
2. Модернизм. – М.: Искусство, 1987.
3. Гассет О.И. Дегуманизация искусства. – М.: Радуга, 1991.
4. Боров Ю. Эстетика. – М., 1987.
5. Йўлдош Ў., Йўлдош М. Бадиий таҳлил асослари. – Тошкент: Камалак, 2016.
6. Куронов Д. ва бошқ. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Академ-нашр, 2010.
7. Hamdamov U. Jahon adabiyoti: modernizm va postmodernizm (o'quv qo'llanma). – Toshkent: Akademnashr, 2020
8. Internet materiallari: Postmodernizm, jumladan, <http://iEssay.ru> sayti.

16-MAVZU: JAHON ADABIYOTINING ZAMONAVIY MUAMMOLARI

REJA:

1. Globalizm va adabiyot.
2. Adabiyotning kelajagi masalasi.
3. Internet adabiyoti.
4. Zamonaviy adabiyot va tarjima masalasi.
5. Yoshlar va sog'lom adabiyot targ'iboti.

Tayanch so'z va iboralar: *Globalizm va adabiyot, yangi izlanishlar adabiyoti, internet adabiyoti, zamonaviy jahon adabiyoti muammolari haqidagi qarashlar, adabiyotning kelajagi, zamonaviy adabiyot va tarjima masalalari, sog'lom adabiyot targ'ibi.*

Globalizm va adabiyot. Texnikaning rivoji, umumiy taraqqiyot, ilmiy kashfiyotlar bu davr adabiyotiga jiddiy ta'sir ko'rsatdi. XIX asrda Hindistonga inglizlar temir yo'l qura boshlaganida braxmanlar norozi bo'lib, bu bizning ruhiy-ma'naviy dunyomizga daxl qilishdir, deya jon-jahdlari bilan qarshilik qilishgan edi. Shunga qaramay, dunyoda umumiy taraqqiyotni to'xtatib bo'lma(y)-di. Dunyoning holi ham shunga ko'ra o'zgardi. Olamni badiiy-estetik qabul qilishda ham jiddiy evrilishlar yuz berdi. Ovrupada realizm, tanqidiy realizm o'rniga modernizm, postmodernizm kirib keldi. Nigohlar, ispan esteti va faylasufi O.Gasset aytmog'chi, 180 gradusga burildi. Voqealar tasviridan inson botini (ruhiyati)ning tasviri oldingi marraga chiqdi. XIX asrning ikkinchi yarmidan to shu kunlargacha realizm, tanqidiy realizm, estetizm, modernizm, postmodernizm oqimlari bir-birining o'rnini olib, biri ikkinchisiga xamirturush bo'lib keldi. Natijada bugungi dunyoning kayfiyatida ko'pgina "izm"larning nafasi seziladigan holga keldi. Shunga qaramay, keyingi bir necha o'n yilliklarda jahonni o'z domiga tortgan umumiy kayfiyatni "globalizm" deb atash urfga kirdi. Globalizm adabiy oqim emas. Lekin u adabiy oqimlarga jiddiy ta'sir qiladigan umumjahoniy "iqlim" bo'lib, uning ta'sirida dunyo badiiy-estetik tafakkur tarzida misli ko'rilmagan o'zgarishlar yuz berdi, bermoqda.

Globalizm nima? Lotincha "globus", ya'ni shar so'zidan olingan bo'lib, dunyo miqyosidagi iqtisodiy, siyosiy, madaniy, diniy jihatdan o'zaro ta'sirlashuv jarayonidir. Unda dunyo xo'jalik tizimi o'zgarib boradi. Bozor munosabatlari, mehnat taqsimoti, xalqaro aloqalar, madaniy munosabatlar, dunyoqarashlar o'zaro integratsiyalashuv oqibatida jiddiy evrilishga yuz tutadi. Ayni damda,

siyosiy va iqtisodiy globallashuv farqlanadi. Tarixchilar globalizmni kapitalizmning bitta davri deb qarasa, kulturologlar madaniyatning sharqlashuvi oqibati deydi. Manbalar aytadiki, bu soʻz ilk bor K.Marksning F.Engelsga yozgan xatida (1850-y.) uchraydi: “Endi dunyo bozori haqiqatan ham bor. Kaliforniya va Yaponiyaning dunyo bozoriga qoʻshilishi bilan globallashuv sodir boʻldi”⁶⁰.

Globalizm oʻz domiga tortgan dunyoda adabiyot oʻz “mahallasining kayfiyati”ni kuylab xotirjam boʻlolmaydi. Oʻzbek shoiri “Ikki daryo oraligʻida qolib ketdi mening ovozim” (Abdulla Oripov), – deb yozgan edi. Endi insonni qiziqtiradigan, uning hayotiga taʼsir qiladigan maydon ikki qutb oʻrtasidir. Bugun shoir butun dunyo muammolarini kuylashga mahkum va majbur. Buni u atay qilmaydi, balki tabiiy ravishda ado etadi. Bugun dunyo siyosiy, iqtisodiy, madaniy, ekologik, psixologik jihatdan yaxlit arenaga aylanib ulgurgan. Natijada inson badiiy tafakkurida ham oʻzgarishlar surʼati misli koʻrilmagan darajalarda tezlashmoqda. Adabiyotdagi “izm”lar ham shunga koʻra tez-tez yangilanib bormoqda. Chunki jamiyat kayfiyati yangilanmoqda. Jamiyat kayfiyati esa adabiyot yangilanishini taqozo etadi. Yangilanish adabiyotning tarzini, yoʻnalishlarini oʻzgartiradi, demakki, uning qarshisida yangidan-yangi muammolarni paydo qiladi.

Zamonaviy adabiyotning muammolari oʻzgargan, oʻzgarishda shiddat bilan davom etayotgan dunyoning muammolari bilan bogʻliq. Moskvada oʻtkazilgan dunyo kongressida mashhur yozuvchi Ch.Aytmatovga jurnalist N.Boltyanskaya quyidagicha savol beradi: “Forum yozuvchilarning muhim masalalaridan biri dunyo adabiyoti muammosidir. Zamonaviy jahon adabiyotining bosh muammosi nimada deb oʻylaysiz?”. Ch.Aytmatov: “Bu savolga javob berish judayam qiyin. Qoʻlida qalami bor har bir yozuvchi inson hayotining eng muhim qismini, yuragini nishonga olyapman deb oʻylaydi. Nazarimda, inson juda katta sinovlar arafasida turibdi. Bu sinovlar dunyoviy konfliktlar, urushlar va shu kabilar bilan bogʻliqdir. Sinovlarda inson oʻzini qanday koʻrsata oladi? Ehtimol, shu narsa (adabiyotdagi – U.H.) eng muhim masaladir. Ammo judayam ogʻir masala...” – deya javob beradi. M. Peshkovaning “Sizning maʼruzangiz nima haqida boʻladi?” degan savoliga Ch. Aytmatov shunday javob beradi: “Ekologiya va soʻz. Bunday soʻz birikmasi ajoyib-a?! Nahotki, ekologiya soʻzga bogʻliq boʻlsa? Bogʻliq. Mening nazarimda, yer yuzidagi hamma narsa – ezgulik va yovuzlik, birinchi navbatda, soʻzdan bino boʻladi. Soʻz bu, avvalo, bizning fikrlarimiz, niyatlarimiz, harakatlarimiz, amallarimiz va hokazolardir. Buni ekologiya rakursida olib qarasak, zamindagi ekologiya koʻp jihatdan insonning oʻzini qanday tutishiga bogʻliq”⁶¹.

⁶⁰ Qarang: Internet materiallari. Globalizm.

⁶¹ Moskvada oʻtkazilgan xalqaro kongressdagi suhbat // <http://echo.msk.ru> (U. Hamdam tarjimai).

Demak, zamonaviy jahon adabiyoti muammolarini yozuvchi Chingiz Aytmatov shiddat bilan o'zgarib borayotgan dunyoda insonning o'zini qanday tushishida ko'radi. Ya'ni bu yerda birlamchi bo'lgan narsa – munosabat. Atrof-muhitda sodir bo'layotgan olamshumul voqea-hodisalarga zamonaviy inson qanday qaraydi va qanday munosabatda bo'ladi degan savol nafaqat dunyoning, ayni damda, adabiyotning ham taqdirini hal qiladi deyilmoqda.

Adabiyotning kelajagi masalasi. Umumjahon forumida bo'lib o'tgan suhbatda ishtirok etgan adabiyotshunos T.Venslova: "Qisqa aytganda, fransuz she'riyati o'ldi", – deya xitob qiladi. Vaqtida xuddi shu gapni Bulat Okudjava rus she'riyati haqida aytgan edi. Bunday taxminlar, bashoratomuz fikrlar doim aytilgan. Masalan, 90-yillarda o'zbek yozuvchisi Sh. Xolmirzayev ham "Adabiyot o'ladimi?" degan maqola bilan chiqqan edi. Gap shundaki, vaqti-vaqti bilan jamiyat (ma'naviy-ruhoniy bo'hronlar davrida) ana shunday kayfiyatlarga tushib turadi. Bu narsa, albatta, mamlakatdagi iqtisodiy, siyosiy, psixologik evrilishlar bilan bog'liq holda ro'y beradi. XX asrning 70-yillari avlodidan keyin o'zbek adabiyoti, xususan, o'zbek she'riyati o'ldi degan "bashorat"lar ham puch edi. Holbuki, bugun o'zbek o'quvchisi qadim ildizlardan suv ichib, zamon kayfiyatidan nafas olgan tamomila yangilangan istiqlol davri o'zbek adabiyoti bilan yuzma-yuz turibdi. Bularning siri esa o'zgarishlar negizida. Jamiyatda yangilanishlar shabadasi esib qolganda maydon markaziga har doim esinti yo'nalishini to'g'ri fahmlab, o'z asarlarida aks ettira oladigan ijodkorlar tushadi. Ammo davrlar tinimsiz almashib, o'zgarib turgani bois har bir davr o'z ijodkor (avlod) ini yaratadi. Bunga ko'z yumib bo'lmaydi. Barcha zamonlar "hadis"ini to'g'ri anglagan va ularni yuksak san'atkorlik bilan asarlariga ko'chira olgan ijodkorgina mumtozlik maqomiga ega bo'ladi.

Internet adabiyoti. XXI asr avvalidanoq internetning misli ko'rilmagan imkoniyatlari ayon bo'lib qoldi. Sekin-asta "Internet adabiyoti" paydo bo'lib, u ma'lum ma'noda an'anaviy, qog'oz shaklidagi adabiyot o'rnini egallay boshladi. 100 – 120 yil davomida doimiy ravishda nashr etib kelingan gazeta-jurnallar jahonning ko'pgina yirik mamlakatlarida XXI asrning ilk choragiga kelib yopila boshladi. Odamlarning qiziqishlari, ehtiyojlarida inqilobiy burilishlar sodir bo'ldi. Natijada ma'lum muddat adabiyot va san'atga e'tibor susaydi. Ammo bu hodisalar birdaniga yuz bermadi, aksincha, uning kurtaklari o'tgan asrning ikkinchi yarmida insonlar dunyoqarashidagi siljishlar bag'rida nish urgan edi. Xususan, ana shu evrilishlarni boshidan kechirgan Fransiyada XX asrning 70-yillaridan keyin "she'riyat o'ldi" deya ovoza qilindi. Xuddi shunday e'tiroflar sobiq Ittifoq hududiga XX asrning oxirgi 10 yilligi va yangi (XXI) asrning avalida tilga tushdi. Masalan, internet adabiyoti portallarida shunday rasm paydo bo'ldiki, u dunyoning adabiyotga bo'lgan bitta kayfiyatini qisman o'zida aks ettirar edi: qabriston, qabr toshiga "Stixi RU" deb yozilib, yonboshiga gul, aroq

va gazak qo'yilgan. Lekin bu surat dunyodagi xilma-xil kayfiyatlarning hammasini to'la qamrab ololmaydi. Chunki olam keng va u turfa axborot, turfa kayfiyatlar quchog'ida nafas oladi. Yer yuzining qayeridadir adabiyot ahamiyatini bir qadar yo'qotsa, qayeridadir u qaddini tiklashi, yaproq yozib, meva tugishi, hammani o'ziga jalb etishi mumkin. Jahon adabiyoti tarixiga bir qur nazar tashlashning o'ziyoq bu fikrni tasdiqlaydi. Shunga qaramay, dunyo bugun umumiy "adabiy bo'hron"ni o'z boshidan kechirayotganligidan ham ko'z yumib bo'lmaydi. Shuning uchun zamonaviy o'zbek she'riyati vakilasi, shoir-a Zebo Mirzo: "Gul davralar meniki emas, Mening uyim – ko'krak qafasim", – deb yozadi. Bu misralar tagzaminidagi ma'no XX va XXI asrlar she'riyatiga bitta o'zak chiziq bo'lib tortiladi. Ya'ni inson (shoir) tashqaridan ichkari (botin) ga kirdi va u yerdan turib atrofni kuzata boshladi. Bungacha shoir tashqarida, u yerdagi umum ish bilan band edi. Nafaqat parchalanib ketgan Sobiq Ittifoq hududida, balki butun dunyo mamlakatlarida umumiy ahvol taxminan shunday edi. Ovrupada "ichkariga yurish" biroz oldinroq (Birinchi va Ikkinchi jahon urushlaridan keyin) sodir bo'lgandi. Modernizm hodisasi shu tufayli tug'ildi. Ispan esteti va faylasufi X.O. Gassetning yuqorida eslaganimiz: Inson XX asrga kelib "ko'z qorachig'ini 180 gradusga burib, ichkariga qaratdi" degan mashhur fikri shu tarzda tug'ilgan edi. Mazkur fikr butun boshli jahon adabiyotidagi tub o'zgarishlarning mazmun-mohiyatini yetarlicha ochib bera oladi.

Bir tomondan, qog'oz shaklidagi adabiyotga talab ozayib bormoqda, ikkinchi yoqdan, she'riyatning internet sahifalarida ommalashib borayotganligi kuzatilmoqda. Ijtimoiy tarmoqlar vositasida targ'ib qilinayotgan adabiy janrlar orasida she'riyat ancha peshqadam. Masalan, jahonda ayrim shoirlarning instagram kanalida 100 000 (yuz ming)dan ziyod obunachilari bor. Obunachilar shoirlarning ham xuddi artistlar kabi "poeziya shoulari" tashkil etishlarini yoqlab chiqishmoqda. Shu orqali shaharlararo kezib, auditoriya to'plab, o'z she'rlarini jonli o'qib berishmoqda. Buning uchun esa shoirlar o'z ijodini internet orqali targ'ib qilishadi. Internetda ayollar she'riyati ham ommalashib bormoqda. Chunki internet, ijobiy-salbiyligidan qat'iy nazar, barchaga birdek o'zini namoyon qilish imkonini taqdim etdi. Natijada shu vaqtgacha hech kim tanimagan, tan olmagan yangi qalamkashlarni aynan internet tarmoqlari kashf qildi. Aytish joizki, adabiyotning shu shaklda tarqalishi postmodernizm ilgari surgan dasturdagi moddalarga juda ham mos tushadi. Shulardan birida har kim har qanday san'at turi, jumladan, adabiyot bilan shug'ullanishi mumkin degan fikr kechadi. Xuddi mana shu "mumkin" internet sahifalarida juda ham yaqqol kuzatilmoqda: iste'dodi bormi-yo'qmi, fikr, tuyg'u, g'oya o'zinikimi-yo'qmi, bundan qat'iy nazar, hamma hamma narsani yozib, e'lon qilmoqda. Hatto xalq maqollari, yozuvchi, shoir, mutafakkir, olim, mashhur siyosatchilarga tegishli aforizmlar birda muallifi ko'rsatilsa, ko'pincha ko'rsatilmay yoyinlanmoqda.

Mualliflik huquqlari o'ta qo'pol shaklda buzilmoqda. Ayni paytda, internet adabiyoti internet tanqidini paydo qildi. Oz bo'lsa-da feysbuk, telegram, shaxsiy saytlarda e'lon qilingan katta-kichik, turfa janrlardagi matnlarga munosabat bildirilmoqda. Munosabatlar ko'pincha sharhlar tarzida ham qoldirilmoqda. Matnlarning aksariyati, albatta, professionalizmdan yiroq qoralamalardir. Ularni, ta'bir joiz bo'lsa, bir so'z bilan "bo'tqa" epiteti bilan atash mumkindir, ehtimol. Shu bilan birga, tan olish kerakki, internet tarmoqlarida adabiyot bilan professional shug'ullanuvchilarning ham o'z sahifalari bor bo'lib, ko'pincha aynan ana shu yerda chinakam adabiyotga, badiiyatga daxldor adabiy mahsul-lar hamda ular haqidagi tanqidiy materiallar berib boriladi. Shuningdek, gohida xalq orasidan chiqqan, kasb-u kori, yoshi turlicha bo'lgan qalamkashlarning ham pichoqqa ilinadigan matnlari, qarashlari "yilt" etib ko'zga tashlanib tura-diki, bu "internet adabiyoti" ustidan chiziq tortib bo'lmaydi deganidir.

Xullas, nima bo'lganda ham, "Internet adabiyoti" degan tushuncha tobora ildiz otib, internet nashri zamonaviy jahon adabiyotining hammabop nashrla-ridan biriga aylanib bormoqda.

Zamonaviy adabiyot va tarjima masalasi. Tarjima – zamonaviy dunyo uchun bag'oyat muhim masala. Chunki tarjima – muloqotning eng ta'sirchan va uzoq yashovchan shakllaridan biri, u nafaqat bir insonning o'zga bir inson bilan, balki butun boshli bir millatning boshqa bir millat bilan "diydor ko'rishuvi"dir. Bugungi axborot asrida, har tomonlama integratsiyalashuv tig'izlashgan, tez-lashgan zamonda madaniyatlararo muloqotsiz oldinga xotirjam bir odim ham qo'yib bo'lmasligi tobora chuqurroq tushunib borilayotgani haqiqat. Jahon adabiyoti ham tarjima bilan tirik. Faqat har qanday tarjima emas, balki mil-lat ko'nglining, millat botiniy qiyofasining tarjimasigina o'zini oqlaydi. "Har bir odamning yuragida o'z xalqining jajji qiyofasi yashaydi", – deydi A. Frey-tag. Millat guli hisoblanmish ijodkor ziyolilar faoliyatida esa (ya'ni ijodlarida) bu qiyofa o'zining butun qirralari bilan, ayniqsa, to'liqroq namoyon bo'ladi. Bu qiyofa, avvalambor, millatning o'zgarmas, barqaror tabiatini, har bir xalq-ning o'zigagina xos o'zak xususiyatlarini o'zida mujassam etadi. Tarjima or-qali mana shu o'zlikni tanitish kerak bo'ladi. Bunday tanishuv esa o'zga til-larga tarjimasiz, xorijiy tillarni mukammal bilishsiz mumkin emas. Zero, "Til robitayi vositayi olamiyondir" (Avaz O'tar). Mana, nima uchun tarjima bugun hayot-mamot masalasiga aylanib boryapti ekan. Aks holda, o'z javharidan, turlanmaydigan asos-mohiyatidan mahrum bo'lgan millat qiyofasiz bir holga tushib, globalizmning ayovsiz girdobiga tortiladi-da, o'z ildizidan, bora-bora esa o'zligidan ham ayrilib, o'zi bor-u nomi va shoni yo'q odamlar to'dasiga ay-lanadi. Bunday qismatni hech bir xalq aslo o'ziga ravo ko'rmasa kerak. Demak, jahonga so'z bilan o'zlikni namoyon qilishning birdan bir yo'li baland saviyali, asliyatga muqobil badiiy tarjima yo'lidir.

Biroq tarjimada ham tarjima bor. Tarjima bor – asliyatning “panjasi-ga panja uradi”, tarjima bor – asliyat mohiyatini to‘la yetkazib berolmaydi. Kuzatishlar shuni ko‘rsatadiki, dunyoda har bir katta ijodkorning o‘z tarjimon(lar)i bo‘ladi. Ana o‘sha tarjimon(lar) paydo bo‘lmaguncha ijodkor o‘zga millat uchun noma’lumligicha qolaveradi. Hatto uning yuzlab tarjimonlari bo‘lib, har yili bittadan kitobi o‘nlab tillarga tarjima qilinsa ham, foydasi kam. Aksincha, nomarg‘ub tarjima ijodkor haqidagi tasavvurni buzib, o‘quvchining nazaridan tushiradi. Ana o‘sha munosib tarjimon(lar) paydo bo‘lmaguncha u – “hech kim”. Uning nomigina davralarda-yu kitoblardagi sanoqlarda aylanishi mumkin. Lekin hech qachon tarjima qilingan til vakillarining yuraklariga kirib, onglarida e‘zoz topmaydi. Shu ma’noda rassom yoki bastakorga havas qilish mumkin. Chunki ularning biri rang, boshqasi esa ohang tilida ijod qiladi. Rang va ohang tili esa universal hisoblanib, hamma davrlarda va barcha ellar uchun tushunarli bo‘lib qolaveradi. Ya’ni bu “til”lar tarjimaga ehtiyoj sezmaydi. Bu “til”lar tarjima hodisasidan ustun hodisalardir. (Harakat san’ati – ayrim dramatik asarlar ham shunday. Masalan, so‘zsiz, mimika asosiga qurilgan spektakllar.) So‘z san’ati esa ayni masalada yuqoridagi san’atlar bilan bellasha olmay qoladi. Shu yerda adabiyotning hududiga chegara uriladi. U tarjima bo‘lgandan so‘nggina “bojxona”dan chet mamlakat hududiga o‘tishi mumkin. Biroq u endi kattaroq boshqa bir dovonga duch keladiki, uning ismi o‘zga tilli, boshqa tafakkurli o‘quvchidir. So‘z san’ati namunasi muvaffaqiyat bilan tarjima qilingach o‘zga mamlakat o‘quvchisining yuraklariga kira oladi. Shu ma’noda asliyatda hatto har tomonlama durdona hisoblangan asar ham tarjimadagi o‘z muvaffaqiyatini yuzlab yillar kutishi mumkin. Ungacha esa u “yopig‘liq qozon”dek sirini ichida yashirib turaveradi.

Tarjima – og‘ir yumush. O‘zbek shoiri Erkin Vohidov yozadi:

*Oy o‘rtanar, ko‘zlarida yosh,
Ko‘ksi dog‘-u yuragi qiyma:
“Ey falak, men edim quyosh,
Nega meni qilding tarjima?”*

Darhaqiqat, tarjima qilingan asarlar mohiyatini juda teran bir tarzda ochib beradigan to‘rtlik bu. Chunki oy bir paytlar quyosh edi, tarjima qilingandan so‘ng oy darajasiga tushib qoldi, ya’ni kichrayib, nuri ozaydi. Demak, har qanday asar tarjimadan so‘ng bir daraja quyiga qarab ketadi degan xulosa yashiringan yuqoridagi to‘rt qator she’rda. Darhaqiqat, ko‘pincha shunday bo‘ladi. Lekin o‘z ishining ustasi bo‘lgan haqiqiy tarjimon asliyatga muqobil tarjima ustida o‘ylaydi, izlanadi. Zero, tarjimadan keyin quyoshning quyosh, oyning oy bo‘lib qolishi eng mukammal tarjima natijasi hisoblanadi. Quyoshni oy da-

rajasiga tushirgan yoki aksincha, oyni quyosh darajasiga ko'tarib qo'ygan tarjima ham mukammal sanalmasligi lozim. Chunki to'g'ri va baland tarjima asliyat ruhini saqlab qola olgan tarjimadir.

Tarjimon asar ruhiga kirib, asar mag'zini "o'ziniki"ga aylantira olsagina uning o'girmalari muvaffaqiyatga erishadi. Shunday muvaffaqiyatli tarjimalardan biri o'zbek shoiri Usmon Nosirga tegishli bo'lib, u rus shoiri Mixail Lermontovning "Demon" dostonini yuksak darajada o'zbekchaga o'giran. Tarjimon doston mazmunini "o'ziniki"ga aylantirib olgan. Asar xuddi o'zbekchada bitilgan kabi ravon, haroratli o'qiladi. Ayni chog'da, tarjimada "Farmoningga yig'lab cho'kay tiz" degan "ortiqcha" misra paydo bo'lib qolgan. Bu misra Usmon Nosirda bor-u, Lermontovda yo'q. Xo'sh, nega? Tarjimonning bunga nechog'lik haqqi bor? Nazariyaga qarasangiz, haqqi yo'qdek. Asliyat va tarjimani qiyoslagandan keyin esa anglashiladiki, tarjimon doston ruhiga shu darajada chuqur kirganki, go'yo uning ijodkoriga aylangan. Xuddi Lermontov kabi. Hamda ijodkor ruh kayfiyatini qog'ozga to'kkan:

*Dengizlarning tublarin quchay,
Bulutlardan balandga uchay.
Yer ne'matin senga tutay, qiz,
Farmoningga yig'lab cho'kay tiz,
Sevgin meni!*

Darhaqiqat, go'zal, haroratli misralar! Aynan shu misra mamlakatning eng baland tog'i cho'qqisiga tikilgan bayroqqa o'xshaydi. Bu o'rinda bayroq o'sha mamlakatning borligiga, kuch-qudratiga yo'naltirilgan bir ramz bo'lgani yanglig', "Farmoningga yig'lab cho'kay tiz" misrasi ham oshiqning sevgilisiga bo'lgan cheksiz ishqidan bir dalil, nishon. Aynan shu misrada uning ma'shuqasi uchun har narsaga tayyor ekani ayonlashadi. Qolaversa, aynan shu misra "Usmon Nosir" deb atalgan tarjimon, ayni paytda, "shoir-mamlakat" qudratini ham ko'z-ko'z qilguvchi bayroqdir. Birgina shu bayroqqa qaraboq tarjimonning yuksak iste'dodiga guvoh bo'lish, undan hayratlanish mumkin. Bu misralar asliyatda quyidagicha:

*Я опускаюсь на дно морское,
Я полечу за облако.
Я дам тебе все, все земное –
Люби меня!*

"Я дам тебе все, все земное" tarjimada "Yer ne'matin senga tutay, qiz" deb o'girilgan. Nazarimda, ruschadagi ta'kid (все, все...)ni berish uchun ham yana

bitta misra tug'ilgan. Ha, qo'shilgan emas, aynan tug'ilgan, ijod qilingan: "Farmoningga yig'lab cho'kay tiz..."

Tarjimadagi ijodkorlik ("Farmoningga yig'lab cho'kay tiz")ni yana qofiya ("qiz – tiz") taqozosi deb ham talqin qilish mumkindir, ehtimol. Lekin gap faqat bunda emas. Asliyat qofiyasiga e'tibor berilsa, u yo'q ("морское – земное" qofiya emas). Bu borada (ya'ni qofiya masalasida) tarjima varianti ustun ekanligini e'tirof etmoq kerak. Lekin asliyat o'zicha juda go'zal. U shu darajada go'zalki, hatto qofiyaga muhtoj emas. "Я опущусь на дно морское, Я полечу за облако" misralarining ma'no, ya'ni to'g'ridan to'g'ri tarjimasi "Dengizlarning tubiga tushaman (tushay), Bulutlarning ortiga uchaman (uchay)" bo'lar edi. Usmon Nosir Lermontov chizgan manzarani Lermontov taklif qilgan badiiy gap konstruksiyasiga ko'ra emas, balki o'z so'zlari bilan qayta yozib chiqadiki, natijada "Dengizlarning tublarin quchay, Bulutlardan balandga uchay" kabi oltin misralar, chinakam ijod, asliyatga tengma-teng ijod namunasi dunyoga keladi. Chunki dengizning tubiga tushish bilan uni quchish, bulutlarning ortiga uchish bilan ulardan balandga uchish o'rtasida yer bilan osmoncha farq bor. Xuddi oddiy gap bilan she'riy misra orasidagi tafovut kabi. Lekin, baribir, unutmazlik kerakki, to'g'ri tarjima asliyatga adekvat (uyg'un) tarjimadir.

Tarjima tarixiga nazar tashlasak, asosan, ikki xili ko'zga yaqqol tashlanib turadi. Biri – taglamali (подстрочный) tarjima, ikkinchisi – mazmun tarjimasi. Aslida, badiiy tarjimaning necha xili bo'lishiga qaramay, eng muhimi, asar ruhi to'g'ri tarjima etilmog'i shart. Shu ruh berildimi, qolgani katta-kichik tahrirlar bilan tuzatilishi mumkin. Ruh berilmasa-chi, barchasi bekor: chiroyli so'zlar, silliq gap konstruksiyalari, hikmatli so'zlarning o'rinli ekvivalentlari, qo'yingki, butun "toat-ibodat" suvga oqadi-ketadi.

Adekvat tarjima muhim. Shu darajada muhimki, u asar taqdirini yo bor qiladi, yo yo'q. Hozirgi zamonga kelib jahon adabiyoti va tarjima sohasida talay muammolar paydo bo'ldi. Xususan, Moskvada o'tkazilgan davra suhbatida tarjimon va jurnalist Irina Kuznetsova aytadi: "Tahririyatga fransuzcha she'rlar oqib keladi. Ular, asosan, Rembo, Verlen, Mallarme she'rlaridir. XX asrning ikkinchi yarmiga oid she'rlardan juda kam yuborishadi. Yuborishsa ham, turgan-bitgani dahshat! Ular tarjimasini hech kim uddalay olmaydi, axir! Gap shundaki, 50 – 60-yillarda fransuz adabiyotida navbatdagi inqilob sodir bo'ldi. Nazarimda, xuddi shundan Fransiyada zamonaviy poeziya boshlandi. Yangi avlod "reallikni boshdan oyoq ramzlashtirgan" syurrealizm merosiga qarshi bosh ko'targan edi. Syurrealizm estetikasini Fransis Ponj "romantik-lirik saraton oshig'i" deb atagan. Xullas, lirika ma'nosini ohanjamadan xoli qilaman deya novatorlar oshirib yuborishdi: axlat uyumiga nafaqat qofiya va poetik ko'chimlarni chiqarib tashlashdi, balki she'riyatning barcha vositalarini gumdon qilishlariga sal qoldi. Ularning uslublarida she'rga joy qolmadi. Bir fransuz

tanqidchisi bu davrni “muzlash davri” deb nomlagandi, adashmasam. Nihoyat, mana, yaqindagina “erish” boshlandi. “Muzlash davri”ning she’rlari ikki-uchta bir-biri bilan hatto grammatik jihatdan bog’lanmagan so’zlardan iborat edi. 70-yillarning oxirlarida fransuz shoirlari bizga (Rossiyaga) kelganda so’radik: “Har bir so’zingizning ortida nima turibdi? Ular ortidagi bo’shliqni nima bilandir to’ldirishimiz kerak, axir!” Chunki, masalan, xitoy va yapon she’rlarining ortida an’ana, o’qishi bilan ma’rifatli inson qalbida tug’iladigan ko’plab assotsiatsiya turadi. Bu yerda esa urushdan keyingi manzara yodingizga tushadi”. Bu fikrga javoban forumning yana bir ishtirokchisi Yevgeniy Bunimovich quyidagicha fikr bildiradi: “Zamonaviy fransuz she’riyatini zamonaviy tarjimonlar tarjima qilishi kerak. Men boy madaniy kontekst faqat yaponlarda bor degan fikrga qo’shilmayman. O’qimishli fransuz uchun o’z konteksti ortida ko’p narsa turgan bo’lishi, uni ruschaga oddiy so’zlar bilan tarjima qilganimizda u sezilmasligi mumkin. Chunki ruschada u kontekst yo’q...” Davra suhbatining yana bir ishtirokchisi Mark Freydkin aytadi: “Deylik, mening qiziqishim XIX asr va XX asrning birinchi yarmi. 30 yoshlilarni 30 yoshlilar va hatto undan ham yoshlar tarjima qilishi kerak. Ayniqsa, bugungi she’riyat shaklan butunlay boshqa, yangi qiyofaga kirib borayotganda. Men ba’zan ingliz tilida qanday yozishayotganiga qiziqib internetga kiraman. Aytish kerakki, kaminaning an’anaviy qarashlari bilan hamohangligi yo’q internetdagi she’rlarning. Shu uchun menga katta gonorar taklif qilishsa-da, men ularni tarjima qilmayman. Bu ularning rasvoligi yoki yozishni eplay olmaganidan emas. Yo’q, ular bor-yo’g’i boshqa “til”da yozishyapti, ular qo’llagan badiiy priyomlar menga notanish. Boshqa auditoriyaga mo’ljallangan she’riyat bu” (U. Hamdam tarjimasi).

Bu munozaradan ham ko’rinib turibdiki, tarjimada, tarjimonda gap ko’p. Tarjimon hammani tarjima qila olmaydi. Tarjimon o’z ruhi, o’z dunyoqarashi, o’z didi va o’z yo’nalishiga muvofiq tushgan asarnigina qoyillatib tarjima qilishi mumkin. Qolaversa, bir xil tizilgan so’zlar zimmida ikki millat ijodkori ham, o’quvchisi ham tamomila boshqa-boshqa ma’nolarni tushunishi mumkin. Ularning bir-biriga muvofiq tushishi uchun ikki millat vakilining yashash sharoitlari, shartlari va boshidan kechirganlari o’rtasida talay mushtarak jihatlar bo’lmog’i lozim. Yo’qsa, “men ne deyman-u, qo’bizim ne deydi”ni aytgan kishining holiga tushish hech gap emas.

Yoshlar va sog’lom adabiyot targ’iboti. Muhtaram o’quvchi! Shu o’rinda mavzuga doir “Adabiyot – oldinda yongan chiroq” nomli esse e’tiboringizga havola etiladi.

Dunyo shiddat bilan o’zgarib bormoqda. Xuddi shunday evrilishlar maydonida qolgan “adabiyotning qo’li”dan nima keladi: “u olam ravishiga ta’sir qila oladimi? Adabiyot – oldinda yongan chiroq bo’la oladimi? Ayniqsa, yoshlar uchun! Yoki chirpinib nimalar qilmasin, nimalar demasin, hammasi bekor-u

bekorchi valaqlash bo‘lib chiqaveradimi?” degan og‘riqli savollar o‘qtin-o‘qtin xayolimizni band etadi. Chunki tevarak atrofda gohi-gohida yangrab turgan “bugun adabiyotning jamiyatga ta’siri nolga teng” degan iddaolar yuragimizga kuchi sekin-asta yetib keladigan og‘udek ta’sir qiladi va vaqt o‘tgani sayin misl-siz iztiroblarga ro‘baro‘ qilaveradi.

Akademik Yuriy Borev dunyoni yo‘naltiruvchi paradigma hozir yo‘q deya bong urdi. Buni o‘zbekona aytadigan bo‘lsak, bashariyat yurishi mumkin bo‘lgan tuzukroq yo‘l yo‘q deganidir. Nega yo‘q? Axir, u bor edi-ku! Bu nimadan dalolat? Atrofni zulmat qoplaganidan emasmi? Dunyo afkor ommasining ichiga kirib borayotgan qorong‘ilikdan emasmi? Faqat zulmatgina mavjud yo‘lni ko‘zdan pinhon tutadi... “Bashar ahlini chulg‘ab olgan bo‘hron ikkita urush va boshqa musibatlarni boshidan kechirgan dunyoning o‘ta xatarli va terrorga moyil bo‘lib qolayotganida o‘zini yaqqol namoyon etmoqda. Sovuq urushdan keyin maydonga kelgan yangi davr insoniyat tarixida ilk bor borliq haqida hech qanaqa formulaga ega bo‘lmay turibdi. Qarshimizda olamshumul qora tuynuk paydo bo‘lgan. Binobarin, hokimiyatlarda strategiya yo‘q, faqatgina pishib kelayotgan muammoni hal qiluvchi amaliy qarorlarga mavjud”⁶², – deb yozadi akademik.

Sovuq aql bilan qilni qirq yoradigan G‘arbga, o‘z hikmatlari bilan adashgan ruhga yo‘l ko‘rsatguvchi Sharqqa nima bo‘ldi? Nega dunyo tushkunlikka tushmoqda? Ehtimol, gap yana o‘sha yo‘lda, unga bo‘lgan ehtiyojning mavjudligi-yu, biroq uni qondirish shaklining hadeganda topilmayotganida emasmi-kan? Chunki dunyo bor ekan, uning yurmog‘i uchun yo‘l kerak. Qulay, foydali va eng muhimi, insonni oldinga, moddiy-ma’naviy jihatdan taraqqiyotga yetaklaydigan yo‘l zarur... Xuddi shu o‘rinda adabiyot o‘zini qanday tutadi? To‘g‘rirog‘i, qanday tutmog‘i kerak? Fahsh, ur-sur, zulm, oldi-qochdi mavzular botqog‘iga botib, o‘z ortidan insoniyatni tortib ketishga urinadimi va yoki do‘ppini olib qo‘yib, yetti o‘lchab bir kesadimi – tegrasini zulmat qoplab borayotgan odamzodning ko‘zlariga bir qatim ziyo bag‘ishlaydimi? Axir, yo‘lni ko‘rish uchun ko‘zlarning nurga ehtiyoji bormasmi? Chunki bugungi dunyo avvalgi dunyo emas. Bugungi dunyo – har qachongidan ham himoyaga muhtoj dunyo. Ayni paytda, undan ehtiyot bo‘lishga insonning o‘zi majbur va mahkum bo‘lib turibdi. Boshqacha aytganda, bugun dunyo insondan, inson esa dunyodan muhofazalanmog‘i shart. Umidbaxsh adabiyot, yorug‘ san’at bizga shuning uchun ham lozim.

Gazetada birga ishlaydigan ustoz va shogird o‘rtasida tez-tez bahs-munozara bo‘lib turar ekan. Kunlardan bir kun shogird yurak yutib so‘rabdi: “Ustoz, nega siz va men tanlagan materiallar bir-biriga ters keladi, ular go‘yo o‘t bilan

⁶² Боров Ю. Инсон ва инсоният ҳаётининг олий мақсади ва маъноси // ШЮ. 2001. №4. – Б.158 – 163.

suv, doimo o‘zaro jang qiladilar?” Ustoz javob beribdi: “Chunki, sendan farqli ravishda, men beg‘araz yaxshilikka ishonmayman...” Shogird esa tashqariga chiqadi va uyiga kela-kelguncha bir narsa haqida bosh qotiradi: “Nahotki? Axir, ustoz elning katta, hamma taniydigan ijodkori bo‘lsa-yu, yaxshilikka ishonmayman deb tursa! Bu nima degani? Yaxshilikka ishonmaydigan odamning qo‘liga qalam tutishi nechog‘lik to‘g‘ri? Uning ikki og‘iz so‘z yozib odamlarga havola qilishga ma‘naviy haqqi bormi o‘zi?”

“Inson tabiatiga zid hayot telbalikka olib keladi. Alaloqibat ular (insonlar) o‘z dunyolarini o‘zlari vayron qilishadi. Chunki ma‘nosiz hayot alamiga dosh berolishmaydi”, – deb yozadi Erix From. Agar insoniyat boshi berk ko‘chaga kirib qolayotgan bo‘lsa, demak, u o‘z tabiatiga ters ishlar qilmoqda. “O‘z tabiatingga sodiq bo‘l!” deya sado beradi Shekspir. Lekin tabiatimizning o‘zi nima?

Bir ajoyib fe‘lli do‘stim bor. U hech qachon hech kim haqida yomon gapirmaslikka harakat qiladi. Har holda, men uning birovni keskin tanqid qilganini sira bilmayman. G‘iybat qilganini esa boz ustiga. Bu – yaxshi sifat. Men hami-sha uning shu tomonini eslab, alqab yuraman. Lekin o‘rni kelganda u bilan tortishgan vaqtlarim bo‘ladi, “Sen oqni oq, qorani qora deyolmaysan, bu esa qat‘iy pozitsiyangning yo‘qligidan dalolat”, – deya yaniman. U esa javoban mayingina jilmayadi: “Bo‘lishi mumkin”. Shunda o‘zimcha unga subutsizlik yorlig‘ini yopishtirmoqqa jahdlanaman, lekin do‘stimni yaxshi bilganimdan uning bu tavri, nekbin qarashlari, mayin jilmayishlari azbaroyi yuragidagi yorug‘likdan ekanligini sezaman va o‘zimga o‘zim: “Adolatsizlikka yo‘l qo‘ymasdan burun to‘xta!” – deyman.

Tog‘dan qulab tushayotgan odamning yordam ilinjida dod solishi, albatta, foydasiz harakat, lekin aslo ma‘nisiz emas. Uning faryodi kuchli voqelik zarbasiga tutilgan birdan bir qalqondir chunki. Inson – mantiq farzandi. Bas, ichimizga azalda joylangan mantiq bizni yorug‘lik, ezgulik, adolat va yaratishga undaydi. Aslo zulmat, yovuzlik, g‘irromlik va buzg‘unchilikka xizmat qilishga chorlamaydi. Demak, dunyoga kelgan bani odam qarshisida ikki yo‘l bor: biri yorug‘likka, boshqasi esa zulmatga eltadi. Bu – bir jaydari mantiq. Lekin aynan shu mantiqda inson tabiati mujassam ko‘rinadi. Inson hayotiga ma‘ni kiritadigan yoki uni yo‘q qiladigan kuch ham shu yerda yashirin kabi. Alalxusus, ana o‘sha sodda mantiqqa ko‘ra, do‘stim tutgan hayotiy yo‘l o‘zini to‘la oqlaydi.

Ruhshunoslarning aytishicha, hayotsevar odam yarim piyola suvni ko‘rib “piyolaning yarmida suv bor” degani holda, tushkun kishi xuddi shu idishga qarab “uning yarmi bo‘sh” der ekan. Chunki birinchi holda inson piyoladagi suvni, ikkinchisida esa piyolaning bo‘sh joyini ko‘rarkan. Asqad Muxtor “Tundaliklar”ida derazadan boqib kimdir osmondagi yulduzni, kimdir yerdagi go‘ngni ko‘radi degan ma‘nodagi fikrni yozib qoldirgan edi. Ore rost, chunki har kim o‘z tabiatidan kelib chiqib olamga nazar soladi. Ijodkor-chi? U qan-

day bo'lishi, dunyoni qaysi nuqtadan turib aks ettirishi lozim? Faqat yulduzni ko'rib, yulduzni alqasinmi? Unda haqiqat, hayot haqiqati nima bo'ladi? Chinakam adabiyot, haqiqiy san'at adolatning yuziga oyoq bosmasligi kerak-masmidi? Hayotni qora ranglarda ko'rish va tasvirlashga moyil yana bir ijodkor do'stim: "Inson balchiqqa botgan maxluq va u shu yerda abadiy qoladi", deya takrorlab yurishni yoqtirardi. Bu borada unga: "To'g'ri, chinakam adabiyot o'zini balchiqni ko'rmayotgandek tutmasligi kerak. U nafaqat balchiqni ko'rishi, ayni damda, uning badbo'y hidini o'quvchiga hidlatishi, halokatli quchog'idan badiiy informatsiya berishi darkor. Hatto u bunga mahkum. Ayni paytda, najot haqida, uning borligi to'g'risida ham o'quvchining qalb qulog'iga shipshib o'tmog'i shart!" deya bahslashish mumkin. Bas, shuning uchun bir she'rda: "Balchiqlarga botsa-da jismim, Qorachug'da yashaydi osmon!" deb yozgandim. Shuni unga aytdim. Biroq bu so'zlar do'stinga zarracha ta'sir qilmadi. Oradan vaqtlar o'tdi. Do'stimning bir o'g'il-u bir qizi voyaga yetib, uydan ostona hatlab ko'chaga chiqdi, jamiyat hayotiga aralashdi. Shunda, bilasizmi, nima voqea ro'y berdi? Do'stim hayotning yorug' ranglarini izlab qoldi: o'zi uchun topolmagandi o'sha ranglarni, qarang, endi bolalari uchun, ko'zining oq-u qoralari uchun jazm etdi bu ishga va topdi! Hatto undan nari – dunyo va jamiyatdagi, ko'cha-ko'ydagi, odamlar fe'lidagi illat va nuqsonlarni o'zicha tuzatishga bel bog'ladi. Nega? Chunki bolalari bor edi u yerda – ro'yi zamin ustida, odamlar orasida! Do'stim hatto shu kungacha yozilgan o'z ijodini qayta ko'rib chiqa boshladi – yorug'lik, yaxshilik, ezgulik, adolat va bunyodkorlik ruhi foydasiga! Demak, vaziyatga qarab bitta odam o'z umri davomida piyoladagi suvga-yu deraza ko'zidan ko'rinib turgan yulduz-u go'ngga bo'lgan munosabatini o'zgartirib turishi mumkin va bu g'oyat tabiiy ekan. Demak, inson hayotdan qanday (musbat yoki manfiy) ta'sirlansa, sekin-asta dunyoqarashi ham shunga moyil bo'lib shakllanar ekan-da. Ya'ni inson miyasi go'yo bir fotoapparat: u har kuni atrofidagi voqelik parchalarini chiqillatib rasmga oladi. Miyada yig'ilgan suratlar uning olam haqidagi tasavvurini, tasavvur esa o'z navbatida, o'sha insonning dunyoqarashi-yu kayfiyatini, optimist yoki pessimist bo'lib yetishishiga xizmat qiladi. Demak, nimani suratga olish o'sha insonning hayotga munosabatidagi darajani – nekinlik yoki tushkunlik miqyosini belgilab beradi. Bu daraja va miqyoslar esa o'z o'rnida inson hayoti ma'nisini ifodalaydi. Qissadan hissa shuki, adabiyot hayot aksi, voqelik modeli bo'lgani bois o'quvchini yorug'lik yoki zulmat sari yetaklashi, uning ong-u qalbini u yoki bu mazmun-kayfiyat bilan emlab turishi inkor etib bo'lmas haqiqatdir. Bas, shunday ekan, ijodkorning, umuman, insonning "kurashayotgan bu ikki to'lqin" (Oybek) – (bu o'rinda) Yorug'lik va Zulmatning qay biri tomonida turishini issiq tanasiga yaxshilab o'ylab ko'rishi kerak bo'ladi. Hatto har doim, bir umr o'ylab yurishi shart buni.

Inson tugʻilibdiki, ziyoga intiladi. Hayotning ibtidosi quyosh nuri bagʻrida ona sayyoramizga ingan yorugʻlik va ilqlikda yashirin. Boshqacha aytganda, Oliy Borliq quyoshni bir vosita aylab zamin uzra hayotni bor etdi. Zamonaviy ilm ham qadam-baqadam buni isbot qilib kelyapti. Demak, yorugʻlikka intilish maxluqotning javhariga joylashtirilgan eng kuchli ehtiyojdir. Adabiyotning oydinlikka talpinishi ham, aslida, ana shu ildizdan suv ichyapti. Binobarin, zulmat, yovuzlik, buzgʻunchilikka magʻlub boʻlish va pirovardida ularni targʻib-u tashviq qilish asllikka, sogʻlomlikka, mohiyatga, javharning tabiatiga zid. Zero, nur oʻz yoʻlida uchragan zulmatni yengish uchun bor etilgan. Aslida, olam ham cheksiz koinot zulmatiga basma-bas yaratilmadimi? Zulmatning bagʻri chok-chokidan soʻkilib, ichidan nur oqib chiqmadimi? Xuddi shunday, adabiyot ham alaloqibat yorugʻlikka, hayotga ovoz bermogʻi, bashar ahliga, yiqilganda yuzini yerga urib olishidan saqlaydigan tirgak – qoʻl, turganda esa olgʻa ketishini taʼminlaydigan oyoq boʻlmogʻi shart emasmi? Bas, shunday ekan, bu zahmatli, ammo sharaflı Vazifani faqat Yorugʻ, Hayotparast, Nekbin va Kuchli Adabiyotgina uddalay oladi! Insoniyatning mana shunday adabiyotga bugun har doimgidan-da koʻproq ehtiyoji bor!

Bir vaqtlar tengdoshlarim qatori men ham F.M.Dostoyevskiyning “Dunyoni goʻzallik qutqaradi” degan chiroyli gapini aytib yurgich edim. Hozir oʻylab qaragam, gapning maʼnosi-yu kuchi bilan unchalik ishim boʻlmagan ekan oʻsha yoshlik yillari. Uning mavjud haqiqatga qanchalar yaqin kelib-kelmasligini esa oʻtgan qator oʻnyilliklar koʻrsatib berdi, chamasi. Bugun men dunyoni qutqarish yolgʻiz goʻzallikning qoʻlidan kelmasligiga aminman. Yana yetib kelgan haqiqatim shu boʻldiki, asosiy gap goʻzallik (va xunuklik, ezgulik va yovuzlik, yuksaklik va tubanlik...) qarshisidagi insonning munosabati, yaʼni tanlovi dunyo taqdirini (uning inson faoliyatiga bogʻliq qismini, albatta. Yoʻqsa, odamzodga mutlaqo aloqasi boʻlmagan, uning taʼsiridan xoli tomonlari ham son-sanoqsiz) koʻp jihatdan hal qilib berar ekan. Tanlov esa shu inson qanday muhitda, qanaqa qadriyat asosida yashaganligi, kimning qoʻlida va nimani oʻqib-oʻrganganligiga bogʻliq boʻlarkan. Agar goʻzallik oʻz holicha dunyoni qutqaradigan boʻlsa, unda nima uchun goʻzal Yelena (Homerning “Iliada” asari qahramonlaridan biri)ning husn-u jamoli yoki Amir Umarxon kanizagining tillarda doston chiroyi butun boshli mamlakatlarning qon ichida suzishiga sabab boʻldi? Nega bu misollarda goʻzallik xaloskorlikka emas, halokatga sudradi? Sababi, nazarimda, besh qoʻldek ayon: agar bu oʻrinda goʻzallikka munosabat xudbinona tus olmagan-da, qirgʻinbarot urushlarning yuz bermasligi hamda ming-minglab odamlarning yostigʻi qurimasligini anglash unchalik qiyin emas. Dostoyevskiy yuqoridagi mulohazani yuz yillar muqaddam oʻrtaga tashlagan edi. Ehtimol, ulugʻ yozuvchi yashagan davr uchun goʻzallikni tushunish, uning qadriga yetishning oʻzi chindan ham dunyoga, uning avzoyiga jiddiy taʼsir qilgandir (yoki shun-

day bo'lishiga asoslar mavjud bo'lgandir). Hozir ham alohida vaziyatlar uchun: "Dunyoni go'zallik qutqaradi", deb aytish joizdir, balki. Lekin butun boshli kur-rayi zamindagi hayotni, avvalo, ma'naviy, so'ngra jismoniy halokatdan qutulib qolishi uchun ushbu shiorgagina rioya qilib yashash kutilgan natijalarga olib bormasligi bugun kundek ravshan haqiqat. Gap shundaki, oradan talay suvlar oqib o'tdi. Dunyo bir emas, bir necha o'n marta dumaladi, turlandi, murak-kablashdi. Nihoyat, zamonamizga kelib u tamomila boshqa kayfiyat quchog'ida nafas olyapti. Natijada dunyo bugun butunlay boshqa qutqaruv halqasiga ehti-yojmand bo'lib turibdi.

Boshqa jihatdan, dunyodagi jamiki odamlar Dostoyevskiy kabi olam go'zalligini nozik tushunib: "Dunyoni go'zallik qutqaradi", deya hayqirganda ham boshqa gap edi. Shu bilan birga, muddaoning hosil bo'lishi uchun o'sha hamma, shu jumladan, Dostoyevskiy ham "go'zallikka daxl qilmay, aksincha, asrab-avaylash lozim" degan xulosaga kelishi shart bo'ladi. Demak, go'zallikni ko'rish va uni nozik his qilish bilan unga qanday munosabatda bo'lish boshqa-boshqa narsalar ekan. Zero, go'zallikni ko'rib, his qilish ortidan unga egalik qilish xurujiga muhtalo bo'lish hech qachon o'zini oqlamaydi. Axir, dunyoda go'zallik (estetika kategoriyasi)dan boshqa ezgulik, adolat, haqiqat (etika kate-goriyalari) degan tushunchalar ham bor. Ular ham inson ehtiyojlari hosilasidir. Go'zallikka munosabatda inson axloq normalarini chetlab yoki buzib o'tdimi, demak, qalbda ego ("men"lik) zulmatidan oziqlangan yovuzlik tug'ilib keladi. Bunday vaqtlarda hatto go'zallik shaydosidan ham himoyalaniish, kerak bo'lsa, uni to'xtatish kerak.

Yana bir gap shuki, "Dunyoni go'zallik qutqaradi" degan fikrni Dostoyevskiy asar ("Telba") qahramoni tilidan aytgan. Demak, asar qahramoni ma'lum bir kayfiyatga, vaziyatga, o'zigagina xos dunyoqarashga suyanib aytgan bu gapni. Bas, shunday ekan, ushbu fikrni ulug' yozuvchi dunyoni xalos etish yo'lidagi birdan bir eng oliy chora deb ilgari surganligiga hech kim kafolat berolmaydi. Bizning ayni masala yuzasidan batafsil mulohaza yuritganimizning boisi, gap hayot va uni qo'rish haqida borar ekan, hashamdor fikrlar, chiroyli shiorlar, serjilva mulohazalar, esda qoladigan nutqlar har doim ham ko'ringanidek, tu-yulganidek kuch-qudratga ega bo'lavermaydi. Yo'qsa, yangi yo'llar, dunyo-ni chindan-da xalos etuvchi o'zga choralar ko'zlanmay, izlanmay qo'yiladi. Zero, bugun dunyo yangi yo'lga muhtojdir. Bu yo'l uni muqarrar halokatdan qutqarmog'i kerak.

Daraxt hali navnihol ko'chat ekan, uning o'zagi hatto kichkintoy bolani ham ko'tarolmaydi. Ulg'ayib, bo'y-bastini baralla kerganda esa har bitta shoxiga bir nechtdan voyaga yetgan odamni "chiqarib olishi" mumkin. Xos odamlar uchun mo'ljallangan, faqat shulargina hazm qilishi mumkin bo'lgan "yukli" asarlarni keng omma uchun nashr etish qanchalik o'zini oqlaydi? Demokra-

tiya, plyurealizm kabi tushunchalar ta'siri ostida har doim ham to'g'ri ish qilinadimi? Men "Uliss" (Jeyms Joys) kabi kitoblarni, uning, ayniqsa, 18-qo'shig'ini o'qigach, shunday o'ylarga bordim. Albatta, Joysning tasvirda "ong oqimi" degan ungacha kashf qilingan yo'lni qiyomiga yetkazishi badiiy tafakkur tadriji-da alohida xizmat sifatida qaraladi. Lekin bu xizmatni o'ta behayo tasvirlarsiz ham bemalol amalga oshirish mumkin edi. Chunki axloqsiz holatlarning asar taqozosiga ko'ra fragmentar tarzda berilishi boshqa, ularning erinmasdan uzoq va batafsil tasvirlanishi tamomila boshqa ta'sir kuchiga egaligiga e'tibor qaratmoqchiman. Ayniqsa, keyingisining qarshisidan chiqib qolgan yosh avlod vakili anchayin mushkul vaziyatga tushib qoladi. Bunday mulohazalarga: "Nima bo'пти shunga? Ana, internetni ochib, bitta buyruq bersang, bas, istagancha hayosiz manzaralarni tomosha qilasan. Internetdagi sharmandaliklarning oldida "Uliss"dagi epizodlar arziyas narsa", deya e'tiroz bildirsa bo'ladi. Lekin adabiyot nima o'zi? Uning ildizi qayerdan suv ichadi? Inson ko'nglidan emasmi? Ruhga payvastalanib ketmaydimi adabiyotning teran tomirlari? Va aynan shu narsa insonni hayvondan ajratib turmaydimi? Adabiyot, bo'lganda ham jiddiy adabiyot bilan shug'ullanuvchi kishilar bashar ahlining ma'naviy rahnamolaridir. Yo'lboshlovchilarning o'zi ruhga emas, jismga, uning istaklariga sajda qilib turgandan keyin, qolganlardan nima kutish mumkin? Badiiy asar bani odamning insonlik tarafiga emas, balki hayvonligiga xizmat qilar ekan, u holda "umuman, adabiyot kerakmi-yo'qmi o'zi?" degan savolning qarshisidan chiqib qolmaymizmi? Axir, kishilik jamiyatining har doim, hamma davrlarda adabiyot-u san'at yanglig' insonni tubanlikka emas, yuksaklikka, zulmga emas, adolatga, fahshga emas, poklikka yetaklovchi olamga ehtiyoji bor emasmi? Inson tabiati faqat hayvoniy mayllar yig'indisidan iborat emas-ku, axir! Qani uning ruhoniy-ma'naviy tarafigi? Yo'q, gap bu yerda "Uliss" kabi asarlarni man etish haqida emas, balki keng ommaning hukmiga to'laligicha havola qilish haqida ketyapti. Talaba chog'imda yoshi o'zimdan ancha katta do'stimdan Markiz de Sad kitobini o'qish uchun so'raganimda, o'rtadagi samimiyatimizga qaramay, kitobni menga berib turishdan bosh tortgandi. O'shanda undan xafa bo'lgandim, endi esa men uni tushunaman. Ayniqsa, ancha yillar keyin Sad asarlari bilan tanishganimdan so'ng do'stimga hatto hurmatim oshgan. Oradan 20 – 25 yillar o'tib esa o'sha do'stim og'ir xastalik vaqtida bir roman yozib qo'limga tutqazdi. Men uning 20 sahifasi ma'qul, qolgan 280 sahifasini mutlaqo qayta yozib chiqish kerakligini aytganimda endi u mendan xafa bo'ldi. Lekin yillar o'tib do'stim sog'ayib ketdi, jamiyat va tabiat bag'riga qaytdi hamda romanning o'sha men aytgan qismlarini qayta tahrir qilayotganidan xabar berdi. Faqat do'stim emas, yaqinda mening o'zim ham ilgari chop qilingan asarlarimni tahrir ko'zi bilan qayta ko'rib chiqdim: natijada juda tor davralarda, shu sohaning odamlarigagina aytilishi mumkin bo'lgan tuyg'ularimni ham farqiga

bormay bir vaqtlar elga doston qilganimni anglab xijolat tortdim, ayamay tahrir qildim. (Sobiq sho'ro davrida jamiyat anchagina cheklovlar ichida yashagan va adabiyot-u san'atning gohi-gohida erkinlikka talpinib turishi tabiiy zarurat edi. Tafakkur kishanlarini parchalash haqiqiy adabiyotning vazifasidek tuyulardi o'shanda. Endi-chi? Endi hamma narsa mumkin va bu hol muqaddas deb bilganimiz adabiyotni ayrim o'rinlarda oyoqlar ostiga otib yubormoqda! Endi adabiyot aksincha ish tutmog'i (vaziyatga qarab ish ko'rishni aslo subutsizlik deb tushunmaslik kerak) va insonga hamma narsaning mumkinligi halokatga olib borishi haqida bong urmog'i shart! Dostoyevskiy qahramonlaridan biri "Agar xudo o'lgan bo'lsa, demak, hamma narsa mumkin" degan fikrni aytgan edi. Hamma narsaning mumkinligi insonning biz bilgan tabarruk zot sifatida barham topganligini anglatadi.) Shunda quyidagicha xulosalarga keldim: ijodkorning (garchi mumkin bo'lmasa-da) hamma narsani bilishi yaxshi ekan-u, hamma narsani yozishi joiz emas ekan. Bu borada ham ulug' Navoiydan dars olsak arziydi:

*Xiradmand chin so'zdin o'zgani demas,
Vale har chin ham degulik emas.*

Chunki "har chin so'z" ham uni hazm qila oladiganga, botini yorug'lik ila yetarlicha to'yingan oydinlargagina aytilmog'i lozim. Yo'qsa, u, har qancha chin so'z bo'lsin, alaloqibat zulmatga xizmat qilishi mumkinligini e'tibordan soqit qilib bo'lmaydi.

Chanqab turgan odam qo'liga qalam olmasin, yo'qsa, uning yozganlari "suvga tortib" ketadi. Ya'ni suv tamasiga aylanadi. Xuddi shunday, dardman odam yozganlarini o'sha darddan forig' bo'lgandan keyin yaxshilab sog'lom nazardan o'tkazib olishi kerak. Toki bu darddan to'ragan matn insonni inson o'laroq tutib turgan gumanizm ustunlariga raxna solmasin. Chunki kasal kishi, odatda, o'z dardi iskanjasida qolib, xastalikning xarxashalarini o'zining asl istaklari deb biladi. Axir, inson faqat kasal holininggina mahsuli emas-ku! U o'z umri davomida necha-necha bir-biridan farqli hollarga tushmaydi deysiz. Lekin u shularning birini mutlaqlashtirib, jamiyat a'zolari e'tiboriga: "Birdan bir haq gap shu!" deya sunsa, bu qanchalik to'g'ri bo'ladi? Demak, barcha kayfiyatlarning o'rtasini "nishonga olish" kerak bo'ladi.

Hamma narsani plyuralizm (hurfiylik) bilan xaspo'shlab bo'lmaydi. Agar hurfiylikda insoniyatga, uning hayotiga qarshi nimadir, hatto eng kichik unsur bor bo'lsa ham, demak, bunday plyuralizm alaloqibat qora kuchlarga xizmat qiladigan hol sifatida baholanmog'i kerak. Bunday hurfiylik ortidan chiqib keladigan yovuzlik, fahsh, zo'ravonlik, atay tarqatiladigan yuqumli kasallik kabi illatlar borib-borib dunyodagi har qanday yaxshilig-u ezgulikning, yorug'lig-u

adolatning urug'ini kuydirishi mumkin. Shuning uchun ham plyuralizm haqida baland pafos bilan nutq irod qilayotgan paytimizda bilmog'imiz kerakki, plyuralizmdan plyuralizmning farqi bor. Bashari manfaatiga to'la xizmat qiladigan hurfiylik bilan shu niqob ostida uning oyog'iga bolta uradigan "hurfiylik" o'rtasida juda nozik, lekin o'ta muhim chegara chizig'i mavjud.

Kunlardan bir kuni talaba yoshlarimizning uch-to'rt vakili eshik qoqib kelishdi-da, "dunyoda adolat yo'q, hayot bema'ni, nima gunoh qilsang qil-u, gunohkor sen emassan, bu yorug' olamda nima karomat ko'rsatsang ko'rsat-u, oqibati bir pul" degan gaplarni "dasturxon qilishdi". Shunda men ular bilan ochiqchasiga bahsga kirishmay, sekin ko'ngillariga qo'l solib ko'rdim. Natijada ular o'zlari "ko'tarilmagan", "hazm qilmagan" yozuvchi-yu shoirlar asarlarini o'qib yurishganini, hatto ularning ta'sirida ekanliklarini bilib qoldim. Bular Umar Xayyom, Dostoyevskiy, Joys, Kafka, Kamyu va boshqa jahon tan olgan ulug' ijodkorlar bo'lib chiqdi.

Yoshlarni obdan tinglab bo'lgach, muddaoga ko'chdim. Hayotlarining shu pallasida boshqa adabiyotlarni, xususan, botinida nur balqib turgan asarlarni ko'proq mutolaa qilishlari zarurligini uqtirishga urindim. Keyinroq, masalan, ma'naviy immunitetlari kuchga kirib to'lishganda boshqa har turli adabiyotlarni o'qish zarar qilmasligini aytdim. Shunda ulardan biri jiddiy turib e'tiroz bildirdi: "Nega endi, masalan, Dostoyevskiy emas-da, Tolstoy aytyapsiz? Axir, Dostoyevskiy dunyoda eng katta yozuvchi deb tan olinadi", - dedi. Men, avvalo, hech qaysi yozuvchi "eng katta" bo'lolmasligi sabablarini tushuntirishga harakat qildim, so'ngra asosiy masalaga kelib, tavsiya qilinayotgan asarlarda zig'irdek bo'lsa-da yorug'likka ishonch borligi haqida gapirdim. Ular esa yana bahslashishdi. Chunki o'sha tobda ichlaridagi zulmatning hissasi yorug'liknikidan ko'proq edi, nazarimda. Zulmat va yorug'lik o't bilan suvdek gap. Yorug'lik haqidagi kaminaning gaplari shuning uchun ham ularning botinlaridagi "qorong'i borliq" bilan hamohang jaranglamasdi. Natijada e'tiroz bildirib, qarshi fikr bildirib turishaverdi. Ularni eshitarkanman, xayolimda "Quyosh bilan kaltakla meni, Chiqib ketsin ichimdan zulmat!" degan misralar aylanardi.

Muhtaram o'quvchi! Mening bu gaplarimni kontekstdan uzib olib, Umar Xayyom, Dostoyevskiy, Joys, Kafka yoki Kamyu singari ulug' shoir-u yozuvchilarga e'tiroz deb tushunmasligingizni so'rayman. Chunki ularning inson badiiy tafakkur tadrijiga qo'shgan olamshumul hissasini inkor qilish niyatim ham, holim ham yo'q, aksincha, bu haqda baholi qudrat "nimalaridir" qoralab kelaman. Lekin ular ma'lum ma'naviy immunitetga ega bo'lgan, ruhiy jihatdan baquvvat kishilarning badiiy tafakkur tarziga ijobiy ta'sir o'tkazishi mumkinligini baralla aytgim keladi. Dunyoqarashi hali yetarlicha shakllanmagan yoshlarni, uzoq yillar yo'lini topolmay gandarab yuradigan bo'sh-bayov o'quvchilar ma'naviyatini esa bir umrga mayib qilib qo'yishi hech gap emas. Uzoqqa bo-

rishning hojati yo‘q. O‘zim ham taxminan yigirma – yigirma bir yoshlarimda Kafka asarlariga oshno bo‘lib, so‘ng ular ta‘siriga berilib, uyqumdan ayrilganimni yaxshi eslayman. Xullas, yana o‘sha gap: daraxt navnihol ekan, egiluvchan, mo‘rt keladi, ulg‘aygach, uning birgina shoxi ham necha-necha insonni “bag‘riga olishi” mumkin.

Dostoyevkiy hayoti va ijodiga diqqat bilan razm solsangiz, ulug‘ yozuvchining botinida ham juda katta zulmat yashaganligini ilg‘aysiz. U o‘sha zulmatga qarshi butun umri davomida kurashib o‘tgan. Lekin har doim ham yozuvchining qo‘li baland kelavermagan. Ana shunday damlarda yozuvchi imperialistik kayfiyatidagi niyatlarni yozib qoldirgan (“Дневник писателя”). Shunday ulug‘ yozuvchi merosida bu kabi bitiklar ham borligi kishini hushyor torttiradi. Bunday taassufni yozuvchining zabardast tarjimoni Ibrohim G‘afurov ham “Dostoyevskiy bilan tungi suhbat” maqolasida o‘rinli ravishda bildirib o‘tadi. Xo‘sh, nega yozdi ekan rusning betakror adibi ushbu so‘zlarni? Yengilish so‘dir bo‘ldimikin? O‘z davrining umumruhiga, chor davlati siyosati kayfiyatiga tushib qoldimikin yozuvchi? Axir, kishi ichkarida – botinda g‘olib kelsa, hech qachon o‘ziga ravo ko‘rmagan ko‘rgilikni o‘zgaga tilamaydi-da! Tilamasligi joiz! Iso alayhissalom o‘gitini eslang. Hatto u zulmning har qanday xiliga qarshi chiqqan. O‘ng yuzingga ursalar, chap yuzingni tut deya o‘git bergan. Bu o‘gitni yuzaki tushunganlargina payg‘ambarni o‘jizlik va mutelikda ayblaydi. Aslida, bu so‘zlar yuksak martabadan turib zulmga qarshi mardona aytilgandir. Dostoyevskiyning nasroniylikka chuqur e‘tiqodi bo‘lganligini hisobga olsak, u yuqoridagi kabi mulohazalarida muqaddas o‘gitlardan ham naqadar uzoqlab ketganiga guvoh bo‘lamiz. Albatta, har qanday millatparvar ijodkor o‘z xalqini sevishi, uni ulug‘lashi, o‘zi mansub jamiyatni buyuk maqsadlarga undashini tushunamiz va qabul qilamiz, lekin bu narsalar o‘zga xalqlarning ko‘zyoshi va qoni evaziga bo‘lmasligini ham mudom yodda tutamiz. Shularni o‘ylaganda xayolga beixtiyor quyidagi o‘ylar keladi: har bir davr tafakkuri o‘zigacha bo‘lgan va ulug‘ deb hisoblab kelingan hamma daholar va ularning barcha xizmatlarini yuksak etik va estetik tafakkur chig‘irig‘idan o‘tkazib, gumanizm mezonlari bilan obdon o‘lchab olishi shart. (Adabiyot ham o‘z davrining kayfiyatidan kelib chiqib unga ruhiy-ma‘naviy ko‘mak berish ma‘nosida o‘z tavrini belgilab olishi kerak.) O‘tmishning xayollarimizdagina mavjud poydevoriga bugunning haqiqiy imoratini qurib bo‘lmaydi. Yoki kechagi kunning soyasida bugunning jazirasidan saqlanish mumkin emasligini teran anglamog‘imiz kerak. Ba‘zan ta‘lim-tarbiya haqida gap borganda jahonning mashhur asarlari tilga olinib, hatto o‘qib-o‘rganish tavsiyasi beriladi. Bu umumiy ma‘noda to‘g‘ri, albatta. Lekin masalaning xususiy tomonlari ham bor. U ham bo‘lsa tarix va bugungi jamiyatlar, ularning dunyoqarashlari va qadriyatlari o‘rtasidagi tafovutdir. Shu ma‘noda tarixiy-madaniy merosni qanday bo‘lsa, shundayligicha bugungi kun-

ga ko‘chirish (oqlash)ga urinish o‘zini to‘la oqlamaydi. Kerak bo‘lsa, har qanday ma’lum-u mashhur meros ham tanqidiy o‘rganilishi foydadan xoli emas. Chunonchi, “Panchatantra” degan mashhur hind adabiyoti namunasini o‘qib qolgan yaqin do‘stim asardagi ochiq sahnalarni, ko‘plashib yashash epizodlarini, eridan zerikkan xotinning osongina boshqasi bilan bo‘lib, so‘ng erini o‘ldirish choralarini qidirib qolganini gapirib, tushuniksiz ko‘ylarga tushdi. Nega desangiz, tarozining bir tomonida butun dunyo shu kungacha ko‘kka ko‘tarib kelgan asar haqidagi tasavvur, hurmat tursa, ikkinchi tarafida mana bunday “pardasiz” sahnalar namoyishi...

Xo‘sh, “Panchatantra” qachon bitilgan? Milodiy uchinchi-to‘rtinchi asrlarda. U paytda insonlar jamiyati, odamlarning o‘zaro munosabatlari qay daraja va ahvolda edi? Nega bu savollarni bermoqdamiz? Chunki asarda axloqsiz munosabatlar tasvirlari oz emaski, ularning bugungi kun ilg‘or jamiyatlari axloq tushunchalariga tamomila zid ekanligini ta’kidlamoq kerak. Hozirda ham Afrika, Janubiy Amerika kabi qit’alarning ayrim joylarida yarim yovvoyi qabilalar yashaydi, ularning oila, axloq bobidagi tushunchalarida bugunning zamonaviy, ilg‘or jamiyatlaridagiga mutlaqo muvofiq tushmaydigan jihatlar mavjud. (Ov-rupaning ba’zi joylaridagi axloqsizliklarni ana o‘sha yetib kelingan baland maromdan chetlanish deb qarash kerak.) “Panchatantra” bitilgan davrlarda ham jamiyatlar rivojlanishning ancha quyi bosqichida bo‘lganini nazarda tutsak, biz, bashar ahli, shuncha yo‘l bosib, qancha qonlar yutib qo‘lga kiritgan hayot tarzimizdan, uning qonun-qoidalaridan, axloq normalaridan voz kechishimiz aql ishi emasligi ayon bo‘ladi. Uzun gapning qisqasi shuki, nimaiki hayotda o‘zining sog‘lom qirrasini bilan namoyon bo‘lsa, o‘shani olish, kamol toptirish zarur bo‘lganidek, nimaiki sog‘lom hayot tarzi va mantiqqa zid bo‘lsa, u eng ulug‘ asarlarda bitilgan bo‘lishiga qaramay, ularga hech ikkilanmasdan tanqidiy yondashmoq, saragini avaylab olib, puchagini puflamoq lozim. Yanada keskin-roq aytish joiz bo‘lsa, nimaiki insonning hayvoniy tarafiga ozuqa bo‘lsa, ayovsiz tanqid qilmoq, nimaiki uning insoniy tomonini quvvatlasa, dastaklamoq zarur. Gap olovga tashlab yoqib yuborish haqida emas, balki jamiyatning katta-yu kichik a’zolarida mavjud merosga nisbatan sog‘lom nuqtai nazarni shakllantirish, to‘g‘ri munosabat borasida ketyapti. Axir, necha vaqtdan beri bashariyat o‘zining oliy maqsadi – ideal olam, ideal jamiyat sari intilib kelmoqda. Buni utopiya, cho‘pchak hisoblaydiganlar ham bor. Lekin o‘sha orzuning o‘zi insoniyatni insonlik maqomida tutib turguvchi ma’naviy kuchlardan biri ekanligini inkor qilib bo‘lmaydi. Shunday paytda ortga qaytib, o‘tmish zamonlarda urf bo‘lgan ibtidoiy odatlarga rioya qilish inson ma’naviyatiga ham, uning orzusiga ham, maqsad-muddaosiga ham ters harakatdir. Albatta, ma’naviy merosning bugungi kun uchun ham ahamiyatini yo‘qotmagan qirralari o‘qib-o‘rganiladi, bundan tonish yo‘q. Lekin ularni dunyo zulmatini yoritguvchi mash’ala ma-

qomiga ko'tarmasligimiz kerak. Illo, hayot deganimiz, aslida, kuydirguvchi bir olovdir. Inson mana shu olovda yonib poklanadi, poklanyapti, poklanmog'i zarur ham. Uning shu gulxanda yonib, o'zining eng tuban, eng jirkanch, eng qabih illatlaridan tozalanib borishi lozimligiga ishonmog'imiz esa yanada muhim.

Mulohazamiz quruq bo'lmasligi uchun "Panchatantra"dan joy olgan uch siynali qiz, ko'r va bukri haqidagi hikoyaga qisman to'xtalsak. Shoh nuqsonli tug'ilgani uchun uch siynali qizini ko'rga xotinlikka berib, siylovlar evaziga o'zga yurtga ketishini istaydi. Shunday bo'ladi ham. Ammo nogiron qiz kunlarning birida ko'r eriga xiyonat qilib, erining bukri do'sti bilan o'ynashadi. So'ng xiyonatkor xotin va bukri do'st ko'rdan xalos bo'lmoq niyatida qora ilon o'ligini keltirib, sho'rva tayyorlashadi. Sho'rvaning hovuridan esa ko'rning ko'zi ochiladi. Bundan bexabar xiyonatkorlar yana ishratga berilishadi. Hammasini ko'rib turgan er g'azab otiga minib, bukrining oyog'idan ushlab aylantiradi-da, xotiniga uradi. Natija sira kutilmagan bo'ladi: kuchli zarbadan xiyonatkor do'stning bukrisi va vafosiz xotinning siynasi tuzaladi. Hikoya shu yerda tugaydi. Xo'sh, Sharq didaktik adabiyoti va falsafasi asosan qissadan hissa chiqarish asosiga qurilar ekan, ushbu hikoyadan qanday xulosa chiqib kelmoqda? Bevafoqlik (ayolning tutumi), xiyonat (do'stning tutumi), qotillik niyati (xotin va do'stning tutumi) natijasida uchta qosirning nuqsoni tuzalib ketyapti. Boshqacha aytganda, "marhamat, xohlagan razil ishingizni qilavering, natijasi yaxshi bo'ladi" deganimi bu? Mazkur "qissadan hissa"ni bugungi inson, uning qalbi va tafakkuri, axloqiy qarashlari, imon-u e'tiqodi qabul qiladimi? Uni kecha ham qabul qilishmagan edi. Axir, arablar "Panchatantra" asosida "Kalila va Dimna" degan asar barpo qilishgan. Solishtirib o'qisak, orada ancha farq bor. Arablar o'z jamiyatlari, bu jamiyatdagi odob-axloq normalari negizida asarni asrlar mobaynida mudom qayta ishlaganlar. Shunga ehtiyoj sezganlar. Chunki hind variantidagi ko'pgina insoniy munosabatlarning mazmun-mohiyati ularning dunyoqarashlariga to'g'ri kelmagan ko'rinadi. Agar hikoyani ramziy deb tushunmoqchi bo'lganimizda ham uning ilk ma'no qatлами yuqorida ko'rilgani kabi. Birinchi ma'no qatlamidan voz kechish esa adolatdan emas. Qolaversa, oddiy o'quvchi bu kabi hikoyalarning, avvalo, yuzadagi ma'nosinigina ko'radi. Shuning uchun ham zamonaviy olimning tafakkuri ulkan proyektor kabi ishlamog'i kerak deb o'ylayman: u har bir qarich yerni, har puchmoqni yoritmog'i va u yerda bashar qismatiga daxldor borliq haqiqatni ko'rmog'i, uni o'z nomi bilan atamog'i lozim. Mabodo dog' bo'lib tushadigan zarracha kirni ko'rsa ham, u kimga, qaysi xalqqa va qaysi ulug' zotga tegishli bo'lmasin, bundan tafakkur ahlini xabardor etmog'i joiz. Bu uning eng oliy va muqaddas burchi, vazifasidir.

Bas, shunday ekan, tashqaridan qaraganda bir chetda kitobga jo bo'lib turadigan beozor adabiyot aql va qalblarga ko'chganda olamshumul kuchga aylanadi. Binobarin, kitobga, adabiyotga bepisand qarab bo'lmaydi. Shu-

ning uchun ham ayrim buyuk ijodkorlar asarlarini mutolaa qilayotganingizda ko'zingiz orqali qalbingizga bo'ron yanglig' qop-qora zulmat bostirib kirmoqchi bo'layotganini his qilasiz. Agar botinda yetarli darajada yorug'lik bo'lmasa, siz yozuvchi zulmati quyunida qolishingiz hech gap emas. Axir, ulug' yozuvchi, ayni damda, buyuk iste'dod, hatto daho demak. Qaysi o'quvchi (ayniqsa, yosh kitobxon) daho san'atkor bilan bellasha oladi: u ilgari surayotgan badiiy g'oyaga tanqidiy qaray biladi? Kimning dahoga kuchi yetadi? Jiddiy o'ylab ko'riladigan mavzu bu.

Gapning lo'ndasi shuki, UMID beruvchi asarlarga bo'lgan ehtiyoj bugun har doimgidan-da katta. (Ertaga kashfiyotchilik adabiyotiga shunday ehtiyoj sezishimiz mumkin. Xuddi bir vaqtlar sarguzasht asarlarga talpinganimiz kabi.) Turmush va uning adoqsiz tashvishlari buramasi, ommaviy madaniyat girdobi, yengil hayot tarzining targ'ib etilishi, e'tiqodning, burdning zaiflashuvi va hokazo sabablar natijasida inson ruhiy ildizdan uzoq tushib bormoqda. Uning hayvonligi hakalak otmoqda. OAV butun mohiyati iste'molchilikdan iborat Yangi Insonning paydo bo'layotgani haqida ovoza qilmoqda. Shuning uchun ham bugun insonning insonlik tarafini kuchaytiradigan yorug' va umidbaxsh asarlarga suv va havodek ehtiyojimiz bor deb o'ylayman. Yaqinda real hayotiy voqeaga asoslangan bir kino ko'rdim va bir necha kun shu asar ta'sirida yurdim. So'ng internet orqali asarni izlab topdim. U fransuz dramaturgi Jan Dominik Bobbinig "Skafandr va kapalak"⁶³ nomli asari bo'lib, yozilish tarixi meni o'ziga jalb qildi. Ya'ni rosa kuchga to'lgan, hayot va ijodda muvaffaqiyat qozonib kelayotgan dramaturg sira kutilmaganda insultga chalinadi-da, to'shakka mixlanib qoladi. Lekin u taslim bo'lmaydi. Sog'lom miya va bittagina ko'z bilan, ularning yordamida hayot uchun kurashadi. Chunki qolgan hamma a'zolar falaj holda edi: na qimir etadi, na gapiradi va na ovqat yeya oladi. Ishga yaroqli bittagina ko'zi bilan logoped yordamida asar yozadi. Buning uchun alifbodan foydalani-shadi. Logoped bir chekkadan harflarni o'qib chiqadi, falaj dramaturg kerakli harfga kelganda yagona sog' ko'zini yumadi va shu tarzda bir necha daqiqada birgina so'z yoziladi. Endi butun boshli asarni yozish uchun ketgan jasorat, sabr, vaqtni o'zingiz tasavvur qilib olavering. Asar "Skafandr va kapalak" deb nomlanadi. Skafandr bu – suv ostiga tushish uchun kiyiladigan maxsus kiyim, lekin bu yerda ramziy ma'no kasb etib, inson tanasini, kapalak esa ruhni ang-latadi. Dramaturg uzoq yashamaydi – o'ladi. Lekin odamlarga umid qoldirib ketishni uddalab o'ladi. Yozilishi buyuk jasorat va insonlikning oliy ko'rinishi bo'lgan asarda mujassam edi bu UMID. Ehtimol, asarning o'zida ham emasdir bu umid. (Chunki unda g'arb kishisining dunyoqarashiga singib ketgan shunday nuqtalar, ko'nikmalar borki, bahslashish mumkin.) Umid – mazkur asarni

⁶³ Жан-Доминик Боби. "Скафандар ва капалак" – Тошкент: "Янги аср авлоди", 2021.

yozishga undagan ishtiyoq zamiridagi hayotparastlikdadir. Yana bir fransuz adibi va faylasufi Alber Kamyu avtohalokatga uchrab o'lganda o'zining bosh asari – "Urush va tinchlik"ni yozaman deb yashayotgan edi. Nazarimda, uning ana shu yaratuvchanlik ishtiyoqi yozilmay qolgan asaridan-da balandroq ahamiyatga ega.

Xullas, yana o'sha – derazadan boqib kimdir yulduzni, kimdir go'ngni ko'radi degan fikrga qaytib keldik. Darvoqe, Deyl Karnegining otasi ham shunga yaqin gapni aytganini o'qigan edim. Yaqinda sira kutilmaganda Umar Xayyomga nisbat berilgan quyidagicha fikrga duch kelib qoldim: "Ikki kishi bitta derazadan boqib, biri yomg'ir va loyni, ikkinchisi esa bahor va lojuvard osmonni ko'ribdi..." Xullas, adabiyot ko'ngil oynasi deymiz. Bu oynadan boqqan o'quvchiga biz nimalarni taklif qilyapmiz? Albatta, haqiqiy adabiyot hamma narsa haqida bilishi va yozishi kerak. Lekin bu degani har gal xulosani go'ng va balchiqqa olib kelib taqash lozim degani emas. Nega insonga umid berish mumkin emas? Bir qatim nur ilinish shunchalar qiyinmi unga? Dunyoni zulmat bosganda yorug'lik haqida yozmaslik, ziyoni tarannum etmaslik insoniyat oldida jinoyat sodir qilish bilan barobardek tuyulmayaptimi sizga? "Iblis Odamga sajda qilmay, Ollohning amriga qarshi chiqib: "Meni olovdan, uni esa balchiqdan yaratding", dedi. Ya'ni mening zotim olovdan, uniki tuproqdandir. Yuksak bo'lganning tuban bo'lganga sajda qilishi to'g'rimi? Iblis Olloh bilan shu tarzda mujodala etdi va Uning la'natiga uchradi, huzuridan quvildi. Va: "Oh, Ollohim! Hammasini sen qilding. Bular sening buzg'unchiligingdir. Ustiga-ustak, meni la'natlab huzuringdan badarg'a qilmoqdasan", – dedi. Odam ham gunoh qildi. Olloh: "Ey Odam, gunohing uchun seni jazoladim. Hammasini o'zim qilganim holda seni qildi dedim. Sen esa men bilan tortishmading. Yoki daliling yo'qmidi? Axir, sen ham: "Hammasi Sendan, Sen qilding, chunki dunyoda Sen istagan narsa bo'ladi, istamaganing bo'lmaydi", – deyishing mumkin edi. Shu qadar aniq daliling bo'lgani holda, menga qarshi lom-mim demading, nechun?" – dedi. Odam: "Ey Tangrim, bilaman. Biroq Sening huzuringda tarbiyamni qo'ldan chiqarmoqni istamadim. Chunki Senga bo'lgan ishqim meni qo'yib yubormadiki, qarshi chiqsam", – dedi". (Rumiy J. "Ichindagi ichindadir". – B.116 – 117)⁶⁴. Inson ham masalaga xuddi shayton kabi qarashi mumkin edi, lekin nafsini, tilini tiydi va yarlaqadi.

Adabiyot didaktika bilan bir narsa emas deymiz. To'g'ri. Adabiyot insonni har tomonlama kashf qiladi, uning sir-u sinoatga, ziddiyatga to'la qalbini badiiy tadqiq etadi. Chunonchi, F. Dostoyevskiy inson shuuri yerto'lasiga tushib, inson xatti-harakatlarining asl manbaiga qo'l uzatdi, ongosti qo'riqxonasiga kirib bordi. Dostoyevskiyning mana shu kashfiga tayangan holda jahon adabiyoti inson

⁶⁴ Rumiy J. "Ichindagi ichindadir". – Toshkent: Yangi asr avlodi. B.116 – 117

botinida kechadigan xilma-xil va g'oyat murakkab qirralarni shundoq kaftimizga qo'ydiki, natijada odam haqidagi tushunchalarimiz, sezimlarimiz kengayganini angladik. Mavridi kelganda aytish kerakki, bu xil kashflar Sharq mumtoz adabiyotida avaldan bo'lgan. Faqat ular tizimli tarzda emas-da, fragmentar shaklda asarlar qatiga yashirilgan. Chunonchi, Zigmund Freydning (XX asr) inson jinsiy quvvatining hayotni belgilaydigan yetakchi faktorligiga doir qarashlarini eslang. Endi Mavlono Jaloliddin Rumiyning "Qaysga tahammulidan ortiq ehtiros berilgani uchun u majnun (jinni)ga aylandi" ("Ichindagi ichindadir") degan fikrini mushohada qiling. Rumiya bir jumlada aytilgan fikr Freydda butun boshli tizimga aylantirilmogda. Freyd inson xatti-harakatlari zaminida faqat biologik asosni ko'rgan bo'lsa, Rumiya ruhiy o'zakni mudom yodida tutgan. Bas, shuning uchun ham biologik faktorlar ta'sirini bo'rttirmagan. Insonda bir vaqtning o'zida ham hayvonlik, ham malaklik sifatleri yashashini uqtirgani holda, keyingisining g'alabasiga umid bilan ko'z tutgan. Rumiya insonning ruhiy-ma'naviy javharini ulug'lab, farishtalardan yuksak maqomga eltib qo'ygani holda, Freyd xuddi shu insonning hayvoniy tarafini ideallashtirib, biologik maxluq darajasiga tushirdi. Lekin bu Freyd ta'limoti yolg'on-u bo'htonlardan iborat, u o'rganilmasligi kerak degani emas. Insonning biologik jihati inkor etilmaydi. Gap bu yerda mutlaqlashtirmaslik haqida, ayni damda, insonni ulug'laydigan sifatiga urg'u berib, zulmatdan chiqish tirqishiga yo'naltirish haqida bormogda. Bas, shunday ekan, urg'uni to'g'ri qo'yib olishimiz lozim va u, eng avvalo, insonning hayvonligi ustiga qo'yilmasligi shart bo'lib tuyuladi. Dunyoni o'zgartirish da'vosi bilan chiqqan yana bir olim K. Marks o'z asrida insonning ijtimoiy jihatini ideallashtirishga urindi. Demak, insonni ruhiy, biologik va ijtimoiy asoslar harakatlantiradi. Rumiya insonda bir vaqtning o'zida ham malaklik, ham hayvonlik yashaydi, malaklik uni yuqoriga tortsa, hayvonlik pastga yetaklaydi deydi. Xullas, yaxshilab surishtirib chiqsak, o'zimizning mumtoz adabiyotimiz zamirida hammasi bor edi. Lekin o'sha hammasi parda (ramzlar va majozlar)ga o'rab, ayni paytda, yuksak san'at bilan aytilgan edi. Shunday qilib, adabiyot didaktika bilan bir narsa ham, undan tamomila ayro olam ham emas. Uning bag'rida pand-nasihat (albatta, yuksak san'at vositasida) unsuri doimo saqlanib qoladi. Insonga kerakli adabiyot doimo shunday bo'lgan va u shunday bo'lib qolishida xayr ko'proqqa o'xshaydi. O'quvchi ko'ngliga bir qatim nur olib kirolmagan, yaxshilik, ezgulik, balandlik urug'ini sepolmagan so'zga tanqidiy qarash kerak.

Jurnal tahririyatiga yozuvchilarimizdan biri uch yil mobaynida uchta hiko-ya olib keldi. Lekin hech biri chop etilmadi. Chunki hammasi fahshiy epizodlar bilan to'la edi. Buni yozuvchining o'ziga aytilganda u: "Hayotda bor-ku, men hayot haqiqatini aks ettiryapman", – deya norozi bo'ldi. Bir (yuzaki) qarashda yozuvchining gapida jon bordek. U yog'ini so'rasangiz, xuddi shunday qarash talaygina ijodkorlarga xos ham. Lekin chuqurroq mushohada qilib ko'rsak, bu

qarashning tagi puch ekanligiga guvoh bo‘lamiz. Avvalo, adabiyot hayotdan ko‘chirilgan nusxa emas. Nusxa bo‘lsa, adabiyotning bir tiyinlik qiymati qolmasdi. Chunki hayot o‘zidan aynan ko‘chirilgan har qanday nusxadan cheksiz karra rango-rang va boydir. Chinakam adabiyotni Gegel hatto tabiatdan ustun ko‘radi. Chunki adabiyotda inson ruhi ishtirok etadi, deydi. Qarang, gap aylanib qayerga boryapti? Munosabatga! Ijodkor tomonidan tanlab olingan hayot materialiga bo‘lgan munosabat adabiyotning yaroqli yoki yaroqsiz ekanligini belgilab berar ekan. Yozuvchi fahsh haqida yozarkan, o‘quvchi ko‘nglida ham o‘sha “daryodan suv ichish” istagini paydo qilsa, bunday adabiyot alaloqibat yovuzlikka, bo‘hronga, hayvonlikka xizmat qiladi. Haqiqiy adabiyot o‘quvchi ko‘nglida har qanday mavzuga nisbatan shunday bir munosabat yoki hol paydo qilishi kerakki, pirovard natijada bu tuyg‘u turmushga emas, hayotga, tirikchilikka emas, tiriklikka, buzishga emas, tuzishga, tubanlikka emas, yuksalishga, parvozga ovoz bersin!

Esimda, talabalik yillarimda dunyo va o‘zbek adabiyotining ayrim namunalarini o‘qib yurgan chog‘larimda birdan qalbmning ich-ichida shunday bir tuyg‘uga duch keldimki, uning otini, masalan, “Yorug‘likka tashnalik” deb atasa bo‘lardi. Gap nima haqida? Men boshim bilan sho‘ng‘igan o‘sha asarlarning qat-qatida ulkan bir zulmat bor edi va men nursizlikdan, havosizlikdan bo‘g‘ilgan, dimiqib qolgan edim. Shuning uchun ham sal keyinroq quyidagi she‘r tug‘ilgan bo‘lsa ajabmas:

*Olislarda bo‘lsa ham,
Hech qachon yetmasam-da,
Mayli,
faqat oldinda
Bir chiroq yonsa deyman...*

Aytilganlardan muallif “hayot go‘zal, hayot soz” degan jo‘n tezisni adabiyotga tiqishtiryapti, deya yuzaki tushunmaslikni so‘ragan bo‘lardim. Hayot har doim ham bayram emas. Balki, katta miqyosda olib qaraganda, umuman bayram emasdir. Oshini oshab, yoshini yashab o‘tayotgan inson umri davomida, hazrat Navoiy aytganidek, to‘rt faslni boshidan kechiradi. Turmushning o‘zga muammolarini qo‘ya turaylik, shu to‘rt faslning o‘zida fasllar almashinuvi bag‘rida qanchadan qancha quvonchli va qayg‘uli damlar yashalmaydi deysiz! To‘rtinchi fasldan u yog‘i yana ma‘lum... U yog‘i (ruh) haqida esa bani odamga juda kam ilm berilgan, deyiladi muqaddas kitobda. Shuning uchun ham ana shu o‘gitlar-u ko‘nglimiz sezgisiga tayangan holda faqat o‘z ichimizdangina o‘tsa yarashadigan xayol va tasavvurlar yupanchiga duch kelamiz hammasidan narida. Yupanchi bo‘lmaganlar esa inson bu dunyoga tashlab

ketilgan tashlandiq, uning yolg'iz hukmronligi faqat va faqat bu dunyodadir (ekzistensializm falsafasi) deya badbin o'ylarga yengiladi. Va bundaylarni biz negadir faqat g'arbliklar deb o'ylaymiz. Aslida-chi? Yanglishamiz. Yozgan asarlarida mohiyat-e'tibori bilan yaxshilikka, ezgulikka, yorug'likka ishonchi bo'lmaganlar, aksincha, faqat va faqat zulmni, ma'nisizlikni, ishonchsizlig-u buzuqlikni targ'ib-tashviq etuvchilar Sharqning qoq markazida, hatto Makka-yu Madinada yashasalar ham, farqi yo'q, baribir, ZULMATGA XIZMAT QILUVCHILAR bo'lib qolaveradi.

Kunlardan bir kun professor Qozoqboy Yo'ldoshev telefonda bir hikoyaning yorug' xotimasi haqida qoniqish bilan gapirib qoldi. Hikoya "Ertaga quyosh chiqsa kerak" degan jumla bilan yakunlanardi. Go'shakni qo'ygandan so'ng mushohada qilsam, sermahsul va sinchkov olim o'sha suhbatimizda asosan xotima haqida gapirgan ekan. Qozoqboy akani ko'pchilik turfa eksperimentlarga boy avangard adabiyot namunalarining ashaddiy targ'ibotchisi deb biladi. Lekin yuragining juda chuqur joyida azaliy yaxshilig-u yorug'likka bo'lgan ulkan muhabbat borligini men o'shanda aniq his qilganman. Aslida, bunday muhabbat hammamizda bor. Faqat zamonaning shovqinlari bosib ketayotganidan ko'pincha uning ichkaridan taralayotgan sasini eshitmaymiz.

Gogol va Kafka nima uchun o'z qo'lyozmalarini yoqib yo'q qilishni do'stlaridan iltimos qilishgan ekan? Ehtimol, o'sha yozuvlari qatlarida zulmatni his etishgandir va bu hol ularning ruhiyatidagi juda ichkarida yashirin yorug' mohiyatga teskari kelib qolgandir? O'spirinlik chog'larimda A.Dyumaning "Graf Monte Kristo" asari menga juda yoqardi. Chunki u yerda yomon odamlardan boplab qasd olish bor edi-da. Talay hind kinolarida ham shu motiv eniga va bo'yiga rosa ishlangan. Ular kulgingni qistatadigan darajada sodda edi, lekin negadir vaqti-vaqti bilan tomosha qilishga ehtiyoj sezardim. Nega? Talabalik yillarimda buning mag'zini chaqqandek bo'ldim: o'shanday asarlar mening botinimdagi adolatning tiklanishiga ko'maklashar ekan. Chunki men ham hali yosh bo'lishimga qaramay, atrofimda ro'y bera-yotgan o'ziga yarasha adolatsizliklarga duch kelib turardim-da. Nazdimdagi adolatni tiklashga esa, berkitib nima qildim, ojizlik qilar edim: jismoniy, aqliy va yurak quvvatim yetmasdi. Shunda, masalan, Monte Kristoning sarguzashtlari orqali ichimdagi ana o'sha orzuimga erishgandek his qilardim o'zimni. Aslida, qasd olishdan ko'ra afv etish balandroq va inson sha'niga munosibroq a'mol ekanligini ta'kidlamoq lozim.

Umuman olganda, asar o'z holicha, ya'ni badiiy, falsafiy, psixologik, uslubiy va boshqa jihatlariga ko'ra baland bo'lishi mumkin. O'qishning bilan buni tushunib yetasan kishi. Faqat hamma gap shundaki, har qanday ulug' asarning ham jamiyatga maksimal ta'sir qiladigan vaqti, davri bo'ladi. Tushunganingizdek, bu o'rinda ijobiy ta'sir nazarda tutilmoqda. Shu bilan birga, uning salbiy ta'sir fa-

zasi ham bor. Qiziq-a? Asar genial maqomda bo'lsa-yu o'quvchiga ikki xil ta'sir qilsa! Chunki o'rtada o'quvchi mansub bo'lgan zamon va uning muammolari masalasi bor. Ana o'sha zo'r asar deganimiz davr va uning dardlari bilan qaysidir nuqtalarda yo kesishadi, yo yo'q. Birinchi vaziyatda kutubxonalarda chang bosib yotgan asarga qaytadan jon kiradi, ikkinchi holatda esa aks ta'sir etadi. Misol uchun, Ikkinchi jahon urushi vaqtida Umar Xayyom ruboiylarining front va front ortidagi odamlarga ko'rsatgan ta'sirini eslab ko'ring. Yaqinda "Литературная газета"da "Umidlar so'nmaydi" degan suhbatga ko'zim tushdi. Unda "XXI asrda sizga katta ta'sir qilgan film nomini ayta olasizmi?" degan savolga RosFA bosh ilmiy xodimi, MDU professori Sergey Kara Murza: "Javobim kulgili tuyulishi mumkin, lekin bu – "Siniq chiroqli ko'chalar". Har bir seriya ezgulikning yovuzlik ustidan yengilgina g'alabasi bilan yakunlanadi... Seriallar terapevtlik funksiyasini bajarmoqda. 1990-yillar avvalida jamiyatimiz olgan jarohat hali bitib ketgani yo'q. Hozir yaraga tuz sepadigan kartinalar kerak emas"⁶⁵, – deb javob bergan. Albatta, bu yerda olim biron-bir asar peshonasini silab, ikkinchisining ko'krigidan astoydil itarishni maqsad qilganda edi, biz ham ushbu maqolamizda e'tirozlarimizni bayon etardik, u bilan bahslashardik. Lekin kontekstdan kelib chiqadigan bo'lsak, professor buni ko'zda tutmaganini uqamiz. Shunga qaramay, nega u miyonaroq kino asarini yoqlab chiqmoqda? Bunday deyotganimning sababi, serialning bir necha qismini tomosha qilganman. Aktyorlik mahorati, ko'tarilayotgan muammoning yangiligi, tashqi effekt va boshqa ko'plab jihatlariga ko'ra chindanam miyonaroq film. Professorning o'zi ham bejiz: "Javobim kulgili tuyulishi mumkin", demayapti. Faqat davr va uning kayfiyatidan kelib chiqqan holda ushbu asarni tilga olmoqdaki, bu bilan: "Hozir odamlarga ezgulik tantanasiga bo'lgan ishonch har qachongidan-da zarurroq", demoqchi. Ha, san'at asari, adabiyot o'rni kelganda tarbiya vositasiga aylangan, aylanishi zarur. "Men shunga ishonamanki, inson nafaqat bardosh beradi – u yengadi. Uning o'lmasligi tirik mavjudotlar orasida aql-idrokka egaligida emas, balki qalbi, ruhi, iztirob chekishga qobilligi, o'zini qurbon qila olishi va sabr-toqatli ekanida. Shoirning, yozuvchining burchi shu haqda yozishi zarurligidadir. Shoir shunchaki inson hayotining solnomasini yozmasligi kerak; uning asari insonni qo'llab-quvvatlaydigan, uning bardoshiga kuch beradigan va yengishiga ko'maklashadigan tayanch, ustun bo'lishi lozim", – deb yozganida amerikalik Nobel mukofoti sovrindori Uilyam Folkner adabiyotning tarbiyaviy tomonini ham nazarda tutganiga shubha yo'q. Ha, odatda, umumga mo'ljallangan adabiyotdan ayni shu narsa kutiladi. San'at-u adabiyotning faqat idrok va his sari yo'nalgan boshqa, teranroqdagi qirrasi esa alohida – xos suhbat mavzusi.

⁶⁵ Литературная газета. 2014 г. 17 – 23 сентябрь.

Bas, shunday ekan, vaqti-vaqti bilan davr va uning ehtiyojidan kelib chiqqan holda qanday badiiy asarlarga ko'proq ehtiyoj borligini munaqqidlar-u ziyolilar tadqiq etib topishlari, topganlarini bildirishlari, o'z navbatida, jamoatchilik ham aytilganlarni e'tiborga olishi, masalan, ko'proq nashr etishi, darsliklarga kiritishi, targ'ib-u tashviq qilishi maqsadga muvofiqdir. Zero, mamlakat va jamiyatlar rivoji o'qilgan asarlarning sifat va saviyasidan tashqari o'sha vaqtdagi ruhiy-ma'naviy ehtiyojga keraklilik darajasiga ham bog'liq.

Xullas kalom, adabiyot hayotimiz tarkibiga kirib, singishib ketgan ekan, uning kamoli, inson va jamiyat hayotidagi roli ustida doimiy ravishda qayg'urmoq lozim bo'ladi. Zero, adabiyot har birimizning botinimizda. Eng katta adabiyot, aslida, yuragimizda yashaydi. A. Kamyu "Isyon va san'at" maqolasida antik davrdan to o'z davrigacha bo'lgan barcha buyuklarning san'atga turlicha munosabatiga to'xtaladi. So'ng san'atga hukm va tazyiq qilmaslik kerak degan tezisni o'quvchiga yuqtiradi. Rost. Fikrlar turlicha bo'laverishi mumkin va bu to'g'ri ham. Chunki san'at (adabiyot)ning o'zi xilma-xildir. Didlar, dunyoqarashlar xilma-xil. Shu bilan birga, ular har qancha rango-rang bo'lmasin, pirovardida bir nuqtada kesishadi, kesishmog'i kerak. Ana o'sha ko'p tafovutli san'at va adabiyot insonga, uning ma'naviyatiga xizmat qilib, odamning inson o'laroq yashab o'tishiga ko'maklashmog'i judayam zarur. Yo'qsa, san'at-u adabiyotning erkinligidan odamlarga nima naf? Mario Vargas Losa bejiz quyidagilarni aytmagan ko'rinadi: "Adabiyot tufayli, adabiyot uyg'otgan tafakkur, intilish va istaklar tufayli, xayolot saltanatiga safar chog'i ko'ngilda bosh ko'targan kechinmalar tufayli bugungi sivilizatsiya odamiylashdi, najot topdi. Adabiyot ahli o'ylab topgan badiiy to'qima qumga singgan suvdek izziz ketmadi, bil'aks, toshga aylangan yuraklarni mumdek eritdi. Yaxshi kitoblar bo'lmaganida edi, insoniyatning bugungi holiga maymunlar yig'lagan bo'lardi, mustaqil fikrdan mahrum labbaychilar urchib ketardi, ko'ngil birligi yo'qolardi, mutelik kayfiyati keng tarqalib, o'z-o'zini anglash tuyg'usi – taraqqiyotning yetakchi omili yo'qolardi". Aytilganlardan kelib chiqib inson va jamiyatning holi ruhiyasiga qarab turib adabiyot ham aytar so'zi va uning ifoda tarzini ohorlab borishi maqsadga muvofiq deyish mumkin.

Biz – insonlarning botinida rahmoniy va shaytoniy kuchlar yashaydi. Muqaddas bitiklar ham bunga shohidlik beradi. Tomonlar har doim kurashib keladi. Hamma gap bizning ana shu tomonlardan qay birining yonini olishimizda. "Egri oyoq kiyimi egri oyoqqa mos bo'lganidek, shaytonning afsun va afsonasi ham to'g'ri bo'lmagan ko'ngillarga mosdir", – deydi Mavlono Jaloliddin Rumiy. Uning ustozlari Fariddin Attorning "Ilohiynoma"sida keltirilgan rivoyatga ko'ra, zo'r berib ishlayotgan haqir chumoliga Sulaymon alay-

hissalom: “Agar senga Nuhning umri-yu Ayyubning sabrini ato etsa ham, bu tepani yo‘lingdan olib tashlash qo‘lingdan kelmaydi, joningni jabborga berib kurashmog‘ingdan maqsad ne?” – desa, u: “Tuproqni olib, do‘ngni yer bilan bir etsam, uning ortida meni kutayotgan yorimga qovushaman”, – deb javob qaytaradi. Umri bir chimdim bo‘lgan chumoli qarshisida turgan va o‘zini yordan to‘sib qo‘ygan ulkan tuproq uyumini hech qachon olib tashlay olmasligini bilmaydi deysizmi? Biladi. Juda yaxshi biladi. Lekin yorga eltuvchi bu yo‘ldan o‘zgasini harom deb hisoblaydi. Bas, umrini yor yo‘liga tikadi, shu yo‘lda qurbon bo‘lishni o‘zi uchun sharaf, hayotining eng oliy a‘moli, mazmun-mohiyati deb ishonadi. Bu bilan chumoli Nur va Zulmat, Ezgulik va Yovuzlik, Yuksaklik va Tubanlik... kurashida safini ma‘lum qilmoqda. Hech qachon yetolmasa-da, yorug‘ murod – yorning yo‘llariga umrini baxshida aylamoqda. Chumolidan murod – inson. Yordan murod esa insonning kim ekanligini uning o‘ziga anglatadigan, sezdiradigan Borliq – Til-simdir! Yuqorida: “Adabiyot – oldinda yongan chiroq”, dedik. Lekin qanday adabiyot? “Faqat va faqat umidbaxsh adabiyot!” deb hayqiradi ichkaridagi ovoz! Insonlik – juda-juda yuksak martaba. Shu bilan birga, o‘ta tuban ham. Yuksak yoki tuban bo‘lishimiz, “yor”ni tanlash yoki undan voz kechishimiz, butun maqola davomida ta’kidlanganidek, o‘zimizga bog‘liq bo‘ladi. “O‘ldir, ichingdagi xoinni o‘ldir!” deya xitobiy ishora beradi otashin o‘zbek shoiri Shavkat Rahmon. Aslida, dunyoning, dunyomizning taqdiri har birimiz uchun ana shu tanlovda hal etiladi. Darvoqe, uhroning, uhromizning ham...

Azaldan beri kurashib kelayotgan kuchlar – Ezgulik va Yovuzlik, Nur va Zulmatning qaysi birini tanlash ko‘p jihatdan har bir insonning o‘ziga bog‘liq bo‘ladi. Adabiyot, umidbaxsh adabiyot bu mushkul tanlov qarshisida ertak qahramonlaridek turib qolgan zamondosh insonning, ayniqsa, yoshlarning to‘g‘ri yo‘lni tanlashida ishonchli ko‘makdosh bo‘la oladi.

Mavzu bo‘yicha nazorat savollari:

1. Globalizmning ma‘nosini tushuntirib bering.
2. Hozirgi zamonda adabiyotning o‘rni va vazifalari haqida gapiring.
3. Qog‘oz shaklidagi adabiyot va internet adabiyoti to‘g‘risida so‘zlang. Ularning ustunlik va kamchiliklari nimalarda ko‘rinadi?
4. Jahon adabiyotida tarjimaning o‘rni va muammolari haqida tushuncha bering.
5. Inson ma‘naviy olamining shakllanishida adabiyotning o‘rni.
6. Ko‘hna adabiy merosni qanday o‘qish kerak?
7. Umidbaxsh adabiyot nima uchun kerak?

Adabiyotlar:

1. Internet materiallari. "Wikipedia", "Все поэты в Контакте", "МУ стихи".
2. Мир без границ. Литературная беседа с австралийской писательницей Н. Крофтс // Звезда Востока. – Ташкент, 2014. №1.
3. Jahon adabiyoti. – Toshkent, 2013-y. may.
4. Sharq yulduzi. – Toshkent, 2015-y. aprel.
5. Hamdamov U. Jahon adabiyoti: modernizm va postmodernizm (o'quv qo'llanma). – Toshkent: Akademnashr, 2020

GLOSSARIY

Absurd (lotincha – mantiqsiz, tuturiqsiz gap, bema'nilik) – XIX asr oxiri XX asr boshlarida g'arb adabiyotida, xususan fransuz adabiyotida yetakchilik qilgan modernizm (avangardizm) oqimining o'ziga xos ko'rinishlaridan biri. Bu oqimning ko'zga ko'ringan vakillaridan biri Albert Kamyu, Jan Pol Sartr hisoblanadi. U ekzistentsializmning o'zagi hisoblanadi. Asarda qahramonlarning hayotdan ko'ngli qolishi, chorasiz holatini tasvirllovchi, barcha g'oyalarning inqirozini targ'ib qiluvchi oqim.

Antik adabiyot (“antik” – “qadimiy”) – qadimgi Yunoniston va Rim adabiyoti shu nom bilan yuritiladi. Mil.avv. VIII asrdan mil. V asrgacha bo'lgan davrni o'z ichiga olgan. Homer, Esxil, Sofokl, Yevripid (Yunoniston), Plavt, Vergiliy, Goratsiy, Ovidiy, Seneka (Rim) kabi ijodkorlar shu adabiyotning yirik vakillari hisoblanadi.

Antigumanizm (anti – yunoncha – aksi, qarshi; gumanizm – lotincha – insoniy) – o'z “asar”larida umuminsoniy qadriyatlarni tan olmaydigan, yerga uruvchi soxta “ijodkor”larning qarashlari to'plami.

Avangardizm (fransuzcha) – ilg'or otryad so'zidan olingan. U XX asrdagi san'at va adabiyotida realistik an'anadan voz kechgan, shu paytgacha o'rnatilgan estetik tamoyillarni qayta ko'rib chiqadigan, asar shaklini uning mazmunidan ustun qo'yadigan oqim. Lui Aragon, Vladimir Mayakovskiy, Brext kabilar dastlab shu oqimda ijod qilishgan.

Barokko (italyancha “g'alati”, “g'aroyib”) – XVI – XVIII asrlar Ovrupa adabiyoti va san'atida maydonga chiqqan badiiy yo'nalish. Barokkoning yuzaga kelishi Uyg'onish davri g'oyalarining inqirozi bilan izohlanadi. Barokko namoyondalari ongini dunyoning foniyligi, jamiki qadriyatlar o'tkinchiligini uqtiruvchi stoiklar falsafasi egallagan.

Dekadentlik – XIX asrning 80-yillarida Fransiya jamiyatdagi ziddiyatlar kuchayib borayotgan bir sharoitda paydo bo'ldi. Shaxsiyatparastlik, umidsizlik, sirli voqealar, oxiratga murojaat etish, bu adabiyotning asosiy belgilari sanaladi. Romantik shoir Teofil Gote dekadans (frans. *decadence* – tushkunlik) iborasini birinchi bo'lib qo'llagan. Keyinchalik dekadentlik atamasi san'at va adabiyotdagi barcha xasta hodisalarni ifodalovchi so'z bo'lib qoldi. Turli adabiy oqimlarga mansub bo'lgan parnaschi, simvolist, XX asr boshlaridagi modernistlar, hatto naturalistlar ham dekadentlar deb atala boshlandi.

Difiramb – qadimgi yunon xor lirikasi janri. Ma'bud Dionis sharafiga ijro etilgan tantanali qo'shiq.

Ekzistentsializm (lotincha – mavjudlik) – XX asr Ovrupa, xususan fransuz san'ati va badiiy adabiyotida keng tarqalgan badiiy-falsafiy oqim. E.ning

asosiga ko'ra adabiyotning bosh obyekti inson, aynan inson ma'naviy taraqqiyotning boshlanishi, tabiat tasviri, fanga oid narsalar adabiyotga yod deb bilishadi. Mavjudlikning asosi inson, xudo emas degan bosh g'oyalarga amal qilishgan.

Fablio – kichik she'riy hikoya bo'lib, uning asosiy maqsadi tinglovchilarni kuldirib, ko'nglini ko'tarishdan iborat bo'lgan. Fablioning uslubi mukammal bo'lmagan, aksariyat hollarda ularning qofiyasi sodda edi. Fablioning markazida chaqqon, abjir, aqlli qahramon turadi. Keyinchalik alohida fabliolar bunday qahramon atrofida birlashtirilib, yaxlit holatga keltirilgan va shu tarzda roman paydo bo'lgan. Turli e'tirozlarni bir qahramon atrofida jipslashtirish natijasida o'rta asrlarning eng mashhur asari "Tulki haqida roman" paydo bo'lgan.

Futurizm (lotincha – kelajak) – modernizmning oqimlaridan biri. She'riyatning kelajagini fan-texnikaning yutuqlarida deb bilganlar va o'z asarlarida tasviriy san'atning uzuq-yuluq peyzaji va telegraf usulini qo'llashgan. Tovushga alohida e'tibor berib, an'anaviy shakllarni inkor etishgan. Mayakovskiy, Xlebnikov, Kamenskiylar ijodlarining dastlabki bosqichida shu oqimga mansub bo'lishgan.

Giperreallik – postmodernistik tushuncha. U voqelikni to'g'ri tasvirlashdan qochib, metaforalar sistemasini navbatma-navbat almashinib kelishini bildiradi. Natijada asardagi har bir metaforalar sistemasi o'ziga xos mazmun va tushunchani ifodalashi mumkin bo'ladi. Bir metaforik birikma orqali ibtidoni ham, kelajakni ham anglash mumkin. Buning uchun o'quvchining bilimi, dunyoqarashi ham hisobga olinadi. Postmodernizmning muallif-o'quvchi-borliq; o'quvchi-muallif-borliq; borliq-muallif-o'quvchi kabi sistemasini giperreallik ochib beradi. Atamani birinchi bo'lib fransuz olimi M.Fuko qo'llagan.

Grotesk (fransuzcha – g'aroyib, kulgili, o'y-fikrli) – badiiy asarlarda qahramonlarni yoki predmetlarni real dunyoga nisbatan o'ta mubolag'ali, kulgili tarzda tasvirlash. Groteskli tasvirda qarama-qarshilik bo'ladi, haqiqatga o'xshashlik chegarasi buziladi.

Imajizm (fransuzcha) – obraz, tasvir. XX asr boshlarida rus adabiyotida S.A.Esenin, A.B.Mariengorf, A.B.Kursikov, V.G.Shershenevich kabi shoirlardan va rassomlarda iborat bo'lgan ijodiy oqimning nomi. Imajizm o'zlarining nazariy, estetik tamoyillariga A.Potebnyaning "so'zning ichki shakli she'riy nutqning dastlabki tabiiy shaklidir" degan g'oyasiga asoslanishadi. She'rda shakldan ko'ra ko'proq mazmunni ustun qo'yishgan.

Klassitsizm – Fransiyada adabiy yo'nalish sifatida to'la qaror topib, adabiy jarayonda yetakchi mavqe egallagan. Fransuz klassitsizmi Ovrupadagi boshqa xalqlar adabiyotlariga jiddiy ta'sir ko'rsatgan. Fransiyada klassitsizm madaniyatining gullab-yashnashiga asos bo'lgan qator omillar mavjud edi. Klassitsizm davlat va millat manfaatlariga to'la mos edi. Mazkur sharoitda klassitsizm hu-

kumat tan olgan rasmiy va chin ma'noda yetakchi badiiy metod bo'lib qoldi. Fransuz klassitsizmining gullab-yashnashiga asos bo'lgan yana bir muhim omil Dekart ta'limoti bo'lib, u XVII asr fransuz falsafiy tafakkurining cho'qqisi hisoblanadi. Dekart falsafada ratsionalizm oqimining asoschisi, unga ko'ra, haqiqatning bosh mezon va manbai ongdur. Ya'ni Dekart haqiqat manbai borliqda yoki tajribada emas, balki tafakkur qurilmalarida deb biladi. Shundan kelib chiqqan holda klassitsizmning asosiy tamoyillari belgilanadi. Ularga ko'ra, san'at aql tomonidan qat'iy tartibga solinishi kerak, badiiy asar aqlga muvofiq va aniq tahlilga imkon beradigan tarzda qurilishi lozim, san'at asarining kuchi tafakkur qudrati va mantig'i bilan belgilanadi.

Mistitsizm (mistika – yunoncha – sirli odat, sirlilik) – tushunarsiz, anglab bo'lmaz, g'ayritabiiy holatlarga ishonch, narigi dunyoga o'ta kuchli bog'langanlik va intilishga asoslangan dunyoqarash.

Mif – “so'z”, “hikoya qilish” demakdir. Mif hozirgi ijtimoiy ongning barcha jihatlarini qamrab oluvchi ilk tasavvurlarni aks ettiradi. Dastavval mif ibtidoiy odamning tabiat va jamiyatga bo'lgan munosabati, tabiat va jamiyatga bergan bahosi sifatida vujudga kelgan. Demak, mif ibtidoiy odamning dunyo qarashi, “falsafa”sidir. Rus olimi Meletinskiy “Mifologiya, shubhasiz, poetik fantaziyaning beshigi va maktabidir”, – deb qayd etadi. Mifologiya bu ibtidoiy odamning fikrlashi va dunyoqarashidir.

Modernizm – XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Ovrupa san'atidagi oqimlarning umumiy nomi. Modernizmga xos yetakchi xususiyat an'anaviy shakllar va estetik tamoyillarni inkor qilish. Masalan, o'zbek she'riyatida aruz she'riy tizimni, g'azal shaklini inkor qilish, she'riyatda gul va bulbul kabi an'anaviy obrazlar o'rniga zamonaviy texnika vositalarini qo'llab yozilgan ba'zi she'rlarni kiritish mumkin. Lekin modernizmga yangicha qarash, voqealik o'ziga xos tasvirlashga urinish ijobiy hisoblanadi.

Naturalizm (“natura” lot. – tabiat) – IX asrning 60 – 70-yillarida Fransiyada paydo bo'lgan. Naturalizm negizida Ogyust Kont, Ippolit Ten, Gerbert Spen- serning pozitivizm falsafasi va estetikasi yotadi. Fransiyada aka-uka Edmon (1822 – 1896-yy.) va Jyul Gonkurlar (1830 – 1870-yy.), E.Zolya, K.Gyuisman singari vakillari bo'lgan ushbu adabiy yo'nalish keyinchalik Germaniya, Angliya, AQShda keng tarqaldi. Zolyaning fikricha, yozuvchi kuzatuvchi, ya'ni tajribachidir. San'atkor asosiy diqqat e'tiborini turmush qanday bo'lsa, uni o'sha holatda berishga, ya'ni olim sifatida dalillarni o'rganish va ularni tasvirlashga, ayniqsa, inson xulq-atvorini patologiya bilan bog'liq holda tadqiq etishga qaratishi kerak. Gonkurlarning “Jermi Laserte”, “Aka-uka Zemganno”, Zolyaning “Tuzoq”, “Hamal” romanlarida naturalizm estetikasi o'z amaliy ifodasini topgan.

Nigilizm (lotincha. – hech narsa, hech nima) – umum tomonidan qabul qilingan tamoyillarni tan olmaslik, inkor qilish. XIX asr o'rtalarida dvoryan jami-

yati tomonidan qabul qilingan krepostnoylik huquqi va odatlarni inkor qilish ijobiy nigilizm hisoblangan.

Postmodernizm (modernizmdan keyin) – tushunchaning nomi. Zamonaviy falsafa va san’at, jumladan adabiyotda zamonaviy voqelikning o’ziga xos tomonlarini umumlashtirib tushuntiradigan va talqin qiladigan yo’nalish. Unda shu paytgacha yetakchi bo’lgan ijodiy metod, yo’nalish va oqimlarning xususiyatlari aralash holda kelishi mumkin. Bu postmodernizmnining eklektiklik xususiyati deyiladi. Shuningdek, postmodernizmga sitatalilik, universal gumanizm, evrosentrizmdan qochish, ijodiy jarayon muhimligi, janrlar mutatsiyasi, “muallifning o’limi” yoki konstruktsiya, giperreallik, diskurs, struktural o’yin kabi xususiyatlar ko’zga tashlanadi. Shuningdek, umumiy munosabatni manba bilan solishtirishni ham tan olmaydi.

Prosodiya (yunoncha – urg’u, qo’shiq) – she’riy o’lchamlar tizimi, tildagi urg’uli va urg’usiz, uzun va qisqa bo’g’inlarni talaffuz qilish tizimi, bu yerda she’r tuzilishi haqida so’z yuritilgan.

Qahramonlik eposi – uni yaratgan xalqning qahramonona o’tmishi, qahramonlarning el-yurt uchun fidokorona kurashi haqida hikoya qiladi. Xalq hayotining muayyan davrdagi yaxlit manzarasini tasvirlaydi. Qahramonlik eposining ildizlari qadim zamonlarga borib taqaladi. “Gilgamish”, “Iliada”, “Odisseya”, “Ramayana”, “Mahabharat”, “Manas” kabi qadimgi eposlarning yoshi mingyilliklar bilan o’lchanadi. O’rta asrlar Ovrupa xalqlarining qahramonlik eposlari namunalaridan “Beovulf” dostoni ilk o’rta asrlarda anglosaksonlar tomonidan yaratilgan bo’lsa, feodal munosabatlari shakllangan davrda Fransiyada “Roland haqida qo’shiq”, Germaniyada “Nibeluenglar haqida qo’shiq”, Ispaniyada “Sid haqida qo’shiq”lar yaratilgan. Bu asarlarda davr muhiti o’z ifodasini topgan bo’lib, sodir bo’lib o’tgan voqealar poetik shaklda, badiiylashtirilib berilgan. Odatda, qahramonlik eposi namunalarida real voqealar badiiy to’qima bilan uyg’unlashib ketadi.

Renessans (fransuzcha – uyg’onish, qayta tug’ilish) – Ovrupa o’rta asrlar mutaassibligidan keyin XIV – XVI asrlarda fan, madaniyat, xususan, san’at va adabiyot ravnaq topgan davrga nisbatan ishlatiladigan atama. Dante Aligyeri, Franchesko Petrarka, Jovanni Bokachcho (Italiya); Fransua Rable (Fransiya); Migel de Servantes (Ispaniya); Tomas Mor, Kristofer Marlo, Uilyam Shekspir (Angliya) kabi ijodkorlar shu davr adabiyotining yirik vakillari hisoblanadi.

Ritsarlik romani – Kurtuaz-ritsarlik romani ham Fransiyada vujudga kelib, so’ngra boshqa yerlarga tarqalgan. Uning dastlabki namunalari XII asrning ikkinchi yarmida paydo bo’lgan bo’lib, asta-sekin qahramonlik eposi o’rnini egallay boshladi. Ritsarlik romanlari mavzusiga qarab 2 turkumga ajratiladi: 1) antik turkum; 2) breton turkumi. Birinchi turkumga antik manbalar asos bo’lib xizmat qilgan (“Aleksandr haqida roman”, “Eney haqida roman”, “Troya haqida

roman”). Ikkinchi – breton turkumiga esa fantastika va ishqiy voqealarga boy bo‘lgan kelt ertaklari asos bo‘lib xizmat qilgan (“Artur” yoki “Dumaloq stol” romanlari, “Iven yoki yo‘lbars ritsar”, “Tristan va Izolda”).

Ritsarlik she‘riyati – X asr boshlarida Janubiy Fransiyaning Provans viloyatida feodal sin‘orlari dunyoviy ritsar madaniyatining ifodasi bo‘lgan kurtuaz poeziyasi yuzaga keladi. Bu adabiyot saroyga xos “kurtuazcha” nafislik, odob-tavoze, xonimlarga nisbatan xushmuomalalikni talab qiladi. Ayollar kulti – ayollarni ulug‘lash Provans shoirlari – trubadurlar ijodida asosiy o‘rin egallaydi. Ularni bejiz trubadurlar deb atashmagan. Bu so‘z fransuz tilidan olingan bo‘lib, “topmoq”, “kashf qilmoq” degan ma‘noni anglatadi. So‘z, qofiya, shakl ustida ishlash ularning asosiy ijodiy vazifasi bo‘lgan. Trubadurlar lirikasining asosiy janrlari: 1) kansona; 2) sirventa; 3) tensona; 4) alba; 5) pastorela; 6) motam qo‘shig‘i.

Sentimentalizm – muallif emotsionalligi ko‘rinishlaridan biri. Ma‘naviy dunyosi boy bo‘lgan holda, hayotda munosib o‘rin topolmagan; taqdirning izmi yoki jamiyatning tartibotlari bir chetga surib qo‘ygan insonlarga achinish hissi bilan yo‘g‘rilgan munosabat. Badiiylik moduslaridan farqli ravishda, sentimentalizm ko‘proq subyekt bilan bog‘liq. Bu o‘rinda subyekt – obyekt – o‘quvchi uchligidan birinchisi yetakchilik qiladi.

Simvolizm (yunoncha – shartli belgi) – dastlab fransuz she‘riyatidagi naturalizmga qarma-qarshi oqim sifatida yuzaga kelgan. Simvolizm asosiy xususiyati voqelikni metafora va ramzlar orqali tasvirlash. Rus adabiyotida B.Yakovlev, A.Blok kabilar shu oqim vakillari hisoblanishadi.

Xaos – o‘ta tartibsizlik, chalkashlik, alg‘ov-dalg‘ovlik. Falsafada fikrlar chalkashligi, teologiyada olamning yaratilishidan oldingi holati, adabiyotda tasvir-dagi tartibsizlik tushuniladi. Kosmos (tartib) so‘zining antonimi.

Shahar adabiyoti – XII asrdan boshlab savdo-sotiq va hunarmandchilik markazi sifatida shaharlarning mavqeyi osha boshladi. Shaharlarning rivojlaniishi barobarida feodal aloqalarga qarshi bo‘lgan burjua sinfi shakllandi. Borliqqa nisbatan ideal qarashda bo‘lgan ritsarlik she‘riyatidan farqli ravishda shahar adabiyoti hushyor, hozirjavob va real hayotga yaqinligi bilan ajralib turadi. Shahar adabiyoti ritsar adabiyotidagi janrlarni aynan o‘zicha qabul qilmasdan, ularni qayta ishlaydi va faqat shaklini o‘zgartirish bilan kifoyalanmasdan, uslubiga ham qator o‘zgarishlar kiritadi. Ritsar poeziyasidagi o‘ta nafislik va san‘atpardoqlik xalqchil va real tasvirlar bilan almashinadi.

Shahar adabiyotining asosiy janrlari: 1) fablio; 2) shvank; 3) fars; 4) soti; 5) moralite; 6) mirakl; 7) misteriya.

Shvank – fablio ta‘siri ostida Germaniyada vujudga kelgan hajviy ruhdagi realistik hikoya. Ayniqsa, Shtrikkerning “Pop Amis” haqidagi hikoyalar turkumida fablioning ta‘siri yaqqol ko‘rinadi. Bu hikoyalarda olg‘ir va hiylakor popning sarguzashtlari tasvirlangan.

JAHON ADABIYOTI FANI BO'YICHA TEST SAVOLLARI:

1. Mifni “qadimiy odam uchun g‘oya yoki tushuncha emas, balki reallik, hayotning o‘zi” deb atagan olim kim?

- A) V.Jirmunskiy
- B) N.A.Kun
- C) A.Losev
- D) Y.Grimm

2. Yunonlar mif va afsonalarni yurtma-yurt kezib aytib yuradigan qo‘shiqchilarni qanday atashgan?

- A) epod
- B) aed
- C) rapsod
- D) mim

3. Qadimgi yunon mifologiyasida dengizlar ma’budi kim?

- A) Poseydon
- B) Aid
- C) Zevs
- D) Germes

4. Nartsiss haqidagi mifda undan aziyat chekkanlar birlashib, uni jazolashni kimdan iltijo qilganlar?

- A) Zevs
- B) Afrodita
- C) Nemezida
- D) Apollon

5. Mifologik maktabning etimologik yo‘nalishi namoyondalari to‘g‘ri berilgan qatorni aniqlang.

- A) A.Shlegel, A.Losev
- B) M.Myuller, F.Buslayev
- C) V.Shvars, V.Manxard
- D) N.A.Kun, aka-uka Grimmlar

6. “Bilgamish” dostoni ilk bor qayerda topilgan?

- A) Nineviya
- B) Afina
- C) Rim
- D) Uruk

7. “Bilgamish” eposiga ko‘ra dunyoni suvga bostirish fikri qaysi ma’buddan chiqqan?

- A) Ea
- B) Ninib
- C) Bel
- D) Nergal

8. Miloddan avvalgi XV asrga tegishli “Marhumlar kitobi” qaysi tilda yozilgan?

- A) shumer
- B) o‘rta Misr
- C) akkad
- D) yangi Misr

9. “Mahabharat” jangnomasida Yudxishtir va Duryodxon tarafdorlari o‘rtasidagi muxoraba qancha vaqt davom etadi?

- A) 10 kun
- B) 12 kun
- C) 18 kun
- D) 20 kun

10. Qadimgi Xitoy faylasufi Lao-Szi bilan bog‘liq bo‘lgan “Dao de szin” yodgorligining nomi qanday ma’noni anglatadi?

- A) O‘zgarishlar kitobi
- B) Ezgu yo‘l haqida kitob
- C) Ulug‘ ta’limot
- D) Suhbatlar va mulohazalar

11. Antik adabiyot deganda qaysi adabiyot tushuniladi?

- A) Qadimgi yunon va Rim adabiyoti
- B) Qadimgi hind adabiyoti
- C) Qadimgi Misr adabiyoti
- D) Xitoy adabiyoti

12. Gomerning “Odisseya” dostoni necha bobdan iborat?

- A) 24 bob
- B) 22 bob
- C) 20 bob
- D) 21 bob

13. “Iliada” va “Odissey” dostonlari kim tomonidan o‘zbek tiliga tarjima qilingan?

- A) Oybek
- B) Asqad Muxtor
- C) Qodir Mirmuhamedov
- D) Erkin Vohidov

14. Xor lirikasining ilk namunalari qaysi shoirga tegishli?

- A) Homer
- B) Pindar
- C) Sapfo
- D) Anakreont

15. “Tragediyaning otasi” deb qaysi yunon shoiri tan olingan?

- A) Homer
- B) Esxil
- C) Sofokl
- D) Evripid

16. Qadimgi yunon adabiyotida birinchi didaktik asar – ...

- A) “Iliada”
- B) “Mehnat va kunlar”
- C) “Teogoniya”
- D) “Metamarfozalar”

17. Sofoklning “Filoktet”, “Ayaks” tragediyalari qaysi turkumdagi afsonalardan olingan?

- A) Gerakl
- B) Argonavtlar
- C) Troya
- D) Fiva

18. 1954-yili Jahon Tinchlik Kengashining qaroriga binoan 2400 yilligi nishonlangan yunon dramaturgini toping.

- A) Esxil
- B) Sofokl
- C) Evripid
- D) Aristofan

19. Dastlabki Rim shoirlaridan bo'lgan Liviy Andronikning asosiy xizmati – ...

- A) “Odisseya” dostonining lotin tiliga tarjimasi
- B) Saturn vaznini lotin gekzametri bilan almashtirganligi
- C) Rim xalqining troyaliklardan tarqalganligi haqidagi rivoyatga birinchi marta badiiy tus berganligi
- D) Kontaminatsiya usulidan keng foydalanganligi

20. Goratsiy qalamiga mansub bo'lmagan she'riy to'plamni toping.

- A) Georgikalar
- B) Epodlar
- C) Satiralar
- D) Qasidalar

21. Vergiliydan bizgacha yetib kelgan 3 ta asar to'g'ri ko'rsatilgan qatorni belgilang.

- A) “Bukolikalar”, “Georgikalar”, “Eneida”
- B) “Eneida”, “Qasidalar”, “Metamarfozalar”
- C) “Georgikalar”, “Satiralar”, “Qahramon ayollar”
- D) “Bukolikalar”, “Eneida”, “Nomalar”

22. “Metamarfozalar” dostoni tarkibiga nechta rivoyat kiritilgan?

- A) 100 dan ortiq
- B) 200 ga yaqin
- C) 250 ga yaqin
- D) 300 dan ortiq

23. O'rta asrlar adabiyotini belgilovchi 3 ta asosiy omil qaysi qatorda berilgan?

- A) antik adabiyot, xalq ijodi an'analari; xristianlik
- B) xristianlik, Sharq adabiyoti, antik adabiyot;
- C) ritsarlik adabiyoti, xalq ijodi an'analari;
- D) qadimgi kelt yodgorliklari, sharq adabiyoti, xristianlik

24. Britan turkumiga kiruvchi asar qaysi?

- A) “Roland haqida qo'shiq”
- B) “Tristan va Izolda”
- C) “Tulki haqida roman”
- D) “Eney haqida roman”

25. Qaysi qatorda faqat ritsarlik she'riyati janrlari ko'rsatilgan.

- A) alba, kansona, sirventa
- B) alba, kansona, avliyonoma
- C) avliyonoma, fablio, sirventa
- D) roman, drama, kansona

26. Ritsarlik romanlari nechta turkumga bo'linadi?

- A) 2 ta
- B) 3 ta
- C) 4 ta
- D) 5 ta

27. XII asrdagi Vizantiya va Sharq bilan savdo-sotiqning rivoji va shaharlar mavqeyining oshishi qaysi adabiyot rivojiga sabab bo'ldi?

- A) Klerikal adabiyot
- B) Shahar adabiyoti
- C) Ritsar-kurtuaz adabiyoti
- D) Uyg'onish adabiyoti

28. O'rta asrlar Ovro'pa adabiyotida axloqiy xarakterdagi dramatik asar qanday atalgan?

- A) misteriya
- B) mirakl
- C) fars
- D) moralite

29. Dantening "Yangi hayot" to'plami kimga bag'ishlangan?

- A) Afinaga
- B) Lauraga
- C) Beatrichega
- D) Krimxildaga

30. O'rta asrlar Ovro'pa adabiyotining so'nggi va shu bilan birga yangi zamonning eng avvalgi shoiri deb ta'rif berilgan ijodkor kim?

- A) Dante Aligeri
- B) Franchesko Petrarka
- C) Jovanni Bokachcho
- D) Kret'en de Trua

31. Petrarkaning qaysi asari Vergiliyning “Eneida” dostoniga taqlid qilib yozilgan?

- A) “Rim”
- B) “Osiyo”
- C) “Afrika”
- D) “Gannibal”

32. XVII asr fransuz adabiyotiga, xususan, Molyer va Lafonten ijodiga katta taʼsir oʻtkazgan asar qaysi?

- A) Roland jangnomasi
- B) J.Bokachcho “Dekameron”
- C) Rable “Gargantyua va Pantagryuel”
- D) Kornel “Sid”

33. Sohibqiron A.Temur haqidagi ilk tragediya muallifi...

- A) R.Grin
- B) V.Shekspir
- C) V.Skott
- D) K.Marlo

34. Shekspir ijodining 1-davrida yaratilgan tragediyalar toʻgʻri koʻrsatilgan qatorni toping.

- A) “Venera va Adonis”, “Lukretsiya”
- B) “Venetsiya savdogari”, “Malta yahudiysi”
- C) “Otello”, “Makbet”
- D) “Romeo va Julietta”, “Yuliy Sezar”

35. “Don Kixot” romaniga yuqori baho berib, Servantesni Shekspir va Gyo-telar qatoriga qoʻygan shaxs kim?

- A) Belinskiy
- B) Gegel
- C) Geyne
- D) Pushkin

36. Ovroʻpa mutlaq hokimiyatining rasmiy adabiy yoʻnalishi qanday nomlangan?

- A) Barokko
- B) Realizm
- C) Klassitsizm
- D) Romantizm

37. “Uch birlik” qonuniga qaysi janrda rioya qilingan?

- A) doston
- B) roman
- C) epos
- D) tragediya

38. Klassitsizm qoidasiga ko‘ra qaysi janrlar “yuqori” janrlar deb atalgan?

- A) Epigramma, sonet, qasida
- B) Komediya, epos, roman
- C) Tragediya, epos, qasida
- D) Tragediya, komediya, drama

39. Klassitsizm estetikasining nazariy asoslari aks etgan asar qaysi?

- A) Bualo “Poetik san’at”
- B) Stendal “Kromvel” asariga yozilgan so‘zboshi
- C) Lessing “Laokoon”
- D) Dante “Xalq nutqi haqida”

40. Qaysi adabiy yo‘nalishda uch birlik nazariyasiga amal qilingan?

- A) Romantizm
- B) Klassitsizm
- C) Sentimentalizm
- D) Realizm

41. Fransiyada klassitsizmning gullab-yashnagan davri?

- A) XVII asrning o‘rtalari
- B) XVIII asr oxiri
- C) XIX asr boshi
- D) XIX asr o‘rtalari

42. Ma’rifatparvarlar uchun ... bosh masaladir. Nuqtalar o‘rnini to‘ldiring.

- A) his-tuyg‘u
- B) aql-idrok
- C) didaktika
- D) an’anaviylik

43. Robinzon Kruzo o‘zi tushib qolgan kimsasiz orolni qanday nomlaydi?

- A) Ezgu umid
- B) Ishonch
- C) Umidsizlik
- D) Matonat

44. Volterning “Kandid yoki optimizm” asari bosh qahramoni qaysi xayoliy mamlakatni izlaydi?

- A) Atlantida
- B) Utopiya
- C) Eldorado
- D) Andorra

45. G.E.Lessingning “Donishmand Natan” dramasi asosiy gʻoyasini belgilang.

- A) Tolerantlik
- B) Sevgi-muhabbat
- C) Sadoqat
- D) Mehnatni tarannum etish

46. “Er boʻlgʻin, men yurgan yoʻldan yurmagin” Gyotening qaysi asariga epigraf qilib olingan?

- A) “Faust”
- B) “Yosh Verterning iztiroblari”
- C) “Hamroz dillar”
- D) “Gyots fon Berlixingen”

47. Gyotening iblis bilan inson oʻrtasidagi kurashini tasvirlagan buyuk asari qaysi?

- A) “Faust”
- B) “Magʻribu mashriq devoni”
- C) “Gyots fon Berlixingen”
- D) “Yosh Verterning iztiroblari”

48. Quyidagi asarlardan qaysi biri “Boʻron va tazyiq” dramaturgiyasining shoh asari hisoblanadi?

- A) Lessing “Donishmand Natan”
- B) Gyote “Gyots fon Berlixingen”
- C) Shiller “Makr va muhabbat”
- D) Bomarshe “Figaroning uylanishi”

49. Viktor Gyugoning qaysi asariga yozgan soʻzboshisi fransuz romantizm adabiyotining manifestiga aylandi?

- A) “Kromvel”
- B) “Parij Bibi Mariyam ibodatxonasi”
- C) “Xoʻrlanganlar”
- D) “93-yil”

50. Gofman yaratgan qaysi qahramon 3 dona tilla soch yordamida oliy zot darajasiga ko'tariladi?

- A) Mitti Saxes
- B) Mushuk Murr
- C) Kavalier Glyuk
- D) Zolushka

51. Nemis adabiyotshunosligi faniga asos solgan romantizm vakillarini to'ping.

- A) aka-uka Grimmlar
- B) Fridrix va Avgust Shlegellar
- C) Vinkelman, Gerder
- D) Gegel, Gofmann

52. J.Bayronning "Sharq dostonlari" turkumiga kirgan asarlar to'g'ri ko'rsatilgan qatorni belgilang?

- A) "Manfred", "Don Juan", "Gyaur"
- B) "Abidos kelinchagi", "Korsar", "Parizod"
- C) "Gyaur", "Zaira", "Chayld Garold"
- D) "Lara", "Korinf qamali", "Yahudiy ohanglari"

53. H.K.Andersen qaysi ertagida insonning go'zal ruhiy olamini nafaqat hayajonli syujet orqali, balki qahramonning ruhiy olamini chuqur ochib beruvchi psixologizm orqali tasvirlaydi?

- A) "Qor malikasi"
- B) "Bulbul"
- C) "Suv parisi"
- D) "Improvizator"

54. Qaysi fransuz yozuvchisi taniqli nemis san'atshunosi Vinkelman tug'ilgan shahar nomini o'ziga taxallus qilib olgan?

- A) Stendal
- B) Flober
- C) A.Kamyu
- D) A.Dyuma

55. O'z asarlarini axloqiy, falsafiy va analitik singari 3 ta turkumga bo'lgan yozuvchi kim?

- A) F.Stendal
- B) O.Balzak

- C) G.Flober
- D) A.Kamyu

56. Prosper Merimening qaysi hikoyasi novelistik mahoratning shoh asari hisoblanadi?

- A) "Tamango"
- B) "Etruss guldoni"
- C) "Mateo Falkone"
- D) "Vanino Vanini"

57. Tanqidchilar tomonidan "uslubning fanati" deb ta'rif berilgan yozuvchini aniqlang.

- A) Stendal
- B) O.Balzak
- C) G.Flober
- D) Ch.Dikkens

58. Charlz Dikkens ijodi nechta davrga bo'linadi?

- A) 3
- B) 4
- C) 5
- D) 2

59. Taniqli romanlari bilan birga Italiya san'ati tarixi bo'yicha qator kitoblar yozgan muallif kim?

- A) V.Gyugo
- B) Balzak
- C) Stendal
- D) Gi de Mopassan

60. Fransiyada E.Zolya, aka-uka Gonkur singari vakillari bo'lib, keyinchalik Germaniya, Angliya, AQShda keng tarqalgan adabiy yo'nalishni toping.

- A) naturalizm
- B) simvolizm
- C) ekspressionizm
- D) modernizm

61. XIX asrning oxirida paydo bo'lgan va individualizm, umidsizlik, oxiratga murojaat qilish asosiy belgilari bo'lgan adabiy yo'nalishni belgilang.

- A) Dekadentlik
- B) Naturalizm
- C) Syurrealizm
- D) Neoromantizm

62. Tasvirda real borliqdan yuqoriga ko'tarilishni targ'ib qilgan oqim nomi?

- A) naturalizm
- B) simvolizm
- C) modernizm
- D) syurrealizm

63. Angliya adabiyotidagi qaysi asarda qahramonning kema shaklidagi uyi jamiyat ramzi sifatida tasvirlangan?

- A) U.Golding "Chivinlar hukmdori"
- B) G.Uells "Vaqt mashinasi"
- C) B.Shou "Yuraklarni tilka-pora etguvchi xonadon"
- D) J.Joys "Ullis"

64. Pechenye ta'mi M.Prustning qaysi qahramoniga bolalik yillarini yodga solar edi?

- A) Svanga
- B) Jilbertaga
- C) Baron Sharlyus
- D) Marsel

65. M. Prust real borliqni nima deb baholaydi?

- A) yolg'on tasavvur
- B) boy berilgan vaqt
- C) mavhum olam
- D) ayanchli manzara

66. Qaysi guruh vakillari "sof san'at" g'oyasini targ'ib qilib, san'atni bekor-chilik mahsuli, maqsadsiz deb hisoblaganlar?

- A) Ekspressionistlar
- B) Modernistlar
- C) Simvolistlar
- D) Parnaschilar

67. Absurd tushunchasi ekzistentsializmning asosiy tamoyili ekanligi A. Kamyuning qaysi asarida tadqiq etiladi?

- A) "Vabo"
- B) "Kaligula"
- C) "Sizif haqida asotir"
- D) "Isyonkor odam"

68. Antuan de Sent-Ekzyuperi “Kichkina shahzoda” asaridagi Baobab obrazi orqali nimani nazarda tutgan edi?

- A) fashizm va loqaydlik
- B) bag‘ritoshlik
- C) millatchilik
- D) xudbinlik

69. Millati – yahudiy, yashash joyi Praga, tili va madaniyati nemischa bo‘lgan yozuvchi kim?

- A) L.Feyxtvanger
- B) J.Joys
- C) T.Mann
- D) F.Kafka

70. Zamonaviy Odisseya deb hisoblanib, qahramonning “ong oqimi” tasvirlangan asar?

- A) “Iosif va uning og‘alari”
- B) “Kaligula”
- C) “Uliiss”
- D) “Boy berilgan vaqt”

71. Qaysi qatorda “Amerika fojiasi” romani qahramonlari to‘g‘ri ko‘rsatilgan?

- A) Klayd, Roberta, Sondra
- B) Jenni, Lester, Sondra
- C) Santyago, Sondra, Jenni
- D) Martin, Ruf, Klayd

72. Asarlariga “Aysberg prinsipi”ni tatbiq qilgan yozuvchi kim?

- A) E.Xeminguey
- B) G.Grass
- C) H.Hesse
- D) T.Drayzer

73. Xemingueyning qaysi asariga Gertruda Stayning “Sizlar barchangiz yo‘qotilgan avlodsiz” degan so‘zlari epigraf qilib olingan?

- A) “Alvido, qurol!”
- B) “Chol va dengiz”
- C) “Hayot yoki mamot”
- D) “Quyosh baribir chiqaveradi”

74. XX asr Lotin Amerikasi adabiyotiga ta'sir o'tkazgan 2 muhim omil qaysi qatorda to'g'ri berilgan?

- A) Qul negrlar adabiy merosi, hindularning madaniy an'analari
- B) Sotsializm ta'limoti, antik adabiyot
- C) Ozodlik harakati, Ovro'pa madaniyati
- D) Miflar, AQSh adabiyoti

75. G. Markesning 200 yosh atrofida vafot etgan diktator haqidagi asarini belgilang.

- A) "Palkovnikka hech kim yozmaydi"
- B) "Buzrukning kuzi"
- C) "Yolg'izlikning yuz yili"
- D) "Ulug' onaning janozasi"

76. Realizm, sarguzasht, mistika, detektiv va didaktika an'analari uyg'unlashib ketgan va bosh qahramoni 16-17 yoshlardagi cho'pon yigit bo'lgan asar qaysi?

- A) "Martin Iden"
- B) "Alkimyogar"
- C) "Oshkora qotillik qissasi"
- D) "Chivinlar hukmdori"

77. Bugungi Avstraliya adabiyotida rus va ingliz tillarida ijod qiluvchi zamonadosh ijodkorlar sirasiga kiruvchi yozuvchini toping.

- A) Patrik Uayt
- B) Natalya Krofts
- C) Kristofer Kox
- D) Geyl Parter

78. Malayziya adabiyotining otasi sanaladigan Munshiy Abdullohning mashhur asari qaysi?

- A) "Abdulloh qissasi"
- B) "Sultonlar sulolasi"
- C) "Rajit Pasay tarixi"
- D) "Hang Tuah tarixi"

79. Kanadalik shoir Oktav Kremazi tomonidan nashr qilingan ilk jurnalni aniqlang.

- A) "Sennar xronikasi"
- B) "Tabakat"
- C) "Kanada oqshomlari"
- D) "Millat shoiri"

80. Ingliz Kanadasi adabiyotida qanday g'oyalar yetakchilik qildi?

- A) vatanparvarlik
- B) ma'rifatparvarlik
- C) irqchilikka qarshi kurash
- D) tinchliksevarlik

81. "Absurd ma'nisizlikdir" maqolasi muallifi kim?

- A) O.Sharofiddinov
- B) B.Sarimsoqov
- C) T.Jo'rayev
- D) U.Normatov

82. Modernizmning yana bir nomi qaysi javobda to'g'ri berilgan?

- A) syurrealizm
- B) ekzistensializm
- C) dekadans
- D) imajizm

83. "San'at san'at uchun" konsepsiyasining asosiy tamoyillarini belgilang.

- A) asarning mazmuniga emas, shakliga e'tibor qaratdi
- B) realizm va uning prinsiplarini inkor qildi
- C) sof san'at g'oyasini ilohiylashtirdi
- D) Barcha javoblar to'g'ri

84. "Ong oqimi" atamasi kim tomonidan taomilga kiritildi?

- A) V.Vulf va "psixologiya maktabi" ijodkorlari
- B) T.Eliot
- C) F.Kafka
- D) J.Joys

85. Postmodernizmga aloqador dekonstruksiya atamasining mazmuni nima?

- A) kutilmagan joyda, xuddi tasodif kabi yaratilib qoladigan badiiy asar
- B) hamma narsaning qorishib, ommaviylashib ketishi
- C) mavjud butunlikni buzish va parchalardan yangini yaratish
- D) ijodkor va o'quvchi sherikligi asosida badiiy asarning yuzaga kelishi

86. Postmodernizm davrini "Oxirzamon kelmasdan burungi (dunyoning) mutlaq ostin-ustun bo'lishi" deb atagan olimni toping.

- A) R.Bart
- B) J.Derrida

- C) D.Zatonskiy
- D) J.Rive

87. Kim umumjahon forumida bo'lib o'tgan suhbatda "Qisqa aytganda, fransuz she'riyati o'ldi", deya xitob qilgan?

- A) B.Okudjava
- B) Ch.Aytmatov
- C) L.Aragon
- D) T.Venslova

88. M.Lermontovning "Demon" dostonini kim o'zbek tiliga tarjima qilgan?

- A) Cho'lpon
- B) Oybek
- C) Usmon Nosir
- D) Hamid Olimjon

89. "Dunyoni go'zallik qutqaradi" degan mashhur fikrning muallifini toping.

- A) U.Shekspir
- B) I.Gyote
- C) F.Dostoevskiy
- D) Ch.Aytmatov

90. Do'stlaridan o'z qo'lyozmalarini yo'q qilishni so'ragan adiblar berilgan qatorni toping.

- A) N.Gogol, F.Kafka
- B) A.Pushkin, M.Lermontov
- C) A.Kamyu, E.M.Remark
- D) A.Ekzyuperi, H.Hesse

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

I. Ijtimoiy-siyosiy adabiyotlar:

1. Мирзиёев Ш.М. Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустаҳкам пойдеворидир / Халқ сўзи. 2017. 4 авг.

II. O‘zbek va rus tilidagi adabiyotlar:

1. Авесто. – Тошкент: Фафур Ғулом нашриёти, 2015.
2. Азизов К., Қаюмов О. Чет эл адабиёти тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1987.
3. Алимӯхамедов А. Антик адабиёти тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980.
4. Англия шеърляти. Халқ балладалари. – Тошкент: Jahon adabiyoti, 2014, №5.
5. Анвар Ш. Жан-Поль Сартр ва бадий ижод эстетикаси. – Тошкент: Jahon adabiyoti, 2014, №4.
6. Артамонов С. История зарубежной литературы, XVII – XVIII в.в. – Москва: 1988.
7. Байрон. Сайланма. – Тошкент: 1974.
8. Бальзак О. Гобсек. Сағри тери тилсими. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1981.
9. Болтабоев Х., Маҳмудов М. Адабий-эстетик тафаккур тарихи. I ва II жилдлар. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2012 – 2013.
10. Боров Ю. Эстетика. – Москва: Политическая литература, 1981.
11. Виноградов А. Байрон. – Москва: 1985.
12. Гассет. О. Дегуманизация искусства. – Москва: Радуга, 1991.
13. Гёте И. Ёш Вертернинг изтироблари. – Тошкент: 1975.
14. Гёте И. Фауст. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972 – 1974.
15. Дефо Д. Робинзон Крузо. – Тошкент: 1965.
16. Долгов К. От Киркегора до Камю. – Москва: Искусство, 1990.
17. Дунёнинг буюк романлари. Мигел де Сервантеснинг “Дон Кихот” романи ҳақида. // Jahon adabiyoti, 2016, № 3.
18. Елизарова М. и др. История зарубежной литературы XIX века. – Москва: 1972.

19. Жирмунский В. Байрон и Пушкин. – Москва: 1978.
20. Жойс Ж. Улис саргузаштлари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2013.
21. Затонский Д. Модернизм и постмодернизм. – Харьков: Фолио, 2000.
22. Зиётов З. Шумерлар ва Турон қавмлари. – Тошкент: Mumtoz soʻz, 2012.
23. История французский литературы. – Москва: 1951.
24. Калила ва Димна. – Тошкент: Гафур Ғулом нашриёти, 2012.
25. Крамер С. История начинается в Шумере. – Москва: Наука, 1991.
26. Кун Н. Қадимги юнон афсона ва ривоятлари. – Тошкент: Ўзбекис-тон, 2013.
27. Лосев А. Философия. Мифология. Культура. – Москва: Политическая литература, 1991.
28. Луков В. История литературы (Зарубежная литература от истоков до наших дней). – Москва: Академия, 2008.
29. Мир без границ. – Ташкент: Звезда Востока, 2014. №1.
30. Модернизм (Сборник). – Москва: Искусство, 1987.
31. Навоий А. Мукаммал асарлар тўплами. Ўйигирма жилдлик. – Тош-кент: Фан, 2000.
32. Неустраев В. Немецкая литература эпохи Просвещения. Москва: 1958.
33. Ницше Ф. и др. Сумерки богов. – Москва: Политическая литература, 1990.
34. Норматов У., Ҳамдам У. Дунёни янгича кўриш эҳтиёжи. – Тошкент: Жаҳон адабиёти, 2006.
35. Normatova Sh. Jahon adabiyoti. – Toshkent: Choʻlpon, 2008.
36. Обломовский Д. Французский классицизм. – Москва: 1968.
37. Плутарх. Сайланма. – Тошкент: Yangi asr avlodi, 2006.
38. Саидов У. Шарқ ва Ғарб: маданиятлар туташган манзиллар. – Тош-кент: Yangi asr avlodi, 2009.
39. Рабле Ф. Гаргантюа ва Пантагрюэл. – Тошкент: Ёш гвардия, 1970
40. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997.
41. Свифт. Гулливернинг саёҳатлари. – Тошкент: 1974.
42. Софокл. Шоҳ Эдип. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979.
43. Стендаль. Қизил ва қора. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979.
44. Самосознание Европейской культуры XX века. Сборник. – Москва: Политическая литература, 1991.

45. Тронский И. История античной литературы. – Москва: Высшая школа, 1988.
46. Фрезер Ж. Золотая ветвь. – Москва. Политическая литература, 1980.
47. Фромм Э. Душа человека. – Москва: Республика, 1992.
48. Храповицкая Г., Коровин А. История зарубежной литературы: Западноевропейский и американский романтизм. – Москва: Наука, 2003.
49. Холбеков М. Оноре де Бальзак ва “Инсоният комедияси”. – Тошкент: Jahon adabiyoti, 2009. №1.
50. Холбеков М. XX аср модерн адабиёти манзаралари. – Тошкент: Mumtoz soʻz, 2014.
51. Хомер. Илиада. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1998.
52. Хўжаев С. Немис адабиёти тарихи. Ўқув қўлланма. – Фарғона, 2004.
53. Шекспир У. Танланган асарлар. Беш жилдлик. – Тошкент, 2008.
54. Эзоп. Масаллар. – Тошкент: Akademnashr, 2011.
55. Эсхил. Занжирбанд Прометей. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1976.
56. Эрматов Ҳ. Нобель мукофоти совриндорлари. – Тошкент: Гафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011.
57. Эшонкул Н. Мендан менгача. – Тошкент: Akademnashr, 2014
58. Эргашев Ш. Қадимги цивилизациялар. – Тошкент: Ўзбекистон, 2016.
59. Эфти Т. Шумерси и этруски – древние турки у истоков человеческой цивилизации. – Ташкент: Нисо полиграф, 2013.
60. Qosimov A., Xoʻjayev S. Jahon adabiyoti: Antik davrdan XVII asrgacha. – Fargʻona: 2016.
61. Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик лугати. – Тошкент: Akademnashr, 2010.
62. Қуронов Д., Раҳмонов Б. Ғарб адабий-танқидий тафаккури тарихи очерклари. – Тошкент: Фан, 2008.
63. Hamdamov U. Jahon adabiyoti: modernizm va postmodernizm (oʻquv qoʻllanma). – Toshkent: Akademnashr, 2020.

III. Internet va ingliz tilidagi adabiyotlar:

1. The History of Ancient Greek literature. Gilbert Murray. 2008. D.Appleton and company. P.460
2. European literature and the Latin Middle Ages. Ernst Robert Curtius 2013, Princeton University Press. P.662
3. Highlights of American Literature. Dean Curry 1988, Washington USIA. P.288

4. Introduction to Literature. Miller Gilbert. Williams John. 1995 The McGraw-Hill. P.1148
5. Internet materiallari: <http://iEssay.ru>, Википедия, Все поэты В Контакте, МУ стихи.
6. The Renaissance. Walter Pater. 2000. The Modern library. P.249.

MUNDARIJA

“Jahon adabiyoti” faniga kirish (U.Hamdammov, A.Qosimov)	3
1-MAVZU: MIF VA BADIYY IJOD (U.Hamdammov)	7
2-MAVZU: QADIMGI SHARQ ADABIYOTI (U.Hamdammov)	17
Shumerlar adabiyoti	20
“Bilgamish” dostoni	21
O‘n birinchi bitik	21
Qadimgi markaziy osiyo va eron adabiyoti	27
Qadimgi hind adabiyoti	28
Qadimgi xitoy adabiyoti.	30
3-MAVZU: ANTIK DAVR YUNON ADABIYOTI (A.Qosimov)	32
Antik davr adabiyoti haqida ma‘lumot	32
Qadimgi yunon adabiyoti va uning asosiy xususiyatlari	36
Qadimgi yunon miflari va homer dostonlari	37
Qadimgi yunon dramasi	45
4-MAVZU: ANTIK DAVR RIM ADABIYOTI (A.Qosimov)	53
Rim adabiyotining taraqqiyot bosqichlari	53
Ichki urushlar davrida rim adabiyoti	57
Rim adabiyotining “oltin davri”.	61
5-MAVZU: O‘RTA ASRLAR G‘ARB ADABIYOTI (A.Qosimov)	69
G‘arbiy ovrupa qahramonlik eposi	70
Ritsar-kurtuaz adabiyoti	74
Shahar adabiyoti	76
Fransua viyon (1431 – 1463-yy.) Ijodi	77
6-MAVZU: G‘ARB UYG‘ONISH DAVRI ADABIYOTI (A.Qosimov)	80
Fransuz uyg‘onish adabiyoti	86
Ispan adabiyoti	88
Angliyada uyg‘onish adabiyoti	91

7-MAVZU: KLASSITSIZM ADABIYOTI (A.Qosimov)	96
Xvii asr fransuz adabiyoti	99
8-MAVZU: MA'RIFATCHILIK ADABIYOTI (A.Qosimov)	107
Ma'rifatchilik adabiyotining ijtimoiy-falsafiy asoslari	107
Angliya adabiyoti	109
Nemis ma'rifatchilik adabiyoti	115
9-MAVZU: ROMANTIZM ADABIYOTI (A.Qosimov)	126
Nemis romantizmi	129
Fransuz romantizmi	132
Xix asr daniya romantizmi	135
Angliya romantizm adabiyoti	136
10-MAVZU: REALIZM VA TANQIDIY REALIZM ADABIYOTI (A.Qosimov)	143
Adabiyotda realizm tushunchasi	143
Fransuz realizm adabiyoti	145
Ingliz tanqidiy realizmi	155
Nemis tanqidiy realizm adabiyotining o'ziga xosligi	160
11-MAVZU: XIX ASR OXIRI VA XX ASR OVRUPA ADABIYOTI (A.Qosimov)	164
12-MAVZU: XX ASR AQSH VA LOTIN AMERIKASI ADABIYOTI (A.Qosimov)	193
Aqsh adabiyoti	193
Lotin amerikasi adabiyoti	206
13-MAVZU: AVSTRALIYA, OKEANIYA, AFRIKA, KANADA (U.Hamdammov)	216
Mamlakatlari adabiyoti	216
Avstraliya adabiyoti	216
Okeaniya mamlakatlari adabiyoti	218
Malayziya adabiyoti	218
Indoneziya adabiyoti	219
Singapur adabiyoti	219
Afrika adabiyoti	219
Xalq og'zaki adabiyoti	220
Yozma adabiyot	220
Kanada adabiyoti	221

14-MAVZU: MODERNIZM (U.Hamdlov)	225
B) o'zbek adabiyotida modernizm	241
15-MAVZU: POSTMODERNIZM (U.Hamdlov)	251
16-MAVZU: JAHON ADABIYOTINING ZAMONAVIY	
MUAMMOLARI (U.Hamdlov)	264
Glossariy	293
Jahon adabiyoti fani bo'yicha test savollari:	298
Foydalanilgan adabiyotlar	313

Ilmiy-o'quv nashri

Ulug'bek Hamdamov

Abdug'opir Qosimov

JAHON ADABIYOTI

Muharrir: Abdulla SHAROPOV
Badiiy muharrir: Bahriddin BOZOROV
Texnik muharrir: Dilshod NAZAROV
Sahifalovchi: Hasan MAQSUDOV
Musahhih: Muxlisa OLIMOVA

9939

Terishga berildi: 24.07.2024-y.

Bosishga ruxsat etildi: 06.09.2024-y.

Ofset qog'ozi. Qog'oz bichimi: 70x100 $\frac{1}{16}$. Ofset bosma.

Hisob-nashriyot t.: 21,4. Shartli b.t.: 26.

Adadi: 00 nusxa.

Buyurtma №

“AKADEMNASHR” nashriyotida tayyorlandi va chop etildi.

Toshkent shahri, So'galli ota ko'chasi 5-uy.

Tel.: (+99899) 433-16-77

E-mail: info@akademnashr.uz

Web: www.akademnashr.uz